

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавом України 14.XII.1993 р.

№ 5 (476)

ВЕРЕСЕНЬ – ЖОВТЕНЬ 2007

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада

Любомир Винар (Кент, США), *Я.Д.Ісаєвич* (Львів), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *Ю.А.Левенець* (Київ), *В.М.Литвин* (Київ), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *П.С.Сохань* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *П.П.Толочко* (Київ), *П.Т.Тронько* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія

В.Ф.Верстюк, *С.В.Віднянський*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. головного редактора, відпов. за випуск), *В.І.Кузнецов* (заст. головного редактора), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Решет* (заст. головного редактора), *В.М.Ричка* (заст. головного редактора), *О.С.Рубльов* (заст. головного редактора), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Трошинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Решет*, д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Тексти готували редактори

С.Г.Архипенко, *В.В.Григор'єв*, *О.М.Квітка*, *В.І.Кузнецов*

Електронна версія: канд. іст. наук *А.Г.Плахонін*, *О.В.Жданович*
www.history.org.ua/journal/index.htm

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректори – *В.В.Григор'єв*, *Н.Ю.Мельник*
Комп'ютерна верстка – *А.В.Корженівська*
Обкладинка – *Н.О.Горбань*

Підп. до друку 25.09.2007 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1250 прим. Зам. № 7-1321Л.

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Дієз-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.
03040, м. Київ, вул. Ломоносова, 8-Б. Тел./факс: 258-64-65, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ЗАТ «ВІПОЛ»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua
Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

Котляр М. Ф. Структура і джерела Київського літопису XII ст.	4
Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки	18
Баженова Г. Ю. Зміни у фаховій підготовці істориків у російських університетах 60–70-х рр. XIX ст.	41
Ховрич С. М. З історії розвитку вищої технічної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Київського політехнічного інституту)	55
Тихонов А. К. (<i>Владимир, Російська Федерація</i>). Єврейські погроми 1881 р. в українських губерніях Російської імперії	65
Ясь О. В. В.Липинський та неоромантизм (<i>до 125-річчя від дня народження</i>)	75
Бевз Т. А. Олександр Стронін та його роль у становленні політичної науки в Україні	96
Ігнатюша О. М. (<i>Запоріжжя</i>). ВУЦТОК: невідома сторінка історії української церкви	109
Вінцовський Т. С. (<i>Одеса</i>), Нікульча І. Я. (<i>Кагул, Молдова</i>). Українське самостійницьке підпілля у Трансністрії (1941–1944 рр.)	123
Даниляк П. Г. Барська конфедерація: хід подій та наслідки	134

М Е Т О Д О Л О Г І Я . І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

Космина В. Г. (<i>Запоріжжя</i>). Методологічні контрверзи «дослідження історії» А.Тойнбі	145
Савченко С. В. (<i>Львів</i>). Полемічна література XVI–XVII ст. в українській історіографії	158
Яременко В. І. (<i>Хмельницький</i>). Світова історія у творчій спадщині Тараса Шевченка: спроба історіософського прочитання	174
Шевченко В. М. (<i>Чернігів</i>). Проблема ринкових аграрних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. в історіографії	188

Д И С К У С І Ї

Кутайсов В. А. (<i>Сімферополь</i>), Ланцов С. Б. (<i>Сімферополь</i>). До історії дослідження Херсонесу Таврійського (з приводу однієї рецензії)	205
---	-----

Р Е Ц Е Н З І Ї

Віднянський С. В., Рубльов О. С. Л.Алексієвець. Польща: Утвердження незалежної держави 1918–1926.	212
Ковалевська О. О. Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга: В 2-х вып. – Вып. 1: 1687–1705 гг.	216

Н і к о л а є в І. Є. (Миколаїв). М.М.Шитюк, А.М.Бахтін. Південна Україна: колективізація і голод 1929–1933 років219
С у ш к о О. О. Л.В.Низова. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему221
Т о л о ч к о П. П. Недужко Ю.В. Тисячоліття хрещення Руси- України. Відзначення світовою громадськістю всесвітньо-історичної події223
К р у п и н а В. О. Соціальна історія: Науковий збірник225

Х Р О Н І К А Н А У К О В О Г О Ж И Т Т Я

П и р і г Р. Я. До 70-річчя від дня народження професора Ярослава Степановича Калакури227
М и ц и к Ю. А. Міжнародна науково-краєзнавча конференція «Звягель – Новоград-Волинський від сивої давнини до сьогодення»233
Наукова література, видана Інститутом історії України НАН України у 2006 р.235
Н о в і к н и г и237

До уваги авторів!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друкovanі, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми.

Обсяг матеріалів – **не більше 23–25 сторінок** (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!)** в кінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники**, а також **електронну копію статті (дискета або CD)**. До статті має бути додано **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані матеріали, а також дискети й ілюстрації авторіві **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, 01001 або електронною поштою: **UHG@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.



М.Ф.Котляр*

СТУДІЇ

СТРУКТУРА І ДЖЕРЕЛА КИЇВСЬКОГО ЛІТОПISУ XII ст.

У статті йдеться про джерела і структуру Київського літопису XII ст., які відзначаються складністю й різноманітністю. Серед джерел визначено як південноруські, так і північноруські літописи, розкрито структуру ізводу, що складається як із традиційних літописних статей, так і з повістей переважно воїнського характеру.

Київський літопис XII ст. є складовою частиною південноруського ізводу, що звичайно видається за Іпатіївським списком XV ст.¹ Він є продовженням Повісті временних літ, а після нього в ізводі вміщено Галицько-Волинський літопис. На думку О.О.Шахматова, перша частина ізводу, що включає Повість і Київський літопис, приєднана до наступної – Галицько-Волинського літопису – «неначе механічно»². І справді, між ними існує хронологічний (у шість років) і тематичний розрив. А його учень М.Д.Присьолков відзначав «безперервність літописної справи в Києві за все XII століття» і прийшов до висновку, що в Києві добре засвоїли традицію, створену Печерськими ізводами кінця XI – початку XII ст.³ Ішлося про Початковий (Начальний) ізвод 1095 р. і ту ж Повість временних літ.

Київський літопис (а він також є ізводом) датували по-різному, хоча й називали близькі за часом роки створення: 1200 (М.Д.Присьолков), 1198–1199 (О.О.Шахматов), 1198 (Б.О.Рибаков) роки. Проте нещодавно О.П.Толочко запропонував інший час створення Київського ізводу: «після 1212 р.». Він виходив із поміченої ним текстологічної залежності Київського літопису за 90-і рр. XII ст. від звісток північноруських літописів того часу (Лаврентіївського, Радзивилівського, Літописця Переяславця-Суздальського)⁴. Ця вірогідна, як на мене, гіпотеза, все ж таки потребує додаткових досліджень.

Київський ізвод, що за обсягом набагато переважає і Повість временних літ, і Галицько-Волинський літопис, належить до числа найвищих досягнень давньоруської історіографії і красного письменства. Сповнений філософських роздумів про минуле і сучасність, він доніс до нас багатющі, сповнені дорогоцінних деталей, свідчення про події історичного, культурного, церковного та іншого життя Київської Русі майже всього XII ст. Можна без перебільшення сказати, що якби не існувало Київського літопису, то наукові уявлення про давньоруську історію XII ст. були б надзвичайно бідними. Особливо ж – про історію Русі Південної.

Починаючи із середини XIX ст., коли в нашій країні започатковуються видання давньоруських літописів і систематичні дослідження літописання, учені дивувалися величезній складності Київського ізводу, незрівнянній ні з чим. Уже М.І.Костомаров думав, що одній людині, навіть вельми обізнаній і освіченій, було б не під силу написати його, тим більше, що джерело охоплює надто великий період історії Русі (набагато довший, ніж тривалість людського життя). Думка М.І.Костомарова виявилася загалом продуктивною. Його наступники намагалися виділити в Київському літописі окремі частини й часом назвали їх складачів⁵.

Учені вже давно прийшли до думки, що давньоруські літописні ізводи склалися поступово і з різних частин: «Літописи-хроніки, літописні ізводи,

* Котляр Микола Федорович – д-р іст. наук, член-кореспондент НАН України, гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

повісті, включені до літописів, вплітались один в одного, перероблялись, переписувались у різних комбінаціях і сполученнях». Пізні списки, що збереглися, є химерним змішанням різних епох, різних тенденцій і літературних стилів. Минув безповоротно той час, коли історики зачерпували з літописної скарбниці, незважаючи на все це, і цитували, не розбираючи, окремі речення: «літопис мовить», «літописець сказав...» Такого спільного казана літописних свідчень, завершує свою думку Б.О.Рибаків, не існує. Користуючись літописом, необхідно в кожному разі з можливою ясністю визначити походження потрібного нам уривку⁶.

Структуру Київського ізводу, його джерела філологи й історики досліджували, починаючи з середини XIX ст. Зупинюсь на найбільш вартісних, на мій погляд, працях.

У виданій наприкінці 60-х рр. XIX ст. книжці про давньоруське літописання з красномовною назвою «Про склад давньоруських літописів до кінця XIV ст.» К.М.Бестужев-Рюмін виявив у тексті Київського ізводу багато уривкових відомостей, що, на його погляд, належали різним авторам. Він перелічує запозичення (або парафрази) з чернігівського, переяславського, новгород-сіверського, суздальського, новгородського, смоленського, волинського, галицького літописання⁷. Учений чи не першим висловив думку щодо існування особистих князівських літописців: Ізяслава Мстиславича, Святослава Ольговича, Андрія Боголюбського, Святослава Всеволодича, Ростиславичів, насамперед Рюрика⁸. Водночас, Бестужеву-Рюміну належить важлива думка, що у складі Київського ізводу присутні літописні повісті.

М.С.Грушевський гадав, що в основу цього ізводу покладені київські записи, які з чималими змінами увійшли до складу північного Лаврентіївського літопису, проте в ньому «його [Київського літопису] слід губиться в середині XII ст.» У самому Київському літописі помітні сліди об'єднання обох джерел. Учений припускав наявність у ньому вставок із чернігівського і, можливо, з якогось смоленського джерела. Із третьої чверті XII ст. у Київському ізводі відчувається автор, прихильний до династії Ростиславичів (Смоленських і Київських). Плідною виявилася думка історика щодо того, що пізніший редактор увів туди «серію записок і осібних повістей»: про напад половців 1172 р., про похід Ігоря на половців та ін.⁹ Ці ідеї М.Грушевський розвине в пізнішій «Історії української літератури».

О.О.Шахматов відзначав складність структури Київського ізводу, до якого увійшло кілька літописів. На його думку, в основу пам'ятки покладено Видубицький літопис¹⁰, особливо прихильний до великого князя київського Рюрика Ростиславича. Іншим важливим джерелом був Печерський літопис кінця 60-х – початку 80-х рр. XII ст. Літературознавець бачив серед допоміжних джерел Київського літопису якийсь Чернігівський літопис, прихильний до Ольговичів, особливо ж багато запозичень у ньому з Воскресенського літопису. Адже від 1117 р. до 1196 р. Воскресенський і Київський ізводи містять низку спільних статей, що стосуються як південно-, так і північноруських подій. Воскресенський же літопис бере початок від Московського ізводу. Як гадав учений, у підвалини Київського літопису покладено Володимирський поліхрон початку XIV ст. О.О.Шахматов припускав використання в Київському джерелі якогось галицького літопису, існування якого для XII ст. досі залишається гіпотетичним. Дослідник висловив гіпотезу, за якою існував Південноруський ізвод, складений у Переяславі Південному, що відбився у Київському літописі та уплинув на північноруський Володимирський ізвод 1185 р. (зберігся в Лаврентіївському літописі)¹¹. Думку О.О.Шахматова через багато років піддав сумніву Б.О.Рибаків, зауваживши, що аргументація на користь існування Переяславського ізводу здається йому не досить переконливою¹².

Учень і послідовник О.О.Шахматова М.Д.Присьолков відмовився від його положення щодо впливу на Київський ізвод Володимирського поліхрону XIV ст. Натомість він бачив у основі джерела родинну хроніку Ростиславичів, братів київського князя Рюрика, Чернігівський літопис Ігоря Святославича і Переяславський літопис Володимира Глібовича, що завершувався некрологом цього князя під 1187 р. М.Д.Присьолков підніс значення родового літопису Ігоря (існування якого досі ніким не доведене), який він розглядав як найбільший і найдокладніший літопис XII–XV ст. такого роду. Учений пристав до поширеної думки, що Київський ізвод було складено одним автором, тобто Мойсеєм. Дослідник наголосив на безперервності літописання в Києві впродовж XII ст. Воно спиралося на традиції печерського літописання другої половини XI ст. Здається, автор перебільшив значення гіпотетичного Переяславського ізводу як літописного центру – за рахунок літописання Києва. Так само залишається недоведеним припущення М.Д.Присьолкова, згідно з яким усі галицькі й волинські звістки в Київському літописі запозичені з невідомого науці Галицько-Волинського ізводу XII ст.¹³

На думку М.Д.Присьолкова, київське літописання з кінця XII ст. зробилося докладнішим і літературно-вмілішим, але програвало в «широті того загальноруського горизонту, з якого вдивлялись у біжучі події і оцінювали їх печерські літописці XI–XII ст.» Навіть відродження літописання у тому ж Печерському монастирі за князя Ростислава в другій половині XII ст. не змогло, на думку вченого, вивести літописну працю із стану замкненого зосередження на діяльності свого князя. Початки такого стану він вбачав у літописанні Володимира Мономаха і Мстислава Володимировича¹⁴, що почало фокусуватися на південноруських, а то й київських справах. Варто відзначити справедливість цього тонкого спостереження.

На погляд Д.С.Лихачова, київське літописання було одним із паростків книжної діяльності Мономашичів першої чверті XII ст. Двома іншими гілками він називав літописання новгородське і переяславське (Переяславля Руського). Далі, у другій половині XII ст. викристалізуються особливості літописання на місцях. Серед нього вчений називав ще й володимиро-суздальське, чернігівське і, можливо, галицьке. У Київському ізводі XII ст. учений на перше місце поставив родинну хроніку Ростиславичів, яку стараннями великого князя Рюрика було турботливо включено до ізводу 1200 р. ігуменом Мойсеєм. Чимало уваги Д.С.Лихачов приділив чернігівським родовим літописцям Святослава Ольговича, Олега Святославича та Ігоря Святославича, сліди яких, на його погляд, ясно простежуються в Київському літописі. Літопис Ігоря, як думав Д.С.Лихачов, широко використав Переяславський літопис і літопис його батька Святослава Ольговича. Усі ці літописці страждали вузькістю відображення особистих інтересів князів, незважаючи на прагнення останніх перетворити їх на загальноруські ізводи. Загалом же Лихачов сприйняв основні думки О.Шахматова щодо джерел і складових частин Київського ізводу¹⁵.

Усе ж таки структурна схема Київського літопису, запропонована Д.Лихачовим, хибує на певну однобічність. Виходить, що організатором загальноруського літописання в кінці XII ст. був провінційний князюк Ігор Святославич. Адже на чернігівський стіл він сів лише 1198 р. і того ж року ігумен Мойсей начебто встиг використати його Чернігівський літопис (створений на той час) для написання Київського ізводу. Той Ігорів ізвод теж закінчувався 1198 р. Така схема виглядає штучною, що слушно відзначив Б.Рибаків¹⁶.

Київське літописання XII ст. розглядав у кількох працях А.М.Насонов. Він скептично поставився до намагань зобразити уявний Переяславський літопис як одне з основних джерел нашого ізводу. На його думку, у тих записах, що їх де-

хто відносив до переяславського літописання, проглядає більш докладний Київський літопис¹⁷. Дослідник визнавав саму можливість ведення чернігівського літописання часів Святослава Ольговича, проте вважав, що запозичені з нього вставки до Київського ізводу з'явилися пізніше¹⁸. Взаємовідносини Київського і Суздальського літописання вивчав Ю.О.Лимонов. На його думку, Київський великокнязівський літопис початку 1170-х рр. скористався Володимирським ізводом 1178 р., а пізніший (1189 р.) Володимирський ізвод уже вплинув на Київський 1198 р.¹⁹ Докладно розглянув структуру і джерела Київського літопису XII ст. Б.О.Рибаков. Використавши праці попередників (насамперед О.О.Шахматова, А.М.Насонова і Д.С.Лихачова), він намітив у загальних рисах такі органічні частини Київського ізводу 1198 р.:

1. Києво-Печерський ізвод до 1171 р. включно;
2. літопис, розпочатий 1179 р., що увібрав до свого складу київські та володимиро-суздальські записи по 1177 р., і був продовжений до 1186 р.;
3. літописання 1187–1196 рр. і завершення ізводу 1197–1198 рр.²⁰

Далі Б.Рибаков деталізував цю схему. Частинами Київського літопису, на його погляд, були:

1. Ізвод архімандрита Печерського монастиря Полікарпа 1170 р., що увібрав князівський літопис Святослава Ольговича і уривки літописання Юрія Долгорукого та його сина Андрія (до 1159 р.), літопис ближнього боярина київського князя Ізяслава Мстиславича Петра Бориславича і Царський ізвод Андрія і Гліба Юрійовичів (до 1170 р.);
2. Літопис Святослава Всеволодича (до його смерті в 1194 р.);
3. Літопис Рюрика Ростиславича 1190–1196 рр.²¹

У кожній із тих частин Б.Рибаков виділяв притаманні лише їм джерела. Так, недовге князювання у Києві Всеволода Ольговича (1139–1146 рр.), на його думку, описане в ізводі в основному за чотирма джерелами:

1. Літопис «Володимирового племені». Його тексти використані для 1139–1143 рр.;
2. Літопис самого Всеволода, що, однак, використаний складачем ізводу дуже невеликою мірою;
3. Літопис братів Всеволода, Святослава й Ігоря, що складався при дворі Святослава;
4. нечисленні витяги з особистого літопису київського князя Ізяслава Мстиславича (1146–1154 рр.)²².

Отже, за переконанням ученого, чи не кожний князь мав власний літопис, що послужив матеріалом для складачів Київського ізводу XII ст. *Та чи не були ті літописи повістями, або безпосередньо вмонтованими до ізводу або використані як джерело?* На це запитання спробую дати відповідь далі.

Останньою за часом виходу у світ значною працею про Київський літопис XII ст. стала книга П.П.Толочка²³. Він підтримав і розвинув думку Б.О.Рибакова щодо існування окремих князівських літописів у складі Київського ізводу, твердячи, що це джерело складається з окремих літописів, належних тим чи іншим князям. Серед них особливо значущими є літописи Мстислава і Ярополка Володимировичів, Всеволода Ольговича і, певна річ, величезний за обсягом і надзвичайно вартісний Літопис Ізяслава Мстиславича. Толочко відзначає присутність у Київському літописі осібних повістей про вбивство Андрія Боголюбського 1174 р. та похід Ігоря Святославича на половців 1185 р. Спостереження ученого над тими повістями є оригінальними і науково значущими²⁴. Однак історик все ж таки не підтримав думку, що ті частини ізводу, які він та дехто з його попередників називали літописами, можливо є літописними повістями – творами, що відрізняються від традиційних ізводів своїм спрямуванням, композицією і зображувальними засобами.

Чи не з самого початку наукового студювання давньоруського літописання дехто з учених прийшов до думки щодо існування в складі Київського ізводу XII ст., та й багатьох інших ізводів повістей, переважно воїнських.

Згаданий уже К.М.Бестужев-Рюмін переконався, що в Київському ізводі існують окремі «казання» (кажучи по сучасному – повісті), що збереглись, можливо, або повністю, або в уривках. Дослідник розглянув різні повісті Київського літопису, від коротких до значних за обсягом, і серед них – основну, про Ізяслава Мстиславича, київського князя в 1146–1154 рр. (із перервами). Частина тих «казань», на думку К.М.Бестужева-Рюміна, написана військовою людиною. Вони створені в різних місцях, у тому числі в Суздальській землі й у Новгороді Великому²⁵. Так зародився погляд на існування повістей у Київському ізводі. Такий погляд набув розвитку в працях його наступників. Більшість тих повістей була воїнськими.

Воїнським повістям присвятив кілька ґрунтовних праць літературознавець О.С.Орлов. Він розглянув їх у філологічному аспекті й приділив головну увагу літературним прийомам складачів, зображувальним засобам і композиції тих творів. Важливою й перспективною у плані наступних досліджень була думка, що «воїнські повісті складають особливий літературний рід, який виробив собі цілу групу постійних формул». О.С.Орлов відзначив, що у створенні літературного шаблону воїнських повістей чималу роль відіграли літописні ізводи²⁶. Учений дослідив спільні для більшості повістей стереотипні вирази: «сеча зла», «лом копейный», «кровь лилась» і т. ін. і дійшов висновку, що «використання стереотипного шаблону ... є загальна властивість середньовіччя». Бо середньовічному життю був притаманний суворий консерватизм, що, на думку дослідника, сприяв збереженню й передаванню цих шаблонів²⁷.

У пізнішій праці О.С.Орлов розглянув воїнські повісті у зв'язку з дружинною поезією, твердячи, що «воїнське середовище, вочевидь, мало свою літературу, відмінну від літописної школи», яка базувалася на усній поезії. Та література була усною і за походженням і за побутуванням. Важливим уявляється висновок ученого, згідно з яким воїнська поезія мала власні оригінальні засоби виразу, блискітки чого потрапляли до літопису. Звертаючись до «Слова о полку Ігоревім», джерелом якого, на думку вченого, була насамперед дружинна поезія, О.С.Орлов наполягав на схожості Ігоревої пісні з Галицько-Волинським літописом, що, на його погляд, також виник у дружинному середовищі²⁸. Про генетичний зв'язок між Київським і Галицько-Волинським ізводами мені вже доводилося писати²⁹.

Значний крок на шляху виявлення й дослідження повістей у складі Київського літопису зробив М.С.Грушевський. У своїй «Історії української літератури» (до якої він із легкістю зарахував усю давньоруську) учений скептично поставився до поширеної у його час думки щодо цілісності Київського ізводу і поставив собі завдання виділити в його тексті дружинні чи воїнські повісті. Історик відзначив складність знаходження повістей у джерелі, бо «дружинна повість губиться звичайно в загальному понятті літопису, розпливається в сірій масі літописних записок»³⁰.

Узагалі М.Грушевський невисоко цинить Київський літопис XII ст. Він вважає, що той не становить інтересу в літературному відношенні, бо є механічною компіляцією, написаною немовби стандартною мовою. Доводиться дивуватися відсутності літературного смаку в історика – адже Київський ізвод належить до перлин не те що вітчизняної, а світової літератури, і сьогодні захоплюючи глибиною та яскравістю викладу. Та в нігілістичних словах історика проглядає думка: Київський літопис є по суті зібранням воїнських (дружинних) повістей, з'єднаних між собою суто літописними, порічними статтями.

На прикладі повісті про Ізяслава Мстиславича, головній, як на мене, у Київському літописі, М.Грушевський розглядає воїнську повість як історико-літе-

ратурну пам'ятку. Для неї він робить виняток із загальної осудливої оцінки Київського ізводу, вважаючи її одним із кращих творів старої літератури й культури, що потребує серйозних досліджень³¹. У цій непослідовності оцінок – увесь М.Грушевський, у творах якого, насамперед історичних³², безліч суперечностей, протилежних поглядів на ті самі джерела, особи, факти, події та явища. При всьому тому його праці були й залишаються цінними і продовжують життя в науці наших днів.

М.Грушевський приходять до важливої думки, що дружинний (воїнський) стиль був особливою манерою жанру і що це не властивість самого лише автора «Повісті про Ізяслава». Він аргументовано твердить, що дружинний стиль відбився на змісті, формі, зображувальних засобах авторів повістей. Навіть у по смертних панегіриках князів Ростиславичів дружинна нота є сильнішою від церковної. Сказане стосується Київського літопису в цілому: політичний, князівсько-дружинний зміст домінує, на його думку, над церковним елементом³³. На мій погляд, у полемічному запалі він «передав куті меду»: релігійна нота в Київському, та й інших літописах, є дуже і дуже виразною – інакше не могло й бути: адже релігія і теологія склали єдину ідеологію будь-якого середньовічного європейського суспільства. Іншої ідеології просто не існувало.

На погляд М.Грушевського, «Повість про Ізяслава» не має собі рівних як «документ життя», вона дає незрівнянний образ життя князівсько-дружинного прошарку, його інтересів, панівних ідей і настроїв цього маленького світу. Ця повість водночас являє собою кодекс моралі, що пропагується дружинною поезією і дружинною повістю³⁴. Із цими його словами важко не погодитись.

Тема воїнської повісті й надалі продовжувала хвилювати істориків і літературознавців. Її розкрив М.Д.Присьолков у своїй «Истории русского летописания», виданій 1940 р., до неї звернувся І.П.Єрьомін у присвяченій Київському літопису статті (1949 р.) Він зауважив, що літописна повість, на відміну від літописного оповідання, завжди витримана у межах певного літературного стилю. Дійсність же відбивається у ній в «умовних контурах» абстрактного, антиреалістичного методу. Учений припустив, що зерном, із якого повість як жанр виросла і розвинулася, були записи, що сповіщали про смерть того чи іншого князя³⁵. Ця думка уявляється мені спірною. Біля джерел літописної повісті стояли й записи іншого роду, зокрема про воїнські подвиги героя, як це, поза сумнівом, сталося у повістях про Данила Романовича в Галицько-Волинському літописі. І.П.Єрьомін відзначає, що Київський ізвод містить свідчення того, як саме відбувся перехід порічної звістки в повість і наводить приклади цього. Учений пропонує власні міркування щодо механізму такого переходу. Подібно до О.С.Орлова, він пише про певний шаблон при складанні повістей, в якому, поряд з іншими факторами, дуже важливу роль відіграв агіографічний канон. Відмовляючи, по суті, літописній повісті в реалістичності відображення дійсності, учений все ж таки відзначає елементи документальності у ній, що проростають крізь умовності стилю й канону³⁶.

Особливості стилістики і характеру відбиття дійсності у воїнських повістях І.П.Єрьомін визначив у пізнішій праці теоретичного характеру. Він уточнив свою попередню думку щодо нереалістичності літописання в цілому – не слід думати, пише вчений, що древній письменник принципово відмовлявся від зображення життя, просто середньовічна література була літературою дореалістичною. При цьому в повістях відбилась уся розмаїтість дійсності (війни, міжнародні відносини, діяльність князів, церковні справи тощо)³⁷.

Плідним виявилось звернення Б.О.Рибаківа до Київського літопису та повістей у його складі (звичайно він називає повісті літописами або ізводами, але це нічого не міняє принципово в його оцінках). Головну увагу він, подібно до своїх попередників, зосередив на Повісті про Ізяслава Мстиславича, яку спра-

ведливо вважає чудовим твором давньоруської літератури й історіографії. Б.О.Рибаков поставив перед собою завдання з'ясувати кількість авторів Київського ізводу, розподілити між ними частини тексту, а також окреслити політичні симпатії й антипатії тих письменників, розглянути хронологічний діапазон і стилістичні особливості їхньої праці³⁸.

Учений високо оцінює Повість про Ізяслава Мстиславича. Він приписує її ближньому боярину князя Ізяслава Петрові Бориславичу – дипломату, котрому київський князь доручав різні делікатні місії, зокрема перетрактації з галицьким государем Володимирком Володаревичем. Б.О.Рибаков вихваляє літературний таланти Петра Бориславича, котрий у «Повісті», що являє собою (за винятком окремих вставок) майже безперервне оповідання, використовує найрізноманітніші форми відображення подій: у його літописі знаходимо стратегічні характеристики воєнних кампаній, щоденники походів, записи засідань князівських з'їздів і боярських дум, у ньому вміщені посольські звіти, витяги з дипломатичного листування і майстерно складені характеристики друзів і ворогів³⁹.

Наголошу на тому, що існує принципова й велика різниця між повістями й літописами (у складі ізводів). Повість веде розповідь, не особливо звертаючи увагу на дати подій, виклад у ній зв'язний і цілісний. Як відомо, великі й малі повісті продовження Київського літопису в південноруському ізводі – Галицько-Волинського писалися взагалі без позначення років (існуючі в його Іпатіївському списку дати проставлені набагато пізніше і далеко не завжди вдало і майже всюди неточно). Головне ж – на відміну від літопису, у повісті події зосереджені навколо головного героя. Зображувальні засоби повісті, звичайно, яскравіші від тих, що бачимо в літописі. Сама емоційність викладу у повісті незмірно вища, ніж у літописному оповіданні. Можна, гадаю, пояснити це тим, що традиційна розповідь літопису, який складається з окремих порічних статей, в'яже руки оповідачеві, змушує його ділити й дробити виклад, навіть у тих випадках, коли він скористався невідомою нам зв'язною й цілісною розповіддю⁴⁰.

У процесі вивчення Київського ізводу я прийшов до думки, що це джерело складається в основному з великих і малих воїнських (переважно) повістей, з'єднаних дійсно літописними статтями. Зрозуміла річ, аби зберегти цілісність тексту, складачі й редактори розставляли у ньому дати, що не завжди відповідали дійсним, відрізняючись від них на один-два, а то й три роки⁴¹. Літописні повісті визначають світоглядне і художнє обличчя ізводу, вони є найбільш вартісними його частинами.

І.П.Єрьомін створив докладну характеристику Київського ізводу з позиції його літературної природи і методу відображення історичної дійсності. Він виділив у його тексті три види оповіді: порічний запис, оповідання і, власне, саму повість. Літературознавець зауважив, що порічні записи мають особливу сферу повісткування, найчастіше реєструючи події. Такі записи за обсягом зовсім невеликі. Гранична лапідарність викладу є найбільш характерною ознакою порічного запису. Учений наголошує на його документальності, що виявляється в усьому: у характерній відсутності «автора», діловій протокольності викладу, строгій фактографічності. Літописця турбує лише одне: якомога точніше й коротше зафіксувати певну подію⁴².

Проте І.П.Єрьомін не бачить принципової різниці між порічним записом і оповіданням – вони типологічно споріднені. Так само, як ті записи, літописні оповідання розташовані у строго хронологічному порядку, подібно до них вони строго документальні. Переважаючи записи за обсягом, оповідання часом нагадують їх, часом навіть способом самого викладу. Але, суворо, здавалося б, дотримуючись порічного принципу викладу, літописець неодноразово переривав той виклад, щоб далі до нього повернутися. Так розмивались рамки оповідання, чим готувався ґрунт для створення і введення до літопису вже повісті. Літопис-

на (воїнська переважно) повість, на відміну від оповідання, звичайно, написана у межах певного літературного стилю. Порічні записи й оповідання поступово переходять у повість. Одні повісті, як правило, витримані в дусі своєрідного літописного реалізму, інші ж, на думку І.П.Єрьоміна, перебувають у полоні агіографічного методу⁴³.

М.Д.Присьолков був схильний розглядати «Повість временних літ» і «Київський літопис», що її продовжує, неначе цілісний твір у річищі київської літературної традиції. Дійсно, «Повість» плавно і немовби непомітно переходить у Київський ізвод. В основному, як вважає більшість дослідників, «Повість временних літ» за Лаврентіївським списком ближча до протографа, ніж та, що міститься в Іпатіївському списку. Це не виключає того, що чимало читань Іпатіївського списку є вартіснішими від читань списку Лаврентіївського. До того ж, у Лаврентіївському ізводі (і споріднених із ним інших ізводах) «Повість» обривається на 1110 р., тоді як в Іпатіївському списку вона доведена до 1117 р.⁴⁴ Саме в Іпатіївському ізводі «Повість временних літ» зовні непомітно переливається в Київський літопис.

На мою думку, повісті, з яких в основному й складається Київський ізвод, являють собою найбільш цікаві й вартісні його частини як з літературно-художнього, так і з інформативного боку. Не випадково, слід гадати, наші попередники приділяли їм чимало уваги.

Першою датою в Київському ізводі XII ст. можна вважати 1118-й – п'ятий рік князювання Володимира Мономаха у Києві. Початкова частина ізводу починається кількома суто літописними, порічними статтями, лапідарними за характером. Такими є статті 1118–1122 рр.⁴⁵ Отже, «Повість временних літ» продовжується Київським ізводом у традиційному літописному дусі. Ось типовий приклад першої статті під 1118 р.: «В лѣто 6626. Выбѣже Ярославъ Святополчичъ изъ Володимера Угры, и бояре его и отступиша от него. У се же лѣто преставися Роман Володимеричъ, генваря въ шестый, и посла Володимеръ [Мономах] другаго сына Андрѣя у Володимеръ княжить»⁴⁶. Річ у тому, що незадовго перед тим (у 1117 р.) Володимир Всеволодич перевів свого старшого сина Мстислава з Новгороду Великого ближче до Києва – у Білгород. Його намір передати головний руський стіл як отчину Мстиславу, порушивши тим самим порядок родового старійшинства, добре зрозумів Ярослав Святополчич і, мабуть, публічно висловив невдоволення. Цього вистачило, щоб Володимир на чолі коаліції покірних йому князів Святославичів пішов на Ярослава, котрий сидів у Володимирі-Волинському, і приборкав його.

Лише зі статті 1123 р. виклад Київського ізводу робиться більш докладним. Але годі шукати в цій частині виразні ознаки якоїсь літописної повісті. П.П.Толочко умовно називає записи 1118–1139 рр. «літописом «Володимирового племені», в якому описано заключні вісім років київського володарювання Володимира Мономаха і князювання його синів Мстислава і Мономаха. П.П.Толочко виділяє в цьому не досить організованому, рихлому тексті сліди осібних літописів Мстислава Володимировича (1125–1132 рр.) та його брата і наступника на київському столі Ярополка (1132–1139 рр.)⁴⁷. Присвячені Мстиславу рядки джерела ніяк не схожі на повість, це звичайні літописні статті, за винятком однієї – 1128-го р. У ній розповідається про початки протистояння голів двох основних князівських кланів: Мономашичів-Мстиславичів і Ольговичів. І ця розповідь має риси воїнської повісті:

„Ольговичъ Всеволодъ я стрѣя своего Ярослава Черниговѣ...» і захопив престол, зневаживши порядок престолонаслідування. Мстислав із братом Ярополком вирішили піти на Всеволода, щоб відновити справедливість. Вони присягнулись Ярославу, що допоможуть йому повернутись до Чернігова. Та ігумен київського Андріївського монастиря Григорій відрадив братам воювати, сказавши, що мен-

шим злом буде переступити хресне цілування, ніж пролити християнську кров. Григорія підтримав скликаний ним церковний собор, і «съступи хреста Мъстиславъ къ Ярославу». Тому довелося піти на удільний стіл до Мурома⁴⁸.

Можна висловити здивування з приводу того, що князювання Мстислава Володимировича описане так лапідарно на перших сторінках Київського ізводу, адже його надзвичайно високо цінували на Русі. Спливе кілька років, і літописець добрим словом пом'яне государя, засуджуючи князівські чвари по смерті Ярополка (1139 р.). Він згадає, як Мстислав самовладно вигнав із Руської землі двох полоцьких княжичів, що «не бяхуть [в] его воли», і заслав їх аж до Царгорода: «Се бо Мъстиславъ великій наслѣди отца своего потъ Володимера Мономаха великаго»⁴⁹. Настрахані княжичі насмілилися повернутись на Русь лише через сім років після кончини грізного Мстислава...

Як це не дивно, у літописі взагалі відсутній панегірик Мстиславу, лише коротко згадано про його смерть. А, тим часом, «великий Мстислав», як мало хто серед його рідні, заслуговував на зворушену і захопливу похвалу, і не тільки як борець проти хижого половецького степу, а й як государ, що зумів зберегти єдиновладдя на Русі та єдність держави. І того, і іншого так не вистачить його наступникам на київському столі!

Звідси напрошується висновок, що «Літопис Мстислава», як дехто називає його, зберігся в Київському ізводі з великими втратами, приблизно десь чверть його первинного тексту. Цього, утім, не досить для припущення щодо існування особливої воїнської повісті про князя. Так само у звичайних, здавалося б, літописних статтях відбите князювання у Києві Ярополка Володимировича⁵⁰. Однак статті, що охоплюють 1132–1139 рр., набагато докладніші й системніші від тих, де описане правління Мстислава. Крім того, і це головне, вони об'єднані фігурою Ярополка, котрий стоїть в епіцентрі викладу. А це і є одна з найсуттєвіших ознак літописної повісті.

Уже у першій статті цієї, умовно кажучи, Повісті про Ярополка ми бачимо сина Мономаха у ролі великого князя Русі, котрому доводиться стримувати зазіхання на Київ і загальноруську владу свого молодшого брата Юрія (Долгорукого) і брата у перших Всеволода Ольговича. Незабаром після сходження на київський стіл він улагоджує конфлікт між родичами через Переяславль Руський, виводить звідти Юрія і віддає його іншому братові В'ячеславу. Юрій не змирився й виміняв у Ярополка Переяславль на свій Суздаль. Адже Переяславль був своєрідною приступкою до великокнязівського стола, отож Юрій виразно позначив цим вчинком свої наміри. Тоді до змагань навколо Києва втрутилися Ольговичі⁵¹.

Повістяр зображує насправді нерішучого й непослідовного Ярополка владним вершителем долі Руської землі. Він рвучко (в зображенні автора) начебто розв'язує переяславський вузол, віддавши місто з властю іншому своєму братові Андрію. По тому Всеволод Ольгович теж вирішує забрати собі Переяславль і «съ всею братьею» підступив до міста. Однак Ярополк завдав йому контрудару, захопивши частину Чернігівської землі. Але потім Ярополк, котрий зібрав велике військо, не знати чому, пішов на мир: «И тако утиши благоумный князь Ярополкъ брань ту лютую». 1139 р. Всеволод Ольгович знову рушив на Ярополка. Та «людие черниговци» примусили Всеволода просити миру, і Ярополк, подібний (на думку повістяра) до свого батька Володимира милостивим норовом і поважанням Господа, «створи с нимъ миръ»⁵². Усе сказане дозволяє, здається, припустити, що Київський ізвод зберіг фрагменти Повісті про Ярополка.

Ще більше підстав існує для твердження, що наступною повістю в нашому літописі є твір, присвячений Всеволоду Ольговичу. М.Грушевський визнав, що «панування Всеволода ... описане в ряді досить великих записок доволі однойменно», тобто складає цілісність⁵³. П.П.Толочко теж бачить у статтях

1140–1146 рр. «комплекс записів», які розглядає мов літопис Всеволода⁵⁴. Обидва дослідники згодні, що ця «Повість» є прихильною до Мономашичів, а до самого Всеволода автор ставиться досить стримано. Робились спроби виявити джерела розповіді про цього князя. Висловлювалася думка, що серед них був якийсь літопис «Володимирова племені» за 1139–1143 рр., який захищав князя Андрія Мономашича, а також літописи самого Всеволода і його братів Ігоря й Святослава. Обидва вони були ображені старшим братом, котрий позбавив їх Чернігова, і вперто відмовлявся надати їм якісь волості (про що красномовно оповідає Київський ізвод). Тому обидва ті літописи вороже настроєні проти глави клану Ольговичів⁵⁵.

Центральне місце в Київському ізводі посідає величезна за обсягом і насичена інформацією Повість про Ізяслава Мстиславича. Вона належить до найвищих зразків давньоруського красного письменства. Навіть М.Грушевський, котрий взагалі невисоко цінував Київський літопис, вважав цю повість найбільш цінною його частиною. У третьому томі своєї «Історії української літератури» він докладно й уважно розібрав її, прийшовши до низки оригінальних і цінних висновків.

На думку М.Грушевського, Повість про Ізяслава Мстиславича є суто індивідуальним твором, що вигідно вирізняється на «сірому» ґрунті звичайних літописних статей. Можна погодитися з його обережною думкою, що ця «Повість» починається розповіддю про покликання Ізяслава на київський престол («И не угоденъ бысть кияномъ Игорьъ [Ольгович], и послашася къ Переяславлю къ Изяславу»). Водночас учений припускав, що дійсний початок Повісті втрачений⁵⁶. М.Грушевський відзначав, що в Повісті про Ізяслава, так само, як і в інших повістях Київського ізводу, виклад неодноразово перебивається різними вставками, або нейтральними, або орієнтованими на Чернігів і Суздаль⁵⁷.

Зосередженість опису князювання Ізяслава Мстиславича (1146–1154 рр.) на постаті самого государя відзначав Б.О.Рибаков (терміном літописна повість він не користувався). Історик виділяє тексти, які можна вважати запозиченими з літопису самого Ізяслава (що його він пробує реконструювати)⁵⁸. У пізнішій праці вчений прямо назвав літописцем Мстиславового князіння ближнього боярина цього государя Петра Бориславича, якому той доручав важливі місії дипломатичного характеру⁵⁹. Його думку сприйняла і додала до неї низку власних міркувань В.Ю.Франчук⁶⁰. Не входячи тут у розгляд аргументів на користь цієї гіпотези, зауважу, що Повість про Ізяслава Мстиславича являє собою цілісний високохудожній твір, який відбиває яскраву індивідуальність її автора.

На перших сторінках своєї характеристики Київського літопису М.Грушевський зауважив, що після твору про Ізяслава Мстиславича інших повістей у ньому немає, за винятком оповідання про здобуття Києва 1169 р. коаліцією князів, а далі немовби йдуть характеристики князів династії Мономашичів-Ростиславичів, виконані в дружиннім стилі⁶¹. Однак потім історик вміщує параграф «Інші дружинні повісті XII в.», в якому розглядає ще й уривок Повісті про Святослава Ольговича, Повість про Мстислава Ізяславича, Повість про конфлікт князів Ростиславичів з Андрієм Боголюбським (1172–1173 рр.), повісті про похід Ігоря на половців (1185 р.), про галицькі події, пов'язані з Ярославом Володимировичем, нарешті, про «інтригу» Всеволода Суздальського, «на котрій [повісті] замикається Київський літопис»⁶².

Дійсно, наступники М.Грушевського виявляли в тексті того ізводу особні твори, присвячені князюванню Юрія Долгорукого, Ізяслава Давидовича, Ростислава Мстиславича, Рюрика Ростиславича та ін.⁶³ Мої спостереження над Київським літописом теж приводять до думки, що в його тексті налічується чимало великих і малих повістей та їх уривки.

Особно варто зупинитися на двох великих за обсягом повістях, що визнавалися за такі всіма без винятку дослідниками:

1. Про вбивство Андрія Боголюбського⁶⁴;
2. Про похід Ігоря Святославича на половців.

Першій властиві високі літературні якості, гранична емоційність оповіді, чітка продержавна позиція автора. Довгий час вважали, що Повість про вбивство князя Андрія має південноруське походження: «В первинному вигляді казання увійшло до південноруського літопису – Іпатіївського, у літописі північноруському, Лаврентіївському, вміщено вже переробку древньої редакції — спробу її скорочення»⁶⁵.

Однак Д.С.Лихачов, зіставляючи тексти обох ізводів, прийшов до висновку, що цілісна оповідь Лаврентіївського літопису, складена в житійній манері, є первинною, розповідь же Іпатіївського літописця є розширенням цього тексту за рахунок реального опису самого вбивства Андрія Боголюбського⁶⁶. Натомість М.М.Воронін, котрий відзначив наявність у мові «Повісті» південнорусизмів, схилився до думки щодо створення її на Півдні Русі⁶⁷. Так само Б.О.Рибаків, виходячи з мовних та інших особливостей «Повісті», визначив її походження як південноруське, не стільки київське, скільки чернігово-сіверське⁶⁸.

Першим, здається, спробував назвати автора Повісті про вбивство князя Андрія не раз згаданий вище К.М.Бестужев-Рюмін. На його думку, то був один з її персонажів Кузьмище-Киянин, наближений до князя урядовець⁶⁹. Його думку підтримав І.Хрущов. М.М.Погодін вважав автором «Повісті» священика Володимирського Успенського собору, М.Д.Присьолков – ігумена Федула, М.М.Воронін – попа Микулу, Б.О.Рибаків і П.П.Толочко повернулися до кандидатури Кузьмища⁷⁰.

Така різноманітність у визначенні автора «Повісті» про вбивство Андрія Боголюбського великою мірою пояснюється відсутністю твердих критеріїв джерельного характеру. Аргументи дослідників неминуче і об'єктивно страждають на пристрастність, відносність оцінок, нарешті, залежать від смаку вчених. Для теми моєї статті важливим уявляється інше: оповідь про вбивство князя Андрія є, поза сумнівом, літописною повістю агіографічного характеру – всупереч твердженню М.Грушевського щодо відсутності церковного елемента в повістях Київського ізводу. «Повість» великою мірою визначила стиль ізводу і вплинула в цілому на його художні особливості.

Тотожне враження справляє інша велика повість в останній частині Київського літопису – про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців навесні 1185 р.⁷¹ Ще в середині XIX ст. К.М.Бестужев-Рюмін вважав її написаною як особний твір і потім включеною до ізводу⁷². М.Д.Присьолков думав, що літописці Ігоря значною мірою використали при складанні Київського ізводу 1200 р., й у великих за обсягом виписках. На його погляд, останнє повідомлення цього уявного чернігівського літописця вміщено під 1198 р. і сповіщає про смерть князя Ярослава Всеволодича і вступ на чернігівський стіл Ігоря Святославича. Самому оповіданню про похід Ігоря в степ учений не надавав особливого значення, хіба що зауважив, що розповідь про той похід взято з уст самого князя⁷³.

Багато уваги Повісті про похід Ігоря присвятив у своїх працях Б.О.Рибаків. Він розглядав її як самостійний літературний твір і відзначав аналогії між нею і «Словом о полку Ігоревім». Учений при тому вважав, що ця «Повість» складається із частин, написаних різними авторами, недостатньо вміло об'єднаних редакторами⁷⁴. У цих словах міститься певна суперечність, адже будь-якій літописній повісті притаманні й цілісність, і єдиний стиль, і ті самі художні засоби. Із думкою Б.О.Рибаків солідаризувалася В.Ю.Франчук⁷⁵. Натомість А.Г.Кузьмін був упевнений, що оповідання про похід Ігоря Святославича на половців належить перу одного автора, хоча не обійшлося без втручання пізнішого редактора⁷⁶. Однак суперечить тезі щодо єдності тексту цієї «Повісті» вірогідна думка про складання її з фрагментів різних літописів⁷⁷.

Десятки років досліджував Київський літопис О.О.Зимін. Він був переконаний у тому, що джерело дуже вплинуло на «Слово о полку Ігоревім» і визначило його побудову й зображувальний ряд. Власне, він розвинув думку О.О.Шахматова щодо використання у «Слові» одного з літописних ізводів⁷⁸, але пішов набагато далі свого попередника. Нещодавно, через чверть століття після кончини вченого, опублікована його книжка про Слово, в якій історик підбив підсумки дослідження пам'ятки, присвятивши окремий розділ співвідношенню між нею і сучасними їй давньоруськими літописами⁷⁹. Навівши докази залежності Слова о полку Ігоревім від Київського (ідеться про текст, уміщений в Іпатівському списку), Никонівського, Кенігсберзького (Радзивиллівського) літописів, О.О.Зимін робить однозначний висновок: «Вся фактична основа розповіді про похід 1185 р. і відомості з історії Русі X–XII ст. беруть початок в Іпатівському й Кенігсберзькому літописах. Там, де автор відступає від їх тексту, він припускається ряду фактичних помилок і неточностей»⁸⁰. Учений надзвичайно високо оцінює саму Повість про похід Ігоря (хоча й не користується терміном «літописна повість»).

Де в чому спирається на праці попередників у студіюванні Повісті про похід Ігоря Святославича на половців П.П.Толочко. Учений відкидає популярний у науковій літературі погляд на неї як на плід творчості кількох редакторів і наголошує на цілісності всього твору. Імовірно, що твір редагувався кимось із пізніших книжників, але це не може вплинути на думку, що вона належить одному, невідомому нам письменникові. «Повість вирізняється ясністю і логічністю викладу, образністю літературного мислення автора». Хай вона як літературний твір і не витримує порівняння зі «Словом о полку Ігоревім», зауважує дослідник, проте посідає гідне місце серед літописних повістей⁸¹.

Отже, джерела і структура Київського літопису XII ст. відзначаються складністю й різноманітністю. Серед джерел бачимо як південноруські, так і північноруські літописи, якась частина з них реконструюється за реально існуючими літописними текстами. Структура ж ізводу складається як із традиційних літописних статей, так і з повістей переважно воїнського характеру. Складачі, особливо ж, редактори джерела, мабуть, відчували незвичність такої його структури і стилю, що не міг бути єдиним у статтях і повістях. Через це уважний читач без особливого труда вирізнить у складі ізводу великі й малі повісті. Справжніми перлинами й ударними акцентами пам'ятки слід вважати повісті про Ізяслава Мстиславича (1146–1154 рр.), убивство Андрія Боголюбського (1174 р.) і похід Ігоря Святославича у Половецький степ (1185 р.).

¹ Летопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербург, 1871; Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.2: Ипатьевская летопись. 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1908. У цій праці я скористався виданням 1871 р.

² Шахматов А. Разыскания о русских летописях. – Москва, 2001. – С.571.

³ Присёлков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. – Санкт-Петербург, 1996. – С.94.

⁴ Толочко А.П. О времени создания Киевского свода «1200 г.» // Ruthenica. – Т.V. – К., 2006. – С.73–87.

⁵ Див.: Толочко П.П. Давньоруські літописи й літописці X–XIII ст. – К., 2005. – С.135.

⁶ Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – Москва, 1963. – С.157–158.

⁷ Бестужев-Рюмин К.М. О составе русских летописей до конца XIV в. – Санкт-Петербург, 1868. – С.125–150.

⁸ Там же. – С.149, 150 та ін.

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.III. – Л., 1905. С.487–488.

¹⁰ Складений у Видубицькому монастирі біля Києва.

¹¹ Шахматов А.А. Обзорение русских летописных сводов (XIV–XVI вв.) // Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях. – Москва, 2001. – С.572–581.

- ¹² Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». – Москва, 1972.
- ¹³ Присёлков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. – С.94–96.
- ¹⁴ Там же. – С.86–95.
- ¹⁵ Лихачёв Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – Москва; Ленинград, 1947. – С.180–189.
- ¹⁶ Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». – С.13.
- ¹⁷ Насонов А.Н. Об отношении летописания Переяславля-Русского к киевскому // Проблемы источниковедения. – Т.VIII. – Москва, 1959.
- ¹⁸ Насонов А.Н. Московский свод 1479 г. и его южнорусский источник // Проблемы источниковедения. – Т.IX. – Москва, 1961. – С.350–385.
- ¹⁹ Лимонов Ю.А. Летописание Владимиро-Суздальской Руси. – Ленинград, 1967. – С.69–91.
- ²⁰ Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». – С.25.
- ²¹ Там же. – С.172–183. Див.: Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. – К., 2005. – С.137.
- ²² Рыбаков Б.А. Боярин-летописец XII в. // История СССР. – 1959. – №5. – С.61–62.
- ²³ Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. – К., 2005.
- ²⁴ Там само. – С.138–184.
- ²⁵ Вестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV в. – Санкт-Петербург, 1868. – С.77–78.
- ²⁶ Орлов А.С. Об особенностях формы русских воинских повестей (до конца XVII в.) // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1902. – Кн.4. – Отд.1. – С.1.
- ²⁷ Там же. – С.50.
- ²⁸ Орлов А.С. Героические темы древней русской литературы. – Москва; Ленинград, 1944. – С.26–27, 36–39.
- ²⁹ Котляр М.Ф. Імовірна спадковість структури і форми Галицько-Волинського літопису // Український історичний журнал. – 2006. – №3. – С.173–186.
- ³⁰ Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1993. – С.5 (передрук із першого видання: Київ, 1923).
- ³¹ Там само. – С.12.
- ³² Показовою в цьому плані є його багатотомна «Історія України-Руси».
- ³³ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.III. – С.23, 34 та ін.
- ³⁴ Там само. – С.34, 36, 38.
- ³⁵ Ерёмин И.П. Киевская летопись как памятник литературы // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинского Дома). – Т.VII. – Ленинград, 1949. – С.82.
- ³⁶ Там же. – С.94.
- ³⁷ Ерёмин И.П. О художественной специфике древнерусской литературы // Русская литература. – 1958. – №1. – С.75–81.
- ³⁸ Рыбаков Б.А. Боярин-летописец XII в. // История СССР. – 1959. – №2.
- ³⁹ Там же. – С.66.
- ⁴⁰ Котляр М.Ф. Імовірна спадковість... – С.174–175.
- ⁴¹ Див.: Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. – Москва, 1963. – Гл. III: Хронологический комментарий к Ипатьевской летописи. – С.124–211.
- ⁴² Ерёмин И.П. О художественной специфике древнерусской литературы. – С.67–69.
- ⁴³ Там же. – С.71–90.
- ⁴⁴ Повесть временных лет / Подг. текста, перев., статьи и коммент. Д.С.Лихачёва, под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1999. – С.121; Лихачёв Д.С. Комментарии // Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1999. – С.541.
- ⁴⁵ У подальшому викладі для зручності користування його виданнями називаються дати, вміщені давнім редактором на берегах тексту Київського ізводу за Іпатіївським списком, хоча вони в багатьох випадках і різняться від дійсних на один–три роки. Лише в тих випадках, коли потрібна більша точність, звертаюся до згаданої вище праці М.Г.Бережкова «Хронология русского летописания».
- ⁴⁶ Летопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербург, 1871. – С.205.
- ⁴⁷ Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. – С.138–139.
- ⁴⁸ Летопись по Ипатскому списку. – С.209–210.
- ⁴⁹ Там же. – С.217.

- ⁵⁰ Там же. – С.212–217.
- ⁵¹ Там же. – С.212–214.
- ⁵² Там же. – С.215–216.
- ⁵³ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.ІІІ. – С.11–12.
- ⁵⁴ Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці. – С.140–142.
- ⁵⁵ Рыбаков Б.А. Боярин-летописец XII века. – С.61–62.
- ⁵⁶ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.ІІІ. – С.13.
- ⁵⁷ Там само. – С.19.
- ⁵⁸ Рыбаков Б.А. Боярин-летописец XII века. – С.59–61.
- ⁵⁹ Его же. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». – С.277–306.
- ⁶⁰ Франчук В.Ю. Киевская летопись. – К., 1987. – С.76.
- ⁶¹ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.ІІІ. – С.19.
- ⁶² Там само. – С.53–65. Зі слів М.Грушевського годі зрозуміти, у чому він бачив ту «інтригу» великого князя володимиро-суздальського Всеволода – хіба що у зверненні до нього галицького князя Володимира Ярославича з благанням захистити його від південноруської рідні і прийняти у васали (Летопись по Ипатскому списку. – С.448–449). Однак у літописних словах видно не бажання Всеволода втручатись у південноруські справи, а лише відгук на прохання родича.
- ⁶³ Див.: Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці. – С.147 і наступні.
- ⁶⁴ Летопись по Ипатскому списку. – С.394–403.
- ⁶⁵ Серебрянский Н. Древнерусские княжеские жития. – Москва, 1915. – С.142.
- ⁶⁶ Лихачёв Д.С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. – Москва; Ленинград, 1947. – С.242–243.
- ⁶⁷ Воронин Н.Н. «Повесть об убийстве Андрея Боголюбского» и её автор // История СССР. – 1963. – №3. – С.88.
- ⁶⁸ Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». – Москва, 1972. – С.79.
- ⁶⁹ Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV в. – С.105–107.
- ⁷⁰ Огляд думок дослідників див.: Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці. – С.158–160.
- ⁷¹ Летопись по Ипатскому списку. – С.430–434.
- ⁷² Бестужев-Рюмин К.Н. О составе русских летописей до конца XIV в. – С.110–115.
- ⁷³ Присёлков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. – С.90.
- ⁷⁴ Рыбаков Б.А. «Слово о полку Игореве» и его современники. – Москва, 1971. – С.171–201.
- ⁷⁵ Франчук В.Ю. О создателе версии похода князя Игоря на половцев в 1185 г. в Лаврентьевской летописи // Слово о полку Игореве и его время. – Москва, 1985. – С.164–166.
- ⁷⁶ Кузьмин А.Г. Ипатьевская летопись и «Слово о полку Игореве» // История СССР. – 1968. – №6. – С.64–87.
- ⁷⁷ Зимин А.А. Ипатьевская летопись и «Слово о полку Игореве» // История СССР. – 1968. – №6. – С.42–44.
- ⁷⁸ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.425. Зв'язок викладу обставин походу Ігоря у «Слові» з текстом літописної статті 1185 р. відзначав і М.Д.Присьолков (Присёлков М.Д. «Слово о полку Игореве» как исторический источник // Историк-марксист. – 1938. – №6. – С.120–121).
- ⁷⁹ Зимин А.А. Слово о полку Игореве. – Санкт-Петербург, 2006. – С.181–224.
- ⁸⁰ Там же. – С.224.
- ⁸¹ Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. – С.179.

The article tells about sources and structure of Kyiv chronicle of the XII century which are notable for their complexity and diversity. Using the sources the author shows chronicles of Southern Rus' and Northern Rus', demonstrates structure of a historical work (izvod) that consists of traditional annalistic articles and narrative of mainly military character.

О.М.Донік*

ПРОМИСЛОВЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ДВОРЯНСТВА УКРАЇНИ В ХІХ ст.: УРЯДОВА ПОЛІТИКА, ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ, ГАЛУЗЕВІ НАПРЯМКИ

У статті з'ясоване місце й роль дворянського промислового підприємництва в Україні (ХІХ ст.). Проаналізовано урядову політику щодо підтримки поміщицьких підприємств, узагальнено дані про характер і галузеві напрями промислової діяльності дворянства. Розглянуто специфіку розвитку тих галузей промисловості, які були безпосередньо пов'язані з поміщицьким землеволодінням.

Дворянське промислове підприємництво в Україні в ХІХ ст. становить значний науковий інтерес у плані вивчення як еволюції феодального за своєю природою панівного дворянського стану в умовах розкладу кріпосницької системи, а після реформи 1861 р. – капіталістичної трансформації суспільства, так і участі його у промисловому розвитку українських земель, що входили до складу Російської імперії.

Наші знання про характер, масштаби й наслідки промислового підприємництва дворянства в Україні на сьогодні є ще недостатніми. Так, у працях радянських та сучасних істориків, присвячених дослідженню економічного поступу українських земель, формуванню буржуазії в ХІХ ст., розглядався в цілому розвиток традиційно «дворянських» галузей промисловості, насамперед таких, як гуральництво й цукроваріння, аналізувалися урядові заходи стосовно їх підтримки¹. Лише побіжно вивчалися окремі аспекти промислової діяльності великих поміщиків України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.²

Слід з'ясувати місце й роль дворянського промислового підприємництва в соціально-економічному житті українських земель у ХІХ ст., узагальнити дані про характер і галузеві напрями промислової діяльності дворянства, як окремого стану зі своїми специфічними правами й соціальними функціями, визначити рівень переваг і привілеїв дворян-промисловців у порівнянні з рештою підприємницького загалу, ступінь і форми залучення до промислової діяльності різних прошарків і груп дворянства у дореформений і пореформений час, роль соціально-психологічного фактора у цьому процесі.

Роль дворянства – відносно нечисленної верстви українського суспільства (за переписом 1897 р. в 9-ти українських губерніях налічувалося 214 287 осіб обох статей, які належали до дворянського стану, тоді як все населення становило 23 млн 430 тис. осіб)³ – в економічній, культурній і, особливо, політичній сферах життя протягом усього ХІХ ст. була домінуючою. З остаточним поглиненням Російською державою українських земель наприкінці ХVІІІ ст. місцеві дворяни-поміщики стали невід'ємною складовою російського помісного дворянства. Їх етнічний склад, який був неоднорідним, визначався як історичними умовами формування окремих регіонів України, так і соціально-економічними процесами в аграрному секторі. Великого значення набувала політика царського уряду, який усіляко намагався зміцнити землеволодіння російських поміщиків та іноземних колоністів на українських землях.

Поміщики-українці здебільшого були нащадками козацької старшини, прирівняні у правах до російського дворянства. Найвища питома вага українців серед великих і середніх землевласників спостерігалася на Лівобережжі, тоді як на Півдні України переважали поміщики російського та іноземного походжен-

* Донік Олександр Миколайович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

ня. Найбільш специфічним регіоном у цьому плані було Правобережжя, де протягом попередніх століть сформувалося велике польське поміщицьке землеволодіння. Маючи міцні економічні позиції, найбільші магнати польського походження претендували й на відповідну роль у політичному та соціально-економічному житті цього регіону, постійно проявляли сепаратизм, який офіційна влада намагалася всіляко обмежити, насамперед насадженням у краї російського землеволодіння⁴.

Участь у промисловій діяльності дворян України (поряд із заснуванням таких підприємств вони успішно вели комерційні справи, бралися за підряди, відкупи, не гребували лихварством, виступаючи нерідко за спинами підставних осіб і через управителів), основою економічної могутності яких була земельна власність, почала досить виразно проглядатися з початком ХІХ ст., в умовах розкладу кріпосницької системи й розвитку капіталістичного укладу в промисловості та сільському господарстві. І хоча монополія на володіння землею була порушена указом від 12 грудня 1801 р., який дозволяв купувати землю без кріпаків купцям, державним і вільновідпущеним селянам⁵, на практиці вона зберігалася аж до скасування кріпацтва в 1861 р., оскільки в умовах кріпосницького господарства земля без робочих рук втрачала свою цінність. Тому для дореформеного періоду терміни «дворянин» і «поміщик» слід уважати тотожними.

Уряд на законодавчому рівні сприяв утягуванню дворянства в товарно-грошові відносини. Зокрема, «Жалувана грамота» (1785 р.) надавала дворянам право володіти фабриками й заводами в сільській місцевості⁶. І хоча указ від 26 жовтня 1790 р. забороняв їм записуватися в купецькі гільдії з метою збереження «станової чистоти» і виняткових пільг, із часом усі обмеження в цьому плані були скасовані. Якщо маніфест від 1 січня 1807 р. надав право дворянам записуватися до перших двох купецьких гільдій⁷, то урядове положення від 21 грудня 1827 р. дозволило представникам дворянського стану засновувати й утримувати в містах фабрики й заводи з правом запису у всі три купецькі гільдії⁸.

У першій половині ХІХ ст. кредитні установи Росії були покликані перш за все обслуговувати потреби поміщиків. Міністерство фінансів у цілому виступало проти надання позик засновникам промислових підприємств недворянського походження, вважаючи, що це завдаватиме шкоди казні й ставитиме у виключне становище підприємства, які отримали пільги. Чисельні прохання промисловців-недворян про надання кредитів, як правило, відхилялися урядом, на противагу промисловцям-поміщикам, котрі їх отримували за наявності значної земельної власності й нерухомого майна майже безперешкодно⁹. Державний позичковий банк, відкритий 1787 р., кредитував дворян на досить вигідних для них умовах. За положенням 1824 р. під заставу поміщицьких маєтків позики ним видавалися терміном до 24 років із виплатою 8% річних, а під заставу житлових цегляних будинків – лише до 12 та 8 років. У 1830 р. максимальний термін за позиками під заставу маєтків був продовжений до 37 років¹⁰. Можливість отримання поміщиками на тривалий час грошей із державних банків створювала сприятливі умови для заснування промислових підприємств.

Розвиток товарно-грошових відносин у першій половині ХІХ ст., які охоплювали поступово всі галузі економіки на українських землях, розхитував натурально-споживче господарство, стимулював процес переходу до його товаризації, створював умови для формування внутрішнього ринку, заснування все більшої кількості промислових підприємств. В умовах товаризації поміщицького господарства з кожним наступним десятиліттям дореформеного періоду все більше на промислових підприємствах, якими володіли дворяни, використовувалася наймана праця, особливо це стосувалося Півдня України, де кріпацтво мало слабкі позиції. Головним чинником, який змушував поміщиків де-

далі більше вдаватися до найму, була низька продуктивність праці кріпаків і потреба у кваліфікованих робітниках. При цьому вони практикували різні форми найму – від патріархальної, напівкабальної, до капіталістичної купівлі-продажу робочої сили.

Усе ж і напередодні скасування кріпацтва в Україні на більшості поміщицьких підприємств переважала праця кріпаків. Наприкінці 1850-х рр. один із сучасників в описі Харківської губернії зазначав: «Праця на фабриках і заводах провадиться в поміщиків здебільшого кріпаками; але на деяких з них, особливо на цукрових, так само, як і на всіх купецьких заводах, працюють наймані робітники, число яких становить майже третину їх загальної кількості»¹¹.

Висока питома вага поміщиків серед засновників промислових підприємств так пояснювалася в «Статистическом описании Киевской губернии», виданому 1852 р.: «Поміщики – переважно виробники: вони володіють головним і найважливішим приватним майном – землею, а відповідно і чималою частиною матеріалів фабричного виробництва. В їх розпорядженні – велика кількість робітників. За допомогою позик у кредитних установах вони завжди можуть розпоряджатися величезними капіталами для початкової організації підприємств, та й влаштовувати ті підприємства легше їм через те, що вони використовують власні матеріали й робітників»¹².

Питання про заснування промислових закладів із переробки сільськогосподарської продукції для дворянських господарств України набувало все більшої актуальності з другої половини 30-х рр. XIX ст., коли посилилася криза її збуту на внутрішньому ринку, обмеженого кріпацтвом, який не міг поглинути все зростаючу кількість товарного хліба. «Нам безупинно твердять, – писав один із поміщиків Полтавської губернії в 1837 р., – як орати, як сіяти, що розводити; але навчіть нас, заради Бога, куди збувати нашу продукцію за вигідними цінами»¹³. Тому поміщики змушені були все більш активно посилювати зв'язок із закордонним ринком. Утім, продукти сільського господарства, щоб відповідати вимогам внутрішнього й закордонного споживача, потребували попередньої обробки на промислових підприємствах.

Сфера застосування капіталу в дореформений час була ще досить вузькою, а джерела прибутків – обмеженими. У першій половині XIX ст. одних переконань про користь розвитку промисловості та бажання присвятити себе цій справі було недостатньо. Господарства багатьох поміщиків в Україні були переобтяжені боргами, відповідно їх господарі не мали достатніх капіталів, які вони могли отримати у вигляді кредиту від держави для заснування промислового закладу, що поряд із відсутністю вільних робочих рук було основним гальмом при перебудові господарств на капіталістичний лад. Зокрема, говорячи про фінансовий стан поміщиків Чернігівської губернії, М.Домонтович у своїй праці констатував, що, згідно зі звітом губернатора за 1859 р., більша частина маєтків (особливо це стосувалося багатьох дрібних господарств) була обтяжена боргами за несплату казенних повинностей і недоїмок, та перебувала в опіці. Серед причин накопичення величезних поміщицьких боргів автор називав слабкий розвиток промисловості, відсутність приватного кредиту, брак ділових рис і хисту у багатьох дворян, які намагалися заснувати підприємство, відсутність належних шляхів сполучення¹⁴. Досить суттєвим чинником повільного розвитку промисловості було й те, що існував величезний дефіцит на фахівців, яким можна було б довірити обслуговування та устаткування фабрики чи заводу.

Тому в першу чергу великі латифундисти, володіючи тисячами кріпаків, використовуючи зв'язки серед правлячих кіл, мали найбільші можливості щодо заснування промислових підприємств. Особливо це стосувалося магнатів Правобережної України. Наприклад, в 1840-х рр. у Волинській губернії на першому місці серед промисловців перебувала княгиня Марія Сангушко, власниця поло-

вини Заславського повіту. Тут їй належали, зокрема, кращі у краї суконна фабрика (щорічне виробництво близько 113 тис. руб. сріблом) і свічний завод (відповідно близько 2500 руб.) у м. Слауті, паперова фабрика в с. Міхля (понад 16 тис. руб.) та рафінадний завод у м. Шепетівці (понад 500 тис. руб.)¹⁵. Постать землевласника, одночасно пов'язаного з різними галузями промисловості, для дворянської верхівки стає характерною в пореформений час, особливо наприкінці XIX ст.

Реформи 60-х – 70-х рр. XIX ст. дали потужний імпульс розвитку економіки, формуванню підприємницького класу. Сприяло цьому й нове юридичне підґрунтя для заняття підприємництвом, яке ліквідувало станове обмеження в цій сфері діяльності. Так, положення від 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. «Про мито за право торгівлі та інших видів промислів» закріпило право на свободу торгово-промислової діяльності¹⁶. Підприємцем відтепер міг стати будь-хто, кому під силу було придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Статут про промисловість 1893 р. надавав право засновувати заводи, фабрики та мануфактури в містах і повітах приватним особам, товариствам і компаніям¹⁷. Положення «Про державний промисловий податок» від 8 червня 1898 р. перервало зв'язок між отриманням промислових свідоцтв для відповідних занять з отриманням гільдійських купецьких документів, зафіксувало прогресивні підходи в оподаткуванні всіх підприємців¹⁸.

Усе ж аналіз напрямків економічної політики царського уряду в пореформений час свідчить, що сприяючи розвитку промисловості й торгівлі, як і в до-реформений час, у першу чергу вона враховувала інтереси дворян-поміщиків. Її стрижнем залишалася тенденція до задоволення матеріальних домагань дворянства уже не стільки як соціальної верстви, а як класу капіталістичного суспільства, закріплення його привілейованого політичного становища в нових соціально-економічних умовах, до яких дворяни не тільки намагалися пристосуватися самі, а й під їх впливом поступово видозмінювали ті чи інші сторони свого господарства. Царський уряд політикою «насадження» промисловості до певної міри задовольняв запити економічного розвитку країни, що обумовлювалося загальними об'єктивними тенденціями розвитку капіталізму як у сільському господарстві, так і в промисловості, збереженням ефективних засобів втручання в економіку у першу чергу в інтересах дворян-поміщиків¹⁹. Тому зі скасуванням кріпацтва, в умовах швидкого розвитку капіталізму, цей привілейований та потенційно матеріально спроможний суспільний стан, використовуючи своє панівне становище, усе більше поєднував традиційні заняття – ведення сільського господарства та державну службу – з підприємницькою діяльністю, у тому числі й промисловою.

Підтримуючи в цілому розвиток промисловості в пореформений час, самодержавний уряд намагався обмежити підприємницьку ініціативу фабрично-заводським законодавством, особливо це стосувалося акціонерної справи²⁰. Станова ознака проглядалася в тих галузях промисловості, які були найбільш типовими для дворянства й тісно пов'язаними з поміщицьким землеволодінням – насамперед у гуральництві, цукроварінні, гірничозаводській справі. Зокрема, від промислових зборів звільнялися дворянські підприємства в маєтках за місцем прописки власника, якщо в кожному з них працювало не більше 18 робітників. Не оподатковувалися млини, олійниці, цегельні, лісопильні й інші подібні заклади, розташовані за межами міст²¹. Усе це суттєво підтримувало дворянське промислове підприємництво, що вже напередодні скасування кріпацтва почало поступатися купецькому.

З іншого боку, унаслідок реформ 60-х рр. XIX ст. дворянство зазнало відчутних матеріальних втрат та позбулося низки важливих привілеїв. Найбільш значним із них була втрата дармової кріпацької праці, завдяки якій у

дореформений час трималася переважна більшість дворянських підприємств. Втрата поміщиками гарантованої робочої сили у вигляді кріпаків спонукала їх до організації власних промислових закладів на капіталістичних засадах, змушувала докладати значно більше зусиль і коштів для їх ефективної роботи²². Після скасування кріпацтва дворяни-поміщики зіткнулися з такими труднощами економічного характеру, як брак обігових коштів, припинення видачі позик із опікунських рад під заставу маєтків, відсутність законів, які б регулювали й забезпечували умови найму робочої сили. Нерідко селяни, позбувшись кріпацької залежності, не бажали працювати за наймом, навіть на прийнятних умовах. До того ж розвиток залізничного будівництва відтягував найбільш кваліфікованих робітників від поміщицьких господарств, складовою частиною яких були промислові підприємства²³.

Після 1861 р., з ліквідацією обмежень, що існували до цього при купівлі-продажу землі для податних станів, дворяни втратили монополію й на землю. Утім, навіть на початку ХХ ст. серед поміщиків найвищу питому вагу, як і раніше, становили дворяни. Так, на Правобережжі їхня земельна власність обіймала 90,3% усього поміщицького землеволодіння, на Лівобережжі – 79,4%, на Півдні України – 60,1%²⁴. На Правобережжі маєтки польських та спольщених українських магнатів у ХІХ ст. перетворилися на потужні сільськогосподарські підприємства. Завдяки своєму економічному потенціалу значна їх частина після деякого застою в середині століття розвивалася на капіталістичних засадах, виявивши тим самим життєздатність. На Лівобережжі козацько-старшинське землеволодіння також набувало капіталістичних ознак, хоча саме тут капіталізація сільськогосподарського виробництва відбувалася найнижчими темпами. Найактивніше втрачали землю дворяни Півдня України, що зумовлювалося запізним розвитком тут поміщицького землеволодіння, дефіцитом робочої сили, нестачею вільних капіталів²⁵. Водночас залишилося право власників землі на її надра, що було пережитком феодальної епохи. Маючи всестановий характер, воно захищало в першу чергу інтереси дворян-землевласників, слугуючи додатковим джерелом їх збагачення. Неодноразові спроби уряду переглянути це положення не увінчалися успіхом – воно залишалося чинним аж до 1917 р.²⁶

Володіння землею, її надрами й у пореформений час було найголовнішим чинником розвитку дворянського промислового підприємництва. За даними Дворянського банку, в Україні наприкінці ХІХ ст. воно найбільшого поширення набуло саме у правобережних губерніях (Київщина – 57,6%, Поділля – 59,9%, Волинь – 67,4% заставлених маєтків мали промислові заклади), найменшого – в лівобережних (від 19,3 до 27,3% маєтків). Напередодні Першої світової війни польським поміщикам належало майже 50% усіх підприємств Правобережжя²⁷.

Слід зазначити, що історія дворянського фабрично-заводського підприємництва ілюструє основні тенденції розвитку капіталізму у вітчизняній промисловості в ХІХ ст. Такі підприємства найбільш виразно несли на собі відбиток тривалого панування кріпацтва, в умовах існування якого зароджувалася промисловість. Після реформи 1861 р., зі збереженням поміщицького землеволодіння, урядової фінансової підтримки дворян-промисловців, у виробничих відносинах на селі продовжували існувати феодальні пережитки. Це позначалося як на організації промислового виробництва, так і на соціальному портреті його власників²⁸.

Із падінням кріпацтва економічні інтереси багатьох дворян-поміщиків, при збереженні зв'язку із сільським господарством, усе більше спрямовувалися в неаграрну сферу. Особливо еволюціонували у цьому напрямку великі латифундисти, які мали найбільші статки й зв'язки серед правлячих кіл. Перебудовуючи свої маєтки на капіталістичний лад, вони ставали водночас власниками проми-

слових і торговельних підприємств, цінних паперів, прибуткової міської нерухомості, членами акціонерних компаній та ін.

Протягом останньої третини ХІХ ст. до підприємництва звертається так зване «служиле» дворянство – вище й середнє чиновництво, відставні офіцери, що одержали дворянське звання за військову службу, безпомісні дворяни, для яких державна служба була найважливішим засобом існування. Положення 1863 р. надавало «всім без винятку особам, що були на службі державній або по виборах, а також їхнім дружинам і дітям» право безперешкодного одержання купецьких і промислових посвідчень²⁹. Утім, не володіючи значними капіталами, ця соціальна група мала досить обмежені можливості засновувати власні підприємства. Така справа була до снаги лише заможним високопосадовцям, але й серед них частка промисловців була невеликою.

Закладена в самій природі дворянського стану соціальна паразитарність була важливим чинником того, що нажиті капітали в багатьох випадках не примножувалися. Протягом усього ХІХ ст. проглядалася тенденція, коли багато дворянських капіталів, зароблених на підприємстві, розтринькувалися якщо не першими їх власниками, то вже найближчими спадкоємцями. Основою добробуту переважної маси дворянства до 1860-х рр. залишалися феодальна рента і праця кріпаків, що визначало соціальну природу цього стану та підживлювало його стереотипи про дворянську винятковість, про негати́вне ставлення до такого «недворянського» заняття, як підприємництво. Адаже скорочення відставання дворянства від купецтва в цій справі залежало не тільки від рівня навичок, ділових рис, наявності значних капіталів, а й від стереотипів дворянської психології, традицій і пережитків феодальної епохи, які вповільнювали злиття дворянства із тими верствами та прошарками суспільства, з котрими його зближувало економічне становище. За своїм способом життя, менталітетом, інертністю, суспільною традицією переважна більшість представників дворянського стану дивилася на підприємництво, у тому числі й промислове, зверхньо, уважаючи це справою нижчих суспільних верств.

Ідея дворянської винятковості в становій ієрархії суспільства підтримувалася корпоративною організацією дворянства і становою політикою самодержавства³⁰. Полтавський губернський предводитель дворянства П. Устимович із цього приводу писав: «Доки російський дворянин засідає в мундирних зборах свого стану, він вважає себе мало не сучасником Катерини»³¹. Однак процес розвитку в пореформений час капіталізму суттєво впливав на ставлення дворянства до підприємництва. Поступова втрата ним панівного економічного, та, деякою мірою, політичного становища об'єктивно зближувала зі все більш економічно зростаючою буржуазією, що не могло не позначитися на зміні поглядів дворянства на підприємництво, на їх соціальній психології, на ставленні до феодального кодексу «шляхетності».

Водночас усі поміщики виявляли «опозиційність» до урядової політики підтримки промисловості й торгівлі, не задовольняючись тими заходами, які здійснювала влада в їхніх інтересах. Із метою більш ефективної підтримки своїх домагань потік клопотань особливо посилювався у другій половині 1890-х рр., коли ще виразніше проглядався урядовий курс на сприяння промисловості й торгівлі. Дворянські організації, намагаючись підпорядкувати хід соціально-економічного розвитку своїм вузькокласовим інтересам, вимагали цілої низки нових привілеїв, які явно не відповідали реальним фінансовим і економічним можливостям держави³².

Дух підприємництва, що запанував у суспільстві у пореформений час, нерідко спонукав «шляхетних» підприємців до нечесних шляхів наживи, а іноді й відвертого шахрайства. Досить точну характеристику цього періоду подав відомий дослідник буржуазії П. Берлін: «На кінець 60-х рр. і на початку 70-х особ-

ливо яскраво розгортається промислово-банківська вакханалія. Не тільки купці й промисловці, але й знатні дворяни беруть якнайширшу й жадібну участь у нашвидкуруч організованих справах. Жадоба нажити капітали на промислових затіях, на залізничних концесіях, на підрядах і поставках охоплює добросердних учорашніх поміщиків, які здатні були лише прожити гроші»³³. У підсумку чимало високопосадовців, осіб, вхожих до міністерств та інших вищих державних установ, добре опанувавши ситуацію, ставали ділками, які скуповували акції, не гребуючи навіть послугами підставних осіб.

Потужним джерелом нагромадження дворянами-поміщиками капіталів у пореформений час стала викупна операція. Так, за підрахунками радянського історика М.Н.Лещенка, загальна сума викупної позики по Україні становила понад 490 млн руб. Крім того, поміщики мали отримати від селян ще 13 млн руб. так званих додаткових платежів³⁴. Значна частина цих коштів була використана дворянством для перебудови своїх господарств на капіталістичних засадах, для заснування нових і розширення вже існуючих промислових закладів. При бажанні поміщики могли кредитуватися на пільгових умовах у Державному та Дворянському банках.

Досить широкою була участь дворянства в акціонерно-пайовому підприємстві, що стало проявом загального закономірного процесу концентрації виробництва й капіталів. Пристосовуючись до нових умов, чимало «шляхетних» власників промислових підприємств змушені були перетворювати їх на акціонерно-пайові. Така форма участі в підприємстві дозволяла певним прошаркам дворянства, особливо тим, які отримали значні суми від викупної операції, від застави й продажу землі укласти капітали в більш прибуткові, ніж землеробство, галузі. Досить широкою була участь в акціонерно-пайовій справі «служилого» дворянства. Основна маса чиновництва обмежувалася, як правило, купівлею незначного числа акцій і грою на біржі. Водночас представники середньої й вищої бюрократії вже з 1860-х рр. активно брали участь у заснуванні акціонерно-пайових промислових компаній, очолювали їх за сумісництвом як директори, члени рад і правління, обіймали впливові й високооплачувані посади радників, консультантів та ін.

Спершу уряд у умовах сприяння розвитку промисловості, гострої нестачі для неї фахівців не перешкоджав такому сумісництву. Коли ж останнє набуло великих масштабів, до того ж ознаменувалося низкою грандіозних афер у діяльності залізничних товариств, указ від 3 грудня 1884 р. заборонив чиновникам вище п'ятого класу «Табеля про ранги» будь-яке сумісництво. Вияток робився лише для власників підприємств, пов'язаних із переробкою сільськогосподарської продукції власного виробництва³⁵. Усі інші службовці мали право на суміщення діяльності лише з дозволу вищого керівництва. Заборона сумісництва не могла повністю його ліквідувати, а лише стримувала легальні форми.

Чималу роль в акціонерно-пайовій справі відіграла специфіка психології представників дворянського стану, які в масі своїй не схильні були до особистої участі в торгово-промисловій діяльності. Тому вони залюбки брали участь у «справі» своїми капіталами, скуповуючи паї, акції й інші цінні папери, що набувало вигляду рантьєрства. Форми й розміри такої участі були різними. Наприклад, участь у функціонуванні підприємства впливового сановника або особи з придворного оточення у вигляді вкладеного капіталу була, як правило, суто символічною. Але в багатьох випадках їх виникнення, успіх діяльності багато в чому залежав саме від таких осіб, які винагороджувалися значною часткою підприємницького прибутку. У цілому визначити кількість акціонерів і пайовиків промислових підприємств, які належали до дворянського стану, досить складно. Як правило, це можна зробити, посилаючись на дані, отримані з особистих

архівних фондів і списків акціонерів окремих компаній, в яких інколи вказувалися дані про станову належність власників паїв і акцій.

Досить вагоме місце у промисловому виробництві України протягом усього ХІХ ст. мав одноосібний капітал, попри те, що, починаючи з 1860-х рр., він із кожним наступним десятиліттям активно поступався акціонерному. Списки фабрик і заводів, що видавалися центральними відомствами, які опікувалися промисловістю, на основі зведень місцевих цивільних губернаторів, статистичних комітетів, фабричних інспекторів і самих підприємців дають змогу розглянути промислову діяльність дворянського стану в статистичному плані протягом усього ХІХ ст., визначити станову належність переважної частини одноосібних власників закладів, час виникнення підприємств, розміри їхнього виробництва та характер продукції, що вироблялася. Зокрема, одним із таких джерел, хоча й неповним, яке подає приблизну картину станового складу промисловців на українських землях на початок 30-х рр. ХІХ ст., є «Список фабрикантам і заводчикам Российской империи 1832 г.» (був складений у департаменті мануфактур і внутрішньої торгівлі на основі відомостей, отриманих від цивільних губернаторів)³⁶.

Слід зазначити, що до середини 1880-х рр. в Росії у промисловій статистиці не існувало усталених визначень і правил. У звітах, довідниках, списках нерідко фіксувалися не тільки промислові заклади, а й ремісничі, що вносило плутанину в статистичні дані. Тому виходило, що в одних губерніях або галузях зараховували до фабрик і заводів сотні найдрібніших закладів, а в інших навпаки – лише великі підприємства (в першій половині ХІХ ст. промисловий розвиток України відбувався одночасно у формі мануфактури та фабрики, і хоча в цей час переважаючою формою була мануфактура, її з кожним наступним десятиліттям все більше витісняла фабрика). Ця тенденція проглядалася, зокрема, і у вищезазначеному списку, згідно з яким у Волинській губернії існувало 148 закладів із виготовлення різних металевих виробів і знарядь, які у переважній більшості насправді були дрібними майстернями, а в кількох інших губерніях такі підприємства зовсім не були зафіксовані.

Усього в цьому списку значиться 737 підприємців українських губерній, з яких поміщики-промисловці становили 335 осіб (45,4% від загальної кількості). Тим самим, будучи забезпечені коштами й робочою силою, вони в першій третині ХІХ ст. утримували перше місце серед представників усіх соціальних станів, які брали участь у промисловій діяльності (на другому місці, згідно зі списком, були купці – 207 осіб (28,1%)). Навіть у такій губернії, як Харківська, де значну вагу на той час уже мало купецтво, за тими ж відомостями 1832 р. із 126 зафіксованих господарів виробничих підприємств 82 промисловця (65,1%) виявилися дворянами, чиновниками й офіцерами, купцями ж було тільки 28 осіб (22,2%)³⁷.

Найбільш повні дані та найширші хронологічні межі, – до 1902 р. включно, – серед таких джерел має «Список фабрик и заводов Европейской России» (під ред. В.Є.Варзара)³⁸ (у довіднику відсутні підприємства гірничозаводської промисловості, які підпорядковувалися гірничому наглядові). Його укладачі, наводячи дані про власників підприємств, у першу чергу враховували їхні титули, чини, звання, і лише за їх відсутності вказували станову належність. У зв'язку з цим при підрахунках враховувалися всі «чиновні» підприємці, адже такими, як правило, були представники дворянського стану.

Відповідно до «Списку...», на 1902 р. одноосібним промисловим підприємством в Україні займалося 593 спадкових і особистих дворян, чиновників різних рангів, офіцерів, землевласників (становили 24,4% від загальної кількості промисловців дворянського походження в межах країни), які володіли в 9-ти українських губерніях 698 підприємствами, віднесеними укладачами до фаб-

рично-заводського типу, тобто з числом робітників не менше 15, або які були оснащені механічним двигуном, чи мали річне виробництво не менше 2 тис. руб. За соціальним походженням ця кількість власників виявилася на другому місці після більш енергійних і підприємливих купців – 857 (35,4%), які з середини XIX ст., попри пріоритети і можливості дворянства, вийшли на лідируючі позиції у промисловому підприємстві і продовжували утримувати їх надалі.

Найбільша активність дворян-промисловців, як і в цілому всіх підприємців, згідно зі «Списком...», припала на 80–90-ті рр. XIX ст., коли у країні існувала аграрна криза, завершувався промисловий переворот, розвивалися нові галузі промисловості. Саме в цей період, за нашими підрахунками, представники дворянського стану заснували найбільшу кількість промислових закладів – 357 (51,1% від загальної кількості, що належала дворянам), в 60–70-х рр. – 140 підприємств (20,1%), решта – 201 промисловий заклад (28,8%) – розпочали свою роботу в дореформений час.

Згідно із зазначеними даними, на першому місці за чисельністю були дворянські підприємства, які переробляли сільськогосподарську продукцію. Так, із 593 поміщиків-промисловців у переробній галузі було зайнято 477 (80,4%), які володіли 563 промисловими закладами. Із них на акцизні виробництва, в основному ґуральництво і цукроваріння (сюди також відносилися пивоваріння, медоваріння, переробка тютюну та ін.), припадало 425 (60,9% від загальної кількості зафіксованих дворянських підприємств); на безакцизні – млини, крупорушки, маслобойки, хлібопекарні, кондитерські фабрики та інші – 137 (відповідно 19,6%). Хоча насправді кількість таких підприємств була набагато більшою, адже практично в кожному поміщицькому маєтку працювали невеликі млини, ґуральні, крупорушки, розраховані переважно на задоволення власних потреб поміщицького господарства. Наприклад, на Полтавщині в Карлівському маєтку герцогів Мекленбург-Стрелицьких (на початку XX ст. в ньому налічувалося близько 57 тис. десятин землі), містилися два цукрозаводи, ґуральня, два крохмальні заводи, паровий млин, млин для житнього помелу, олійниця, тут виготовлялася цегла, черепиця, свічки, які разом давали прибутку для їхніх власників у середньому щорічно понад 410 тис. руб. (землеробство – близько 700 тис. руб.)³⁹. Така ж картина спостерігалася і в Гутянському маєтку нащадків Л.Є.Кеніґа (Харківська губернія)⁴⁰.

В інших галузях, згідно із зазначеним «Списком...», за нашими підрахунками, кількість промислових закладів, якими володіли дворяни, була такою: з обробки мінеральних речовин (цегельні, цементні, скляні, порцелянові, гончарні та ін.) – 55, з механічної обробки дерева (лісопильні заводи, столярні, паркетні, меблеві) – 21, паперове і поліграфічне виробництво – 22, виробництво машин та обробка металів (в основному ремонтні майстерні і заводи з виробництва сільськогосподарських знарядь) – 25, обробка шерсті, шовку та інших матеріалів – 7, хімічне виробництво – 5.

Таким чином, наведені дані вказують на тісний зв'язок основної маси «шляхетних» промисловців навіть на межі XIX–XX ст. із сільським господарством, із володінням землею. Майже 90% усіх врахованих промислових закладів були розташовані в сільській місцевості й переробляли відповідну продукцію. Особливо це стосувалося губерній Правобережної й Лівобережної України, де капіталістична система землеробства в поміщицьких господарствах із кожним десятиліттям розширювалася. Більше 3/4 дворянських підприємств були дрібними й середніми за кількістю робітників (менше 100) та річним виробництвом (до 15–20 тис. руб.). Деяка їх частина фактично не відповідала найважливішим ознакам фабрично-заводського підприємства і була внесена укладачами лише за тієї умови, що їхнє річне виробництво складало близько 2 тис. руб.

Найважливішими галузями для дворянства на межі ХІХ–ХХ ст., які давали найбільші прибутки, продовжувало залишатися, як і в дореформений час, ґуральництво й цукроваріння, чому сприяли не тільки економічне й соціальне становище дворянства, а й урядова підтримка. Зокрема, до початку 1860-х рр. ґуральництво було привілеєм поміщиків, які досить суттєво потіснили з цієї галузі козаків, котрі також мали право виробляти горілку. Царський уряд провадив політику протекціонізму стосовно дворянських ґуралень, що передбачало привілеї у виробництві і збуті горілки. Так, закон від 9 серпня 1765 р., який надавав російським поміщикам монополію на винокуріння, констатував: «Вино курити дозволяється всім дворянам і їхнім родинам, а іншим нікому»⁴¹. Згодом, указом від 3 травня 1783 р. Катерина ІІ підтвердила право поміщиків Лівобережної України виробляти і продавати горілку у власних селах і хуторах (козакам дозволялося продавати тільки у своїх будинках). Це право було знову підтвержене указом від 14 серпня 1791 р. і невдовзі поширене на поміщиків Правобережної України⁴².

У першій половині ХІХ ст. всі українські губернії мали статус так званих «привілейованих» у виробництві горілки, тобто їм були надані відповідні пільги від держави. Як зазначав один із тогочасних дослідників, «успіхи ґуральництва залежать перш за все від легкості збуту і від системи податків, які визначають ціну цього продукту і можуть більш або менш утруднити або обмежити виробництво»⁴³. Звільнені від податків на користь держави, ґуральні влаштовувалися в більшості поміщицьких господарствах (їхня кількість і розмір виробництва, як правило, залежали від розміру маєтку). Тому не дивно, що українські губернії були на лідируючих позиціях у країні за кількістю таких закладів. Зокрема, 1801 р. в Україні (крім Херсонської губернії, де з ряду економічних причин ґуральництво почало розвиватися значно пізніше, ніж в інших регіонах) налічувалося 7839 ґуралень, які виробили 5060 тис. відер горілки. Найбільше в середньому припадало на одну ґуральню відер горілки в лівобережних губерніях, тобто вони переважали як за кількістю відповідних закладів, так і за розмірами виробництва⁴⁴.

В умовах концентрації й модернізації виробництва кількість ґуралень поступово зменшувалася, а вироблена ними продукція збільшувалася. Так, у 1840-х рр. їх число зменшилося до 3595, а вироблена ними продукція становила понад 16 млн відер. 1860 р. в Україні налічувалося вже 2497 ґуралень, з яких у Полтавській губернії було 476, Київській – 388, Волинській – 328, Чернігівській – 308, Харківській – 281, Катеринославській – 252, Подільській – 251 і Херсонській – 213⁴⁵.

Особливо при низьких цінах на хліб горілка давала набагато більший прибуток, ніж зернові, тим самим ґарантуючи поміщикам надійні доходи. Крім того, барда (відходи горілчаного виробництва) йшла на відгодівлю великої рогатої худоби. Це сприяло швидкому розвитку ґуральництва протягом всього досліджуваного періоду. Зокрема, 1837 р. подільський губернатор у «Рапорті про статистичний стан губернії» констатував, що головними галузями економіки у підпорядкованому йому краї були хліборобство та ґуральництво⁴⁶.

На початку ХІХ ст. сучасник тієї епохи так описував значення ґуральництва для поміщицького господарства й, у цілому, для населення Харківщини: «У поміщиків ґуральництво набагато ширше, ніж у козаків. Кожен займається ним у своїх маєтках залежно від наявності лісу. Горілку продають не тільки у своїй губернії, а й у великоросійських та новоросійських, у донських станицях і Приазов'ї. Ця стаття виробництва є найважливішою в поміщицькій економії, і більше за інші дає бариші і прибутки. Недостатня хлібна торгівля робить поселянам ту користь, що вони продають хліб за більш вищими цінами власникам ґуралень. Землероби отримують у зв'язку з цим надійну можливість вигідно продати свій хліб за місцем проживання»⁴⁷.

Продукція ґуральництва збувалася поміщиками у власних шинках, які влаштувалися в кожному населеному пункті, відкупникам для продажу в інші губернії. Так, із 77 838 шинків і горілчаних лавок, що були зафіксовані 1859 р. в Російській імперії, на українські губернії припадало 37 516, тобто майже половина⁴⁸.

Таким чином, протягом першої половини XIX ст. виробництво горілки на продаж у поміщицьких маєтках продовжувало невпинно зростати і становило одну з найважливіших статей у валовому доході їхніх власників. Найбільшого поширення ґуральництво набуло в поміщицьких господарствах Полтавської, Чернігівської, Харківської, Київської й Подільської губерній. Так, у першій із них винокурна промисловість в 1861 р. за вартістю продукції займала перше місце і становила 3 млн 531 тис. руб. (77,4% загальної вартості продукції всіх промислових підприємств цієї губернії). Лише на ґуральнях 20 місцевих поміщиків було вироблено понад 20 тис. відер горілки (лідерами були підприємства Неплюєва в Золотоніському повіті)⁴⁹. Саме в цих губерніях (у Київській із середини 40-х рр. XIX ст. провідною галуззю стає цукрова) протягом всього дореформеного періоду ґуральництво за вартістю продукції займало перше місце серед усіх інших галузей промисловості, не дивлячись на запровадження в 1851 р. акцизно-відкупної системи в цій галузі.

У пореформений час, щоб утримати свої позиції в ґуральництві, дворяни-підприємці змушені були більш активно пристосовуватися до нових умов господарювання й ринкової кон'юнктури. Зокрема, згідно з положенням «Про питний збір» від 4 липня 1861 р., на території Російської імперії з 1 січня 1863 р. скасовувалися горілчані відкупи й запроваджувалася акцизна система. Тобто, монополія дворянства на ґуральництво ліквідовувалася, і з того часу кожна особа, придбавши відповідне свідоцтво, могла заснувати таке підприємство⁵⁰. Зі скасуванням відкупів і запровадженням акцизу обкладення заводів було засноване на «нормальному» виході спирту. Перекур проти норми становив так звані безакцизні відрахування на користь заводчика, які були, як правило, вище на заводах, розташованих у містах. Їх власники – переважно купці – одержували право на безакцизний збут усього надлишку спирту понад визначену законом норми перекуру.

Проникнення в цю, фактично, суто дворянську галузь промисловості капіталів представників інших суспільних верств, особливо купців, створювало велику конкуренцію, яка була не на користь дворян-поміщиків. За словами С.Ю.Вітте, уряд розраховував, що дворянство, маючи досвід і матеріальні цінності, найкраще скористається можливістю реорганізувати і модернізувати виробництво спирту⁵¹. Утім, значна кількість невеликих ґуралень у поміщицьких маєтках із примітивним технічним обладнанням і технологією виробництва, не витримуючи конкуренції з великими заводами, стрімко скорочувалася. Тільки на Київщині з 350 винокурень, зафіксованих на 1861 р., в 1870 р. залишилось 239, у 1883 р. – 108⁵². Така ж тенденція спостерігалася і в наступні роки. Однак показово, що, завдяки інтенсивній концентрації виробництва, обсяги виготовлення спирту при цьому зросли.

Ураховуючи скарги поміщиків, уряд в їхніх інтересах 4 червня 1890 р. ухвалив новий закон, який заохочував сільськогосподарське ґуральництво. Зокрема, з 1 липня 1891 р. скасовувалися безакцизні відрахування для великих заводів, водночас зберігався такий привілей для дрібних підприємств, розташованих у сільській місцевості, тобто поміщицьких (безакцизне відрахування на користь власників «сільськогосподарських» заводів встановлювалося в розмірі, обернено пропорційному обсягові виробництва), заборонялося відкривати спиртзаводи в містах, а також створювати в цій галузі акціонерні товариства⁵³. Перетворення забезпечили поміщицькому ґуральництву збереження його провідного становища стосовно промислового.

Запровадження наприкінці 1890-х – на початку 1900-х рр. державної горілчаної монополії призвело до посилення регулюючої ролі держави в галузі ґуральництва, сприяло підтримці поміщицького ґуральництва. Зокрема, коли в 1894 р. виникла криза перевиробництва спирту, із метою недопущення її поглиблення в Москві було скликано всеросійський з'їзд ґуральників, в якому взяли участь близько 500 власників таких підприємств. За наслідком його роботи наступного року держава взяла на себе право монополії на закупівлю й збут горілчаних напоїв⁵⁴.

Розповсюджуючись поступово, вона до 1904 р. охопила майже всю країну. В українських губерніях, де не було відкупів (крім міст), поміщики користувалися «правом пропінації», тобто правом на монопольне виробництво і продаж горілки через свої або здані в оренду, насамперед євреям, шинки. Запровадження монополії було надзвичайно вигідним для поміщиків цих губерній, оскільки держава щедро відшкодовувала їм втрату права пропінації. Отримання від казни великої винагороди за втрату такого права по суті було різновидом викупу, який здійснювала держава перш за все за рахунок головного платника податків – селян. Унаслідок таких заходів протягом 1897–1911 рр. власники ґуралень Правобережжя отримали 41,5 млн руб. Так, графиня Тишкевич, власниця м. Бердичева, отримала разом із компаньйонами у зв'язку з цим 330 тис. руб., князь Любомирський, власник м. Рівного – 249 тис. руб., графи Бобринські по м. Смілі – 146 тис. руб.⁵⁵

Головним джерелом забезпечення прибутків ґуралень були відверто пільгові ціни на спирт. Вони встановлювалися без урахування його собівартості, відповідно до запитів поміщиків, які на початку ХХ ст. домоглися подальшого збереження і збільшення відповідних привілеїв, що, за свідченням дослідника винної монополії початку ХХ ст. М.І.Фрідмана, «були наслідком тиску окремих впливових осіб», тобто великих поміщиків⁵⁶. Усе це забезпечувало поступальний розвиток ґуральництва в поміщицьких господарствах.

Найбільшого успіху у промисловій діяльності поміщики України досягли в галузі цукроваріння. На відміну від ґуральництва, яке було представлене невеликими підприємствами, цукрова промисловість на українських землях (Правобережна Україна стала головним районом із виробництва цього продукту в усій Російській імперії) наприкінці ХІХ ст. концентрувалася в руках невеликої групи цукрових магнатів, які відігравали чималу роль у промислово-фінансових колах і мали значний вплив на урядові органи, що всіляко опікувалися цією галузю, сприяли монополізації цукрової промисловості⁵⁷.

Маючи у своєму розпорядженні родючу землю для вирощування цукрових буряків, кріпацьку робочу силу, запаси палива, поміщики України почали активно залучатися до виробництва цукру з метою підвищення доходності своїх маєтків з кінця 20-х рр. ХІХ ст., коли відчувався негативний вплив коливань цін на хліб. Поряд із цим розвитку галузі сприяла й урядова митно-тарифна політика. Так, у 1819 р. було зовсім заборонено ввіз цукру-рафінаду, а тростинний цукор-пісок оподатковувався митом у розмірі 75 коп. з пуду. У наступні роки, починаючи з 1822 р., мито на цукор постійно зростало й досягло в 1840 р. 3 руб. 80 коп. При цьому цукор-рафінад дозволялося ввозити лише через Одеський порт⁵⁸.

Попри таку урядову політику, до другої половини 1830-х рр. українські губернії щодо кількості цукрозаводів відставали від центральних районів Росії. У своїх маєтках поміщики спершу влаштовували невеликі примітивні цукроварні, які переробляли сировину власного господарства. Великий інтерес до цукровиробництва не тільки у вітчизняних поміщиків, а й у суспільстві, прокинувся в 1840-х рр., коли граф О.О.Бобринський та торговий дім купців Яхненків і Симиренків (власники модернізованих цукрозаводів) за короткий час одержали ве-

личезні прибутки. За словами сучасника, «цукроманія опанувала тоді всі класи суспільства. Найяскравіше згаданий переворот позначився на київських контрактах. По салонах, у театрах, на балах під час контрактів ні про що інше не говорили, окрім як про цукрозаводи та буряки. Були такі, котрі нічого перед собою не бачили, крім буряків; на інші питання, що не стосувалися безпосередньо цукрозаводів, не звертали ані найменшої уваги. З юнацьким запалом кидалися тоді на новий у краї промисел»⁵⁹.

1840-і рр. стали поворотними в розвитку цукрової промисловості на українських землях, особливо це стосувалося правобережних і, деякою мірою, Харківської губернії, де з того часу потенціал багатьох поміщицьких господарств був спрямований на розвиток цієї галузі, яка набувала все більш виразного комерційного характеру, на її організаційно-технічну перебудову. Удосконалені в технічному плані, коли замість кінської тяги й отримання соку вогняним способом запроваджувалися парові машини й закриті апарати випарювання бурячного соку, заводи почали різко збільшувати розмір виробництва. Цукрозаводчик тепер змушений був використовувати, поряд із кріпаками, найману робочу силу, запрошувати кваліфікованих фахівців. Збільшення розмірів виробництва змушувало його розширювати посіви буряку в маєтку, закуповувати додатково сировину та матеріали на ринку. Таким чином, цукровиробництво із допоміжної ланки господарства маєтку, якими були в багатьох випадках підприємства з переробки решти продукції сільського господарства, перетворюється на самостійне, і в багатьох випадках головне виробництво, якому підпорядковується все поміщицьке господарство.

Володіючи великими латифундіями й тисячами кріпаків, поміщики-магнати засновували по кілька великих або середніх цукрозаводів. Наприклад, услід за О.О.Бобринським поляки графи Браницькі протягом 1847–1859 рр. збудували 9 цукрозаводів, з яких 8 були розташовані в їхніх маєтках. Один із ініціаторів цукрової промисловості на Чернігівщині – Кушельов-Безбородько – в 1851 р. володів 7 цукроварнями. Багато поміщиків Київщини через брак коштів улаштували такі підприємства на гроші, одержані в кредитних установах під заставу маєтків або у приватних осіб за високі відсотки⁶⁰.

Лише з 1842 по 1847 рр. кількість діючих цукрозаводів в Україні зросла з 67 до 144. Найбільше їх було засновано в Київській губернії – 40 (з 16 до 56), як середні й великі підприємства, переважна більшість з яких належала саме поміщикам (у цілому на Правобережній Україні майже 92% цукроварень перебували у власності представників цієї верстви). Якщо ж за вищезазначені п'ять років за неповними даними вартість продукції цукрозаводів України зросла майже в 15 разів (з 328,8 тис. до 4843,7 тис. руб. сріблом), то в Київській губернії – аж у 40 разів (з 87,4 тис. до 3 млн 584,8 тис. руб.)⁶¹. Таким чином, на середину XIX ст. найбільшої концентрації цукрова промисловість досягла на Київщині, яка стала основним центром цукровиробництва у країні. Уже на той час більшість цукрозаводів України, продукція яких спрямовувалася на ринок, застосовувала парову енергію. Зокрема, за підрахунками К.Воблого, на них у 1850-х рр. припадало 84% парових машин в усій галузі⁶².

Збільшення кількості цукрозаводів, заснованих на паровій тязі, пояснювалося наявністю у зазначених вище губерніях економічно міцних великих маєтків, власники яких володіли коштами, необхідними для заснування таких підприємств або мали можливість отримати їх у кредит. Запровадження на Правобережній Україні в другій половині 40-х рр. XIX ст. «інвентарних правил» деякою мірою обмежило використання поміщиками робочої сили своїх кріпаків і сприяло більшому залученню найманої робочої сили⁶³.

У наступне десятиліття відбувався подальший розвиток цукроваріння в Україні як щодо зростання кількості заводів, так і розмірів виробництва, яке стає

предметом найзаповітніших прагнень великих поміщиків, у першу чергу Правобережної України, котрі уміло пристосувалися до ринкових відносин. Зокрема, на початку 1850-х рр. в Київській губернії з 72 існуючих цукрозаводів по 4 належало графам Бобринським, Понятовським і князям Лопухіним, по 3 – графам Потоцьким, Браницьким та поміщикам Янковським⁶⁴. Протягом другої половини цього десятиліття загальна кількість заводів, які використовували вогняний спосіб виробництва й дармову працю кріпаків, починає невпинно зменшуватися, на противагу підприємствам із паровою технікою, у губерніях активного цукровиробництва. Зокрема, в 1856/57 рр. у Київській губернії було вже 48 парових цукроварень проти 24 вогневих, у Подільській – 15 проти 13, у Харківській – 12 проти 17. А всього на той час в Україні налічувалося 87 парових і 145 вогневих цукрозаводів⁶⁵. Таким чином, у 40-х–50-х рр. ХІХ ст. цукрова промисловість характеризувалася не тільки швидким збільшенням кількості заводів, а й активним впровадженням передової парової техніки й концентрацією виробництва, що поступово набувало капіталістичного характеру. Ці особливості поміщицької цукрової промисловості відрізняли її від інших галузей дореформеної промисловості, де на переважній більшості підприємств представників дворянського стану застосовувалася кріпацька праця й мануфактурна техніка.

Напередодні скасування кріпацтва, як і протягом усього попереднього періоду, цукрозаводами продовжували монопольно володіти поміщики. Так, у Полтавській губернії з 25 заводів один, а в Чернігівській з 74 лише два орендувалися купцями. Навіть у Київській губернії, де відчувався помітний вплив купецького капіталу, у 1859 р. з 77 цукрових заводів 70 належало поміщикам (у власності купців було 6 і один орендувався)⁶⁶.

Свій поміщицький характер ця галузь зберігала аж до кінця 1860-х рр., коли роль купецького капіталу в ній стала вагомюю. Попри різке скорочення виробництва цукру на поміщицьких підприємствах України та перехід багатьох цукроварень до рук купців, представникам дворянського стану все ж удалося утримати лідерство в зазначеній галузі. Цьому сприяли насамперед їхні статки (всі вони були великими землевласниками) та підтримка уряду, що був посередником у регулюванні виробництва й збуту цукру та цін на нього. Формально ж жодних станових переваг або обмежень у цукровій галузі з того часу не існувало. У пореформені роки в основному продовжували діяти цукрозаводи, засновані на базі латифундій. Капітали для перебудови своїх підприємств магнати одержували найчастіше у вигляді кредиту, нерідко під заставу маєтку. Так, Товариство взаємного поземельного кредиту, надавши кошти графу Й.Потоцькому, узяло під заставу 24 526 дес. його землі⁶⁷.

Усе більше підприємців-поміщиків слідом за купцями-цукрозаводчиками змушені були змінювати систему господарювання, шукати шляхи раціонального розподілу робіт, упроваджувати різні машини й знаряддя. Наприклад, на Правобережжі завдяки таким заходам лише протягом 1873–1879 рр. загальний обсяг цукрового виробництва зріс на 44,5% (з 5,6 до 8,06 млн пудів)⁶⁸. Справжнє піднесення почалося на початку 1880-х рр., коли швидкими темпами відбувалася концентрація виробництва цукру, множилися підприємства у формі акціонерних підприємств із великими інвестиціями капіталів, упроваджувалися нові технології. Високий рівень прибутковості цукрових заводів та приплив капіталів у цю галузь зумовлювалися дешевизною робочої сили, близькістю сировинної бази, монопольним пануванням магнатів-цукрозаводчиків на внутрішньому ринку завдяки запровадженню заборонних тарифів, різних форм кредитування через Державний банк, наданню розстрочки при сплаті акцизу, побудові залізниць, які здешевлювали доставку цукру. До того ж із кінця 1870-х рр. і до 1882 р. Західна Європа була вигідним ринком збуту продукції українських цукрозаводчиків⁶⁹. У підсумку, більша частина цукрозаводів, перетворених на капі-

талістичні підприємства, де зростання продуктивності праці досягалося за рахунок удосконалення техніки й технології виробництва, широкого використання наймані робочої сили зосереджувалася в руках дворян-латифундистів та купців-євреїв, які поступово зрощувалися з монополістичною буржуазією й банками. Зокрема, у середині 1880-х рр. графам Браницьким і Потоцьким належало по 7 заводів, графам Бобринським – 6, новим дворянам українцям Терещенкам – 9, які перетворилися на підприємців капіталістичного типу⁷⁰.

Коли ж у 1884 р. цукрову галузь охопила криза, викликана перевиробництвом, провідні цукрозаводчики, аби не втратити своїх прибутків, об'єдналися у квітні 1887 р. в цукровий синдикат, правління якого розташовувалося в Києві. Майже 70% заводів одразу було монополізовано, що дало можливість підприємцям встановити норми випуску цукру, утримувати високі ціни на нього, контролювати ринки збуту цього продукту, ліквідувати дрібні цукроварні. Зокрема, в 1892–1893 рр. синдикат охоплював 92% всіх цукрозаводів у країні (201 підприємство), які разом виробляли 90% цукру⁷¹. Однак держава не могла довго дивитися на перехід у приватні руки регулювання важливого джерела державних податків. За законом 1895 р. уряд узяв у свої руки нормування цукру на внутрішньому ринку, а в казну потекли прибутки від непрямого податку (акцизу) на продаж цукру. У травні 1897 р. було засноване Всеросійське товариство цукрозаводчиків, яке не тільки впливало на ціноутворення в середині країни, дбало про розширення зовнішніх ринків збуту, а й усебічно вивчало цукрове виробництво. Уже протягом першого року діяльності його членами стали власники 185 із 218 заводів⁷².

Граф А.О.Бобринський (з кінця XIX ст. беззмінний голова Всеросійського товариства цукрозаводчиків, член комітету рафінерів, керівник «Ради об'єднаного дворянства») своєю активною діяльністю змушував уряд рахуватися з його голосом, допомагав заводчикам добиватися найвигідніших умов нормування виробництва і збуту цукру⁷³. Установлення загальної кількості виробництва цукру, норми його випуску на внутрішній ринок, а також ціни, обсягу обов'язкового недоторканного запасу та іншого сприяли збільшенню потужності підприємств, заводських плантацій, зростанню прибутків казни і заводчиків від продажу цукру населенню.

Наприкінці XIX – на початку XX ст., в умовах аграрної кризи, цукрова галузь знову була на піднесенні, від якого найбільші прибутки отримали великі цукропромисловці. Зокрема, в 1899/1900 рр. тільки на підприємствах Терещенків було вироблено близько 4,5 млн пудів цукру (на всіх заводах країни його виробництво становило 45,5 млн пудів)⁷⁴. Поміщики-цукрозаводчики схвально сприйняли урядову політику стимулювання експорту цукру за кордон. Наприклад, польські магнати Браницькі, Потоцькі, Собанські, Манковські, Ярошинські та інші реалізовували свою продукцію на англійських, італійських, турецьких ринках, а також у Хіві, Бухарі, Персії, Афганістані, Китаї⁷⁵.

Поряд із державною існувала приватна монополія, напівлегальний синдикат рафінерів, який утворився в 1902 р. (він установлював норми виробництва й ціну цукру на ринку)⁷⁶. Наприкінці XIX ст. розпочався процес активного зрощування великих землевласників-цукрозаводчиків із фінансовою буржуазією. Спершу зв'язок цукрозаводів із приватними комерційними банками обмежувався сферою кредиту, якого у все більшій кількості потребували цукрозаводчики для поповнення обігових коштів. Наступною стадією проникнення банківського капіталу в цукрову галузь стала безпосередня участь банків у діяльності таких підприємств або їх купівля⁷⁷.

Цукор був своєрідним символом економічної потужності великих землевласників Правобережної України. Сучасний французький дослідник Д.Бовуа з розпачем констатує: «Хто б міг уявити в 1914 р., що гігантський промисловий по-

тенціал Браницьких у Кожанці, Вільшаній, Саливонках, Шамраївці, Озерній, Синяві (Київщина), Соснівці (Поділля), Міхала Собанського в Кирнасівці, Ободівці (Поділля), Япорівцях (Київщина), Потоцьких у Клембівці, Корці, Кременчуках, Шепетівці (Волинь), Сатанові, Сутківцях (Поділля), Бужанці, Вільховці (Київщина) і т.д., і т.п. – усе це буде покинуте й невдовзі перетвориться на радянські цукрові заводи»⁷⁸.

Протягом першої третини XIX ст. важливою галуззю промисловості в Україні, в якій дворянські підприємства переважали купецькі як за кількістю підприємств, так і за розміром продукції, була суконна. Вона користувалася особливою опікою уряду, що було пов'язане, у першу чергу, з необхідністю забезпечення обмундируванням армії. Зокрема, до 1816 р. під загрозою конфіскації виробів уряд забороняв господарям таких мануфактур продавати солдатське сукно у приватні руки. За новими правилами 1822 р. (діяли до 1847 р.), у зв'язку з перевищенням пропозиції сукна над попитом, його могли поставляти до казни лише ті підприємства, які це робили раніше. Цим закріплювалася монополія окремих сукняних підприємств, власниками більшості з яких були поміщики. До того ж ті з них, які зобов'язувалися постачати сукно до казни, отримували право на безпроцентну позику терміном до 10 років. Одержували вони час від часу від уряду й різні винагороди. Уведення в 1822 р. нового тарифу, який обкладав високим митом закордонне сукно й забороняв увезення тонкого сукна та шерстяних матеріял темно-зеленого й чорного кольорів (кольори армійських строїв) сприятливо відбилося на розвитку суконної промисловості, особливо тонких шерстяних виробів. Із 1825 р. почали відкриватися особливі шерстяні ярмарки, які сприяли розширенню торгівлі й рекламували цю галузь⁷⁹.

Таким чином, появі суконних підприємств мануфактурного типу в маєтках поміщиків, які базувалися на підневільній праці кріпаків, сприяли наявність постійного ринку збуту (державні замовлення на солдатське сукно), підтримка субсидіями з боку уряду та його протекційна митна політика. Поряд із цим падіння цін на хліб змушувало поміщиків засновувати сукняні мануфактури.

Незважаючи на вигідні умови, поміщицька суконна промисловість у першій третині XIX ст. все ж розвивалася менш повільно, ніж купецька. Так, якщо 1814 р. у восьми українських губерніях (крім Таврійської) суконних підприємств у поміщиків налічувалося 33 і купців – 16, то 1832 р. у перших їх було 62 (найбільше в Полтавській і Волинській губерніях – відповідно 15 і 10), а в других – 55, з них найбільше у Волинській – 42⁸⁰.

Для успішної перебудови на капіталістичних засадах поміщицькі суконні підприємства не мали ані достатніх капіталів, ані необхідної кількості кваліфікованих і особисто вільних робітників. Встановлення поміщиками заробітної плати на суконних та інших промислових підприємствах аж ніяк не означало їх відмови від примусової праці. Говорячи про умови праці на поміщицьких підприємствах Київської губернії в дореформений час, один із сучасників зазначав, що значна частина робітників є кріпаками, які працюють за панщину або за плату, але відряджаються на підприємства без будь-якого вільного договору й не мають права самочинно залишити роботу на фабриці⁸¹.

Зрештою, якщо до 40-х рр. XIX ст. поміщики України зосереджували у своїх руках переважну частину суконних підприємств, постачаючи до казни і на внутрішній ринок значну кількість сукна, то в наступні два десятиріччя багато технічно більш відсталих поміщицьких суконних підприємств не тільки скорочували виробництво, але й остаточно закривалися. Із того часу дворянські та казенні мануфактури поступово, але невпинно витіснялися купецькими, заснованими на вільнонайманій праці з виробництвом на ринок більш якісного сукна за нижчої ціни. Цьому сприяв набагато вищий рівень технічного обладнання таких підприємств, де застосування машин, починаючи з 40-х рр. XIX ст., набу-

ло масового характеру⁸². Крайня технічна відсталість більшості підприємств, зумовлена «тепличними» умовами існування дворянської суконної промисловості в першій третині XIX ст., застосування кріпацької праці, зі зміною економічної ситуації й посиленням конкуренції в цій галузі з боку купецьких підприємств призвело до їх закономірного остаточного занепаду.

Лише небагатьом фінансово спроможним дворянам – власникам суконних фабрик – у 40–50-х рр. XIX ст. вдалося більш-менш успішно пристосувати свої підприємства до потреб товарного господарства. Застосовуючи нові механізми й передові машини, а також частково використовуючи найману працю, вони були здатні більш-менш успішно витримувати конкуренцію з боку купецьких мануфактур, не тільки зберігати попередній розмір виробництва, але й збільшувати його. Як приклад, серед таких підприємств у Київській губернії насамперед виділялися суконні фабрики графа Понятовського (містечко Таганча Канівського повіту), княгині Радзивілл (містечко Хабне Радомишльського повіту), Головінського (містечко Стеблів Канівського повіту)⁸³. У Чернігівській губернії серед таких дворянських підприємств були суконні фабрики Головіної (с.Машево Новгород-Сіверського повіту) і Миклашевського (містечко Понурівка Стародубського повіту). Тільки завдяки модернізації цих мануфактурних підприємств у фабрики, які нічим не відрізнялися від кращих тогочасних купецьких виробництв, їх власникам удалося при скороченні кількості робітників не тільки не зменшити щорічне виробництво сукна, а й у багатьох випадках його збільшити⁸⁴.

1861 р., за даними міністерства фінансів, у руках поміщиків 6-ти українських губерній перебувало лише 28 суконних підприємств (на яких працювало 3536 робітників), а саме в Київській, Харківській і Полтавській губерніях їх було по 7, у Чернігівській – 4, Волинській – 2 і Херсонській – 1 (всього в 1859 р. в Україні налічувалося 160 суконних фабрик)⁸⁵. Утім, деякі з них лише номінально вважалися поміщицькими, бо насправді перебувала в довгостроковій оренді купців.

У нових умовах капіталістичної конкуренції, спеціалізації окремих районів, браку вільних коштів, втрати дармової праці кріпаків, імпорту набагато дешевшого і вищої якості іноземного сукна виявилася цілковита безперспективність дворянського суконного виробництва. Тому наприкінці XIX ст. у списку суконних фабрикантів зустрічаються поодинокі відомі дворянські прізвища, підприємства яких змогли пристосуватися до жорстких умов ринкової економіки. Зокрема, з поміщицьких суконних фабрик у пореформений час слід виділити лише фабрику князя Р.В.Сангушка у м. Славуті Волинської губернії, де на межі XIX–XX ст. працювало близько 190 робітників, які щорічно виробляли продукції на суму 136 000 руб.⁸⁶

Починаючи з середини XIX ст., важливою була роль представників дворянського стану у процесі формування гірничопромислової буржуазії на Півдні України. Зокрема, переважаюча більшість поміщиків провадила розробку вугілля на власних землях, що спочатку велася руками кріпаків, а потім – тимчасово зобов'язаних селян. Усе це ставило дворян-підприємців у більш вигідне становище порівняно з іншими групами вуглепромисловців, які змушені були орендувати чи купувати землі. Тому питома вага місцевих поміщиків у вугільній промисловості Півдня України й після скасування кріпацтва була досить значною. Так, 1863 р. на Донбасі нараховувалося 25 поміщицьких розробок із 30 діючих, на долю яких припадало близько 75% видобутого вугілля⁸⁷. Усе ж, поміщицькі копальні, ґрунтуючись на кріпосницькій праці і відсталій техніці видобутку вугілля, у дореформений час не могли закласти міцних основ для великої капіталістичної кам'яновугільної промисловості, що набула розвитку в Донбасі тільки після скасування кріпацтва, коли наприкінці 1860-х – на початку 1870-х рр. розпочалося інтенсивне залізничне будівництво й різке розширення ринків збуту цього мінерального палива.

Із цього часу поміщики беруться до промислової експлуатації на капіталістичних засадах власних, а подекуди й орендованих вугільних родовищ, насамперед у Бахмутському й Слово'яносербському повітах Катеринославської губернії, які територіально прилягали до перших залізниць на території Донецького кряжа. Намагаючись використати сприятливу ситуацію, усе більше дворян-землевласників приступали до розробки вугільних родовищ, тим самим продовжуючи утримувати першість у цій справі серед підприємців інших станів. Наприклад, у 1872 р. на дворянські підприємства припадало до 60% вугілля, що видобувалося в Катеринославській губернії⁸⁸.

Після вугільної лихоманки 1870-х рр. становище суттєво змінюється, коли відбувався процес витіснення дворян-промисловців представниками капіталу, заснованого на акціонерних основах. Чимало поміщицьких шахт стають неконкурентоздатними, які продавалися, віддавалися в оренду більш заповзятливим підприємцям і акціонерним товариствам, або значно скорочували виробництво. Чимало рудників, що належали поміщикам, узагалі припинили своє існування. Подібне трапилося, зокрема, із рядом титулованих представників дворянства Катеринославської губернії – княгинями М.А. та С.А.Долгоруковими, князем Ширинським-Шихматовим, графом Доррером та ін.⁸⁹ Лише небагатьом із місцевих поміщиків, які приступили на межі 1860–1870-х рр. до промислової розробки вугільних копалень на власних землях і виявили хист до підприємницької діяльності, вдалося стати великими підприємцями й перетворити свої розробки на значні капіталістичні заклади (такі, як Рутченківське гірничопромислове товариство, фірми П.О.Карпова, І.Г.Гловайського, Г.В.Депрерадовича та ін.). Так, уже на VII з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії, що відбувся в 1882 р., з 41 учасника лише 17 були землевласниками⁹⁰.

У цілому, за даними В.В.Крутікова, протягом останніх трьох десятиріч ХІХ ст. кількість вуглепромисловців в Україні зросла в 4 рази. Гостра конкурентна боротьба у цій галузі відчутно зменшила у відсотковому значенні кількість представників дворянського походження щодо загального числа вуглепромисловців Донбасу. Проте їх питома вага навіть на 1900 р. не поступалася представникам купецького стану та великим капіталістичним об'єднанням. Так, якщо в 1872 р. поміщиків разом із чиновниками й офіцерами, які займалися вуглевидобутком, налічувалося 44 особи (або 55,7%), то в 1900 р. їх абсолютна кількість збільшилася до 92, а відсоток серед підприємницького загалу зменшився до 29%. Відповідно купці, почесні громадяни і торгові козаки становили 63 особи (20%), а акціонерних компаній налічувалося 81 (26,6%)⁹¹.

Таким чином, у перші два пореформені десятиліття поміщики Півдня України відігравали провідну роль у процесі формування гірничопромислової буржуазії краю. Лише з кінця 1870-х рр. починається падіння їх питомої ваги у видобутку вугілля, хоча чисельність дворян-гірничопромисловців і надалі була значною порівняно з представниками інших станів.

Активну участь представники дворянського стану в останній третині ХІХ ст. брали в залізничному будівництві, яке в цей час стало однією з найважливіших галузей економіки на українських землях. Зокрема, з 1865 р. по 1897 р. в Україні протяжність залізниць, відкритих для руху, зросла з 219 до 7842 верст, або більше ніж у 35 разів⁹². Наприкінці 60-х рр. ХІХ ст. уряд фактично припиняє казенне будівництво залізниць і з метою прискорення розвитку залізничної мережі переходить до неоможеної підтримки акціонерних капіталістичних товариств, застосовуючи концесійну систему. Залучення приватних капіталів у будівництво залізниць було неминуче пов'язане з великою фінансовою підтримкою з боку казни. Царський уряд, надаючи акціонерним товариствам концесії на ту чи іншу залізницю, гарантував їм прибутки на акції й облігації залізничних позик, а також брав на державний рахунок усі їхні збит-

ки. Концесії видавалися з випуском акцій і облігацій під гарантію уряду, тобто із забезпеченням підприємцям певного відсотку прибутку на капітал акціонерних товариств. Приватні за формою капіталістичні залізничні підприємства діяли по суті за рахунок державних коштів⁹³.

Тому не дивно, що в період промислової лихоманки другої половини 60-х – 70-х рр. XIX ст. головним об'єктом уваги підприємців було залізничне будівництво (на початок 1880-х рр. система управління залізничною мережею акціонерними товариствами стала суперечити інтересам держави, тому вона починає викуповувати залізниці до закінчення строку концесій)⁹⁴. У приватні залізниці були вкладені великі суми титулованої знаті, а сама їх участь у спорудженні залізниць не піддається повною мірою статистичній обробці. Найбільш великі акціонери, а це були, поряд із банкірами і промисловцями, вища бюрократія, земельні магнати, як правило, не входили до складу адміністрацій залізниць.

Будівництво залізниць відповідало інтересам великих землевласників, особливо тих, через маєтки яких вони проходили або з якими межували. До кінця XIX ст. всі губернії України, в яких вирощувалося зерно на експорт, були помережані залізницями, що відкривало неznані досі можливості – як комунікаційні, так і комерційні. Вкладання коштів в акції залізниць давало поміщикам подвійну користь – безпосередні дивіденди й непряму вигоду у вигляді поживлення торгівлі, спрощення реалізації виготовленої продукції. У першу чергу в цьому були зацікавлені цукрозаводчики й великі експортери зерна. Зокрема, кошти Товариства взаємного страхування цукрових заводів (головний акціонер В.Браницький) були вкладені в п'ять проектів, що реалізувалися протягом кількох років⁹⁵. Голова концесії на спорудження Харківсько-Кременчуцької залізниці А.Абаза, гофмейстер двору великої княгині Олени Петрівни, спрямував її напрямок так, щоби догодити цій титулованій особі, – якомога ближче до її величезного Карлівського маєтку⁹⁶.

Весь хід спорудження залізничної мережі свідчить, що при прямому потуранні держави власниками залізниць здійснювалися величезні фінансові махінації. Існуюча концесійна система дозволяла заповзятливим ділкам наживати багатомільйонні статки, не вкладаючи своїх особистих коштів. Серед таких найбільших залізничних концесіонерів в Україні слід назвати дворян-мільйонерів П.Г. фон Дервіза, К.Ф. фон Мекка, барона К.К.Унгерн-Штернберга та ін.⁹⁷ Відтак, українські землі за короткий час були помережані залізницями, що створювало умови для більш швидкого економічного розвитку.

Нерідко участь у цій справі представників «шляхетного» стану зводилася до посередництва при добуванні вигідних концесій, права на які потім переуступалися підрядникам. Адже затвердження концесій на спорудження залізниць було пов'язане з великими труднощами й величезними хабарами для підкупу впливових осіб. У ролі таких посередників виступали як найвпливовіші особи з бюрократичних верхів і придворного оточення, так і дворянські товариства та земства. Наприклад, у 1868 р. завдяки своїм зв'язкам гофмейстер А.Абаза разом із К.Унгерн-Штернбергом отримали концесію на спорудження Харківсько-Кременчуцької залізниці⁹⁸. Наприкінці 1860-х – на початку 1870-х рр. із клопотанням про надання залізничної концесії виступило Харківське земство, а отримавши його, передало свої права відомому залізничному ділку С.С.Полякову, обмежившись порівняно невеликим барिशем. Барон Н.П.Фредерікс, завдяки своєму родичеві – міністрові імператорського двору баронові В.Б.Фредеріксу, на початку 90-х рр. XIX ст. очолював Лозово-Севастопольську залізницю⁹⁹.

Таким чином, поява в першій половині XIX ст. в поміщицьких маєтках промислових підприємств для виробництва товарів на ринок свідчила про руйнування натуральних підвалин кріпосницького господарства, утягування його в товарно-грошові відносини. Поміщикам України, насамперед великим латифун-

дистам, у дореформений час належала значна кількість підприємств у тих галузях промисловості, які були тісно пов'язані із сільським господарством, насамперед винокурній, цукровій та суконній. Улаштувати такі підприємства у своїх маєтках поміщикам сприяли не тільки наявність необхідної сировини, палива, кріпацької робочої сили, а й економічна політика царського уряду, яка передбачала для дворян-промисловців певні пільги й привілеї у виробництві й збуті продукції.

До 1861 р. панівне становище дворянам вдалося зберегти лише в ґуральництві і цукроварінні краю. Монополюючи володіючи землею і прикріпленими до неї селянами, поміщики не зустрічали у виробництві горілки й цукру з боку решти суспільних станів такої великої конкуренції, як це було в інших галузях промисловості. Базуючись значною мірою на праці кріпаків, у цілому технічно-застаріла поміщицька промисловість до цього часу явно відставала в своєму розвитку від капіталістичної промисловості, яка перебувала в основному в руках представників купецького стану. Вистояти в гострій конкурентній боротьбі з такими підприємствами вдалося лише тим промисловим дворянським закладам, які перебудувалися на капіталістичних засадах.

Усе більш важливе місце в економічному житті дворянського стану в Україні промислове підприємництво посідало протягом останньої третини ХІХ ст. Своєю економічною політикою царський уряд намагався забезпечити господарчі домагання дворян-поміщиків, їх привілейоване становище в умовах розвитку нових суспільних відносин. На це вказують умови звільнення селян, діяльність державних кредитних установ, особливі привілеї для поміщиків – власників цукрозаводів і ґуралень.

Дворянин-поміщик пореформеної доби постає все більше в образі капіталіста, а не пана, хоча кількість промисловців серед загалу цього стану була обмеженою. Найбільш активно брала участь у промисловому підприємстві верхівка дворянства – великі латифундисти, які мали значні капітали й урядову підтримку. Але питома вага фабрично-заводських підприємств, одноосібними власниками яких були представники дворянського стану, у більшості галузей промисловості була порівняно невеликою. Виняток становили підприємства з переробки продукції сільського господарства, насамперед цукроварні та ґуральні, а також, деякою мірою, гірничозаводські підприємства, заводи з обробки мінеральних речовин і механічної обробки деревини. Більшість дворянських підприємств були порівняно невеликими за розмірами й переважно сільськогосподарського типу, що об'єднувало основну масу їхніх власників в єдиній опозиції урядовому економічному курсові на першочерговий розвиток промисловості.

Таким чином, звернення дворянства в ХІХ ст. до промислового підприємництва, особливо в пореформений час, прискорювало розшарування цього стану на соціальні групи нового капіталістичного суспільства. Важливу роль відіграла станова політика самодержавства, дворянська корпоративна організація з її традиціями й сама специфіка дворянського підприємництва. Слід зазначити, що економічні позиції дворяни-підприємці часто утримували не стільки за рахунок конкурентоздатності своїх підприємств, скільки завдяки збереженню привілеїв і переваг, пов'язаних, головним чином, із землеволодінням і урядовою підтримкою.

¹ Гуржій І.О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – К., 1954. – 449 с.; Його ж. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. ХІХ ст. – К., 1969. – 191 с.; Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – 172 с.; Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). – К., 1999. – 282 с.; Її ж. Соціальне походження про-

мислової буржуазії України в XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1996. – №2. – С.65–73; *Корелин А.П.* Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг.: состав, численность, корпоративная организация. – Москва, 1979. – 304 с.; *Лаверычев В.Я.* Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900. – Москва, 1974. – 252 с.; *Гефтер М.Я.* Из истории монополистического капитализма в России (Сахарный синдикат) // Исторические записки. – Т.38. – Москва, 1951. – С.104–153; *Каменецкая И.М.* Возникновение монополий в свёклосохарной промышленности России // История СССР. – 1965. – №6. – С.110–121; *Воблий К.Г.* Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості: В 2-х т. – Т.2: 1861/62–1894/95. – К., 1930. – 402 с.; *Киняпина Н.С.* Политика русского самодержавия в области промышленности (20–50-е гг. XIX в.). – Москва, 1968. – 452 с.; *Гиндин И.Ф.* Государственный банк и экономическая политика царского правительства. 1861–1892 гг. – Москва, 1960. – 415 с.; *Шепелев Л.Е.* Царизм и буржуазия во второй половине XIX в. Проблемы торгово-промышленной политики. – Ленинград, 1981. – 275 с. та ін.

² *Анфимов А.М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX в.). – Москва, 1969. – 394 с.; *Его же.* Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX – начале XX в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Сб.V. – Москва, 1962. – С.349–376; *Минарик Л.П.* Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX в. – Москва, 1971. – 142 с.; *Лугова О.І.* Розвиток капіталізму в поміщицькому господарстві Півдня України в останній чверті XIX ст. // З історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI – початок XX ст.). – К., 1960. – С.179–197; *Темірова Н.Р.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – 320 с.

³ Підраховано за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т.8, 13, 16, 32, 33, 41, 46, 47, 48. – Москва, 1904.

⁴ *Темірова Н.Р.* Вказ. праця. – С.64.

⁵ Российское законодательство X–XX веков. – Т.6: Законодательство первой половины XIX века. – Москва, 1988. – С.28–29.

⁶ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 1-е. – Т.22. – №16187.

⁷ Там же. – Т.23. – №22418.

⁸ Там же. – Собр. 2-е. – Т.2. – №1631.

⁹ *Боровой С.Я.* Кредит и банки России. – Москва, 1958. – С.225–227.

¹⁰ *Киняпина Н.С.* Указ. соч. – С.92.

¹¹ *Кованько С.* Описание Харьковской губернии. – Вып.П. – Х., 1858. – С.75.

¹² Статистическое описание Киевской губернии / Изд. И.Фундуклея. – Санкт-Петербург, 1852. – Ч.III: Обзорение промышленности и торговли. – С.2.

¹³ *Хромов П.А.* Вопросы экономического развития России в первой половине XIX ст. // Учёные записки МГУ. – Вып.130: Труды по истории народного хозяйства и экономических учений. – Москва, 1949. – С.14.

¹⁴ *Домонтович М.* Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – Санкт-Петербург, 1865. – С.154–155.

¹⁵ Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.X, ч.3: Волынская губерния / Сост. штабс-капитан Фритче. – Санкт-Петербург, 1850. – С.96, 97, 98.

¹⁶ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.38. – №39 118; Т.40. – №41779.

¹⁷ Свод законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1893. – Т.11. – Ч.2: Устав о промышленности. – Ст.67.

¹⁸ ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т.18. – №15601.

¹⁹ *Лаверычев В.Я.* Самодержавие и экономическая жизнь пореформенной России // Царизм и развитие капитализма в пореформенной России: Сб. ст. – Москва, 1984. – С.7, 10–11.

²⁰ *Лаверычев В.Я.* Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900. – С.40–42.

²¹ *Лазанська Т.І.* Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. – С.67.

²² *Антонович А.И.* Вопросы земледельческой промышленности и дворянского землевладения в России. – Москва, 1898. – С.32–33.

²³ *Лазанська Т.І.* Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. – С.67.

- ²⁴ Темірова Н.Р. Вказ. праця. – С.63.
- ²⁵ Лугова О.І. Вказ. праця. – С.183.
- ²⁶ Лаверычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900. – С.44–47.
- ²⁷ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. – К., 1996. – С.60.
- ²⁸ Гиндин И.Ф. Указ. соч. – С.176–190.
- ²⁹ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.38. – №39118.
- ³⁰ Корелин А.П. Российское дворянство и его сословная организация (1861–1904 гг.) // История СССР. – 1971. – №5. – С.56–81.
- ³¹ Устимович П. Мысли и воспоминания при чтении законов о дворянстве. – Москва, 1886. – С.63.
- ³² Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг.: состав, численность, корпоративная организация. – С.261–279.
- ³³ Берлин П. Русская буржуазия в старое и новое время. – Москва, 1922. – С.116.
- ³⁴ Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. – К., 1970. – С.36, 39, 40.
- ³⁵ ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т.4. – №2559; Т.5. – №3065.
- ³⁶ Список фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832 года / Сост. в Департаменте мануфактур и внутренней торговли из ведомостей от гражданских губернаторов полученных: В 2-х ч. – Санкт-Петербург, 1833. – Ч.1. – С.1–294; Ч.2. – С.295–844.
- ³⁷ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні: На матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. – С.255.
- ³⁸ Список фабрик и заводов Европейской России / Под ред. В.Е.Варзара. – Санкт-Петербург, 1903. – 838 с.
- ³⁹ Анфимов А.М. Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX – начале XX в. – С.352, 366, 368.
- ⁴⁰ Левитский В.Ф. К вопросу об экономическом значении крупных и мелких заводско-земледельческих хозяйств. – Х., 1907. – С.9–11.
- ⁴¹ ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т.17. – №12448.
- ⁴² Павловский И.Ф. К истории винокурения в Малороссии // Труды Полтавской учёной архивной комиссии. – Вып.5. – Полтава, 1908. – С.65–66.
- ⁴³ Корсак А. О винокурении // Обор различных отраслей мануфактурной промышленности России. – Т.III. – Санкт-Петербург, 1867. – С.287.
- ⁴⁴ Там же. – С.289–290.
- ⁴⁵ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.177.
- ⁴⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.121. – Арк.30.
- ⁴⁷ Описание Слободской Украинской губернии // Харьковский сборник. – Вып.3. – Х., 1889. – С.83.
- ⁴⁸ Корсак А. Указ. соч. – С.370–371.
- ⁴⁹ Павловский И.Ф. К истории винокурения в Малороссии. – С.68.
- ⁵⁰ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.36. – №37197.
- ⁵¹ Гиндин И.Ф., Гефтер М.Я. Требования дворянства и финансово-экономическая политика царского правительства в 1880–1890-х годах // Исторический архив. – 1957. – №4. – С.139.
- ⁵² Анфимов А.Н. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX в.). – С.267.
- ⁵³ ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т.10. – №6888.
- ⁵⁴ Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863–1914). Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К., 1998. – С.243.
- ⁵⁵ Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф.575. – Оп.6. – Спр.462. – Арк.1–63.
- ⁵⁶ Фридман М.И. Винная монополия. – Т.П. – Петроград, 1916. – С.396.
- ⁵⁷ Гефтер М.Я. Из истории монополистического капитализма в России (Сахарный синдикат). – С.104–153.
- ⁵⁸ Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.182–183.

- ⁵⁹ *Воблий К.Г.* Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. – Т.1: Перед розкріпаченням селян 1861 року. – Вип.1. – К., 1928. – С.146.
- ⁶⁰ *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С.184.
- ⁶¹ *Воблий К.* Опыт истории свёклосохарной промышленности в СССР. – Т.1. – Москва, 1928. – С.146–147.
- ⁶² Там же. – С.170.
- ⁶³ *Яцунский В.К.* Помещичьи сахарные заводы в России в первой половине ХІХ в. // Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия: Сб. ст. – Москва, 1952. – С.348.
- ⁶⁴ *Крюков П.* Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России. Киевская губерния. – С.73–77.
- ⁶⁵ РДЦА. – Ф.571. – Оп.9. – Спр.846. – Арк.28–30.
- ⁶⁶ *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С.191.
- ⁶⁷ Державний архів Житомирської області. – Ф.146. – Оп.1. – Спр.4796. – Арк.25.
- ⁶⁸ *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. – К., 1972. – С.75.
- ⁶⁹ *Воблий К.* Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. – Т.2: 1861/62–1894/95. – С.159–190; *Гиндин И.Ф.* Государственный банк и экономическая политика царского правительства, 1861–1892 гг. – С.312–322, 348.
- ⁷⁰ *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004. – С.30.
- ⁷¹ *Каменецкая И.М.* Возникновение монополии в свёклосохарной промышленности. – С.112, 115, 116.
- ⁷² *Цехановский М.Ю.* Исторический обзор свёклосохарной промышленности (1800–1904). – К., 1904. – С.84–85.
- ⁷³ *Анфимов А.М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец ХІХ – начало ХХ в.). – С.267.
- ⁷⁴ *Донік О.М.* Вказ. праця. – С.33.
- ⁷⁵ *Темірова Н.Т.* Вказ. праця. – С.210.
- ⁷⁶ *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). – С.214.
- ⁷⁷ *Анфимов А.М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец ХІХ – начало ХХ в.). – С.268.
- ⁷⁸ *Бовуа Д.* Вказ. праця. – С.252.
- ⁷⁹ *Киняпина Н.С.* Указ. соч. – С.59.
- ⁸⁰ *Гордуновський О.М.* Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини ХІХ ст. // Укр. іст. журн. – 2000. – №1. – С.64; Список фабрикантам и заводчикам Российской империи 1832 года. – Ч.1–2.
- ⁸¹ Статистическое описание Киевской губернии / Изд. И.Фундуклея. – Ч.ІІІ. – С.294.
- ⁸² *Яцунский В.К.* О состоянии суконной промышленности России в 1845 г. // Исторический архив. – 1956. – №4. – С.82–84.
- ⁸³ Статистическое описание Киевской губернии / Изд. И.Фундуклея. – Ч.ІІІ. – С.119–127, 129, 135–139, 140, 142, 143; *Крюков П.* Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России. Киевская губерния. – С.72, 73.
- ⁸⁴ *Домонтович М.* Указ. соч. – С.261, 262, 269, 270, 272; Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.ХІІ, ч.2: Черниговская губерния. – Санкт-Петербург, 1851. – С.104.
- ⁸⁵ Фабрично-заводские предприятия в помещичьих имениях // Архив истории труда в России, выпускаемый Учёной комиссией по исследованию истории труда в России. – Кн.3. – Петроград, 1922. – С.148–150; *Гуржій О.І.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С.195.
- ⁸⁶ Список фабрик и заводов Европейской России / Под ред. В.Е.Варзара. – С.40.
- ⁸⁷ *Крутиков В.В.* Формирование горнопромышленной буржуазии Юга России в первые пореформенные десятилетия // Некоторые проблемы социально-экономической и политической истории Украинской ССР: Сб. ст. – Вып.5. – Днепропетровск, 1974. – С.147.
- ⁸⁸ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Вып.2. – Екатеринослав, 1887. – С.265–272.

⁸⁹ Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – С.34.

⁹⁰ Фомин П.И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. – Х., 1908. – С.11.

⁹¹ Крутіков В.В. Вказ. праця. – С.38.

⁹² Белінський Є.Ф. Розвиток залізничного транспорту України в період промислового капіталізму (друга половина XIX ст.) // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. – К., 1963. – С.117.

⁹³ Там само. – С.129, 130.

⁹⁴ Погребинский А.П. Строительство железных дорог в пореформенной России и финансовая политика царизма (60–90 гг. XIX в.) // Исторические записки. – Т.47. – 1954. – С.163.

⁹⁵ Темірова Н.Р. Вказ. праця. – С.214.

⁹⁶ Соловьёва А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. – Москва, 1975. – С.107.

⁹⁷ Там же. – С.102–103.

⁹⁸ РДІА. – Ф.268. – Оп.1. – Спр.73. – Арк.5.

⁹⁹ Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX в.). – С. 271.

The article reveals place and role of gentry's manufacturing activities in Ukraine during the XIX century. It analyzes government policy concerning support of landowners' manufactures, generalizes information about the character and branches of manufacturing activities of the gentry. The author examines specific features of these branches, which were directly connected with landownership.

Г.Ю.Баженова*

ЗМІНИ У ФАХОВІЙ ПІДГОТОВЦІ ІСТОРИКІВ У РОСІЙСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ 60–70-х рр. XIX ст.

Статтю присвячено дослідженню проблеми реформування системи підготовки викладачів для вищої школи Російської імперії за часів правління Олександра II. На прикладі виховання національних кадрів історичної науки проаналізовано причини, динаміку, характер цих перетворень та розглянуто їхні наслідки з погляду заповнення університетських кафедр доцентами і професорами та можливої верифікації форм викладання. Особлива увага приділяється з'ясуванню ефективності закордонних стажувань у практиці російських університетів, зокрема їхньої ролі у вихованні істориків-професіоналів.

Російська імперія стала на шлях розбудови власної університетської системи лише з середини XVIII ст. Незважаючи на це, за короткий історичний термін ця система набула завершеного вигляду і вже на початок XX ст. охопила всі регіони імперії, за винятком Східного Сибіру та Кавказу. Було засновано університети в Москві (1755 р.), Дерпті (1802 р.), Вільно (1803–1832 рр.), Казані (1804 р.), Харкові (1804 р.), Варшаві (1816 р.), Петербурзі (1819 р.), Києві (1834 р.), Одесі (1865 р.), Томську (1878 р.), Саратові (1909 р.), Пермі (1916 р.). У 1811 р. до складу російських було зараховано Гельсінгфорський університет. Відкриття нових навчальних закладів спричинило гостру потребу в науково-педагогічних кадрах, особливо на історико-філологічних факультетах університетів. Зауважимо, що підготовка професійних викладачів історії зав-

* Баженова Ганна Юріївна – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

жди розглядалася урядовими колами як засіб ідейного виховання суспільства, тому була важливою ланкою університетської освіти. З огляду на те, що в Росії система вищої освіти формувалася в умовах сильної централізації державної влади, саме на істориків покладалася функція захисту державницьких підвалин могутньої імперії¹. 60-ті рр. XIX ст. позначилася значною лібералізацією громадсько-політичного життя, що, насамперед, пов'язувалося з ім'ям нового царя. Період правління Олександра II ознаменувався розробкою та проведенням цілої низки реформ. Однією з перших стала реформа університетської освіти, яка істотно загострила уже наявну проблему поповнення професорського складу, оскільки статут 1863 р. значно збільшив кількість кафедр в університетах. Для її вирішення протягом 1860-х рр. було вироблено цілу низку заходів, яку тоді умовно називали системою «професорських стипендіатів».

Дореволюційна історіографія цієї проблеми мала переважно описово-узагальнювальний характер і тому давала лише загальну характеристику порядку виховання кадрів для вищої школи Російської імперії². Серед радянських авторів, які торкалися означеної теми в ракурсі вивчення історії російської університетської освіти, слід назвати праці К.Галкіна³, Р.Еймонтової⁴ та Є.Соболевої⁵. Значно більшу увагу вивченню системи підготовки викладачів, зокрема функціонуванню інституту «професорських стипендіатів», приділяє сучасна російська історіографія. Насамперед слід виділити праці А.Авруса⁶, А.Іванова⁷ та колективну монографію «Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года»⁸. Особливо цікавими для нас є розвідки В.Чеснокова, який звертається саме до політики російського уряду щодо університетської історичної науки та освіти протягом XIX ст.⁹ Серед сучасних українських дослідників, які займаються цією проблемою, слід виокремити роботи С.Стельмаха. З огляду на те, що результатом освітніх реформ початку 1860-х рр. стало значне поглиблення контактів Російської імперії з європейським науковим світом, автор намагається вивчити характер впливу західноєвропейської історичної думки на вітчизняну дореволюційну історіографію¹⁰. Утім, наявна історіографія теми лише частково розкриває виділену нами проблему і не дає змоги комплексно поглянути на причини, характер та наслідки реформування системи підготовки професійних істориків. Відповідно, метою даної статті є спроба дослідити зміни у фаховій підготовці майбутніх викладачів російської вищої школи, зокрема кадрів історичної науки, після прийняття університетського статуту 1863 р. Насамперед слід визначити ефективність проведених реформ із погляду заповнення університетських кафедр доцентами і професорами та можливого урізноманітнення форм викладання.

Зважаючи на те, що проблема недоукомплектованості університетських кафедр була гострою, вона достатньо добре відображена в джерелах. Перш за все слід виділити джерела офіційного походження, зокрема університетські статuti 1835 і 1863 рр., які чітко визначали число кафедр і кількість викладачів на кожному факультеті, та спеціальні циркуляри міністерства народної освіти (далі – МНО), які містять цінну інформацію про кількість вакантних кафедр у кожному університеті напередодні та після впровадження статуту 1863 р. Ці матеріали дозволяють з'ясувати причини, які підштовхнули МНО вкотре звернутися до практики командирів за кордон молодих учених. Загальну динаміку кількісного зростання викладацького складу російських університетів протягом 1860–1870-х рр. значною мірою допомагають скласти щорічні звіти МНО. Статистичні дані про зміни кількості викладачів історико-філологічних факультетів у російських університетах загалом і окремо по кафедрах історичного профілю станом на перше півріччя 1875/1876 рр. містять матеріали опубліковані спеціально створеною комісією з перегляду статуту університетів 1863 р., яка діяла протягом 1875 р.

Окремий блок джерел становлять спеціальні правила для відправлених за кордон «професорських стипендіатів», що визначали загальні умови стажування. Окрім цих правил для кожного стипендіата його професор-наставник складав спеціальну Інструкцію, про виконання якої стипендіат мав звітувати МНО. Ці звіти мають для нас величезну інформативну цінність, оскільки в них подаються не лише характеристики навчального процесу різних європейських університетів, але й особисті оцінки методики викладання зарубіжних учених. Джерела офіційного походження були доповнені матеріалами приватного походження, зокрема спогадами вихованців Університету Св. Володимира Є.Тарле та В.Піскорського, де містяться особисті враження про лекційні та практичні заняття професорів, які свого часу пройшли стажування за кордоном. У цілому джерельна база дослідження достатньо репрезентативна, що дає змогу вирішити поставлене автором завдання.

Загальновідомо, що важливу роль у формуванні російської університетської системи відіграли німецькі університети, які стали не лише зразком для наслідування, але й джерелом її наповнення професурою: спочатку шляхом прямого запрошення вчених, потім – навчання в Німеччині майбутніх російських професорів. Так, на початку XIX ст. більш, ніж півсотні німецьких професорів посіли кафедри в Московському, Харківському та Казанському університетах. Зокрема в Харківському університеті протягом 1805–1814 рр. працювало 47 професорів і ад'юнктів, з яких 29 були іноземцями. Особливо значне місце в розвитку російської вищої освіти на початку XIX ст. належало викладачам Геттінгенського університету, яких лише до Казані приїхало дев'ять. Іноземних професорів привертало до Росії, по-перше, кращі матеріальні умови, оскільки російська професорська платня з різними доплатами перевищувала заробітну плату в європейських університетах, по-друге, можливість працювати в новостворених російських університетах за умов приязного ставлення влади до освіти студентів. Однак такі заходи МНО значно зменшили спроможність російських професорських корпорацій до відтворення свого складу, що об'єктивно зумовлювало їхнє «старіння» та зниження наукового рівня¹¹.

Критичне становище з вихованням вітчизняних науково-педагогічних кадрів змусило МНО відкривати спеціальні центри з їхньої підготовки. Характерно, що з самого початку XIX ст. в урядових колах утвердилася практика відправлення майбутніх університетських викладачів за кордон для ознайомлення з досягненнями західноєвропейської науки, що ставало завершальним етапом у їхньому професійному становленні. Наприклад, у 1808 р. за кордон було відправлено 12 випускників Головного педагогічного інституту в Петербурзі, серед них, зокрема, були майбутні професори О.Галіч та О.Куніцин, а також відомий автор підручників з історії І.Кайданов. Наступним кроком стало заснування у 1827 р. спеціального центру з початкової підготовки наукової зміни для всіх російських університетів – Професорського інституту при Дерптському університеті. На той час останній мав славу провідного вищого навчального закладу Росії і був своєрідним містком між Росією та Західною Європою, оскільки переважну більшість його професорсько-викладацького складу становили етнічні німці та вихідці з Прибалтики. Професорський інститут за відносно короткий час мав дати своїм вихованцям науково-педагогічну підготовку високого рівня з отриманням наукового ступеня, що давало можливість викладати на університетських кафедрах. Для підготовки молодих викладачів університетам пропонувалося відправляти своїх найкращих випускників та студентів до Дерпту. Там вони мали скласти іспити та пройти трирічне навчання під керівництвом місцевих професорів (згодом термін подовжили ще на один рік). Після закінчення терміну перебування у Дерпті вихованців інституту відправляли на два роки за кордон «для подальшого удосконалення в науках». Під час закордонного ста-

жування молоді люди відвідували Берлін та Відень, де слухали лекції відомих учених, встановлювали з ними контакти, знайомилися з методиками викладання, лікування та досліджень. Загалом інститут закінчило 22 викладачі, серед них і такі відомі в майбутньому вчені-історики, як М.Куторга та М.Лунін¹². 1838 р. Професорський інститут припинив своє існування, адже розглядався урядовими колами лише як тимчасовий захід, спрямований на термінову підготовку висококваліфікованих викладачів¹³. Характерно, що російські університети перейняли із практики Інституту традицію відрядження за кордон своїх випускників для підготовки до професорського звання, яка проіснувала до 1848 р. За це десятиліття школу закордонного стажування пройшли Т.Грановський, П.Кудрявцев, О.Бодянський, І.Срезневський, М.Благовещенський, П.Леонтьев, Є.Осокін та інші відомі вчені. Загалом протягом 1808–1860 рр. у таких відрядженнях побувало близько 150 майбутніх докторів, професорів, магістрів, кандидатів та вчителів гімназій¹⁴.

Утім, описані заходи МНО з підготовки викладачів не змогли остаточно задовольнити потреби університетів у кваліфікованих кадрах, яка постійно зростала. Значно гальмувала процес заміщення вакантних університетських кафедр доволі складна і тривала процедура отримання наукових ступенів. Безпосередній вплив на поглиблення цієї кризи мали революційні події в країнах Європи 1848–1849 рр. У часи «похмурого семиріччя» урядової політики (1848–1855 рр.) було переглянуто всі результати освітніх реформ С.Уварова, а головне, висловлено сумнів щодо «благонадійності» та «корисності для держави» університетської науки досягнутого рівня. МНО прийняло низку постанов, які забороняли закордонні відрядження «з науковою метою», запрошення до Росії викладачів-іноземців та вводили суворі обмеження на отримання університетами й приватними особами зарубіжної наукової літератури¹⁵. Особливо потерпіли від цього науковці, які займалися історією, літературою, археологією та мистецтвом Західної Європи, адже вони фактично позбавлялися джерельної бази для досліджень та можливості спілкування з закордонними колегами. Вочевидь, стан університетів в останні роки царювання Миколи I з багатьох поглядів можна назвати важким, тому критика університетського життя, яка розгорнулася на початку епохи Великих реформ, торкалася саме цього питання.

Коли революційна хвиля стихла, почали скасовуватися попередні обмеження, зокрема відновилися контакти з європейським науковим світом шляхом закордонних відряджень «з науковою метою» та «для підготовки до професорського звання»¹⁶. Безумовно, ці процеси були пов'язані з приходом до влади нового царя Олександра II (1855–1881 рр.), правління якого характеризувалося значною лібералізацією суспільного життя в Російській імперії. Однак ще болісно відчувалися відгомони «похмурого семиріччя». Так, за даними МНО на вересень 1862 р. в Казанському, Московському, Санкт-Петербурзькому, Харківському університетах та Університеті Св. Володимира була вакантна 31 кафедра, тобто вони не мали жодного доктора наук чи викладача відповідного предмета. У скрутному становищі перебувало викладання російської історії після звільнення таких видатних спеціалістів як М.Костомаров (Санкт-Петербург), П.Павлов (Київ) та А.Щапов (Казань). Лише в Московському та Харківському університетах кафедри російської історії були заміщені (відповідно С.Соловйовим та О.Зерніним)¹⁷.

Прийняття нового університетського статуту 1863 р. значно поглибило цю кризу. Якщо за попереднім статутом 1835 р. кількість кафедр в університетах мала дорівнювати 34 при 39 професорах, то за статутом 1863 р. вже 53 при 57 професорах¹⁸. Відповідно, зростання кількості кафедр потребувало розширення викладацького складу (професорів та доцентів) у шести російських університетах на 222 місця. Історико-філологічний факультет за новим статутом скла-

дався з 11 кафедр¹⁹, а саме: філософії, грецької словесності, римської словесності, порівняльної граматики індоевропейських мов, історії російської мови та російської літератури, історії загальної літератури, слов'янської філології, загальної історії, російської історії, церковної історії, теорії та історії мистецтв²⁰. Курси з історичних дисциплін забезпечувалися чотирма останніми кафедрами, з них кафедри церковної історії й теорії та історії мистецтв були новими і потребували відповідних фахівців. Зауважимо, що їхнє фінансування і заміщення передбачалося лише з 1 січня 1867 р.²¹ В умовах незавершеності автономізації філології та історії в руслі наукових традицій XVIII ст., викладання низки предметів історичного профілю забезпечувалася іншими кафедрами факультету, а саме класичної філології, слов'янської філології тощо²². Загалом на історико-філологічному факультеті мало налічуватися 12 професорів та 7 доцентів, яким доручалося викладання 19 предметів²³.

Результатом проведених реформ станом на травень 1865 р. кількість вакантних кафедр у п'яти російських університетах (без Дерптського) зростає з 31 (вересень 1862 р.) до 82, з них 28 – по історико-філологічному факультету. На кафедрах історичного профілю бракувало двох викладачів загальної історії, трьох – російської історії, чотирьох – теорії та історії мистецтв та п'яти – історії Церкви²⁴. Слід зауважити, що іншим джерелом поглинання наукових кадрів стали відкритий в Одесі (1865 р.) та відновлений у Варшаві університети (1869 р.). Їхні штати, зокрема, передбачали створення 129 нових професорських місць²⁵. Отже, протягом другої половини 60-х рр. XIX ст. криза з нестачею науково-педагогічних кадрів в російських університетах поглиблювалася і далі.

Для вирішення назрілої проблеми МНО на чолі з О.Головніним (1861–1866 рр.) звернулося до перевіреної практики направлення випускників університетів за кордон, однак масштаби цього заходу значно перевищили попередній досвід. 10 березня 1862 р. Олександр II задовольнив клопотання міністра народної освіти про відправлення за кордон молодих учених, на що кожному з них мала виділятися сума від 1600 до 2400 руб. щорічно²⁶. Примітно, що лише протягом вказаного року, тобто ще напередодні впровадження в життя нового університетського статуту, до країн Європи виїхало 46 осіб; деякі з них уже розпочали свою педагогічну діяльність у гімназіях. Для поглиблення знань з історичних дисциплін за кордон виїхали В.Василевський, В.Гер'є, А.Миротворцев, М.Михайлов, В.Хорошевський та І.Шиховський; на початку 1863 р. до них приєдналися А.Копилов та М.Стефанович²⁷. Згідно зі спеціально виробленими правилами, стипендіати мали пройти 2–3-річний курс навчання при обраних ними західноєвропейських університетах, на що кожному виділялася сума до 1600 руб. щорічно. Для керівництва російською науковою молоддю до Гайдельберга було спеціально відряджено таємного радника М.Пирогова, який мав допомагати стипендіатам обрати потрібні навчальні заклади та полегшувати доступ до європейських лабораторій, архівів та бібліотек. Кожні три місяці молоді люди мали звітувати про свої наукові студії Департаменту народної освіти, а після повернення на батьківщину зобов'язувалися відпрацювати при МНО по два роки за кожний рік перебування за кордоном²⁸.

Окрім ознайомлення з методикою викладання предмета своєї спеціалізації у європейських університетах, професорським стипендіатам доручалося також збирання відомостей про стан і організацію європейської науки. Тому значну частину їхніх звітів становить не лише аналіз відвіданих лекцій та семінарів, методики викладання того чи іншого професора, особисті оцінки зарубіжних учених, їхнього стилю викладання, ставлення до студентів, але й описи університетів, музеїв, архівів, лабораторій та інших наукових установ. Практично завжди ці сюжети були пов'язані з перспективою використання зарубіжного досвіду у вітчизняних університетах та наукових установах²⁹. Незабаром звіти про-

фесорських стипендіатів почали публікувати під окремою рубрикою в «Журнале министерства народного просвещения», однак, починаючи з 1873 р., ця функція вже покладалася на університетські видання³⁰. Зауважимо, що навіть сьогодні ці звіти є цінним джерелом з організації європейської науки другої половини XIX ст.

Утім, самі закордонні відрядження вимагали значних фінансових витрат, тому МНО починаючи з другої половини 60-х років XIX ст. взяло курс на підготовку науково-педагогічних кадрів безпосередньо при російських університетах. Так, якщо протягом 1862–1865 рр. загальна сума державних асигнувань на підготовку майбутніх викладачів становила 372 тис. руб., то з 1866 по 1871 рр. – усього 266 тис. руб.³¹ Примітно, що розмір стипендії для осіб, яких залишали для вдосконалення в науках при Університеті Св. Володимира, становив лише 400 руб. на рік³². Практика закордонного стажування зберігалася й надалі, хоча і в значно менших обсягах. Зокрема, якщо протягом 1862–1865 рр. при російських університетах значилося лише 5 професорських стипендіатів, то в 1867 р. – 42. У 1870 р. у Росії нараховувалося вже 67 професорських стипендіатів, з яких лише 16 працювали за кордоном; в 1876 р. кількість останніх зменшилася до 12 осіб з 91³³.

Вочевидь, така різка зміна курсу була зумовлена призначенням нового міністра народної освіти Д.Толстого (1866–1880 рр.). За сприяння університетських рад та попечителів навчальних округів МНО виробило нові більш деталізовані правила, які було закріплено в спеціальній постанові від 27 березня 1867 р.³⁴ На відміну від вимог 1862 р., зазначалося, що за кордон для підготовки до професорського звання терміном не більше, ніж два роки, мали відправлятися молоді вчені «переважно по тих університетських кафедрах, які особливо потребують викладачів». Для цього кожному зі стипендіатів щорічно видавалося 1200 руб., що на 400 руб. менше за попередньо встановлену суму. Проте вже 5 жовтня 1867 р. МНО спеціальною постановою збільшило її до 1500 руб.³⁵ Усім професорським стипендіатам обов'язково мала видаватися спеціальна інструкція. Як приклад наведемо позиції інструкції, даної майбутньому професору Університету Св. Володимира І.Лучицькому: «1. Магістрант зі Всесвітньої Історії Іван Васильович Лучицький відряджається до Німеччини, Франції та ін. держав Західної Європи для вивчення Всесвітньої Історії та ознайомлення зі способами викладання цього предмета. 2. Із закордонних Університетів Лучицький зобов'язаний відвідати переважно Берлінський та Лейпцизький; бажано було б також, аби Лучицький ознайомився з заняттями в Історичних Семінаріях Німецьких університетів та École des Chartes (Школа хартії – Г.Б.) в Парижі. 3. Стосовно спеціальних занять та обов'язкового слухання лекцій в Іноземних Університетах, то Лучицький зобов'язаний виконати частину своїх занять під керівництвом одного з професорів Німецьких Університетів. 4. Звіти про свої заняття Лучицький повинен надсилати до Міністерства Народної Освіти три рази на рік, звертаючи в них увагу переважно на предмет своїх спеціальних занять»³⁶.

Інший стипендіат Університету Св. Володимира Ф.Фортинський був відряджений до Німеччини, Франції, Італії та інших держав Західної Європи для ознайомлення з методикою викладання загальної історії переважно в університетах та історичних семінаріях Берліна, Ляйпцига, Геттінгена, École des Chartes в Парижі. Як зазначалося у відповідній інструкції, окрему увагу він мав приділити вивченню улаштування закордонних допоміжних наукових установ, особливо музеїв старожитностей³⁷. Отже, у порівнянні з попередніми правилами, вводилася чітка регламентація наукових занять професорських стипендіатів. Це, звісно, може розглядатися як обмеження їхньої свободи, проте на фоні ліквідації посади закордонного наставника-керівника такий контроль, на нашу

думку, лише допомагав молодим ученим сконцентрувати свої сили, адже самі інструкції склалися професорами російських університетів, котрі свого часу також пройшли школу закордонного стажування і, відповідно, могли порадити, як найвдаліше розподілити свої зусилля та час для досягнення найвищих результатів.

Статистичні дані свідчать про масовість інституту професорських стипендіатів за часів правління Олександра II. Лише протягом 1862 – початку 1867 рр. до країн західної Європи виїхало 109 осіб³⁸. Загалом за період з 1863 по 1873 рр. у лавах професорських стипендіатів при російських університетах (без урахування Варшавського та Дерптського) перебувало 282 випускники. Із них 57 – на історико-філологічному факультеті, 74 – на фізико-математичному, 110 – на юридичному, 36 – на медичному та 5 – на факультеті східних мов (Санкт-Петербурзький університет)³⁹.

Безпосереднім результатом тривалого шляху професорського стипендіата ставало здобування наукових ступенів магістра чи доктора наук, що відкривало шлях для викладацької діяльності в університетах. Загалом протягом 1863–1874 рр. ступінь доктора отримало 572 особи, магістра – 280, з них по історико-філологічному факультету, відповідно 62 та 58⁴⁰. Цікаво, на нашу думку, буде простежити динаміку зростання кількості викладачів російських університетів. Так, якщо у 1867 р. загальна кількість професорів і доцентів з прозекторами у семи російських університетах становила 297 осіб, то на кінець 1870 р. їхня кількість сягнула вже 429 (хоча статут 1863 р. передбачав 614 осіб у восьми університетах). Відповідно, на початку 70-х рр. XIX ст. в університетських лавах бракувало ще 185 професорів та доцентів⁴¹. Поступово ці кількісні показники зменшувалися і на початок 1877 р. нестача становила вже 143 особи⁴².

Звертаючись до якісних змін на історико-філологічних факультетах, зауважимо, що за університетським статутом 1863 р. (§13), який поширювався на шість російських університетів, на них мало працювати 12 професорів та 7 доцентів, не враховуючи професора богослов'я. На практиці в перше півріччя 1875/76 навч. року нараховувалося: у Санкт-Петербурзькому університеті 10 професорів та 8 доцентів (включно з 1 позаштатним викладачем), Московському відповідно – 10 і 5 (з 2 позаштатними викладачами), Казанському – 5 і 5 (з 3 позаштатними викладачами), Харківському – 8 і 2, Київському – 6 і 5, Новоросійському – 6 і 4 (з 2 позаштатними викладачами). Отже, їм не вистачало 27 (з 72) професорів й 21 (з 42) доцента (якщо не враховувати позаштатних викладачів, які не мали необхідного наукового ступеня), що разом становило 48 викладачів, тобто 42%. Варшавський і Дерптський університети мали власні статuti. Так, на історико-філологічному факультеті першого з них мало нараховуватися 11 професорів та 6 доцентів, насправді у зазначений час працювало, відповідно, 9 та 6. Штати Дерптського університету передбачали усього 40 професорів та 10 доцентів на п'яти факультетах (з богослов'ям) без розподілу на факультети, з них п'ята частина (8 професорів і 2 доцента) працювала на історико-філологічному факультеті. Цікаво проаналізувати ситуацію на кафедрах історичного профілю, яка склалася впродовж першого півріччя 1875/76 навч. року. Виявилось, що в шести російських університетах у найкращому становищі перебували кафедри церковної історії, кожна з яких мала по одному викладачу, та загальної історії, на яких працювало 13 викладачів, включно з 2 позаштатними. Кафедра теорії та історії мистецтв мала по викладачу в Університеті Св. Володимира, Московському та Санкт-Петербурзькому університетах; кафедра російської історії, відповідно, налічувала 8 спеціалістів у 4 університетах (по два в кожному) і жодного – в Новоросійському та Харківському (в останньому означений предмет тимчасово викладав професор загальної історії)⁴³. Отже, порівнюючи ці показники з наведеними вище даними за 1865 р.,

бачимо, що за десять років становище з викладачами на кафедрах історичного профілю в російських університетах змінилося на краще. Особливо яскраво це проявилось у збільшенні числа спеціалістів з загальної історії, що, на нашу думку, стало результатом численних закордонних відряджень до країн Західної Європи.

Такі подорожі давали можливість майбутнім професорам не лише опрацювати необхідні для написання дисертації джерела та літературу, але й знайомитися з відомими вченими та провідними течіями наукової думки тієї чи іншої країни, а також з педагогічною практикою європейських університетів у викладанні історичних наук. Творче сприйняття зарубіжного досвіду, особиста практика спонукали російських істориків до створення ефективної системи навчання, спрямованої на стимулювання інтелектуальної діяльності студентів. Такі прагнення стали підґрунтям для утвердження поряд з лекціями такої форми самостійної роботи студентів з джерелами як семінари. Вони започатковувалися зусиллями професорів, які пройшли школу семінарів у німецьких університетах під керівництвом Л.Ранке, Т.Моммзена, Г.Вуттке, Г.Вайца, Г.Бруннера та ін. Традиційно засновником історичних семінарів вважають Леопольда фон Ранке (1795–1886 рр.), який з 1825 р. почав працювати в Берлінському університеті, а у 1834 р. очолив там кафедру історії й створив власну школу німецьких істориків, представники якої згодом посіли практично всі кафедри історії в німецьких університетах. Уже у 60-х рр. XIX ст. історичні семінари існували в усіх університетах Німеччини, а в найбільших із них – Берлінському, Бреславльському, Гайдельберзькому, Тюбінгенському та Боннському – вони мали свої статuti⁴⁴.

Перша спроба проведення семінарів у російських університетах пов'язана з іменами іноземних викладачів. Наприклад, К.Роммель згадував про започаткування ним у Харківському університеті на початку XIX ст. філологічних семінарів, «де готувалися та викладалися основні розділи вищої граматики, критики, герменевтики та археології»⁴⁵. Однак в умовах суворого контролю навчального процесу така форма не переросла у звичайний для європейських університетів семінар, а поступово трансформувалась у т. зв. «практичні заняття» та «репетиції», які змістовно являли собою «вчені бесіди з викладачами». Траплялися лише поодинокі приклади творчої роботи викладачів зі студентами з метою їхньої поглибленої фахової наукової підготовки. Як правило, це відбувалося у приватному порядку, шляхом запрошення талановитих студентів на квартири професорів⁴⁶. Вважається, що перша спроба проведення таких семінарів належить професору Петербурзького університету М.Куторзі, який організував у себе вдома особливі вечірні бесіди зі студентами на кшталт німецьких «семінарів».

У російських університетах семінарський метод у наближених до європейських університетів формах поступово поширювався з другої половини XIX ст. і впроваджувався представниками генерації істориків-«шістдесятників». Перші семінарії на історико-філологічних факультетах почали проводити фахівці з загальної історії, серед них були професор В.Гер'є (Московський університет), В.Бауер (Петербурзький університет) та М.Петров (Харківський університет). Найбільш розвиненої форми семінар досяг у педагогічній практиці таких професорів, як П.Виноградов, М.Кареев, М.Богословський, О.Савін та ін. Він набув характеру невеликої наукової спілки, яка об'єднувала студентів різних курсів. Семінар фактично став ядром та прообразом наукової школи. Факторами, які визначали його успішність, були мистецтво керівника та добровільна участь студентів. У подальшому семінари почали запроваджуватися з курсу російської історії та теорії і історії мистецтв⁴⁷.

В Університеті Св. Володимира практика семінарів почала впроваджуватися зусиллями професорів І.Луцицького та Ф.Фортинського, які свого часу про-

йшли закордонну школу історичної підготовки. Так, І.Лучицький на початку 70-х рр. XIX ст. відвідував заняття Лейпцизького та Галльського університетів, паризької Школи хартій (École des Chartes) та Школи вищих наук (École des hautes études). Протягом літнього семестру 1873 р. він знайомився з методикою ведення практичних занять відомого спеціаліста з історії середньовічної Німеччини професора Лейпцизького університету Г.Вуттке. В історичних семінарах Г.Вуттке молодого вченого зацікавило те, що вони відрізнялися від традицій Л.Ранке, на основі яких створювалися семінари в більшості німецьких університетів. Головним тут було вивчення не одного джерела, а історичної події на основі низки джерел з одночасною їхньою критикою. Вказавши на позитивні моменти у діяльності семінару німецького професора, І.Лучицький звернув увагу на те, «як далеко розходиться теорія з практикою, як мало витриманим виявляється хід занять, яку масу труднощів доводиться долати і як, нарешті, мало результати відповідають сподіванням, внаслідок того, що семінарія зовсім не розрахована на здібності й рівень знань студентів»⁴⁸. Поряд із цим Г.Вуттке часто нав'язував учасникам семінару свою точку зору, що значно обмежувало їхню свободу та самостійність⁴⁹.

Саме тому у своїй викладацькій практиці І.Лучицький намагався синтезувати позитивні досягнення німецької педагогіки, перейнявши у неї програму роботи з джерелами. Взагалі основну увагу вчений приділяв не загальним лекційним курсам, а семінарам з нової історії та спеціальним курсам, які часом присвячував історії тих країн, які практично не вивчалися російською історичною наукою, зокрема історії Данії, Швеції, Іспанії. Саме під впливом одного з таких курсів розпочалося формування знаного в майбутньому вченого, засновника російської іспаністики В.Піскорського. Згадуючи практичні заняття І.Лучицького, інший його учень, відомий історик Є.Тарле, писав, що семінари професора завжди були спеціальними: там студенти мали можливість ознайомитися з копіями документів з аграрної історії Франції, які використовував у своїх дослідженнях сам вчений. Кредо І.Лучицького в науковій діяльності та у роботі зі студентами – давати якомога більший науковий індивідуальний простір дослідникам-початківцям. Саме тому при роботі з опублікованими джерелами професор так формулював тему семінарського заняття, щоб студенти самостійно шукали потрібний матеріал і знайомилися з історіографією проблеми. З цього приводу він любляв повторювати слова, сказані йому колись директором École des Chartes Ж.Кішра, про те, що, чим менше керівництва, яке часто переходить в опікування, тим більше шансів має вчений-початківець залишити слід в науці. І.Лучицький вважав, що керівник семінарів має лише спрямовувати роботу, а не заповнювати семінар собою, нічого не робити за студента⁵⁰.

Практичні заняття з історії середніх віків на історико-філологічному факультеті університету протягом останньої чверті XIX ст. вів Ф.Фортинський, який протягом 1874–1875 рр. також пройшов курс навчання у Школі Хартій, Школі вищих наук і брав участь в історичних семінарах професорів Геттінгенського університету Г.Вайтца, Р.Паулі та Фрездорфа. Значну частину часу молодий вчений присвятив семінарам Г.Вайтца (учень Л.Ранке), звертаючи особливу увагу на методику їхнього проведення. Так, на перших заняттях німецький вчений пояснював своїм слухачам загальні правила евристики – досягнення необхідної повноти матеріалу стосовно джерел і бажаної повноти історіографії, відбір джерел залежно від характеру обраної теми тощо. Наступним етапом роботи ставало визначення достовірності того чи іншого джерела, далі переходили до його внутрішньої критики, потім – до зіставлення та оцінки того, що дає та чи інша пам'ятка для дослідження обраної теми. Головним недоліком занять німецького вченого, на думку Ф.Фортинського, була непослідовність і несистематичність їхнього проведення, що стало наслідком всієї університетської систе-

ми в Німеччині, на відміну від Школи Хартій в Парижі, «де студенти головним чином вчать практично читати і розуміти середньовічні грамоти, де студенти розділені на три курси і поступово переходять від вивчення простих пам'яток до складних, і де справа поставлена значно раціональніше»⁵¹.

Звертаючись до спогадів випускника Університету Св. Володимира історика В.Піскорського, бачимо, що практичні заняття самого Ф.Фортинського були синтезом позитивних надбань німецької та французької системи історичної освіти. Зокрема після ознайомлення з основними принципами наукової роботи він пропонував студентам підготувати реферат на чітко сформульовану вузьку тему, для чого вони мали опрацювати визначене коло джерел. На семінарах Ф.Фортинського зазвичай розбиралися такі правові пам'ятки епохи середньовіччя як *Magna Charta Libertatum* (Велика хартія вольностей), пам'ятка приватного права епохи Меровінгів та Каролінгів, варварські правди, грамоти з історії міст, папські булли. При цьому головна увага зверталася на ознайомлення студентів з методикою історичних досліджень, на засвоєння ними наукових методів критики джерел. Примітно, що, за спогадами В.Піскорського, Ф.Фортинський «надавав самостійності учасників повний простір, вимагаючи від них перш за все сумлінного ставлення до джерел... Він був суворий у своїх вироках, не приховував жодних недоліків та неточностей; однак ця суворість нікого не ображала і не приводила у розпач...»⁵². Згадуючи практичні заняття професора, В.Піскорський також писав, що «Перебуваючи в 1895 р. у Парижі та ознайомлюючись із ходом практичних занять в «*École des Hautes études*», «*École des chartes*» я був приємно здивований схожістю прийомів і характером викладання, засвоєння проф. Monod, Véronin та ін. і тим, що доводилося спостерігати на семінаріях Ф.Я. (Федора Яковича – Г.Б.). І постановка питань, і вибір матеріалу, і метод їхньої розробки мали багато спільного в Паризьких і Київських історичних семінаріях». Потім автор цих рядків наводить слова, сказані колись на семінарі професора П.Виноградова (Московський університет): «...особі, яка спеціально займалася загальною історією під керівництвом Ф.Я.Фортинського та І.В.Луцицького, по суті говорячи, нічого робити в закордонних університетах і школах»⁵³.

Сформувати цілісне уявлення про місце семінарів у практиці російських університетів допоможе звернення до розкладу предметів на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира. Наприклад, у 1881/82 навч. році практичні заняття зі студентами проводили: В.Антонович з російської історії, Ф.Фортинський з історії середніх віків, І.Луцицький з нової історії, В.Аландський з грецької літератури, Ф.Міщенко з грецької історіографії та ін.⁵⁴ Так, на своїх заняттях з давньоруської та південно-західноруської історії В.Антонович розбирав зі своїми студентами давньоруські пам'ятки, акти, козацькі літописи, обговорював підготовлені студентами самостійні роботи, найкращі з яких публікувалися згодом в «*Университетских известиях*» та інших періодичних виданнях⁵⁵. Таким чином, на початку 80-х рр. XIX ст. семінари стали звичайним явищем у житті російських університетів.

Безумовно, впровадження в університетську практику нових форм викладання, зокрема семінарських занять, позитивно вплинуло на підвищення рівня підготовки студентів та магістрантів-істориків. Масове використання протягом 60-х рр. XIX ст. практики відрядження за кордон майбутніх викладачів спричинило, в свою чергу, значне розширення наукового поля історичних досліджень. Усе це, поряд із процесами професіоналізації та інституціоналізації історичної науки в Російській імперії на зламі XIX–XX ст., зумовило появу цілої низки наукових шкіл. Найпомітніші досягнення були зроблені на ниві вивчення нової історії країн західної Європи. Засновником першої російської школи нової історії став відомий російський історик професор Московського університету В.Гер'є, серед учнів якого були, окрім медієвіста П.Виноградова, такі відомі

мі вчені-новісти, як С.Фортунатов, М.Кареев, М.Корелін, Р.Віппер, Є.Щепкін, П.Ардашев, С.Котляревський, О.Савін. Саме їхніми зусиллями вивчення нової історії було впроваджене в усіх університетах Російської імперії. З цього приводу, на нашу думку, є доречним звернення до вітального листа, написаного В.Бузескулом з нагоди п'ятдесятиріччя наукової діяльності професора В.Гер'є: «Ваші праці, особливо з історії Франції XVIII ст., становлять гордість російської науки, і ми, загальні історики, навіть ті, хто не мав щастя бути вихованцями Московського університету, багато в чому Вам зобов'язані і деякою мірою також Ваші учні»⁵⁶. Одночасно з В.Гер'є свою професорську діяльність у Києві розпочав І.Лучицький, зі школи якого вийшли к В.Клячін, М.Любович, Н.Молчановський, В.Піскорський, Є.Тарле. Окреме місце в цій когорті вчених займає професор права Московського та Петербурзького університетів М.Ковалевський, якому належить ціла низка праць із середньовічної і нової історії. Відмінною рисою всіх цих істориків було те, що вони багато працювали в архівах і бібліотеках Австрії, Англії, Італії, Іспанії, Німеччини, Франції, Швеції тощо, вводячи в науковий обіг до того не відомі документи. Переважно ці вчені зверталися до політичної, соціально-економічної та культурної історії європейських народів епохи Відродження, Реформації та Контрреформації, «старого порядку»; значно менше праць присвячувалося історії міжнародних відносин⁵⁷.

Однак найбільшу увагу російські історики-новісти приділяли дослідженню Великої французької революції та періоду, що їй передував. Це дає підставу говорити про появу особливої «російської школи» істориків французької революції. Традиційно до цієї школи, яка вже на кінець XIX ст. набула загальноєвропейського визнання, зараховують тих, чії праці були присвячені аграрній історії Франції. Сам термін «École russe» уперше вжив Ж.Жорес у «Соціалістичній історії французької революції»⁵⁸, маючи на увазі, насамперед, трьох видатних учених: М.Кареева, І.Лучицького та М.Ковалевського⁵⁹. Їхні роботи викликали значний інтерес у російських та зарубіжних науковців, спонукаючи до подальшої розробки піднятих в них проблем. До «російської школи» слід віднести також В.Гер'є – безпосереднього вчителя низки її представників, П.Ардашева, Г.Афанасьєва, О.Вульф'юса, І.Іванова, О.Ону, Ф.Тарановського, Є.Тарле, В.Хорошуна та інших відомих учених⁶⁰.

Вочевидь, університетський статут 1863 р., який закріпив подальшу спеціалізацію наук, став потужним поштовхом для остаточного оформлення протягом 60–70 рр. XIX ст. чіткої структури підготовки науково-педагогічних кадрів для російської вищої школи. Ця система спиралася на двоєдину основу, тобто підготовка майбутніх викладачів велася як при російських, так і при європейських університетах. Характерно, що спочатку єдиною школою підготовки майбутніх професорів фактично стали закордонні університети, однак з часом відрядження до них надавалися лише тим, кому для написання магістерської чи докторської дисертації були справді необхідні зарубіжні архіви, бібліотеки та лабораторії. Серед істориків перевага віддавалася спеціалістам з загальної історії та історії й теорії мистецтв. Отже, завдання виховання вітчизняної науково-педагогічної зміни, починаючи з кінця 60-х рр. XIX ст., цілковито покладалося на університети, що свідчить про становлення власних традицій російської «аспірантури». Результатом реформування галузі вищої освіти на початку 60-х рр. стала поява цілої плеяди висококваліфікованих вчених-істориків, які в своїй науково-педагогічній практиці намагалися синтезувати досягнення російської та західноєвропейської наукової думки. Все це сприяло становленню самобутніх традицій російської й вітчизняної університетської освіти.

¹ Краснова Ю.В. Цели университетского исторического образования: взгляды правительства и университетской корпорации (конец XIX – начало XX века) // Историк в ме-

няющемся пространстве российской культуры: Сб. статей. – Челябинск, 2006. – С.136–147; *Чесноков В.И.* Пути формирования и характерные черты системы университетского исторического образования в дореволюционной России // Российские университеты в XIX – начале XX века: Сб. статей. – Вып.2. – Воронеж, 1996. – С.5.

² *Миллюков П.* Университеты в России // Энциклопедический словарь. Изд. Ф.А.Брокгауз и И.А.Эфрон. – Т.34 а. – Санкт-Петербург, 1902. – С.788–800; *Рождественский С.В.* Исторический обзор деятельности министерства народного просвещения. 1802–1902. – Санкт-Петербург, 1902. – 786 с.; *Фердюлин П.* Исторический обзор мер по высшему образованию в России. – Вып. 1: Академия наук и университеты. – Саратов, 1893. – 192 с.

³ *Галкин К.Т.* Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР / Под ред. Н.А.Константинова. – Москва, 1958. – 176 с.

⁴ *Эймонтова Р.Г.* Русские университеты на грани двух эпох: От России крепостной к России капиталистической / Отв. ред. С.С.Дмитриев. – Москва, 1985. – 352 с.

⁵ *Соболева Е.В.* Организация науки в пореформенной России. – Ленинград, 1983. – 264 с.

⁶ *Аврус А.И.* История российских университетов: Очерки / Моск. обществ. науч. фонд. – Москва, 2001. – 86 с.

⁷ *Иванов А.Е.* Высшая школа в России в конце XIX – начале XX века. – Москва, 1991. – 392 с.; *Его же.* Учёные степени в Российской империи XVIII в. – 1917 г. – Москва, 1994. – 195 с.; *Ivanov A.E.* Die russländische Studentenschaft an den deutschen Hochschulen Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts. Kulturhistorische Fragestellung // H.R.Peter (Hrsg.). «Schnorrer, Verschwörer, Bombenwerfer?» Studenten aus dem Russischen Reich an deutschen Hochschulen vor dem 1. Weltkrieg. – Frankfurt/Main; Berlin; Bern, 2001. – S.33–49.

⁸ Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года / Под ред. В.Г.Кинелёва. – Москва, 1995. – 352 с.

⁹ *Чесноков В.И.* Правительственная политика и историческая наука в России 60–70-х годов XIX века. – Воронеж, 1989. – 210 с.; *Его же.* Правительство и развитие структуры исторических кафедр и наук в университетах России (по университетским уставам 1804–1869 годов) // Российские университеты в XIX – начале XX века: Сб. статей. – Вып.1. – Воронеж, 1993. – С.18–38; *Чесноков В.И.* Пути формирования и характерные черты системы... – С.3–29.

¹⁰ *Стельмах С.* Інтернаціональна наука і національна культура: Європейські університети й академічне співтовариство в оцінках вчених Київського університету (друга половина XIX – початок XX ст.) // Київська старовина. – 2003. – №1. – С.65–73; *Його ж.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX ст. – К., 2005. – 378 с.; *Його ж.* Міжнародні зв'язки істориків України в другій половині XIX століття // Вісник Київського університету імені Т.Шевченка. Історія. – Вип.38. – 1998. – С.3–9; *Stelmach S.* Hochschullehrer und Studenten aus der Ukraine in deutschen Universitäten am Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts // H.R.Peter (Hrsg.). «Schnorrer, Verschwörer, Bombenwerfer?» Studenten aus dem Russischen Reich an deutschen Hochschulen vor dem 1. Weltkrieg. – Frankfurt/Main; Berlin; Bern, 2001. – S.143–153.

¹¹ *Андреев А.Ю.* «Гумбольдт в России»: Министерство народного просвещения и немецкие университеты в первой половине XIX века // Отечественная история. – 2004. – №2. – С.38–46; *Стельмах С.* Історична наука... – С.75–76.

¹² Як вихованці професорського інституту розглядаються ті особи, які навчалися в Дерпті до кінця всього курсу, захистили тут дисертацію та отримали в Дерптському університеті наукові ступені.

¹³ *Иванов А.Е.* Учёные степени... – С.72–75; *Петров Ф.А.* Формирование системы университетского образования в России. – Т.4: Российские университеты и люди 1840 годов (Профессура и студенчество). – Ч.1: Профессура. – Москва, 2003. – С.23–39; *Таммул В.Э.* Профессорский институт и международные научные связи Тартуского университета в первой половине XIX в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Тартуск. гос. ун-т. – Тарту, 1988. – С.7–13.

¹⁴ О лицах, командированных министерством народного просвещения за границу для приготовления к званию профессоров и преподавателей с 1808 по 1860 год // Журнал министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1864. – Февраль. – С.335–354.

- ¹⁵ Сборник постановлений по министерству народного просвещения (далі – СП по МНП). – Санкт-Петербург, 1865. – Т.3. – Стб.1411–1413; Сборник распоряжений по министерству народного просвещения (далі – СР по МНП). – Санкт-Петербург, 1866. – Т.2. – Отд.2. – Стб.994; *Шевченко М.М.* Конец одного Величия: Власть, образование и печатное слово в императорской России на пороге освободительных реформ. – Москва, 2003. – С.135–142.
- ¹⁶ *Фердюлин П.* Указ. соч. – С.103.
- ¹⁷ Заметка о вакантных кафедрах в наших университетах // ЖМНП. – 1862. – Август. – С.339–340.
- ¹⁸ Общий устав императорских российских университетов // ЖМНП. – 1835. – Август. – С.ЛІ–LIII; Общий устав императорских российских университетов // ЖМНП. – 1863. – Август. – С.25–26.
- ¹⁹ За попереднім загальним статутом 1835 р. філософський факультет складався з двох відділень: словесного (9 кафедр) та фізико-математичного (8 кафедр). Однак внаслідок його реформування у 1850 р. було утворено окремі історико-філологічний та фізико-математичний факультети (*Эймонтова Р.Г.* Указ. соч. – С.46).
- ²⁰ Общий устав императорских российских университетов // ЖМНП. – 1863. – Август. – С.25–26.
- ²¹ *Чесноков В.И.* Правительство и развитие структуры исторических кафедр... – С.33.
- ²² *Попова Т.Н.* Проблемно-дисциплинарная структура исторических исследований в Новороссийском университете // Российские университеты в XVIII–XX веках. – Вып.7. – Воронеж, 2004. – С.32.
- ²³ Общий устав императорских российских университетов // ЖМНП. – 1863. – Август. – С.25.
- ²⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.707. – Оп.31. – Спр.201. – Арк.1–2 зв.
- ²⁵ Извлечения из всеподданнейшего отчёта министра народного просвещения за 1870 год // ЖМНП. – 1872. – Март. – С.2.
- ²⁶ СП по МНП. – Санкт-Петербург, 1865. – Т.3. – Стб.730.
- ²⁷ Центральний історичний архів Москви (далі – ЦІАМ). – Ф.459. – Оп.2. – Ед. хр.2761. – Л.3 об. – 10.
- ²⁸ ЦІАМ. – Ф.459. – Оп.2. – Ед. хр.2524. – Л.24 а.
- ²⁹ *Стельмах С.* Історична наука... – С.321.
- ³⁰ Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф.16. – Оп.465. – Спр.904. – Арк.68–68 зв.
- ³¹ *Соболева Е.В.* Указ. соч. – С.237.
- ³² ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.30. – Спр.375. – Арк.1–8.
- ³³ *Иванов А.Е.* Учёные степени ... – С.80–81.
- ³⁴ ЦІАМ. – Ф.459. – Оп.2. – Ед. хр. 3019. – Л.1–8.
- ³⁵ СП по МНП. – Санкт-Петербург, 1871. – Т.4. – Стб.540–541.
- ³⁶ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.36. – Спр.365. – Арк.22.
- ³⁷ ДАК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.908. – Арк.40.
- ³⁸ Список лицам, отправленным от министерства народного просвещения за границу для приготовления к профессорскому званию // ЖМНП. – 1867. – Май. – С.283–292.
- ³⁹ Университетский вопрос // ЖМНП. – 1876. – Октябрь. – С.178.
- ⁴⁰ Высшее образование в России... – С.105.
- ⁴¹ Извлечения из всеподданнейшего отчёта министра народного просвещения за 1870 год // ЖМНП. – 1872. – Март. – С.1.
- ⁴² Извлечения из всеподданнейшего отчёта министра народного просвещения за 1876 год // ЖМНП. – 1878. – Август. – С.31.
- ⁴³ Материалы, собранные отделом высочайше утверждённой комиссии для пересмотра общего устава российских университетов при посещении их в сентябре, октябре и ноябре 1875 г. – Санкт-Петербург, 1876. – С.101–104.
- ⁴⁴ *Мягков Г.П., Синецын О.В.* О методологических особенностях высшего исторического образования России XIX – начала XX в. и их значение для современного высшего педагогического образования // Новое в содержании и организации высшего педагогического образования. Материалы Всероссийской научно-практической конференции 23–24 ноября 1993 г. – Казань, 1994. – С.64–67; *Стельмах С.* Історична нау-

ка... – С.68; Чесноков В.И. Пути формирования и характерные черты системы... – С.15.

⁴⁵ Роммель К.Д. Спогади про моє життя та мій час. – Харків, 2001. – С.116.

⁴⁶ Стельмах С. Исторична наука... – С.81–82.

⁴⁷ Афонюшкина А.В. Изучение и преподавание новой истории в университетах России во второй четверти XIX в. – Воронеж, 2003. – 190 с.; Золотарёв В.П. Отечественные школы новоевропейской истории в России и в СССР (1860–1930 гг.) // Проблемы социально-политической истории зарубежных стран. – Сыктывкар, 1996. – С.97; Мягков Г.П., Синицын О.В. Указ. соч. – С.64–67; Чесноков В.И. Пути формирования и характерные черты системы... – С.15.

⁴⁸ Цит. за: Стельмах С. Исторична наука... – С.84–85.

⁴⁹ Историческая семинария Вуттке в Лейпциге. Отчёт магистра И.В.Лучицкого // Университетские известия (далі – УИ). – 1874. – Февраль. – С.55–68.

⁵⁰ Кареев Н.И. Памяти двух историков // Анналы. – Петроград, 1922. – №1. – С.169–170; Погодин С.Н. «Русская школа» историков: Н.И.Кареев, И.В.Лучицкий, М.М.Ковалевский. – Санкт-Петербург, 1997. – С.228–232; Тарле Е. И.В.Лучицкий как университетский преподаватель // З іменем Святого Володимира. – К., 1994. – Т.1. – С.308–309.

⁵¹ Цит. за: Стельмах С. Исторична наука... – С.85–86.

⁵² Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (далі – НИО рукописей РГБ). – Ф.604. – Карт.11. – Ед. хр.14. – Л.29–30; Рудь М.О. Професор Університету св. Володимира Ф.Я.Фортинський (1846–1902 рр.) і його праці з історії слов'яно-німецьких відносин у середні віки // Вісник Київського університету імені Т.Шевченка. Історія. – Вип.38. – 1998. – С.19–20.

⁵³ НИО рукописей РГБ. – Ф.604. – Карт.11. – Ед. хр.14. – Л.31.

⁵⁴ Обзорение преподавания в университете Св.Владимира во втором полугодии 1881–82 учебного года // УИ. – 1881. – №12. – С.168–169.

⁵⁵ Стельмах С. Исторична наука... – С.87–88.

⁵⁶ НИО рукописей РГБ. – Ф.70. – Пап.38. – Ед. хр.26. – Л.4 об. – 5.

⁵⁷ Бутенко В. Наука новой истории в России (исторический обзор) // Анналы. – 1922. – №2. – С.129–148; Золотарёв В.П. Указ. соч. – С.95–103; Кареев Н.И. Отчёт о русской исторической науке за 50 лет (1876–1926 гг.) // Отечественная история. – 1994. – №2. – С.150–151.

⁵⁸ Цим терміном французькі історики намагалися дати оцінку внеску російських дослідників у вивчення соціально-економічних проблем історії Франції останньої третини XVIII ст.

⁵⁹ Жорес Ж. Социалистическая история Французской революции. – Москва, 1977. – Т.1. – Кн.2. – С.391.

⁶⁰ Кареев Н.И. Отчёт о русской исторической науке... – С.152.

The article studies a problem of reformation of the university-lectures' training system in Russian empire in the times of Alexander II. On the example of education of national historians the author tried to analyze reasons, dynamics and nature of these changes, and to examine their consequences from the following positions: the completion of university chares by readers and professors, as well as possible varying of educational forms. Special attention is paid to determination of effectiveness of scientific trips to foreign countries in Russian university practice, namely of their role in professional historians' training.

С.М.Ховрич*

**З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ
НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.
(НА МАТЕРІАЛАХ КИЇВСЬКОГО ПОЛІТЕХНІЧНОГО ІНСТИТУТУ)**

У статті розкрито об'єктивні передумови появи першого політехнічного інституту Наддніпрянської України. На основі архівних й інших джерел та літератури проаналізовано тривалий і складний процес організації КПІ. Звернуто увагу на архітектурні особливості перших навчальних корпусів інституту.

Історія становлення і розвитку Київського політехнічного інституту є важливою сторінкою у контексті минулого всієї вищої технічної освіти України. Національний технічний університет України «КПІ» давно перетворився в один із найбільших вітчизняних світочів вищої школи. Підготовлені ним інженерні кадри за весь період його існування користувалися особливим попитом у різних галузях промисловості. Випускники Київського політехнічного інституту цінувалися й продовжують цінуватися як у себе на Батьківщині, так і за кордоном, що свідчить про неабиякий авторитет навчального закладу серед науково-технічної інтелігенції та представників виробництва. Професорсько-викладацький і студентський контингент «КПІ» зробив значний внесок у науково-технічну сферу розвитку суспільства.

Національний технічний університет України – один із небагатьох вищих навчальних закладів Києва, корпуси якого розміщені на одній території, що створило низку практичних зручностей для співробітників, аспірантів і студентів останнього. Його територія є своєрідним «містом у місті», всередині якого розташоване ціле студентське містечко зі своїми органами самоуправління й адміністрацією. Окрасою ж університету є перші корпуси, зведені ще наприкінці XIX – на початку XX ст.

Передумови появи політехнічного інституту в Києві

Буржуазно-демократичні реформи 60–70-х рр. XIX ст. сприяли бурхливому розвитку різних галузей виробництва Наддніпрянщини, що спонукало до створення вищих навчальних закладів технічного характеру – центрів із підготовки інженерних кадрів та проведення наукових досліджень. Брак вітчизняних працівників із вищою освітою на виробництві, засилля іноземних фахівців, ускладнення умов праці на підприємствах (широке впровадження машин потребувало спеціальної підготовки), нестача технічних навчальних закладів на Наддніпрянщині – основні причини появи на межі двох минулих століть Харківського технологічного, Київського політехнічного і Катеринославського гірничого інститутів.

Проблема технічної освіти в Наддніпрянській Україні, що входила до складу Російської імперії, набула особливої актуальності в останні два десятиліття XIX ст. Завдяки зручному економіко-географічному розташуванню зокрема Харкова було налагоджено повноцінний зв'язок між ринками Центрального та Південно-Західного регіонів імперії, що перетворило місто на один із центрів фабрично-заводського виробництва. Активна позиція передусім технічної інтелігенції цього краю, фінансова підтримка приватного сектора економіки привели до

* Ховрич Сергій Миколайович – канд. іст. наук, викладач кафедри історії факультету соціології Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут».

відкриття нового світоча освіти – Харківського технологічного інституту. Проте ситуація із забезпеченням інженерних кадрів для виробництва країни продовжувала залишатися складною. У 1896 р., тобто напередодні відкриття КІІ, в Російській імперії існувало дванадцять технічних інститутів, студентський контингент яких становив 5916 осіб¹. Така кількість майбутніх фахівців не задовольняла потреби промисловості й сільського господарства держави. Окрім того, було виявлено низку переваг політехнічної над технологічною освітою. Цю ідею підтримували як науковці, так і підприємці². Ось чому й було організовано у 1896 р. на базі Ризького політехнічного училища інститут відповідного профілю³. Практичне втілення даної ідеї передові вчені здійснили і в Києві.

Ідея з поширенням політехнічної освіти серед широких кіл громадськості почалася з її теоретичного обґрунтування. Представники наукової еліти порушували це питання на сторінках періодики, під час виступів на засіданнях різних товариств, у стінах університетів та інститутів тощо. Від теоретичних висновків рішуче переходили до справи. Водночас приймалися відповідні рішення спеціально створених комісій, деяких державних установ. Так, активна організаторська діяльність щодо відкриття Київського політехнічного інституту окремих діячів науки (наприклад, І.О.Вишнеградського, В.Л.Кирпичова й ін.), зрештою, отримала підтримку з боку прогресивних кіл верховної влади Російської держави.

З документів випливає, що незадовго до офіційного відкриття КІІ уряд виділив додаткові кошти на розширення навчально-матеріальної бази Московського технічного училища, Петербурзького і Харківського технологічних інститутів⁴. Факти свідчать, що справа про заснування у Києві технічного навчального закладу отримала практичну підтримку, а відтак набула більш конкретного спрямування наприкінці правління російського імператора Олександра II (1855–1881 рр.). Буржуазно-демократичні реформи, проведені ним, відкрили нову сторінку в історії країни. Розвиток капіталістичних відносин у місті й на селі кардинально змінив економічне життя держави. Київські промисловці адекватно відреагували на ці зміни і, піклуючись про своє та країни майбутнє, зрушили з мертвої точки справу про технічну освіту. Зокрема цукрозаводчики вирішили скористатися сприятливим моментом, викликаним політико-економічним реформуванням у Росії. Окрім того, з'явився й привід: країна святкувала 25-річницю царювання реформатора.

Наприкінці правління Олександра II вітчизняна промисловість значно зміцнила свої позиції та почала усвідомлювати всю важливість забезпечення виробництва технічними кадрами для його стабільного розвитку. У кінці XIX ст. брак вітчизняних фахівців із вищою технічною освітою в державі став ще відчутнішим. У підросійській Україні спостерігалася висока концентрація цукрового виробництва, яке з кожним роком зміцнювало свої позиції на внутрішньому ринку (цей регіон посідав чільне місце в імперії з вирощування відповідної сировини), а також завойовувало позиції на зовнішньому. Однак цей процес гальмувався домінуванням на виробництві практиків (працівників без освіти або із середньотехнічною освітою), які у 80-х рр. XIX ст. становили переважну більшість⁵. Як відомо, у результаті вдосконалення заводської техніки у цукровій галузі особливо загострилося питання заміни практиків кваліфікованими інженерними кадрами. В даній галузі завдяки її великим прибуткам спостерігався значний приплив капіталовкладень. Із розвитком капіталізму кількість відповідних підприємств зменшилася, вижили у конкурентній боротьбі найрентабельніші з них. Цукровиробництво стало однією з найрозвиненіших галузей промисловості.

Наприкінці XIX ст. в Києві завдяки вигідному економічному розташуванню міста зосередилися важливі галузі промисловості. Тут був сконцентрований чи-

малий капітал, а відтак він володів значними кредитними можливостями⁶. Представники цукрової промисловості міста та всього Південно-Західного краю вже 17 лютого 1880 р. започаткували благородну справу: збір коштів на відкриття в Києві навчального закладу. За даними О.М.Доніка, один із перших внесків до цього фонду зробили відомі меценати Терещенки⁷. І в 1897 р. він становив уже 72 000 руб.⁸

Надзвичайно плідною виявилася діяльність Російського технічного товариства (1866–1929)⁹. Окрім пропагування ідей поширення освіти, останнє займалося практичними питаннями. Воно активно співпрацювало з найрізноманітнішими як громадськими та приватними, так і державними організаціями й установами. Товариство на високому науковому рівні розробило та обґрунтувало різні програми розвитку технічної освіти, визначило її основну структуру. Слід зазначити, що його Київському відділенню (КВ) (відкрите в 1871 р., перше засідання відбулося у 1873 р.) вдалося втілити в життя ряд технічних задумів і, щонайголовніше, небезпідставно претендувати на роль одного з ініціаторів створення КПІ¹⁰. У своїй роботі щодо розвитку науки й освіти Київське відділення (РТТ) керувалося насамперед економічними міркуваннями.

КВ, очолюване небайдужим до всього нового (особливо того, що стосувалося техніки та освіти) М.А.Бунге, присвятило не одне своє засідання питанню організації інституту в Києві¹¹. Цей вчений і його однодумці особливо жваво вели дискусії з приводу забезпечення вітчизняного виробництва професійними кадрами. При цьому Київське відділення спиралося на ділові кола цукрової галузі промисловості. Вибір був не випадковим, оскільки цукрозаводчики виявилися саме тією силою, яка надала поштовх процесу реалізації ідеї становлення технічної освіти в краї.

КВ (РТТ) було вогнищем нових ідей та дій. Так, колеги з Миколаївського відділення відзначали, що вся діяльність його була спрямована «... на пользу и процветание... техники...»¹². Протоколи КВ свідчать про практичну турботу щодо її розвитку. Наприклад, було прийняте рішення про матеріальну підтримку технічного училища¹³. На одному із засідань відділення пролунав черговий заклик подолати пасивність та перейти до конкретних дій. Енергійний і вольовий ентузіаст, відомий меценат Л.І.Бродський запропонував використати кошти шкільного фонду за призначенням¹⁴. Проте ця пропозиція не увінчалася успіхом – капітал його на певний час залишався недоторканим.

Важливим кроком із боку Російського технічного товариства стало створення у 1897 р. спеціальної «комісії з питань вищих технічних навчальних закладів»¹⁵. До її складу ввійшли Д.І.Менделєєв, М.П.Петров, Д.П.Коновалов та інші відомі вчені. Вона зайнялася порівнянням закордонної та російської вищої освіти. Спираючись на зроблений аналіз, комісія виробила загальну концепцію розвитку технічної освіти імперії. Вона визначила її мету, завдання і перспективи. Кульмінаційним моментом стало оприлюднення комісією в січні 1898 р. резолюції, де її члени переконливо довели, що найоптимальнішим типом вищих технічних навчальних закладів є політехнічний інститут. Автори згаданої резолюції ратували за тісну співпрацю між університетами й цими установами, а також вказували на необхідність запровадження при перших особливих спеціальних факультетів (це був компромісний варіант)¹⁶. Своєчасна поява резолюції додала впевненості київським колегам. Вони обрали для себе шлях, який узгоджувався з теоретичними міркуваннями авторитетної організації талановитих учених.

Візит до Києва С.Ю.Вітте та діяльність «училищної» комісії

На відміну від Російського технічного товариства і цукрозаводчиків, дума Києва під головуванням С.М.Сольського зайняла іншу позицію. Причина, оче-

видно, крилася у деякому її консерватизмі та небагатому міському бюджеті. Надто вже повільно вирішувала вона деякі справи. До того ж не слід забувати й про об'єктивні причини. Так чи інакше, справа з організації технічного навчального закладу затягнулася.

В другій половині 1896 р. громадські та державні діячі взяли за вирішення питання про відкриття технічного навчального закладу дуже серйозно. У той час вже ні в кого не виникало сумніву, бути чи не бути даній установі. Відмінності різних поглядів полягали лише у визначенні типу останньої. Стояло питання про те, чи вартий Київ мати вищий технічний навчальний заклад, чи місце задовольниться середнім.

В жовтні 1896 р. офіційні кола державного управління з розумінням поставилися до дій київських ентузіастів – поборників ідей технічної освіти. Для цього склалися сприятливі обставини. Справа у тому, що в тодішньому міністерстві фінансів домінували елементи лібералізму. Міністр С.Ю.Вітте (1892–1903 рр.) був прогресивним діячем того часу. Він охоче підтримував передові задуми окремих талановитих ентузіастів і громадських об'єднань.

1 жовтня 1896 р. він прибув до Києва з робочим візитом. Зустріч міністра з групою представників київського міського управління дала надію на можливість позитивного розв'язання справи¹⁷. Сучасники тих подій повідомляли, що міський голова С.М.Сольський від імені управи зачитав ряд програмних пунктів розвитку Києва, котрі потребували державних дотацій та т.п.¹⁸ Керуючись не стільки інтересами промислового виробництва, освіти у Києві в цілому, а виходячи з фінансових міркувань, думська влада не зважилася на організацію інституту, обмежившись скромним бажанням відкрити середній технічний навчальний заклад, хоча деякі вчені сподівалися на більше. Так, у 1896 р. інженер А.А.Абрагамсон наполягав на відкритті в Києві саме технічного інституту, причому досить аргументовано доводив свою правоту. А оптимізму йому надавало співчутливе ставлення до цього у вищих ешелонах влади держави: «...Факт недостаточности существующих у нас [Російської імперії, а відтак і в Наддніпрянській Україні. – Х.С.] высших технических учебных заведений в настоящее время не может быть оспариваем и необходимость... безотлагательного учреждения нового... заведения признается, видимо, в компетентных сферах. Киев же удовлетворяет всем условиям для процветания в нем технического института...»¹⁹.

Далекоглядний С.Ю.Вітте дав згоду на заснування вищого технічного навчального закладу в місті, добре розуміючи необхідність зміцнювати престиж відповідної освіти. Адже саме його зусиллями було відкрито три політехнічні інститути: у Петербурзі, Києві та Варшаві²⁰. Цим він продовжив політику свого попередника – професора, відомого вченого, організатора різних ланок технічної освіти, інженера, який виконав цікаві роботи з машинобудування І.О.Вишнеградського (1888–1892 рр. – міністр фінансів).

Про крайню обмеженість можливостей технічних інститутів імперії в забезпеченні потреб виробництва кваліфікованими кадрами відкрито заявив директор Харківського технологічного інституту В.Л.Кирпичов (1885–1898 рр. – очолював останній, 1898–1902 рр. – Київський інститут) у 1896 р., виступаючи на з'їзді в Нижньому Новгороді перед представниками агропромислового комплексу²¹. Своєю доповіддю він привернув увагу владних структур і приватного сектора економіки, бо це була справа не лише освіти, а передусім виробників та держави.

А тим часом училищна комісія працювала на повну потужність. Її висновки лягли в основу генеральної лінії політики Київської думи у сфері освіти. В жовтні 1896 р. вона ухвалила проект про середній технічний заклад²². За ним, програма училища була спрямована на два напрямки: механічний і хіміко-технічний. Отже, головне його завдання полягало у забезпеченні місцевого вироб-

ництва найнеобхіднішими фахівцями, які б спеціалізувалися з цукроваріння, тваринництва й борошномельного господарства. Як відомо, дума визначила головних спонсорів, на плечі яких лягав увесь тягар з облаштування училища. Це – біржовий комітет та бюро цукро заводчиків.

Незабаром питання про виділення коштів на училище комітет вирішив на його користь²³. Це означало, що практично під останнє було підведено матеріальну базу.

Поклали край проекту його створення цукро заводчики, яких абсолютно не задовольняло середнє технічне училище. Їм потрібні були висококваліфіковані кадри, підготовка яких здійснювалася б на місці, а не в інших регіонах. Із такою силою київська влада змушена була рахуватися. Привертає увагу позиція цукро заводчиків ще й тому, що на той час їх галузь відчувала певні труднощі²⁴. Приватні власники розуміли, що вона потребує спеціалістів із вищою освітою. Один із сучасників тих подій повідомляв: цукро заводчики вимагали відкрити технологічний інститут, а витрати матеріального характеру розділити з думою²⁵. Проте досягти згоди на офіційному рівні не вдалося, і діалог перейшов в іншу площину. Під час неформальних зустрічей учені, промисловці, громадські та державні діячі виробили план спільних дій. Перекопаним прибічником ідеї відкриття інженерної школи у Києві був зокрема Л.І.Бродський. Від імені приватного сектора він заявив: «... Было бы важнее стремиться к осуществлению в Киеве высшего технического учебного заведения...»²⁶. Отже, промисловці неабияк вплинули на хід процесу відкриття інституту.

Політехнічному інституту бути!

Вияткової ваги мали рішення приватної наради (25 листопада 1896 р.), на якій професори університету Св. Володимира, представники від міської влади й адміністрації Південної залізниці, промисловці та землевласники заявили, що найкращим типом технічного вищого навчального закладу для Києва є політехнічний інститут з механічним, хімічним і землегосподарським відділами²⁷. На відміну від прибічників «університетського» варіанту технічної освіти, які орієнтувалися на бельгійський приклад²⁸, уже тоді в своїх проектах ініціатори відкриття КПІ орієнтувалися на німецький досвід – аналогічні заклади у Цюріху, Карлсруе, Мюнхені тощо. Обов'язки по облаштуванню інституту були поділені між такими сторонами: на його будівництво мали виділити кошти дума і цукро заводчики, а подальше утримання повинне було відбуватися за рахунок державної скарбниці.

Отже, КПІ за своїм статусом мав стати державним. Приватний сектор розраховував на посильну участь в управлінні закладом та готовий був внести свою частку коштів у корисну справу. В даному разі до участі у контролі за діяльністю інституту залучалися промисловці й агрономи, оскільки значно розширилися межі цього закладу.

Під тиском громадськості 2 грудня 1896 р. київська дума більшістю голів (38 проти 6) постановила асигнувати на створення КПІ 300 000 руб.²⁹ Із цього моменту справа організації політехнічного інституту набула офіційного характеру. Міська влада дала «зелене світло» останньому, конкретно визначивши обсяг витрат у його фонд із бюджету. Це була перемога прогресивних сил Києва і здорового глузду. Перед містом та, щонайголовніше, перед цілим краєм відкрилися неабиякі перспективи: місцеві галузі промисловості мали забезпечуватися вітчизняними висококваліфікованими кадрами.

Після подолання одного бар'єру (думське управління) ініціатори вийшли на наступний рівень. Уже в 1897 р. начальник краю граф О.П.Ігнат'єв створив спеціальний комітет, який взяв на себе всю організаційну роботу³⁰. Судячи з особо-

вого складу, він був зібранням представників різних організацій і структур. Так, у роботі комітету, головою котрого був О.П.Ігнат'єв, взяли активну участь представники від думи, Київського товариства сільського господарства, КВ (РТТ), біржового комітету, а також інженери, великі промисловці й державні чиновники.

Слід наголосити, що кістяк комітету становили визначні фахівці та вчені: М.А.Бунге, А.А.Абрагамсон, Г.Г.Де-Метц й ін. Ділові якості зокрема майбутнього історіографа КПП, інженера шляхів сполучення А.А.Абрагамсона високо оцінювали його сучасники³¹. Створення комітету мало великий резонанс серед київської громади. Його склад – це віддзеркалення всієї тодішньої ієрархії державного і суспільного устрою. Значення діяльності останнього із самого початку вийшло далеко за межі одного міста. Воно виросло до розмірів крайового масштабу. За короткий термін існування спеціального комітету (25 січня – 1 листопада 1897 р.) ним було зроблено дуже багато. Перший його акт – обрання 25 січня 1897 р. редакційної комісії (голова – С.М.Сольський)³², другий – 17 жовтня – будівельної комісії (голова М.В.Самофалов)³³. Паралельно виникли допоміжні органи – підкомісії³⁴. Виконавши загальну роботу, комітет передав естафету новонародженим комісіям та підкомісіям для розв'язання конкретних питань. Він більше займався теоретичними й проектними планами. Завдання ж комісій і підкомісій виявилися важчими. На них лягла відповідальність за практичне втілення у життя прийнятих проектів.

Важливими є рішення комітету від 25 січня 1897 р., на якому було підтверджено окремі принципи положення. Без заперечень його учасники погодились із типом закладу – політехнічний інститут. Вони, виходячи з фінансових міркувань, визначили структуру останнього: передбачалося відкрити три відділи (механічне, хімічне та сільськогосподарське)³⁵.

Привертає увагу оптимізм членів комітету в ухваленні деяких проектів: передбачалося, наприклад, відкриття за сприятливих обставин також електротехнічного, комерційного й інженерного відділів. Доречно сказати, що межі КПП мали розширитися до великих розмірів. Так, професор І.І.Рахманінов серйозно працював зокрема над проектом четвертого відділу – інженерного. А пізніше В.Л.Киршичов домагався відкриття електротехнічного відділу³⁶.

Комітет не робив спроб обмежити кількість відділів інституту, навпаки, висувалися сміливі пропозиції, розроблялися цікаві проекти. Але для цього необхідна була згода уряду. Тому київський, подільський і волинський генерал-губернатор, граф О.П.Ігнат'єв побував у березні 1897 р. в Царському Селі, де й отримав дозвіл верховної влади організувати у Києві політехнічний інститут³⁷.

Таким чином, з 14 березня 1897 р. справа його заснування перейшла під державний контроль. І, як наслідок, усі органи та структури, задіяні в цьому процесі, отримали державний статус. Комітет став називатися «Височайше затверджений комітет для збору пожертвувань на створення політехнічного інституту у місті Києві й спорудження його корпусів».

Основну роботу зробили дві комісії: будівельна і редакційна. Завдання першої полягало в організації спорудження КПП, другої – у розробці статуту, штатного розкладу й навчальних програм та планів.

Саме редакційна комісія вдихнула життя в інститутське тіло. Якщо «будівельники», образно кажучи, створили його, то «редактори» працювали над внутрішнім механізмом, планували структуру «мозку» останнього.

Основна ідея авторів проекту організації нового вищого технічного навчального закладу (дотримання принципу політехнічності, домінування практичних занять над лекціями), закладена в основу КПП, зберегла своє значення впродовж першого періоду його існування (1898–1920 рр.). Головні основи постановки навчальної справи залишалися незмінними тривалий час. Лише загальний

устрій викладання було докорінно реформовано. Коли курсова система повністю себе вичерпала і своїм існуванням заважала продуктивному розвитку інституту, на зміну їй прийшла предметна система, докорінно змінивши навчальну програму та стиль роботи професорсько-викладацького персоналу.

Цікавим моментом у планах комітету й будівельної комісії (Д.І.Піхно, Б.І.Ханенко, М.П.Шестаков та ін.) було питання організації сільськогосподарського відділу, в межах якого передбачали створення агрономічного підприємства як навчально-допоміжної структури. Необхідну ділянку землі запропонували місцева влада Києва, Полтавське губернське земство та Вінницька міська управа. Однак комісія відхилила ці пропозиції, оскільки вони не відповідали багатьом вимогам. Зокрема всі ділянки землі були або малопритатними для ведення господарства, або ж знаходилися занадто далеко від КПП і з економічної точки зору були не вигідними. Згодом найкращим варіантом буде визнано хутір Загішшя³⁸. Близькість до Києва – основна причина цього вибору.

Архітектурні особливості перших корпусів. Початок навчання

Не менш важливою була проблема будівництва споруд різного призначення. Для створення навчальних та допоміжних корпусів інституту були залучені кращі сили країни. Завдяки продуктивним і енергійним діям керівних органів швидко й якісно виконувалися будівельні роботи. Конкурс проектів щодо спорудження корпусів дав можливість зробити вдалий вибір та втілити у життя кращі досягнення архітектури.

Як свідчать писемні джерела, 3 листопада 1897 р. генерал-губернатор О.П.Ігнат'єв запропонував Київському відділенню Російського технічного товариства вибрати зі свого середовища достойних фахівців, які б взяли активну участь в іменному конкурсі³⁹. Воно охоче задовольнило це прохання. Журі із Санкт-Петербурга визнало кращими лише кілька проектів, що належали І.С.Кітнеру, О.В.Кобелеву й В.А.Шретеру. Член імператорської Академії мистецтв Л.М.Бенуа передав протоколи журі будівельній комісії (березень 1898 р.).

Іменна премія була присуджена автору споруд Московського інженерного училища⁴⁰, петербурзькому архітектору, професору І.С.Кітнеру. Після незначного доопрацювання проект затвердили. Згідно з ним, комісія санкціонувала будівництво корпусів. Після цього почалися земельні роботи.

Час від часу І.С.Кітнер приїздив до Києва, оскільки жив у Петербурзі, а тому здійснював тільки загальний нагляд. Спорудження корпусів безпосередньо очолив петербурзький архітектор П.І.Реутов. Влітку 1900 р. комісія відмовилася від послуг І.С.Кітнера. Керувати будівництвом доручили О.В.Кобелеву⁴¹ (деякий час в.о. головного архітектора був зодчий В.А.Обремський), який у конкурсі виборов другу премію. Спорудженням корпусів зайнялися варшавська фірма «Кукш і Літке» та київська підрядна контора Л.Б.Гінзбурга⁴².

Восени 1898 р. КПП розмістився в орендованому приміщенні комерційного училища (вул. Бульварно-Кудрявська, 24, нині вул. Воровського)⁴³. Все своє обладнання інститут розташував у цьому будинку. Оскільки в бюджеті не передбачалася стаття витрат на утримання КПП у 1898 р., за рахунок державних резервів було виділено додаткові кошти⁴⁴. Наскільки це було можливо, педагогічний колектив і допоміжний персонал успішно здійснили організацію лабораторій та кабінетів, і на початку 1899 р. студенти вже мали можливість навчатися в них. А влітку 1899 р. все обладнання й майно інституту перевезли у власну садибу.

З цього приводу є цікавими спогади очевидця тих подій В.Ф.Тимофєєва. Проаналізувавши основні причини відкриття КПП, він розповів про перші кроки нового світоча освіти: «В конце только что истекшего [XIX. – X.C.] столетия

потребность нашего отечества в притоке новых рабочих сил, обладающих специальными знаниями, была настолько интенсивна, что правительство отозвалось на нее почти одновременным открытием трех высших школ, трех политехнических институтов: Варшавского, Киевского и С.-Петербургского...

Созидание нашего института (Київського політехнічного – С.Х.) шло лихорадочным темпом. Читали лекции, вели практические занятия, наскоро приспособившись в чужом здании, и одновременно и спешно воздвигали свои будущие помещения. В 1898-м году институт открылся, а через год в него пришёл и... Михаил Иванович (Коновалов – С.Х.), пришёл, чтобы неустанно, почти без отдыха работать на самых разнообразных постах, чтобы увлекать других в вихре работы...»⁴⁵.

Для кращої уяви про архітектурні особливості будівель КІІ зупинимось на структурі хімічного корпусу. Одразу варто наголосити: конструкція його мала свої як сильні, так і слабкі сторони. До першої категорії слід віднести: простоту плану, достатню освітленість приміщень, зосередження всіх лабораторій в одному будинку. «Особенностью сооружения химического павильона, как и главного здания института, – зазначав сучасник, – является коридорная система построек, дающая большое количество света помещениям»⁴⁶. Однак не було взято до уваги особливості окремих лабораторій, 12 великих залів побудовано однаково, не передбачалося приміщення для хімічної бібліотеки тощо. Внаслідок цього в окремих випадках треба було здійснити деяке переобладнання, аби хоча б якось пристосувати приміщення до конкретної лабораторії.

Слід зауважити, що завдяки наполегливості й працьовитості викладачів та лаборантів навчально-виховний процес швидко ввійшов у нормальне русло. Вже восени 1900 р. завершено побудову головного корпусу (було використано мотиви готики й блідувато-жовту цеглу без використання штукатурки). Останній, в якому розташувалися три відділи, мав позитивні (зокрема доступність приміщень) і негативні (погана освітлюваність навчальних аудиторій у середній частині будинку) сторони⁴⁷. Впродовж 1900–1901 рр. велися роботи з налагодження повноцінного навчання студентів у лабораторіях та кабінетах.

Професура брала активну участь у проектуванні й спорудженні інституту, що дозволило досить швидко здійснити його забудову. Так, КІІ володів головним і хімічним корпусами, механічними майстернями, канцелярією. Діяли також загальна та спеціальна бібліотеки. Цікаво те, що остання перебувала під контролем інспекції й призначалася для малозабезпечених студентів. Така позиція керівництва інституту була виправдана, оскільки рівень знань залежав не від матеріального достатку студентів, а від наполегливості та працьовитості кожного з них.

Отже, переїзд КІІ у власну садибу завершив по суті створення закладу, а значить, з'явилися сприятливі умови для дальшого його розвитку. Про вдале й зручне розташування корпусів інституту, що дозволило в майбутньому розширювати його територію, значно пізніше відзначали фахівці. Будинки КІІ знаходилися на одній території. Вони «... розміщені в глибині садиби і характерні горизонтальними членуваннями в композиції фасадів»⁴⁸.

Хотілося б наголосити, що громадськість схвально відгукнулася на відкриття нового навчального закладу у Києві. Так, один з очевидців цієї непересічної події констатував: «30 августа состоялась торжественная закладка зданий Киевского политехнического института, а 31 во временном помещении института, в здании коммерческого училища именитые граждане г. Киева присутствовали на акте по поводу открытия вышеназванного института. Эти два события, равно как и открытие политехнического института в Варшаве, составляют крупное явление в истории умственного развития России, характеризуют перелом в направлении развития высших технических знаний, удовлетворяя назревшей потреб-

ности в умножении числа образованных техников различных специальностей и доказывая проявление частной инициативы в деле учреждения высших специальных учебных заведений»⁴⁹. Ось яке велике значення мало відкриття КПІ у контексті не лише України, а й усієї Російської імперії.

Таким чином, з 80-х рр. XIX ст. до 1898 р. тривав процес організації (другого після Львівської політехніки⁵⁰ у межах сучасних кордонів України) політехнічного інституту в Києві. Його поява обумовлювалася надзвичайним попитом на інженерні кадри у Росії. А спільні зусилля наукової громадськості та ділових кіл привели, зрештою, до його відкриття. Ця подія символізувала собою відчутні зміни в процесі становлення вищої технічної освіти дорадянської доби.

Поява КПІ – один із важливих моментів у розвитку технічної освіти України. Київський навчальний заклад з'явився не на порожньому місці: професорсько-викладацький колектив інституту своєю діяльністю продовжив традицію підготовки інженерних кадрів Наддніпрянщини. Подальший розвиток цього закладу супроводжувався плідною співпрацею з Харківським технологічним і Катеринославським гірничим інститутами.

¹ Развитие биологии на Украине: В 3-х т. – К., 1984. – Т. I. – С.136.

² *Иванов А.Е.* Высшая школа Российской империи начала XX века //Вестник РАН. – 1997. – Т. 67. – № 3. – С.265–274.

³ Сборник материалов по техническому и профессиональному образованию. – СПб., 1897. – Вып. 1 (1-е прибавление). – Ч. 1. – С.38–39.

⁴ Собрание узаконений и распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. – 2-е полугод. – СПб., 1898. – С.4121–4125.

⁵ *Олянич В.В.* Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні (наприкінці XIX – на початку XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2000. – С.13.

⁶ Двадцатипятилетие Киевской Биржи. 1869–1894 г. – К., 1895. – С.16.

⁷ *Донік О.М.* Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – С.12.

⁸ *Ренненкампф Н.* Киевский Политехнический Институт Императора Александра II //Русская мысль. – 1899. – №1. – С.58.

⁹ *Филиппов Н.Г.* Научно-технические общества России (1866–1917 гг.): Уч. пособ. – Москва, 1976. – С.25.

¹⁰ Журнал Общего Собрания Императорского Русского Технического Общества, 8 мая 1898 года //Записки Императорского Русского Технического Общества. – Деятельность о-ва. – Год XXXII. – СПб., 1898. – №10–11. – С.133–134; *Филиппов Н.Г.* Указ. соч. – С.35.

¹¹ Речь председателя К.О.И.Р.Т.О. Г.Г. Де-Метца //Торжественное заседание и речи произнесенные при освящении здания Киевского отделения императорского русского технического общества: Оттиск из «Записок» К.О.И.Р.Т.О. – К., 1914 – Т. XLIV. – №5–6. – С.8.

¹² Центральний державний історичний архів України у місті Києві. – Ф. 730. – Оп.1. – Од. зб. 251. – Арк. 4.

¹³ Там само. – Од. зб. 49. – Арк.4.

¹⁴ *Ц-овский В.* Киевский политехнический институт императора Александра II. – К., 1997. – С.7.

¹⁵ *Бенников Д.С., Буз Л.В., Голян-Никольский А.Ю.* Киевский политехнический институт // Вопросы истории естествознания и техники. – Москва, 1976. – Вып. 4 (53). – Отдельный оттиск. – С.68.

¹⁶ Журнал Общего Собрания Императорского Русского Технического Общества 31-го января 1898 года // Записки Императорского Русского Технического Общества. – Деятельность о-ва. – СПб., 1898. – № 4. – С.30–31.

¹⁷ *Слабошпицький М.Ф.* Українські меценати: Нариси з історії української культури: Навч. вид. – К., 2001. – С.206; Літопис вищих навчальних закладів: Випускники НТУУ «КПІ». – К., 2003. – С.17.

¹⁸ *Ц-овский В.* Указ. соч. – С.5.

- ¹⁹ *Абрагамсон А.* Где быть новому техническому институту //Киевлянин. – 1896. – № 9. – Год 32. – С.2–3.
- ²⁰ Бюллетени Киевского Политехнического Общества Инженеров и Агрономов. – К., 1915. – № 2. – С.3.
- ²¹ *Хасанова С.И.* Правительственная политика в области высшего образования и формирования интеллигенции в России (60 – 90-е годы XIX в.): Дис. ... канд. ист. наук. – Казань, 1981. – С.105.
- ²² *Степанович Е.П.* Становление и развитие высшего специального образования на Украине во второй половине XIX – начале XX вв.: Дис. ... канд. ист. наук – К., 1984. – С.46.
- ²³ Иллюстрированный сборник материалов к истории возникновения Киевского Политехнического Института. Памяти Виктора Львовича Кирпичева посвящает Киевское Политехническое Общество Инженеров и Агрономов. – К., 1914. – С.57.
- ²⁴ *Ковалинский В.В.* Меценаты Киева. – 2-е изд., доп. и исправл. – К., 1998. – С.219.
- ²⁵ *Ц-овский В.* Указ. соч. – С.8–9.
- ²⁶ *Минаковский В.М.* Кафедра теоретической и промышленной теплотехники. Очерк истории. – К., 2000. – С.9.
- ²⁷ Иллюстрированный сборник материалов к истории возникновения Киевского Политехнического Института. – С.58–59; *Исторія // НТУУ «КПІ»: Проспект – К., 1998. – С. 7.*
- ²⁸ Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.51. – Од. зб. 174. – Арк.1–4; *Бунге Н.А.* К вопросу о высшем техническом образовании. – К., 1897. – Ч.І. – 12 с.; *Бунге Н.А.* К вопросу о высшем техническом образовании. – К., 1897. – Ч.ІІ. – 9 с.
- ²⁹ *Стефанович Д.* Шулявка та Жовтневий район в історії Києва. – К., 2001. – С.55.
- ³⁰ *Абрагамсон А.* Киевский политехнический институт императора Александра II-го. Краткий очерк его возникновения: Извлеч. из журн. «Инженер» за 1898 г. – К., 1898. – С.13.
- ³¹ *Витте С.Ю.* Воспоминания. – Москва, 1960. – Т. 1. – С.146–147.
- ³² *Ц-овский В.* Указ. соч. – С.61–62.
- ³³ Київський політехнічний і Київський сільськогосподарський інститути. XXV років. 1898–1923: Ювіл. зб. – К., 1924. – С.483.
- ³⁴ Отчет о деятельности иногородных Отделений Императорского Русского Технического Общества за 1897 год //Записки Императорского Русского Технического Общества. – Год XXXIII. – СПб., 1898. – №8–9. – С.18.
- ³⁵ *Ц-овский В.* Указ. соч. – С.12.
- ³⁶ Пізніше електротехнічний факультет був заснований у КПІ (див.: *Окулов П.В.* Електрофак на 10-річчя свого існування // До десятиріччя існування Електротехнічного факультету Київського політехнічного інституту: Окремий відбиток з «Вісті КПІ». – К., 1929. – Кн. 2. – С.5–10.
- ³⁷ *Лиховодова В.І., Любомудрова А.Л., Лиховодова Е.В.* КПІ від першого кроку до першого випуску. – К., 1998. – С.29; *Киевлянин. – 1897. – № 72. – Год 33. – С.2; Там же. – 1897. – № 78. – Год 33. – С.2.*
- ³⁸ Материалы к истории казенного имени «Затишье» Киевского политехнического института Императора Александра II. – К., 1911. – С.1–2.
- ³⁹ Отчет о деятельности иногородных Отделений Императорского Русского Технического Общества за 1897 год //Записки... – С.19.
- ⁴⁰ Внутренние известия //Правительственный вестник. – 1897. – № 48. – С. 2.
- ⁴¹ Киевский политехнический институт (Краткий исторический очерк): 1898 – 1973 – К., 1973. – С.4.
- ⁴² *Ковалинский В.В.* Указ. соч. – С.219.
- ⁴³ Державний архів міста Києва. – Ф. 18. – Оп. 1. – Од. зб. 71. – Арк. 7; *Київ: Енциклоп. справ. – 2-е изд. – К., 1985. – С.493.*
- ⁴⁴ Полное собрание законов Российской империи. – Собрание третье. – 1898. – Отделение I. – От № 14861 – 16309 и Дополнения. – СПб., 1901. – Т. XVIII. – С.523.
- ⁴⁵ *Тимофеев В.Ф.* О деятельности проф. М.И. Коновалова в Киевском Политехническом Институте //Профессор Михаил Иванович Коновалов. Чествование памяти в первую годовщину его смерти. – К., 1908. – С.7–8.
- ⁴⁶ *Минаев В.И.* Лаборатория химической технологии волокнистых и красящих веществ при Киевском Политехническом Институте Императора Александра II. Описание

устройства, оборудования и функционирования лаборатории (1900–1905): Отд. оттиски из журн. «Вестник общества технологов». – СПб., 1906. – С.4.

⁴⁷ Пенчальский М.А. Описание главного здания к 1913 г. Приложение //Материалы к истории Киевского Политехнического Института Императора Александра II. – К., 1913. – С.1.

⁴⁸ Шулькевич М.М. Київ (Архітектурно-історичний нарис). – К., 1958. – С.55.

⁴⁹ Из истории Киевского политехнического института: Сб. док. и мат. – К., 1961. – Т.1. – С.24.

⁵⁰ У Харкові був технологічний інститут. Лише значно пізніше він отримав статус політехнічного ВНЗ.

The objective preconditions of opening of the first polytechnical institute Naddniproians'ka Ukraine are considered. On the basis of archival and other sources and literature the analysis of process of opening KPI is made. The attention to architectural features of the first educational cases of institute is inverted.

А.К.Тихонов*

ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ 1881 р. В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті розглядається проблема виникнення єврейських погромів на території українських губерній Російської імперії. На основі документів, які зберігаються в Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург), автор висвітлює діяльність органів державної влади, спрямовану на стабілізацію обстановки в цьому регіоні імперії. Аналізуються погляди різних прошарків російського суспільства.

Однією з основних проблем, що нею переймалось російське суспільство на початку 80-х рр. XIX ст., були єврейські погроми в українських губерніях Російської імперії.

Їх початком послужив погром в Одесі 1871 р. У цьому місті вже з 50-х рр. XIX ст. відбувалися окремі випадки зіткнень християн-греків з євреями-юдаїстами. Так, у перший день Великодня, 28 березня 1871 р., євреї кепкували з греків, котрим поліція заборонила палити з рушниць та пістолетів, що вони робили завжди. Відтак зчинилася бійка, і серед людей пішов погolos, що три дні можна бити євреїв. Порядок відновили лише 2 квітня. За цей час постраждало 863 єврейських будинки, було розграбовано 552 шинка. Серед тих, хто виносив майно з розбитих єврейських будинків, було помічено й чимало євреїв¹.

Хвиля єврейських погромів пройшла по українських губерніях навесні 1881 р. Усі вони почалися на Великодньому тижні і тривали в різних місцях до початку липня 1881 р. За свідченнями віленського губернатора К.І.Палена, щовесни перед Великоднем поліція Віленської губернії була завалена заявами про вкрадених євреями християнських дітей, з яких пізніше жоден випадок не підтвердився². Цьому передувало багато чуток, що поширювалися серед простолюду. Основна з них – використання євреями крові християнських дітей і нібито отриманий дозвіл від царя три дні безкарно громити євреїв. Єврейські погроми охопили Єлисаветград, Ольвіополь, Кишинів, Київ, Одесу, Варшаву, губернії Чернігівську, Київську, Херсонську, Катеринославську, Полтавську, Бессараб-

* Тихонов Андрій Костянтинович – канд. іст. наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Владимирської філії Російської академії державної служби при президентові Російської Федерації.

ську, Волинську, Подільську, Таврійську. Погроми розпочалися з Великоднього тижня в 1881 р. (15 квітня, середа) і тривали в різних місцях до початку липня 1881 р. Найбільші з них відбулися в Єлисаветграді Херсонської губернії (15–17 квітня), Києві (26–28 квітня), в Чернігівській (27–28 квітня), Катеринославській, Харківській (3–4 травня), Київській (26–27 квітня), Херсонській (26–27 квітня), Полтавській (30 червня – 2 липня) губерніях та у Варшаві, а також в Ольвіополі Херсонської губернії (17 квітня), Кишиневі (20 квітня), Одесі (6–7 травня). Приводом стали чутки про царський дозвіл «бити жидів». Загалом у рухові брала участь міська чернь та селяни, низкою погромів керували «коноводи». Громили єврейські будинки (ламали й викидали з вікон меблі, розпорювали подушки й пуховики, розкидали килими) та, особливо, шинки й корчми. Убивства євреїв були одиничними, а деякі з них, хто купив револьвери, давали відсіч. Влада намагалася запобігати погромам, викликаючи війська, поліцію, козаків, залучаючи православних священиків, видаючи відповідні розпорядження. Було багато заарештованих (у тому числі й серед юдеїв).

Християни, щоб уникнути погромів, виставляли ікони, на дверях малювали крейдою хрести. Натовп вимагав хреститися зустрічних та христосуватися, християн не чіпали. Багато заможних євреїв прагнули відкупитися від юрби, пропонуючи від 400 до 2 тис. руб., але натовп, як правило, грошей не брав – металеві розкидали, а паперові рвали й палили. Коли наближались війська, юрба розсіювалася. За натовпом часто йшли жінки і підлітки, котрі збирали речі, викинуті з будинків євреїв, і пізніше намагалися продати їх на базарі³.

Пересічну картину єврейського кварталу після погрому описав кореспондент газети «Голос» в м. Єлисаветграді: «Насамперед, кидається у вічі білизна вулиць, укритих пухом від перин, ніби снігом. Жодна подушка, жодна перина в єврейських будинках не залишилася цілою – усі розрізані, пух і пір'я викинуті на вулицю. Поблизу розбитих будинків – залишки поламаних меблів та різного манаття. Тут валяються кістяки фортеп'янів (так у тексті – А.Т.), балалайок із порваними струнами, залишки меблів; ще далі – залишки шибок. Усередині будинків ламали й розбивали усе до останньої дрібної речі»⁴.

Влада, як правило, вживала заходів проти повторення погромів (як це було зроблено в Єлисаветграді Херсонської губернії, де відбувся перший погром) – були розібрані всі дерев'яні мости через річку, щоб припинити наплив селян у місто з різних кінців; було наказано не впускати в місто селян без особливої потреби; усі корчми в місті закриті; після дев'ятої години вечора заборонялося виходити з будинків без перепусток⁵.

С.Ю.Вітте у своїх мемуарах так оцінює діяльність уряду з призупинення безладу: «Узагалі уряд у той час дивився на справу так, як і повинен дивитися, а саме, що жодних безладів, жодних погромів, проти кого вони б не були спрямовані – проти росіян чи проти євреїв, – держава терпіти не повинна. І дійсно, у той час розправлялися з безладдям жорстко (як, проте, і треба з ними розправлятися). З'являлися війська, які барабанным боєм попереджали натовп, щоб той розходився, і якщо юрба не йшла, то військо могло застосувати зброю (багнети). Дякуючи таким енергійним діям із боку уряду безлад був припинений. Натовп приводили на різні площі, саме тоді його привели у двір перед грецькою церквою, під вікна того номеру готелю, де я жив, і тут протягом декількох годин нещадно били різками цих бешкетників»⁶.

Для розслідування причин єврейських погромів навесні 1881 р. вищою російською владою була сформована комісія під керівництвом генерал-майора почту його імператорської величності графа І.П.Кутайсова. Він розіслав губернаторам областей, де пройшли погроми, циркуляри з вимогою дати опис самих погромів на підвідомчій їм території, їх причини і заходи із запобігання в майбутньому. Відповіді були отримані від губернаторів Київської і Волинської губер-

ній – генерал-ад'ютанта А.Р.Дрентельна; Херсонської губернії – А.С.Ерделі; генерал-губернатора Одеси – А.М.Дундукова-Корсакова; Харківської та Катеринославської губерній – генерал-губернатора князя Д.І.Святополк-Мирського; Бессарабської губернії – О.М.Янковського.

Загальною причиною погромів, після аналізу відповідей губернаторів і приватних осіб, комісія визначила таку – розправа з євреями, в очах народу, не має злочинного характеру, а також переконання, що євреї не може користуватися такими ж правами, якими користуються решта громадян. Євреї здатен витерпіти будь-яку особисту образу і насилля, аби мати з цього зиск. Отже бити єврея не є злочином. А такими були думки народу про єврейську власність – євреї набуває матеріальних статків нечесним шляхом, не працюючи, а лише брехнею і шахрайством наживаючись за рахунок християнського населення. Отже, нищити майно євреїв – не злочин, і навіть дозволено. До цього слід додати переконання, що саме євреї убили царя 1 березня 1881 р., а також віра у наявність царського указу про дозвіл бити євреїв протягом трьох днів⁷.

Що ж було безпосереднім приводом до погромів? Так, приводом до Єлисаветградського погрому став інцидент у винному погребі єврея-міщанина Шулима Гричевського (він був відомий як неперекірливий у способах наживи і нерідко притягувався в камеру мирового судді за буйство) і міщанина Сидоренка (в народі – «юродивий Іванушка»). 15 квітня 1881 р. Сидоренко почав співати «Христос воскрес!» і розбив чарку ціною 3 коп., за що його виштовхали з шинка й побили. Після цього почали бити євреїв. 16 квітня лише дощ із холодним вітром розсіяв юрбу в Єлисаветграді. З 17 по 21 квітня безлад охопив селища Єлисаветградського повіту. У Києві в погромах брала участь «боса команда» – вантажники з дніпровських пристаней. У Київському повіті безлад охопив 42 селища. Причина погрому в Смілі – продавець м'яса Іцко Вербицький 3 травня сторгував у невідомого селянина корову з телям за 42 руб., але підійшов інший селянин і запропонував продавцеві 45 руб. Він йому і продав. Вербицький почав сваритися й вдарив продавця та покупця корови дрючком. Після цього почався погром.

Звичайний сценарій погрому: народ збирався в корчмах, відмова євреїв відпускати горілку у борг призводила до сварок, в результаті чого руйнувалася як корчма, так і єврейські будинки. У Мелітополі поліція звернула увагу на семирічну дівчинку, що ходила вулицями. Вона сказала, що бабуся прислала її з села (6 верст), мовляв, «у місті будуть бити жидів, тож ти піди туди й захопи хустинок»⁸.

У Ольвіополі безлад розпочався бійкою місцевих та єврейських дітей. Приводом до безладдя в Чернігівській губернії стали чутки про єврейські погроми в Єлисаветграді та Києві. Юрба, що громила синагогу в Єлисаветграді, казала: «Плевну брали!»⁹.

Основну увагу комісія І.П.Кутайсова приділила причинам єврейських погромів. У свою чергу губернатори постраждалих від погромів областей активно цікавилися думкою простолюду, насамперед селян, і на цій основі робили власні висновки. Наведемо найбільш типові думки селян, міщан, робітників із різних губерній «смуги постійної єврейської осілості». У Херсонській губернії: «Ми виріжемо жидів і заберемо у них землю, якої нам не вистачає. Ми їм покажемо, як їм кланятися в пояс та називати їх панамі»¹⁰. У Києві гасла: «Годі правити євреям! Тепер свято на нашій вулиці! Усе вони прибрали до рук! Усе дорого! Ми страждаємо через євреїв!»¹¹.

В Одесі неприхильність народу до євреїв та презирливе ставлення до них було пов'язане зі збагаченням тих не працею, а дрібними угодами спекулятивного характеру. Також євреї насміхалися з християн, мовляв, у них «усе куплено», маючи на увазі органи влади. До цього слід додати економічну експлуатацію (подільський, волинський, київський та харківський генерал-губернатори),

адже селяни за кріпосного права були захищені від подібної експлуатації, а зараз знов потрапили в економічну залежність. Зі звіту І.П.Кутайсова: «По Єлисаветграду: євреї, коли розбагатіли, вимагали від корінного населення поваги та щоб їх називали панами. По Чернігівській губернії: народ не бив євреїв, а лише руйнував їхнє рухоме і нерухоме майно. По Бессарабській губернії: байдужість інтелігентних класів до долі селян, їх нерозвиненості й ліні. А також існує думка, що євреї – люди поза законом і відкараскатися від них мирним шляхом абсолютно неможливо. Селяни мовчать через боягузтво та лінощі»¹².

Загальні висновки комісії І.П.Кутайсова та вищої комісії для перегляду законів про євреїв щодо причин погромів 1881 р. після аналізу записок та звітів з місць виглядали таким чином. Основними причинами погромів були: 1. Ненависть місцевого населення до єврейства за його діяльність, що породила тяжке економічне становище населення. Утримують у своїх руках систему кредитів і беруть дуже великі відсотки з них, доводячи населення до розорення. Євреї скупили підряди на вирубку лісів в Україні, залізниці, військові поставки під час Кримської (1853–1856 рр.) та Балканської (1877–1878 рр.) воєн. Від цих видів діяльності вони отримують величезні прибутки. Небажання займатися продуктивною працею, оскільки вони – Богом обраний народ, а всі інші приречені лише служити їм. Надлишок у міських думах євреїв і, як наслідок, – усі питання вирішують на власну користь. Нехтують військовою повинністю¹³. 2. Щира віра в царський наказ про дозвіл погромів за участь євреїв у царевбивстві. 3. Рух було спрямовано винятково на майно євреїв, а не проти особи; напади на євреїв здійснювали упосліджені члени суспільства. 4. Майно євреїв в основному знищувалося, але крали його люди, що не брали участі в погромах. 5. Влада не запобігла безладу. 6. Пропаганда соціалістів та анархістів виключалася; ланцюгова реакція та інстинкт натовпу. 7. Історичні корені «жидотрепанія» (рос. – прим. ред.) в південній та південно-західній Русі. 8. Не могли скласти євреям конкуренцію. 9. Посередництво, уникання продуктивної праці. 10. Гарне знання законів євреями та їх незнання селянами, покази свідків не враховувалися, а лише розписки, котрі євреї не давали з будь-якого приводу, а якщо й давали, то не ставили дати. 11. Зловживання при торгівлі спиртним (без акцизу, самопал, продаж у свята, з-під поли). 12. Торговельний обіг у губерніях смуги осілости вищий, ніж у внутрішніх губерніях Росії. Причини: порти, залізниця, кордон, підприємливість євреїв. Єврейська торгівля розвинена в Одесі, Києві, Ковно, Кишиневі, Вільно, Бердичеві; дрібна торгівля в смузі єврейської осілости (1 торговець на 600 осіб у християн і 1 єврейський на 120 євреїв)¹⁴.

Постраждала сторона мала власну думку про причини безладу. Типова думка свідка-юдея на суді в Києві: «Євреї скупчені в одному місці й обмежені у правах. Вони не мають можливості докласти зусиль до продуктивної праці. Відтак звертають увагу на інші сфери (лихварство й утримання корчем). Для цього вони повинні об'єднатися та втримувати свої позиції в суспільстві». На поставлене прокурором питання («чому єврейська експлуатація настільки розвинена?») євреї відповіли: «Вона знаходить ґрунт в економічних умовах життя нашого народу»¹⁵.

Таким чином, причинами погромів було небажання євреїв займатися менш вигідною продуктивною сферою, до чого їх постійно підштовхувала держава. Фактично це можна назвати конфліктом із державою. Євреї, займаючись найбільш вигідною у грошовому плані діяльністю та об'єднані однією вірою, становили чи не найуспішнішу конкурентоспроможну групу населення в західних губерніях. До того ж, основний дохід вони отримували не з продуктивної сфери, що було дуже незвичним для решти населення Західного краю. На це накладалися ще й упередження часів середньовіччя щодо юдейської віри та її стосунку до християнства. Усі разом ці фактори становили «запальну суміш», яка могла спалахнути у будь-який момент, що й сталося 1881 р.

Поліція, козацькі загони та війська повсюдно брали участь у встановленні ладу, спокою і призупиненні погромів, але не завжди встигали вчасно. Після прибуття армійських частин безлад припинявся. Так, у Києві юрба несла таран, яким висаджували двері будинків і крамниць. Солдати відкрили вогонь по натовпу погромників, унаслідок чого були поранені, а 18 осіб вбито¹⁶.

Єлисаветградська комісія підтвердила відомості про закупку євреями до Великодня револьверів і пальби з них зі своїх будинків¹⁷. Під час придушення виступу в Ніжині було 8 убитих. У доповіді начальника жандармського управління в Ніжинському повіті йшлося, що юрба закидала солдатам та офіцерам пролиття християнської крові заради євреїв та звинувачувала євреїв у підкупі військ¹⁸.

Жоден будинок чи магазин, який не належав євреям, не постраждав. Так само не постраждали євреї (а також їхнє майно), які проживали в будинках християн¹⁹.

Практично все майно євреїв, що зазнали погромів, було застраховане. В Єлисаветграді сума страхових платежів склала до 500 тис. руб. Усього ж у місті було зруйновано до 500 будинків і понад 500 крамниць, а загальні збитки сягнули 1,5 млн руб.²⁰ Після погромів в Єлисаветграді керівник єврейської громади Санкт-Петербурга барон Гінзбург клопотався перед владою про виділення для євреїв 5 тис. руб. Крім того, євреї-торгівці смуги осілості звернулися з клопотанням до уряду виділити їм кредит у Державному банку в розмірі 300 тис. руб.²¹ У 1883–1884 рр. антиєврейський безлад відновився, навіть вийшов за межі смуги осілості. 1883 р. погроми відбулися в Катеринославі, Кривому Розі, Ростові-на-Дону. 1884 р. пройшов погром у Нижньому Новгороді. Цікавою є його причина. 7 червня 1884 р. мати-християнка наказала своїй доньці, щоб та не гралася з єврейською дівчинкою, бо євреї її, мовляв, заріжуть. Після чого, близько 21 год., відбувся погром єврейської молитовні й будинків. Було вбито 6 осіб (включаючи одну дитину) і важко поранено 5 осіб²².

Такий розвиток подій на початку 80-х рр. XIX ст. викликав сильний резонанс у суспільстві, яке розкололося на дві частини. Так, єврейське населення й ліберально налаштована частина російського суспільства запевняли, що погроми були ретельно продуманою акцією. Вони пропонували скасувати смугу осілості, дозволити спільні шлюби з християнами, запровадити світську освіту для євреїв та скасувати всі спеціальні обмежувальні закони²³. Серед євреїв виявилася велика кількість революціонерів – як правило, студенти, що не довчилися. Це було помічено ще у 80-х рр. XIX ст.²⁴ Другу частину представляла більшість християнського населення смуги осілості. Основну причину погромів, на думку цієї частини населення, висловив Н.П.Гіляров-Платонов: «Єврейські погроми – протест майновий, а не політичний, плеємінний або релігійний»²⁵.

Причини неприязні до євреїв-юдаїстів із боку християнського населення смуги осілості полягали у невдоволенні тим, як вони заробляли собі на прожиття. Усе це відбилося в листах до МВС та особисто міністра Н.П.Ігнат'єва, в яких здебільшого повторювалися вже викладені в розслідуванні причин погромів факти²⁶.

Пропозиції щодо євреїв, направлені міністрові внутрішніх справ графу Н.П.Ігнат'єву, згодом склали основу «Тимчасових правил» від 3 травня 1882 р.²⁷ Нагальну необхідність обмеження євреїв висловив заслужений професор Київського університету св. Володимира Н.К.Ренненкампф (це була відповідь на ідеї ліберала Б.Н.Чичеріна, подібні до поглядів К.Д.Кавеліна):

«– Євреї занадто енергійні й підприємливі навіть порівняно з великоросами; вони культурніші, розумніші, ...; зберігають міцний внутрішній зв'язок, солідарність, керівництво і допомогу кагалу. Усе це дає їм більші переваги перед слабким і темним селянством, на якому тримається сила і міць Росії. Не можна кидати це «мужицьке царство» напризволяще, на ласку корисливої, нічим не обмеженої, сміливої спекуляції і конкуренції.

– Не можна давати євреям право на селянську землю, оскільки дуже скоро половина селянських наділів перейде в єврейські руки, а селяни стануть наймитами.

– Обмеження в середній та вищій освіті для євреїв – кошти на їх утримання дають загалом росіяни, до того ж євреї, як найзаповзятливіші, займуть основну частину місць.

– Пристрасть до спиртного упослідженого, неписьменного населення, приреченого на одноманітну й тяжку працю, зокрема російського селянства, відома. Також відома схильність євреїв користуватися слабкістю народу й розорювати його добробут корчмарством. Звідси – треба заборонити євреям продаж спиртного.

– Ліквідувати все, що підтримує замкнутість євреїв – єврейські товариства, коробковий збір, казенний равінат, власні метричні книги.

– Викоринення талмудизму в єврействі, коли будь-яка ручна робота вважається принизливою, як і хатня жіноча праця по дому (будуть жебраками, але не працюватимуть навіть для себе).

– Подбати про освіту для російських селян»²⁸.

У результаті вивчення всіх цих послань 16 лютого 1882 р. з'явилася записка міністра внутрішніх справ графа П.Н.Ігнат'єва директору департаменту духовних справ іноземних сповідань А.Н.Мосолову під назвою «Охоронні заходи щодо євреїв»:

«– Єврей вважається корінним мешканцем тільки після його натуралізації. Її критерії: проживання на одному місці не менше 10 років; вік від 28 років; вихрести від 6 років, новонароджені з третього покоління.

– Не можуть свідчити проти християн у справах громадянських.

– Кредити Держбанку для євреїв припиняються.

– Єврей до натуралізації має лише ті права, які йому дали товариства самоуправління; не можуть бути гласними, представляти християнські товариства і їх інтереси; обмежити вигоду гільдійських посвідчень (особливо першої гільдії); якщо навчальний заклад відкритий не за кошти євреїв, то їм там не можна навчатися; адвокатство проти християн заборонене; заборона приймати під заставу рухоме майно у християн; лихвар втрачає все, якщо подвоює відсотки; списки євреїв-лихварів повинні обнародуватися; домовласники-євреї платять подвійний податок; якщо євреї продали нерухомість християнам, термін їх натуралізації скорочується; не можна аптекарям-євреям відкривати нові аптеки; єврейські товариства повинні вказувати на підозрілих осіб зі своїх.

Адміністративні заходи щодо євреїв:

– Євреї приписуються до товариств.

– Шинкування справа вилучається у євреїв.

– Підозрювані в конокрадстві й підпалах євреї виганяються із селищ.

– При бажанні євреїв виїхати за кордон це право надається безперешкодно.

Причини обмежувальних заходів:

– Вони пов'язані з бажанням не стати єврейськими батраками й не перетворити свій край на Палестину.

– Громадянськість виробляється століттями.

– Євреї не створювали нашої держави.

Їм надається можливість піти шляхом татар і караїмів, які з XIV ст. опинилися у складі держави і зараз є повноцінними громадянами. Від євреїв вимагається лише чесність та громадянськість»²⁹.

Аналізуючи відправлені в МВС і департамент духовних справ іноземних сповідань записки губернаторів і населення західних губерній, стає зрозумілою поява 3 травня 1882 р. «Тимчасових правил», що відображали позицію основної частини неєврейського населення західних регіонів Російської імперії й були відповіддю на ситуацію, яка тоді склалася.

В узагальненому вигляді причину неприязні до євреїв висловив у таємній доповідній записці, що була опублікована в Женеві Бундом 1903 р., віленський губернатор К.І.Пален. Основні її положення:

«– Віковічні уявлення про євреїв як про народ проклятий, який у соціальному плані не відрізняється від циган. Там, де євреям надається рівноправ'я, з'являється, як правило, реакція щодо відтиснення їх на становище соціальної підпорядкованості християнському населенню. До того ж, це ще й успішні конкуренти.

– У стосунках із корінним населенням євреї, як показує нам досвід історії, керуються здебільшого етикою закону. Підпорядкування вимогам закону основане у більшості християнського населення на християнському етапі, навіть якщо влада за це не може карати, оскільки християнська етика ширша від тої, що підпорядкована законам. Євреї же у ставленні до християн керується насамперед страхом кари закону, а де кара його не може настигнути, не вважає себе особливо пов'язаним з іновірцями. Євреї займаються тими промислами, які згідно з християнською етикою аморальні (будинки розпусти, лихварство, шинкування). Вони безсоромні у звичках обходити закон. Ці негативні риси певної частини єврейства виробилися століттями гонінь, принижень і переслідувань, але від чого б не залежали ці риси, вони пояснюють вибух масової ненависті населення до євреїв у багатьох державах і в різні періоди історії. Багато народів ведуть політику прищеплення християнської етики євреям. Позитивно політика обрусіння відбилася на євреях у 1812, 1830 і 1863 рр. у Віленському краї, де вони прийняли бік російської народності.

– Наслідки закону 1882 р. про заборону євреям селитися у сільській місцевості, оскільки євреї, які тимчасово проживають у селі, намагаються отримати максимальний зиск від хижацької експлуатації ресурсів (лісозаготовки, унаслідок чого за 25 років вирубали всі ліси у Віленському краї).

– Кожен контакт єврея з нижчими органами влади переконує єврея, що державна влада слабка й підпадає під вплив різних компромісів і підкупів»³⁰.

Таким чином, більша концентрація іудейського населення в західному регіоні Російської імперії призводила до жорсткої конкуренції між одноплемінниками, оскільки всі євреї намагалися займатися одними й тими ж промислами. Тому християнське населення не витримувало такої боротьби з причин, нами вже вказаних. Розорювалися й багато євреїв. Не маючи можливості покинути смугу осілості, вони з метою виживання найчастіше займалися протизаконною діяльністю, яка межувала з банальним шахрайством. Заради об'єктивності варто відзначити, що так само робили й росіяни, християнські купці, промисловці та банкіри у великоросійських губерніях та, особливо, щодо іногородців Сибіру – більш слабких і недосвідчених у веденні підприємницької діяльності.

У зв'язку з усіма подіями, що відбулися, цікавою є характеристика С.Ю.Вітте, яку він дав імператору Олександрові III, якого нерідко в історичній літературі називають мало не натхненником погромів: «Говорячи про імператора Олександра III, я повинен сказати, що хоч націоналістичний погляд, у прямому сенсі, був не чужий духові імператора Олександра III, але націоналізм його був дуже благородним. Імператор Олександр III розумів, що він є імператором усіх своїх підданих. Найбільше з усіх своїх підданих він, звичайно, любив росіян, але я думаю, що він би обурився, якби жив у наш час, тобто у час цькування усіх підданих Російської імперії, котрі не підтримують поглядів А.І.Дубровіна, М.О.Меньшикова, В.М.Пуришкевича і подібних. Імператор Олександр III був російським патріотом, але високоблагородним, і з погляду шляхетності його душі він, звичайно, був російським імператором, оскільки він, мабуть, був благороднішим, ніж його віропіддані... Я розходився з Плеве і в єврейському питанні. У перші роки мого міністерства за імператора Олександра III государ якось

мене спитав: «Чи правда, що ви стоїте за євреїв?». Я сказав його величності, що мені важко відповісти на це питання, і спитав дозволу государя поставити йому питання у відповідь на його. Отримавши дозвіл, я запитав його, чи може він потопити всіх російських євреїв у Чорному морі. Якщо може, то я розумію таке вирішення питання, якщо ж не може, то єдине вирішення єврейського питання полягає в тому, щоб дати їм можливість жити, а це є можливим лише при поступовому скасуванні спеціальних законів, створених для євреїв, оскільки врешті-решт не існує іншого вирішення єврейського питання, як надання євреям рівноправ'я з іншими підданими государя. Його величність на це мені нічого не відповів і залишився до мене прихильним і вірив мені до останнього дня свого життя. Нещасний день для Росії... Я й по сьогодні залишаюся при висловленому мною Олександром III переконанні з єврейського питання. Тому коли я був міністром фінансів, я систематично заперечував проти всіх нових заходів, що їх хотіли ухвалити проти євреїв. Я був безсилим змусити переглянути всі існуючі закони проти євреїв, з яких більшість дуже несправедливі, а взагалі закони ці принципово шкідливі для росіян, для Росії, оскільки я завжди дивився й дивлюся на єврейське питання не з погляду, що приємно для євреїв, а з погляду, що корисно для нас, росіян, і для Російської імперії. Усі найбільш суттєві закони, що обмежують права євреїв, пішли в останні десятиліття не в законодавчому порядку, а через Комітет міністрів, як закони тимчасові. Завжди використовувалася одна фарисейська формула: «Надалі для перегляду всіх законів про євреїв (причому, завжди давалося зрозуміти, що закони ці будуть переглядатися в бік розширення, а не обмеження), повеліваємо і т.д.»³¹.

Після серії погромів потребувало зміни й законодавство щодо євреїв. У департаменті духовних справ іноземних сповідань МВС було відіслано «Огляд нині чинних виняткових законів про євреїв, що перебувають у підданстві Росії», складений чиновниками цього департаменту. У МВС основну мету таких змін визначили наступним чином – особисті, майнові й права євреїв за станом, а також їх обов'язки стосовно держави не повинні залежати від віросповідання³².

Відтоді, як великі маси юдеїв опинилися в складі Російської імперії (остання чверть XVIII ст.), можна виділити два етапи у формуванні відповідного законодавства: 1) 1772 – до середини 20-х рр. XIX ст., метою якого було поліпшення побуту євреїв шляхом заохочувальних заходів; 2) середина 20-х рр. XIX ст. – 1835 р. – посилення системи заборон та обмежень, а також розвиток регламентації й урядового контролю над юдейськими громадами. Вони здійснювалися задля розвитку поміж юдеями загальної освіти, «корисної продуктивної праці», розвитку форм життя, прийнятних у суспільстві. Причина їхніх невдач – опікунство застосовувалося не зважаючи на місцеві обставини і безвідносно до конкретної людини³³.

Ще до погромів згідно з циркуляром №73 (від 24 червня 1878 р.) було висунуто вимогу вживати в паспортах як віросповідання «юдей», а не «євреїв»³⁴. У січні 1881 р. фінський сейм з огляду на зловживання при торгівлі заборонив євреям селитися у Гельсінгфорсі³⁵. Головна задача була в скасуванні законів, що створювали для євреїв особливі, окремі від іншого населення, умови. Це, своєю чергою, створювало більші проблеми. Так, виселені з сіл євреї переповняють міста й містечка, в яких забракне засобів для харчування такої кількості людей. Ціна нерухомості дуже внаслідок усунення єврейської конкуренції, також кредит для землевласників обійдеться дорожче. Коробкові збори запроваджувалися з метою погасити пред'явлені єврейським громадам долі, заплатити за які вони не мали змоги. Основні прояви обмеження євреїв у правах:

– обмеження у правах сприяє поступовому розладу економічного положення єврейського населення, а після правил 3 травня 1882 р. стан євреїв став безвихідним;

– за порушення законів представниками будь-яких націй стягнення пред'являються тільки щодо порушників, а у випадку євреїв карою були заходи, які обмежують права всього єврейського населення; видаючи такі обмеження уряд нав'язав євреям свого роду солідарність;

– права юдеям даються не дивлячись на те, що вони євреї; в інших націй такого немає;

– для євреїв-юдаїстів завжди створюються особливі правила³⁶.

Таким чином, єврейські погроми початку 80-х рр. XIX ст. в українських губерніях Російської імперії були пов'язані з певними причинами. Християнське населення розцінювало традиційні заняття євреїв як пряму наживу за рахунок чужої праці. Визначну роль відіграли й постійні чутки про використання християнської крові юдеями при ритуальному виготовленні маці на свято Пейсах (згодом ці чутки не підтвердилися). Не випадково майже всі погроми починалися саме на християнський Великодній тиждень. Погромам підлягали будинки й майно євреїв, убивства ж самих власників не було самоціллю. У погромах проявлялась не ненависть до євреїв як до народу, а лише неприйняття їхніх методів і форм видобування засобів для прожиття, не зважаючи на християнську етику й мораль. У внутрішніх районах Російської імперії єврейських погромів ніколи не було, хоча євреї були чи не в кожному місті, і з роками у все більшій кількості, попри наявність смуги осілості. Цими ж причинами зумовлювалися погроми й гоніння проти євреїв у середньовічній Європі.

Члени вищої російської бюрократії не стояли на антисемітських позиціях, а йшли шляхом Заходу у вирішенні цього питання. На Заході від самого початку всіх євреїв ділили на натуралізованих і ненатуралізованих, щодо яких проводилася політика асиміляції. До своєї емансипації (натуралізації) у Західній Європі євреї не мали не лише політичних прав, але й не могли займатися будь-якою виробничою діяльністю. Проте в межах Російської імперії у XIX ст. зібралася більше половини світової єврейської популяції, основна маса якої була ненатуралізованою, займаючись своїми традиційними ремеслами (насамперед лихварством), які були чужими для християнської етики. У процесі створення нового суспільства Російська імперія йшла шляхом Заходу, але із запізненням на 50–100 років. Чиновники МВС постійно відряджалися до європейських країн для вивчення тамтешнього законодавства щодо євреїв. Після кожного відрядження складалися докладні звіти.

Ще одна проблема – велика кількість ненатуралізованих євреїв, перевести яких на продуктивну працю було значно важче й довше, ніж в Європі.

Російська імперія так і не змогла розв'язати єврейське питання. Влада, з одного боку, намагалася провести асиміляцію, а, з іншого, відгородити християнське населення від невідомих і небезпечних для нього джерел діяльності, що активно використовувалася євреями. Зазнавши поразки в боротьбі за асиміляцію євреїв, влада Російської імперії в 1910-х рр. порушила питання про повне виселення юдеїв-традиціоналістів за межі держави. Однак здійснити це рішення так і не вдалося.

¹ Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.821. – Оп.150. – Д.381. – Л.86 об., 87 об.

² Пален К.И. Тайная докладная записка виленского губернатора по еврейскому вопросу. – Женева, 1903. – С.54.

³ Документы и материалы по истории противоеврейских беспорядков 1881–1883 гг. – Санкт-Петербург, 1884. – С.16, 19, 114.

⁴ Там же. – С.7.

⁵ Там же. – С.13.

⁶ Витте С.Ю. Избранные воспоминания, 1849–1911 гг. – Москва, 1991. – С.99.

⁷ РГИА. – Ф.821. – Оп.150. – Д.381. – Л.88 об.

- ⁸ Там же. – Л.89 об., 91, 92, 92 об., 93 об., 94.
- ⁹ Документы и материалы по истории противоеврейских беспорядков 1881–1883 гг. – Санкт-Петербург, 1884. – С.22, 25, 27.
- ¹⁰ Там же. – С.13.
- ¹¹ Там же. – С.39.
- ¹² РГИА. – Ф.821. – Оп.150. – Д.381. – Л.97 об., 98 об., 100, 101 об., 102 об.
- ¹³ Там же. – Оп.9. – Д.126. – Л.20 об., 22.
- ¹⁴ Там же. – Оп.150. – Д.381. – Л.103–104 об.
- ¹⁵ Документы и материалы по истории противоеврейских беспорядков 1881–1883 гг. – Санкт-Петербург, 1884. – С.47.
- ¹⁶ Там же. – С.34–34.
- ¹⁷ Там же. – С.15.
- ¹⁸ РГИА. – Ф.821. – Оп.9. – Д.128. – Л.121 об., 217 об.
- ¹⁹ Документы и материалы по истории противоеврейских беспорядков 1881–1883 гг. – Санкт-Петербург, 1884. – С.16, 17.
- ²⁰ Там же. – С.22.
- ²¹ РГИА. – Ф.821. – Оп.9. – Д.125. – Л.532 об, 533.
- ²² Там же. – Оп.150. – Д.366. – Л.96 об.
- ²³ *Кавелин К.Д.* Наши инородцы и иноверцы. – Санкт-Петербург, 1907. – С.4, 8, 12.
- ²⁴ РГИА. – Ф.821. – Оп.150. – Д.381. – Л.194.
- ²⁵ *Гиляров-Платонов Н.П.* Еврейский вопрос в России. Составлено на основании статей и писем Гилярова-Платонова. – Санкт-Петербург, 1906. – С.44.
- ²⁶ РГИА. – Ф.821. – Оп.9. – Д.154. – Л.2–9; *Аракин Я.* Еврейский вопрос. – Санкт-Петербург, 1912. – С.75; *Быховский В.В.* Евреи в России. – Могилёв-Подольский, 1907. – С.20–22, 25, 26, 27, 30, 32, 33.
- ²⁷ РГИА. – Ф.821. – Оп.9. – Д.154. – Л.19, 31, 46–48 об., 98, 101, 112, 130 об., 138 об., 192, 216 об., 231, 235.
- ²⁸ *Ренненкампф Н.К.* Польский и еврейский вопросы. – К., 1898. – С.66, 68, 69, 70, 74, 76, 78.
- ²⁹ РГИА. – Ф.821. – Оп.9. – Д.154. – Л.187 об. – 189, 190, 191 об., 192.
- ³⁰ *Пален К.И.* Тайная докладная записка виленского губернатора о еврейском вопросе. – Женева, 1903. – С.52, 55, 56, 57, 64.
- ³¹ *Витте С.Ю.* Избранные воспоминания, 1849–1911 гг. – Москва, 1991. – С.200, 398.
- ³² РГИА. – Ф.821. – Оп.150. – Д.370. – Л.131.
- ³³ Там же. – Д.366. – Л.18, 18 об.
- ³⁴ Там же. – Д.370. – Л.101.
- ³⁵ Там же. – Оп.9. – Д.154. – Л.15.
- ³⁶ Там же. – Оп.150. – Д.370. – Л.102, 120, 128 об., 129 об., 130, 130 об.

The article examines the problem of Jewish pogroms on the territory of Ukrainian provinces of the Russian empire. Basing on the documents that are kept in Russian state historical archival depository (St.Petersburg), the author enlightens the activity of government authorities which was aimed at stabilization of situation in this region of the empire. He analyzes opinions of various groups of society.

О.В.Ясь*

В.ЛИПИНСЬКИЙ ТА НЕОРОМАНТИЗМ (до 125-річчя від дня народження)

Висвітлюються стильові риси неоромантизму в історичній думці. Розглядаються неоромантичні складові в поглядах та світосприйнятті В.Липинського. Аналізується поєднання різних дослідницьких стратегій (неоромантизм, позитивізм, соціологізація історії) у працях В.Липинського.

Культурні явища та стильові течії з приставкою «нео-» зазвичай пов'язують з ефектом повторюваності. Утім, їхні синхронні та діахронні зв'язки з традиційними ідеями й концептами вирізняються надзвичайною складністю, строкатістю та суперечливістю. Більше того, вони нав'язують різноманітні, часом незвичні інтелектуальні сполучення з іншими культурними та дослідницькими практиками.

Здебільшого неоромантизм розглядають як модерністську реакцію на позитивізм та натуралізм наприкінці XIX – на початку XX ст. Вважають, що цей стильовий напрям постав в умовах гострої кризи сцієнтизму та широкого розповсюдження духовного нігілізму, який часто характеризують метафоричною формулою «загибелі богів».

Однак культурні та інтелектуальні контексти появи неоромантиків є значно багатшими та полівимірними, ніж представлена вище опозиція до певних напрямів чи стильових утворень.

У широкому сенсі варто вести мову про різноманітні реакції науковців, письменників, митців на масову інтернаціоналізацію культури, повсюдну соціалізацію життя, поширення ліберальних цінностей, зокрема етичних настанов у дусі прагматичного індивідуалізму й атомізації суспільного буття тощо.

Отож, неоромантичні складові споглядаємо в концепціях «надлюдини» й «волі до влади» Фрідріха Ніцше, расових теоріях Жозефа Артюра де Гобіно, міфологічній естетиці Ріхарда Вагнера, релігійній філософії Миколи Бердяєва, анархо-синдикалістських доктринах Жоржа Сореля, психологічних візіях «еволюції народів та мас» Густава Ле Бона, модерністських інтерпретаціях «бунту мас» Хосе Ортегі-і-Гасета та в доробку багатьох інших європейських мислителів і діячів.

Із такої мінливої, майже калейдоскопічної, зміни контекстів висвітлення неоромантизм постає як самобутня, багатоліка інтелектуальна опозиція, духовний бунт супроти тотальності космополітичного проекту модерну на зламі XIX–XX ст. й одночасно як його неодмінна складова.

Зрештою, неоромантичні мотиви в тому чи іншому вигляді побутують у творчості багатьох інтелектуалів протягом усього XX ст. Але знаковою для розуміння цього культурного феномена є неоромантична хвиля кінця XIX – першої третини XX ст., яка залишала неабиякий слід у царині світової соціогуманітаристики.

Узагалі неоромантизм продукував повернення до ідеалістичних, ірраціональних стратегій пояснення історичного буття, а за великим рахунком – до інтуїтивного способу мислення.

Проте такий поворот у жодному разі не був всеохоплюючим. Відтак неоромантичні візії історії спиралися на своєрідну, часто-густо еkleктичну мішанину елементів позитивізму, традиційного або старого романтизму, неокантіанства,

* Ясь Олексій Васильович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ.

дарвінізму, віталізму, расових та соціологічних теорій кінця XIX – початку XX ст. тощо.

Здавалося, що неоромантики повертаються до класичного культу героїв на кшталт відомої концепції англійського вченого Томаса Карлейля, в якій останні вважалися єдиними творцями історії¹.

Але ця аналогія є оманливою. Неоромантична героїзація минувшини суттєво відрізняється від її романтичного взірця. Адже традиційний конфлікт колективного та персональних героїв трансформується в неоромантичному історіописанні у своєрідне конфронтаційне поле, на якому змагаються різні соціальні верстви, прошарки, групи. Причому ця конфронтація зазвичай представлена у вигляді персоніфікації історичних діячів, які формулюють та репрезентують стихійні хотіння, інстинкти, колективну волю, емоційні переживання певних соціальних спільнот.

Із такої перспективи неоромантична сцена історичного дійства набуває не тільки містичного, ірраціонального, а почасти й соціологічного забарвлення. Тому акт дії в неоромантичному представленні минулого є інтерактивним сполученням політичних, соціальних, економічних, інституціональних, психологічних, культурних, релігійних, індивідуальних та інших чинників.

Водночас персональний герой виступає на історичній сцені як репрезентант певної суспільної ідеї, рупор колективних устремлінь і почувань, що відображають конечність соціального, національного буття. Виключні здібності, геніальність чи провіденціальний дар «великої людини» полягає в її месіанському призначенні – осягнути й подолати суперечності між колективними, груповими мріями та похмурою дійсністю. Відтак неоромантичний герой покликаний мобілізувати маси, прищепити їм волюнтаристські устремління та перебороти настрій декадансу на зламі XIX–XX ст.

Така героїзація історії представляла досить незвичну мішанину позитивізму, неоромантичного ірраціоналізму, віталізму та елементів «соціальної механіки» в дусі концепцій В.Парето, Г.Моски, Р.Міхельса, Е.Дюркгайма, М.Вебера або інших соціологічних теорій кінця XIX – початку XX ст.

Персоналізація історії спричинилася й до численних рефлексій щодо побутування та призначення головних героїв на арені минувшини. Наразі визначна особистість майже ототожнювалася із суспільним ідеалом, зокрема перетворювалася на своєрідний спосіб авторського самовираження в контексті нестримного потягу до ідеального.

Заразом устремління неоромантиків до інтуїтивізму зорієнтовані на розкриття всього потенціалу людського буття як у соціальній, так і в національній, культурній та релігійній площинах. Вони породжували численні саморефлексії щодо суспільної, культурної та інтелектуальної ролі мислителя в добу великих потрясінь і перетворень, нав'язували зіставлення особи автора як творця неоромантичної візії з духовним призначенням його персонального героя тощо.

Зауважимо, що модерний культ героїзму потребував і особливих, специфічних умов для своєї ретроспективної чи футуристичної реалізації, зокрема акцентування уваги на кризових, переломних історичних епохах. Тож неоромантичне історіописання вирізнялося гострими, динамічними, інколи провокативними сюжетами.

Новітнє впровадження персональних та колективних героїв на історичну авансцену, хоч і на соціологічній підкладці, вимагало окреслення канонів їхнього побутування. Тому творчість неоромантиків продукувала відродження етично-моральних цінностей (віра, воля, гідність, жертва, ідея, ідеал, мораль, обов'язок, посвята, правда, свідомість, сила, слава, честь і т.п.) та культу почуттів. Вони виступали як своєрідні мірила вартості цієї версії історіописання, яка

разуче контрастувала з космополітичним світом початку ХХ ст. та його утилітарними стандартами.

Це вело до поширення символістської естетики з її модерністськими образами, зокрема темами міфу, волі та волюнтаризму в історії. Недаремно неоромантизм у культурному й мистецькому відношенні часто поєднується з авангардизмом, експресіонізмом, імпресіонізмом, футуризмом та символізмом.

У стильовому плані неоромантизм видавався вельми цікавим, привабливим та багатообіцяючим напрямом багатьом європейським мислителям, позаяк створював широкі можливості для розмаїтих інтелектуальних і культурницьких мутацій.

Приміром, хаотичні, розмиті засади неоромантизму спричинилися до модерної актуалізації різноманітних версій відомих політичних проєктів: від консерватизму до анархізму.

Неоромантизм як своєрідний стиль мислення становив неабиякий інтерес і для тогочасних інтелектуалів, які репрезентували «недержавні нації» Європи². Адже неоромантичне історіописання дозволяло не тільки істотно оновити проєкти «визначення» національно-державницьких традицій, а й актуалізувало спроби пошуку свого місця в системі європейського модерну, зокрема нав'язувало розширення діапазону соціальних функцій Кліо. Відтак неоромантичні візії національних історій індивідуалізували та диференціювали уявлення про минувшину, акцентували увагу на її неповторності й своєрідності, абсолютизували риси унікальності, генерували нові соціокультурні імпульси, інтелектуальні зразки та світоглядні орієнтири для громадськості поневолених народів, формулювали оптимістичні настанови, урешті-решт провокували креативне, динамічне переосмислення циркулюючих теорій та концепцій. За афористичним висловом німецького філософа й історика Ернста Трельча неоромантики прагнули подолати «історизм через історизм»³.

На українських теренах неоромантизм представлений державницьким напрямом національної історіографії першої третини ХХ ст., зокрема одним із його фундаторів – В'ячеславом Казимировичем Липинським (1882–1931 рр.).

Проблема неоромантичних складових у творчості В.Липинського й до сьогодні перебуває на маргінесі наукових студій, хоч нинішні дослідницькі інтенції, здавалося, спрямовані на повноцінне та різнобічне вивчення його спадщини. Однак спроби аналізу й систематизації його світосприйняття та поглядів, зокрема прочитання авторських текстів у контексті неоромантизму, представлені тільки в поодиноких працях.

Передусім, маємо на увазі кілька оригінальних історико-філософських есе Лева Біласа⁴, в яких здебільшого розглядаються неоромантичні мотиви в довоєнному доробку В.Липинського.

Почасти це пояснюється складністю локалізації стильових рис неоромантизму на теренах історичної науки, зокрема через його здатність вбиратися в різноманітні політичні, культурні шати та зазнавати суттєвої інтелектуальної мімікрії, сполучатися з іншими напрямками й течіями.

Та найголовніша перешкода, мабуть, полягає в масштабі постаті В.Липинського, зокрема в синкретичному поєднанні різних інтелектуальних компонентів у його спадщині. Вочевидь таке співіснування суттєво ускладнює рецепцію поглядів цього історика та політичного мислителя.

Зазвичай формування історичних поглядів та світосприйняття В.Липинського пов'язують з краківською добою (1903–1913 рр., із перервами) його біографії. Адже університетський Краків був одним із центрів польського консерватизму, а пізніше – неоромантизму. Невипадково сучасні дослідники розглядають початок ХХ ст. як епоху панування неоромантизму в польській історіографії⁵.

Саме в Кракові під час навчання на філософському факультеті Ягеллонського університету В.Липинський слухав лекції відомого теоретика неоромантизму

Станіслава Закшевського⁶. Припускають, що у стильовому плані молодий учений наслідував творчу манеру польського історика-неоромантика єврейського походження Шимона Ашкеназі⁷.

Утім, контексти інтелектуального становлення В.Липинського, зокрема неоромантичних впливів на українського мислителя, є значно ширшими та розмаїтими.

Приміром, уважають, що до формування концепції В.Липинського спричинилася низка популярних соціальних та політичних теорій XIX – початку XX ст., зокрема Г.Гегеля, К.Маркса, Л.Гумпловича, Г.Ратценгофера, Ф.Оппенгеймера, М.Вебера, В.Парето, Г.Моски, Р.Міхельса, а також ідеї німецької історіографії (Л. фон Ранке, Ф.Ратцель) та польської консервативної історичної школи⁸.

Ряд дослідників слушно наголошують на тому, що творчість В.Липинського спиралася на широкий підмурок тогочасної західноєвропейської науки, зокрема на французьке інтелектуальне підґрунтя⁹.

Дехто з учених навіть порівнює В.Липинського і його теорію з французьким соціологом, політичним діячем Ж.Сорелем та його концепціями¹⁰, які вибудовано на неоромантичній основі.

Таким чином, розмаїття інтелектуальних контекстів щодо вивчення творчої спадщини українського мислителя породжує багатство інтерпретацій, припущень, аналогій та тлумачень.

На полі національної історіографії початку XX ст. В.Липинський з'явився як дослідник із досить специфічними інтенціями. У центрі уваги його громадських і наукових інтересів довоєнної доби перебували питання участі та ролі спольщеної, переважно правобережної, шляхти в українському національному русі.

XIX століття пропонувало радикальне та досить просте вирішення цієї проблеми: вихід кращих представників зі своєї верстви й подолання «відчуження» від національних основ за рахунок майже ритуального «каяття» та повернення в лоно простонародної маси. Вважалося, що саме за останньою визнавалася вся «правда» історії, зокрема її засуджуючий морально-етичний вердикт стосовно вищих станів.

Проте В.Липинського не задовольняли традиційні рецепти в душі народницької ідеології. Тим більше, що на часі поставали нові соціокультурні виклики та численні модерністські варіації суспільних відповідей. Відтак устремління молодого адепта Клію були скеровані на розмаїті інтелектуальні, культурні та світоглядні орієнтири модерну.

Із цього погляду тодішні дослідницькі інтенції В.Липинського не є суто чи навіть переважно академічними, а радше синкретичними, позаяк сполучають у собі суспільні, культурні, політичні та ідеологічні зацікавлення.

Отож, мотивації В.Липинського як історика формувалися з перспективи нових вимог українського руху, який потребував новітніх візій національної історії, зокрема перегляду традиційних соціальних і політичних ролей як у минулому, так і їхнього окреслення щодо найближчого майбуття. Вочевидь неоромантизм видавався привабливою й достатньо дієвою стильовою течією для розробки означеної проблематики, особливо з огляду на польський досвід.

Варто відзначити, що поява В.Липинського на теренах українського історіописання насамперед асоціювалася з переоцінкою ролі й значення шляхти у добу Хмельниччини. Невипадково збірка праць за редакцією В.Липинського «Z dziejów Ukrainy» (1912 р.) розглядалася її рецензентами (Д.Дорошенко, М.Залізняк, І.Крип'якевич) як важлива новація в українській історичній думці початку XX ст.¹¹

Польський дослідник Богдан Ґанцаж, який систематизував розмаїтті відгуків сучасників на появу «Z dziejów Ukrainy» вважає, що це видання справило помітний вплив як на українську, так і польську громадськість¹².

Зауважимо, що й сам В.Липинський неодноразово виявляв специфічне бачення як проблем українського руху, так і розробки національної історії в довоєнні часи. Зокрема, він неодноразово акцентував увагу на соціальних і культурницьких функціях історії.

Приміром, В.Липинський досить високо оцінював культурно-просвітницьке значення популярної «Історії України» М.Аркаса, хоч у рецензії й закидав йому відсутність певної історіософії у викладі матеріалу¹³.

У листі до автора від 7 січня 1908 р. історик звертає увагу на привабливу «стильову форму» цієї книги, яка нав'язує «природне почуття краси», захоплення минулим та пробуджує національну свідомість¹⁴. Відтак В.Липинський оцінює її в морально-етичному й естетичному сенсі, практично в старому романтичному дусі.

Він рішуче не погоджується з тлумаченнями М.Грушевського, який обстоює думку, що в книзі М.Аркаса українська історія представлена так, немовби автор «навмисно хотів звести її до абсурду»¹⁵.

Зазначимо, що інцидент з одночасною публікацією в «Літературно-науковому вістнику» двох різних рецензій (В.Липинського та М.Грушевського) на згадану працю суттєво зіпсував особисті взаємини цих учених¹⁶. За свідченням В'ячеслава Казимировича, поданому у листі до Василя Доманицького від 28 серпня 1908 р., редактор часопису навіть вилучив два невеликі фрагменти з його рецензії¹⁷.

Більше того, у невеликій газетній замітці 1908 р. В.Липинський знову публічно декларує свою оцінку книжки М.Аркаса. Він вважає «*появу цієї Історії явищем в нашому національному житті безумовно відрадным, а для справи національного відродження корисним* (курсив В.Липинського – О.Я.)», але і вказує на її «хаотичну ідеологію» та «несимпатичні» для нього риси¹⁸.

Цікавою є позиція вченого й щодо оцінки значення постаті В.Антоновича в національному русі, яку він висловлює у відгуку на газетну замітку Ореста Левицького. Зокрема, В.Липинський наголошує не стільки на самоцінності персональної ролі В.Антоновича, яка є домінуючою темою в розвідці О.Левицького¹⁹, скільки на важливості суспільних ідеалів, сформульованих і проголошених В.Антоновичем.

«Антонович був лиш дальшим кільцем в тому ланцюзі, що почався від польсько-українського етнографа Ходаковського, від польсько-українських козакофілів і «балагулів», від Падур і Чайковських, а – його сповідь стала синтезом того руху, стала його зовсім ясною, виразною і викінченою національною програмою (курсив В.Липинського – О.Я.)», – зазначає автор²⁰.

На його думку, «означення взаємних національних відносин України і Польщі, виразне проголошення словом і ділом повної національної незалежності України від Польщі (курсив В.Липинського – О.Я.) – це найбільша його заслуга перед українською інтелігенцією»²¹.

Ці сентенції демонструють спробу В.Липинського розглянути постать В.Антоновича як фундатора та речника певної ідеї (ідеалу, програми), зокрема продемонструвати її вплив на український рух. Вони свідчать про неоромантичну спрямованість тлумачень молодого дослідника, які виявляються майже в повному ототожненні видатної особи з ідеєю, що відображає певні колективні (соціальні, національні) устремління.

Ще одна риса, яка впадає в очі при прочитанні довоєнної публіцистики В.Липинського – оптимістичність багатьох його суспільно-політичних настанов.

Наприклад, у неопублікованій за життя вченого розвідці «Другий акт» (1911 р.) автор категорично відкидає думки про занепад українського руху на тлі поширення процесу денационалізації в Наддніпрянській Україні. «Ми далекі від такого гнилого песимізму! Подавилася нами Польща, дасть – Біг не проковтне нас так легенько і Росія»²².

Та найповніше неоромантичні складові в поглядах В.Липинського споглядаємо в польськомовній монографії «Станіслав Михайло Кричевський», опублікованій у вищеназваній збірці 1912 р.²³

У чотиритомному проспекті видання «Історичних студій та монографій» 1920 р. автор планував умістити її український варіант у другому томі під назвою «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького». Ці наміри реалізував Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.К.Липинського лише в 1980 р.

Передусім, варто наголосити, що як і більшість неоромантиків, В.Липинський повертається до героїзації історії (Я.Пеленський характеризує її як «культ сили й великої людини»)²⁴. Відтак на сторінках монографії споглядаємо побутування як персональних (С.-М.Кричевський, Б.Хмельницький та ін.), так і колективних (українська шляхта) героїв у добу Хмельниччини.

Причому історик не тільки диференціює суспільні ролі різних прошарків шляхти, а й наголошує на специфічності їхнього призначення, зокрема покаянної шляхти. Автор афористично називає цих шляхтичів «жертвеними героями»²⁵ або «жертвеними борцями»²⁶.

Саме жертвене призначення, освячене кров'ю та актом героїчної дії, спричиняється до народження великої ідеї – вільного національного життя, вільної України²⁷. Вона кристалізується в політичному проекті Великого князівства Руського, що виник як результат «велетенської еволюції» суспільного світогляду²⁸.

Цю ідею-проект історик неодноразово згадує і у своїх наукових статтях, і в публіцистичних замітках²⁹. У розвідці 1909 р. В.Липинський підкреслює, що вона виникла в часи «великого вибуху національної енергії», але українська шляхта була надто слаба, щоб удержати проект Великого князівства Руського³⁰.

Зрештою, і провідний персональний герой монографії – С.-М.Кричевський – складає «своє життя і свою славу на вівтарі цієї ідеї»³¹.

Відзначимо, що головна риса героїзму, у представленні історика, полягає в безмежній відданості засадній ідеї, що є «ознакою всіх творців епохи»³².

Однак «жертвено-героїчне» конструювання ідеального не заступає В.Липинському соціальної площини історичної сцени. Невипадково він наголошує, що в його монографії йдеться «про дослідження участі в повстанні 1648–49 рр. шляхти, як окресленої суспільної верстви, що мала відрубні інтереси й відрубну станову ідеологію, – верстви, котра як шляхта до козацько-селянського повстання приєдналася»³³.

В іншому місці історик звертає увагу на різні соціальні мотивації покаянної шляхти, які привели її до табору Б.Хмельницького³⁴.

Таке сполучення культу героїв із соціальним відтворенням поверхні історичного руху виявляє самотність стилю мислення В.Липинського. Адже автор монографії розглядає шляхту не тільки з перспективи творення великої політичної ідеї, а і як матеріал «першорядної якості» для побудови Української держави³⁵.

Неоромантичні впливи простежуються і в семантиці В.Липинського. Зокрема, для означення народу/нації історик використовує як вислови в традиційному романтичному дусі – «внутрішня народна сила»³⁶, «козацько-народна стихія»³⁷, «народний організм»³⁸, так і неоромантичні новації – «капітал енергії»³⁹, «експанзивна міць»⁴⁰ і т.п.

Аналогічні вподобання помічаємо і в публіцистичних розвідках В.Липинського, в яких він уживає терміни «експанзивна сила», «духова криза», «капітал національної енергії»⁴¹ і т.п.

У схожому сенсі автор монографії створює й образ Б.Хмельницького, якого характеризує як «крицеву постать»⁴², «людину-велетня»⁴³, «сильну людину»⁴⁴, «велику людину»⁴⁵, особу з «залізною рукою та титанічною волею»⁴⁶ і т.п.

Зрештою, така низка метафор зводиться В.Липинським до формули: «Богом даний» геній і визволитель українського народу»⁴⁷.

Та навіть таке провіденціальне призначення «генія» та «великої людини» не заступає досліднику соціального походження й становища Б.Хмельницького в тогочасному суспільстві. Тож автор називає його «показаним шляхетським сином»⁴⁸ і навіть наголошує, що під Білою Церквою (вересень 1651 р.) гетьман був «іще «малим непоказним чоловіком», козаком по невільничому прив'язаним до свого короля й гнобителки Речіпосполитої»⁴⁹.

Крім того, історик упроваджує й морально-етичні мірила вартості щодо минувшини. Наприклад, він наголошує на високому моральному рівні окремих постатей, зокрема повстанця-шляхтича І.Креховецького⁵⁰.

Водночас В.Липинський згадує про «моральну відповідальність» Речі Посполитої «перед сучасниками та їхніми нащадками» за ганебну страту І.Виговського⁵¹, характеризує узагальнений образ польського колоніста на українських землях як «духом убогого»⁵² і т.п.

Але найбільше старі канони романтичного історіописання нагадують авторські думки про «фізичну»⁵³ та «внутрішню» (моральну)⁵⁴ силу, які фактично впроваджують поділ світу історії на фізично-матеріальну та ідеально-духовну площини. Зокрема, в одній зі своїх наукових розвідок В.Липинський співвідносить поняття «сили» («нової, молоді сили») зі «споконвічними козацькими ідеалами»⁵⁵.

Ці вислови нав'язують певні аналогії до семантики та оціночних критеріїв, представлених у працях істориків-романтиків XIX ст. (М.Костомаров, П.Куліш та ін.), зокрема до відомої дихотомії сила/безсилля⁵⁶.

Неоромантична мотивація В.Липинського виявляється і в символічному окресленні низки подій, ототожненні певних історичних місць і навіть персональних учинків окремих осіб, які підносяться до рівня знакових актів дії.

Приміром, історичні постаті Яреми Вишневецького та Станіслава-Михайла Кричевського набувають в авторському зображенні символічного підтексту. Це – представники двох епох української минувшини: «польський нащадок здегенерованої княжої Русі і показаний шляхетський син, загартований у степових боях борець за волю України»⁵⁷.

Деякі вчинки С.-М.Кричевського у відтворенні В.Липинського виглядають як символічні дії. Таким актом є охрещення показаного шляхтича в «грецьку віру». Зокрема, історик тлумачить цей вибір як своєрідний «символ, як бажання підкреслити свою єдність із повстанням «усієї Русі», Русі в першій мірі «грецької віри», за загальним розумінням сучасників»⁵⁸.

Л.Білас слушно наголошує на тому, що символізм постаті С.-М.Кричевського спирається на особисту авторську мотивацію. Адже ця історична особа «мусила видатися Липинському прикладом для його власного життя й власної постанови приєднатися до українського руху. Ця схожість становища обох сполонізованих шляхтичів, відділених один від одного безмалъ трьома століттями, була для нього важливим моментом ідентифікації з його попередником; вона скріплює символічне значення героя монографії»⁵⁹.

Зауважимо, що в ширшому сенсі такі паралелі між особою В.Липинського та головним персональним героєм його студії вказують на самобутню спробу авторського самопізнання, своєрідної самопроєкції особи щодо життєвого та духовного призначення. Це зіставлення виказує не тільки одну із засадних рис неоромантизму, але й свідчить про відрефлектованість символічного ряду, представленого в монографії.

Останній складається зі священних топосів («одвічних символів», за визначенням В.Липинського) давньої Русі (Свята Софія, Золоті ворота)⁶⁰, «жертвених героїв» – показаної шляхти та її провідників (С.-М.Кричевський,

Б.Хмельницький), символічних, іноді ритуальних актів дії (охрещення в «грецьку віру», звичайні звершення на ратному полі, загибель київського полковника) і великої ідеї – незалежної України, яка пов'язує в одне ціле історичне минуле, сучасне та майбуття.

З окресленої перспективи видається, що текст праці В.Липинського цілком вито просякнута неоромантичним сюжетом та його неодмінними атрибутами. Проте це враження тільки почасти відображає авторські устремління, які не є однозначними, як і світосприйняття та погляди історика загалом.

Варто наголосити, що В.Липинський демонструє підкреслену пошану до засад сцієнтизму в науковому дослідженні, зокрема у ставленні до фактографічної основи своєї студії. На його думку, «історик, бажаючи відтворити факти, повинен бути в своїх твердженнях дуже стриманим і обережним»⁶¹.

І дійсно, вирази на кшталт «правдоподібно», «припустимо», «на основі доступного джерельного матеріалу», «при допомозі наукової методи» досить часто зустрічаємо на сторінках цієї монографії.

Заразом В.Липинський окреслює своє розуміння суб'єктивних перетворень в історії, які тлумачить переважно в еволюційному, тобто позитивістському сенсі. Зокрема, автор відзначає, що «зміна керівних людей означала тоді величезний скок у конечній – із нашої сьогоднішньої точки бачення – історичній еволюції, і що вона мала, як така, велетенське суб'єктивне значення для сучасників...»⁶².

Слід відзначити, що вчений досить чітко вибудовує й каузальний зв'язок між подіями, особливо щодо мотивації та дій окремих соціальних верств. Але у тлумаченні низки подій, явищ і процесів, оцінці ролі відомих особистостей, виявленні провідних ідей історичного буття В.Липинський виявляє нестримний, ірраціональний, ідеалістичний розмах думки, експресивну тональність у відтворенні провідних сюжетних ліній, які далеко не завжди узгоджуються зі сцієнтичними орієнтирами, еволюціоністськими підходами та позитивістською пошаною до факту.

Особливості творчої манери В.Липинського в монографії про С.-М.Кричевського досить точно схарактеризував Микола Залізняк. «Він (В.Липинський – О.Я.) об'єктивний історик і скрізь послуговується документальним матеріалом, значну частину якого сам зібрав по архівах, але заразом він художник, під рукою якого мертвий матеріал сухих документів оживає і складається в картини, які глибоко потрясають читача і лишають по собі незатерте враження», – зазначає рецензент⁶³.

Зрештою, генералізація матеріалу в монографії В.Липинського здебільшого спирається на морально-етичні й ідеалістичні канони.

Ця конфронтація між різними підходами переважно є латентною, хоч іноді виявляється у відкритому вигляді. Зокрема, дослідник відзначає, що «історичну правду будемо намагатися віднайти серед кількох варіантів, що себе взаємно доповнюють, які дійшли до нас у розповідях про цей факт»⁶⁴.

Така сентенція В.Липинського водночас сполучає романтичне/неоромантичне мірило вартості («історична правда») з позитивістськими вимогами («факти») щодо верифікації джерельного матеріалу.

Таким чином, у довоєнних працях В.Липинського поєднуються як неоромантичні мотиви, так і позитивістські складові з окремими елементами соціологізації історії.

Із початком Першої світової війни у творчості історика наступає пауза, яка тривала майже 6 років. Інтелектуальні та духовні впливи на погляди та світосприйняття В.Липинського в цей період майже невідомі.

Очевидно, що руйнівні обставини воєнних і революційних потрясінь, масштабні, катастрофічні політичні та соціокультурні зрушення в Європі продуку-

вали напружену роботу думки, нав'язували кардинальне переосмислення багатьох проблем, колишніх інтерпретацій і старих концепцій.

Водночас революційні події відкрили нові терени для діяльності В.Липинського, який виявив себе не тільки як оригінальний історик, але і як невтомний організатор, політик та дипломат. Зокрема, він був послом Української Держави гетьмана П.Скоропадського у Відні і залишався на цій посаді за доби УНР до літа 1919 р., попри інтриги тогочасних урядовців.

Останньою краплею, яка остаточно підважила його лояльність до Директорії УНР, став розстріл талановитого і здібного військового діяча, полковника Петра Болбочана. В.Липинський подає у відставку і відтоді мешкає в Австрії як політичний емігрант.

Власне кінець 1919 р. став межевою віхою в його біографії, після якої він повернувся до активної наукової творчості, а згодом здобув неабиякої популярності як політичний теоретик та організатор гетьманського руху.

Першою знаковою студією вченого в еміграційну добу стала його монографія «Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» (Київ; Відень, 1920). Ця праця є переробленим варіантом польськомовної роботи В.Липинського, уміщеної у збірці «Z dziejów Ukrainy»⁶⁵.

Насамперед, варто звернути увагу на дослідницькі інтенції вченого, які зазнали суттєвих трансформацій порівняно з довоєнними часами. Адже історичні ретроспекції 1657–1659 рр. продукували аналогії з українською революцією 1917–1920 рр. Причому вони настільки помітні, що Л.Білас називає тогочасного В.Липинського «істориком кризової доби»⁶⁶.

Сам автор не тільки не приховував, а, навпаки, акцентував увагу на політичній умотивованості своїх концептуальних установок. «... Може тепер, після відродження Української Держави, наше громадянство почне цікавитись зв'язаними з практикою державного будівництва теоретичними питаннями й може захоче пізнати той досвід, котрий в тяжкій боротьбі й трагічних помилках здобули та оставили нам наші предки», – наголошує історик у вступі до монографії⁶⁷.

Такі зрушення в авторських устремліннях призвели й до кардинальних змін у локалізації предмета дослідження. Якщо в довоєнних студіях В.Липинського виклад переважно вибудовувався навколо суспільної ролі й участі покозаченої шляхти в революції за часів Хмельниччини та пізніше, то в «Україні на переломі» предметна область монографії достатньо жорстко формується навколо двох установчих концептів – «держави» та «нації»⁶⁸. Відтак культ «жертвених героїв» заступає апологія «державної творчості» або «державно-організаційної творчості»⁶⁹, яка персоніфікується у вольових діях Б.Хмельницького та його «помічників».

Водночас тема покозаченої шляхти та соратників гетьмана поступово розширюється автором до проблеми національної аристократії і її ролі в державному будівництві. Узагалі в «Україні на переломі» в зародковому вигляді репрезентовано низку історіософських ідей, які в подальшому інтенсивно розроблялися В.Липинським, зокрема в «Листах до братів-хліборобів».

Зауважимо, що ідея жертвності, посвяти ідеалу, хоч і стає периферійною темою в зазначеній монографії, але не зникає взагалі⁷⁰. Історик навіть обстоює думку, що «жертва й героїзм» з обсягу цілого класу вимагають «реального ґрунту», тобто відповідних соціальних, економічних, культурних, політичних перелумов та обставин⁷¹.

Натомість істотно підноситься роль головного будівничого козацької держави. Проте образ Б.Хмельницького в «Україні на переломі» помітно відрізняється від довоєнних авторських замальовок цієї особистості.

В.Липинський не відмовляється від традиційних визначень на кшталт: «Богом даний Гетьман», «Богом даний провідник» чи «геніяльний вождь»⁷². Такі

вислови навіть кристалізуються у своєрідній метафорі, яку він найчастіше вживає на сторінках цієї студії – «Великий Гетьман» («Великий Богдан»).

Наразі суттєво змінюється змістовне наповнення більшості дефініцій для означення постаті Б.Хмельницького. Зокрема, В.Липинський наголошує на «моральному авторитеті» як засадній характеристиці Великого Гетьмана.

Відзначимо, що йдеться не про «авторитет» ватажка революції чи повстання, а про моральну, духовну зверхність будівничого держави та провідника нації.

Заразом провіденціальний дар «великої людини» доповнюється іншими важливими характеристиками. Відтак в «Україні на переломі» Б.Хмельницький постає як особистість, яка значною мірою досягнула соціальний та економічний детермінізм в історії. Автор навіть обстоює думку про «організаційний геній Гетьмана»⁷³.

«Велич і геніяльність Хмельницького була в тім, – зазначає В.Липинський, – що він зумів з тим стихійним економічним процесом, з живою хліборобською «городовою» Україною, а не із засудженим на смерть низовим общинним, угодницьким і добичницьким Запоріжжям свою політику й будову Держави Української зв'язати»⁷⁴.

В іншому місці монографії він окреслює «страшний вузол соціальних, економічних, культурних, цивілізаційних і політичних супротивностей» та наголошує, що в українській історії тільки один Б.Хмельницький «зумів цей гордієвий вузол розрубати»⁷⁵.

Зазначені зміни у відтворенні образу Великого Гетьмана вказують на трансформацію культу героїзму та духовного призначення визначної особи у світосприйнятті В.Липинського. Власне йдеться про змагання, а в низці випадків про співіснування таких рухів світу історії, як волюнтаризм («воля») та детермінізм («конечність»).

Більше того, варто вказати на суттєві метаморфози в поглядах В.Липинського стосовно представлення української минувшини. Останні найпомітніші в термінологічному апараті «Україні на переломі».

Приміром, автор інтенсивно використовує поняття «клас», «нація» та похідні термінологічні сполучення, які стають домінуючими в його монографії. Іноді в монографії зустрічаємо вирази «класовий мир»⁷⁶, «зденационалізований», «реасиміляція»⁷⁷ і т.п.

Проте наведені дефініції не витісняють остаточно терміни «народ», «верства», «стан», які повсюдно побутували в довоєнних працях В.Липинського.

Помітною залишається й романтична/неоромантична семантика: «моральна сила та енергія»⁷⁸, «безсилля»⁷⁹, «державна сила»⁸⁰, «переворотова енергія»⁸¹, «енергія нації»⁸², «дух» Війська Запорозького»⁸³, «моральна вартість»⁸⁴ і навіть бінарні сув'язі на кшталт «фізична революційна енергія» та «духова інтелектуальна енергія»⁸⁵.

Водночас суттєво звужується вживання дефініцій «розвиток» («розвій») та «еволюція», а також змінюється оціночне маркування низки понять. Термін «поступовий» набуває негативного значення. Натомість «реакція» одержує позитивне забарвлення⁸⁶.

Л.Білас трактує такі зміни в семантиці В.Липинського в сенсі еволюції його поглядів від позитивістсько-раціонального способу мислення до волюнтаристських суджень⁸⁷.

Утім, зазначене тлумачення видається дещо спрощеним, позаяк залишає поза увагою інші термінологічні вподобання автора «Україні на переломі» та надзвичайну мінливість контекстів концептуалізації історичного матеріалу.

Передусім помічаємо схильність В.Липинського уподібнювати поняття «нація» та «державна» до «організму» («державний організм», «український національний організм», «національне тіло» і т.п.)⁸⁸. Ці аналогії не є ані чисто біологічними, ані повністю ідеальними.

В авторському представленні вони пов'язуються як з ірраціональними («воля однієї людини») чи метафізичними («дух нації») компонентами, так і з географічними, природними, зрештою соціокультурними та геополітичними тере-нами побутування «органічної сполуки» (ідея Землі, «територіалізму», культурного перехрестя між Сходом і Заходом), «фізичною силою» держави, зокрема її здатністю до захисту («відпорності»).

Зауважимо, що тлумачення В.Липинського щодо організму («національного організму») є досить цікавими і показовими для розуміння його історичних конструкцій.

В «Україні на переломі» автор висуває та формулює питання: які були причини «гетьманських змагань»?

«Розуміється перш за все грав тут ролю *момент ірраціональний: дух нації*, що все стихійно прямує до з'єднання в одно тіло цілого національного організму. Але були й *розумові причини* виведені з фактів, життя, з певного політичного, на *льоґіч-нім розумованню опертого світогляду* (курсив наш – О.Я.), – зазначає історик⁸⁹.

Цей авторський коментар свідчить про сполучення інтуїтивного й аналітичного способів мислення у формалізації понять. В інструментальному плані таке поєднання демонструє спробу соціологічного конструювання історії, хоч і з уведенням суттєвих ірраціональних складових.

Варто наголосити, що В.Липинський не відкидає, принаймні тотально, ідею детермінізму, тобто фактично визнає в тому чи іншому вигляді дію законів в історії.

Заразом в «Україні на переломі» споглядаємо не тільки категоричність і безапеляційність суджень, а й тотальну генералізацію матеріалу, часто-густо в соціологічному розумінні.

Зокрема, слід звернути увагу на символіку В.Липинського, репрезентовану в цій монографії. Адже метафори «степоу» та «плугу» підносяться автором до ключових символів – кочової і землеробської цивілізацій, Сходу та Заходу⁹⁰.

Ця символіка використовується для схематизації, спрощення розмаїття історичної дії на сцені української минувшини. Однак вона також продукує й генералізує нові смисли, зокрема соціокультурну контраверсійність в інтерпретації матеріалу.

Такий символічний поділ справив неабиякий вплив на тодішніх українських істориків, багато з яких наслідувало В.Липинського⁹¹. Дехто з учених узагалі розглядав «Україну на переломі» як найвище досягнення тодішньої історичної думки⁹².

Зазначимо, що окреслені новації помітно контрастують з довоєнними науковими працями В.Липинського, в яких декларується позитивістська пошана до фактографічної основи в дусі вимог тогочасної академічної етики. Слід констатувати й істотне розширення інструментального призначення символістської естетики, яка вживалася раніше для неоромантичної легітимації провідної ідеї – Вільної України.

Вказані зміни у творчій манері історика, зокрема в його ставленні до емпіричного матеріалу, не залишилися поза увагою сучасників.

«З методологічного погляду праця В.Липинського не є чисто наукова. – зазначає П.Клименко. – Автор використовує численний джереловий надрукований і ненадрукований матеріал. Але не систематизує цього матеріалу, не критикує і не перевірює його, нарешті не творить на підставі його історичних фактів, а *лише ілюструє цим матеріалом* укладену на підставі Kubal'i, Czermak'a та ще інших істориків, що ідеологічно на нього впливають, *схему історичного процесу 1648–1658 рр.* (курсив наш – О.Я.)»⁹³.

Зрештою, схематизація минувшини в зазначеній студії В.Липинського спирається на ідею «органічного» уподібнення явищ і процесів світу історії. Згодом у «Листах до братів-хліборобів» вона трансформується й оформлюється у три спосо-

би організації національної аристократії, а за великим рахунком – у три цикли державного правління та існування нації (демократія, охлократія та класократія).

На думку Д.Чижевського, «на цій органічності нації буде Липинський усю свою теорію класократії»⁹⁴.

Отож, з означеної перспективи, мабуть радше вести мову не стільки про домінуючу еволюцію в напрямі «волютаристських суджень», скільки про соціологічне переосмислення позитивізму в повоєнних працях В.Липинського. Адже таку стильову трансформацію позитивізму в європейській історіографії Е.Трельч називав його «найніжнішим та благородним цвітінням»⁹⁵.

Власне в соціологізмі В.Липинського, вірогідно, слід шукати витoki його циклічної візії історії.

Деякі з його лівих критиків, зокрема Ісак Мазепа, навіть порівнюють «Листи до братів-хліборобів» з працями О.Шпенглера та ін.⁹⁶ Невипадково англійський філософ-неогегельянець Р.Коллінгвуд розглядав тогочасні циклічні теорії та морфологію історії як новітнє вираження позитивізму⁹⁷.

На цьому місці постає питання: як узгоджується соціологізм В.Липинського з ірраціональною, ідеалістичною стратегією пояснення історії, яка широко представлена в його повоєнних студіях? Адже тодішні соціологічні конструкції, здавалося, не залишали великого простору для інтуїтивного осягнення минувшини та проникнення до її сутності...

Відповіді, очевидно, варто шукати в специфічному інструментарії В.Липинського, а, точніше, в його багатоманітних дослідницьких, культурних, соціальних і політичних практиках.

Наприклад, у розвідці 1926 р., надрукованій у краківській газеті «Час», автор висловлює думку про ірраціоналізм як неодмінну рису «хліборобської (консервативної) ідеології». Водночас він пояснює духовну, інтелектуальну сутність ірраціоналізму.

«Хлібороб, співпрацюючи й співживучи з природою, має виразне *почуття рідності й ієрархії всесвіту* та присутності у всесвіті невідомих сил, які людина своїм розумом може відчувати, але керувати якими не в стані... *Звідциль ірраціональна, метафізична релігійність* (курсив наш – О.Я.) і віра в Бога у хлібороба...», – відзначає вчений⁹⁸.

Тому з віри як позачасового мірила вартості, мабуть, походить містичність та релігійність філософії історії В.Липинського. Адже в його візії релігія та церква виступають як соціальні й моральні чинники, що дисциплінують, упорядковують людські хотіння й інстинкти⁹⁹.

Але «духовна природа» ірраціоналізму є тільки одним із наріжних каменів світосприйняття «хлібороба-консерватора», з яким ототожнює себе автор. Іншою засадною рисою цього світогляду є універсалізм або «універсалістичний спосіб думання європейських лицарів-хліборобів»¹⁰⁰, який скерований на осмислення й творення соціальних, громадських, національних відносин, зрештою, самої «суспільної природи» буття.

Ця термінологічна зв'язка ірраціоналізм/універсалізм є свідченням циркуляції й взаємодоповнення двох парадигм у світогляді В.Липинського: людина/природа та людина/суспільство.

Понятійні сполучення з обсягу зазначених парадигматичних підходів спостерігаємо і в інших працях українського вченого та політичного мислителя, зокрема в «Листах до братів-хліборобів»: волютаризм/фаталізм¹⁰¹, матеріальна сила/моральний авторитет¹⁰², статика/динаміка громадського життя¹⁰³, ідеалістичний реалізм («прагматичний спосіб мишлення»)¹⁰⁴, закон землі/закон капіталу¹⁰⁵ і т.п.

Відзначимо, що український соціолог В.Ісаїв звертає увагу на побутування в повоєнних студіях В.Липинського своєрідної дихотомії внутрішня/зовнішня сила¹⁰⁶.

Наведені термінологічні конструкції є виразом хаотичності, почасти навіть суперечливості неоромантизму як стильової течії, яка сполучається з різноманітними інтелектуальними компонентами. Проте, таке інструментальне поєднання відкриває нові евристичні можливості для досягнення багатоманітності форм та виявів суспільного життя.

Зауважимо, що в «Україні на переломі» соціально-політична еволюція від «виборного гетьманату» до «дідичної (спадкової) монархії» відтворюється автором з перспективи кількох дослідницьких стратегій, зокрема ірраціоналізму та соціологізму та ін. Відтак «фізична сила нації» – козацтво – мало з'єднатися з «силою духовною» – «руською шляхтою» – під орудою провідника нації – Великого Богдана.

В.Липинський уклав і схему таких перетворень, ініційованих ірраціональними чинниками – волею та «геніальними замислами» Великого Гетьмана: 1) період «автономістичної боротьби» козацтва в Речі Посполитій 1648–1653 рр.; 2) період «емансипування» від Речі Посполитої та оформлення політичної самостійності 1653–1657 рр.; 3) період української національної держави 1657–1659 рр. Причому Українська козацька держава у представленні вченого набуває майже сакральних рис, оскільки репрезентує єдину історичну епоху, коли змогла організуватися національна аристократія¹⁰⁷.

Сполучення різнорідних, часто-густо конфронтаційних стратегій пояснення минулого відкривало значний простір до використання інструментальних компонентів із багатьох соціологічних теорій та концепцій. Більше того, ширилися можливості для залучення соціальних практик автора, які водночас акумулювали старий історичний досвід вищих станів.

Приміром, рефлексії В.Липинського щодо національної аристократії значною мірою зумовлені його соціальним і культурним становищем як репрезентанта спольщеної правобережної шляхти з багатими та розмаїтими традиціями. Тож вражаюча символістська естетика автора не є виразом лише «книжної вчезності», зокрема засвоєння афористичних висловлювань польських істориків на кшталт відомої сентенції Кароля Шайнохи про «здобич польського плугу» (символу землеробської цивілізації) на «східних кресах».

Символіка автора «Україні на переломі» та «Листів до братів-хліборобів» спирається на віковий досвід колонізації краю, зокрема на особисту господарську практику.

У листі до М.Грушевського від 28 вересня 1913 р. він так характеризує свої землеробські потуги: «Мені доводиться заводити господарство в степу... В день хазяйство, постройка хати і т.д., а в ночі – стережись, щоб хулігани якісь не застукали не приготованим. Страх багацько бандитів розвелось в Україні, а особливо в наших околицях. Мало не кожного дня грабіжки, підпали, убивства і то так, неначе-б для спорту»¹⁰⁸.

Чи не з таких особистих вражень, сполучених з науковими рефлексіями, постали контраверсійні образи Степу та Плуга, Сходу і Заходу, зокрема переконання історика про виключно деструктивні інстинкти кочівників-руїнників?

Та й символічні фігури Яфета і Хама¹⁰⁹, Дон Кіхота та Санчо Панси¹¹⁰ (аристократії і черні) часто-густо представлені у творах В.Липинського на основі особистих спостережень доби воєнних лихоліть та визвольних змагань.

Згадаємо хоча б алегоричний образ Мітьки Щелкоперова, в якому вгадуються риси інтелігента-теоретика, творця «інтегрального націоналізму» Дмитра Донцова. Цей персоніфікований символ відображає «провансальство» (провінційність, маргінальність – О.Я.) революційних політиків тогочасної України¹¹¹.

Однак символічний ряд виказує ще одну своєрідну рису автора «Листів до братів-хліборобів», яку споглядаємо в поєднанні його ірраціональної мотивації з прагматичною спрямованістю мислення.

Одним із таких інструментів у творчості українського вченого є тема міфу, зокрема «перяславської легенди» та її функціонального призначення.

На думку В.Липинського, Переяславську угоду 1654 р. доцільно розглядати у подвійному сенсі: 1) як спосіб легальної емансипації від Польської Корони; 2) як захід, що мав підважити легітимізм монархічно налаштованих верств українського суспільства стосовно Речі Посполитої. Відтак в «Україні на переломі» цей акт набуває характеру добре вмотивованої акції, якою передбачалося окрім «легального виходу» з Речі Посполитої поволі підняти свідомість козацької верхівки до сприйняття ідеї «самодержця руського» – козацького гетьмана.

Та визначальним є утилітарне застосування Переяславської легенди як формуючого чинника суспільної свідомості. Для Москви цей міф був засобом легітимації анексії українських земель. Натомість для української аристократії, – уважає автор, – порятунок від «положення верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій»¹¹², урешті-решт – спасіння від остаточної денационалізації державницької свідомості.

Тому «Переяславська легенда», у представленні В.Липинського, є демонстрацією того, як міфічне, ідеальне не тільки трансформує наші уявлення про минувшину, а й перетворює саму дійсність.

Зрештою, міфологічні компоненти відіграють настільки значну роль у творчості В.Липинського, що правник Є.Пизюр називає його теорію класократії «українським політичним міфом» про ідеальний державний лад¹¹³.

Узагалі історичний міф початку ХХ ст. є одним із найяскравіших виразів модерністського культурного синкретизму, зокрема чільним атрибутом та інструментом неоромантичного мислення.

Дехто із сучасних науковців висловлює думку, що після «України на переломі» В.Липинський відійшов від неоромантичного тлумачення історії, зокрема від апології ролі «великої людини»¹¹⁴.

Утім, ця теза виглядає непереконливо. Адже тема героїзації минувшини побутує і в пізніших працях українського мислителя. Приміром, у листі до редакції щоденної газети «Діло» від 9 липня 1929 р. В.Липинський зазначає: «*Всі нації переходили через періоди упадку, всі мали своїх неудачників та мучеників (курсив наш – О.Я.). І перемагали ці, що своїх неудачників і мучеників шанували та їх ідеям вірними аж до перемоги залишалися*»¹¹⁵.

Зауважимо, що зазначений лист спричинився до відомої дискусії автора з професором С.Томашівським про «ідеї, героїв та політику»¹¹⁶.

Отож, ідея жертвовності та героїзму і надалі побутує у творчості В.Липинського. Щоправда, вона подається у розширених політичних, соціологічних та філософських контекстах, тобто продукує дещо інші соціальні, культурні й інтелектуальні смисли, але не зникає взагалі. Заразом вона залишається однією із провідних ідей у його історіософії.

Ще категоричніше висловлюється Д.Чижевський. Він обстоює думку, що «...значення історичних сил Липинський оцінює жертвовністю, їх здібністю до жертви та навіть до самопожертви, в кожному разі – до «обмеження», до самообмеження. Бо на цих якостях базується й авторитет, і сила...»¹¹⁷.

Неоромантичні складові стилю мислення В.Липинського представлені і в «Листах до братів-хліборобів», в яких наголошується на необхідності персоніфікації національної ідеї¹¹⁸. Причому автор обстоює цю думку як щодо минувшини, так і стосовно майбуття.

Більше того, у цьому соціологічно-філософському трактаті він розмірковує про призначення, суспільну роль творця політичних та історичних теорій.

«Хоч обставини, в яких я тепер живу, а перш за все надломлене здоров'я, дають мені змогу тільки ділами пера працювати для здійснення нашої державно-

національної віри (курсив наш – *О.Я.*), але я не хочу бути тільки літератором, або фабрикантом політичних порад та творів для показчиків української літератури. Я хочу, щоб дійсно була Україна, щоб дійсно, реально, а не тільки на папері існувала Українська Нація», – наголошує В.Липинський¹¹⁹.

У цьому пасажі знаходимо своєрідну неоромантичну саморефлексію автора щодо ролі персонального героя (в даному випадку письменника-теоретика) в історії. Вона нав'язує аналогії з довоєнними самопроекціями В.Липинського стосовно постаті покозаченого шляхтича С.-М.Кричевського.

Водночас у цьому вислові порушується одне з найважливіших питань творчості українського вченого – як раціональними методами («друкованим словом») вирішити суто ірраціональні проблеми («волі» та «сили»)?¹²⁰

Зауважимо, що німецький соціолог Карл Маннгейм розглядав такі «методологічні рефлексії» неоромантиків як спробу поставити «питання про *пізнаваність* (курсив К.Маннгейма – *О.Я.*) цих ірраціональних елементів»¹²¹.

Власне, «рецепти» В.Липинського знаходимо вже у красномовних, афористичних заголовках перших листів третьої частини «Листів до братів-хліборобів»: «Роля письменника-публіциста в процесі національної творчості» (лист 1), «Слово – слуга стихійного хотіння. Сотворити хотіння словом – неможливо» (лист 2), «Перше творче завдання слова: усвідомлювати і формулювати несвідоме стихійне хотіння» (лист 3), «Еволюція сотворених словом образів-ідей в залежності од сили стихійного хотіння, з якого ці образи-ідеї повстали» (лист 4) та ін.

Зрештою, «слово» («теорія») у тлумаченні В.Липинського стає ірраціональним виразом «несвідомого хотіння» та «сили», хоч і керується розумом, тобто повповні раціональною нормою людського мислення.

У такому контексті «слово» виступає як творчий, активний чинник, як індивідуальний акт дії письменника чи публіциста у загальному руслі стихійних прагнень нації, невіддільний від його особистості. Заразом воно є способом організації колективної «волі» (нації, соціальної спільноти, релігійної громади і т.п.).

Відзначимо, що наведені рефлексії та саморефлексії В.Липинського викликають певні асоціації з мовною концепцією старого романтизму. Адже саме романтики ХІХ ст. (М.Максимович, М.Костомаров та ін.) розглядали та тлумачили «слово» (мову) як неодмінну складову духу народу/нації, його культурного й етногенетичного коду, зокрема як відображення первісних народних прагнень і устремлінь.

Неоромантичні компоненти в працях В.Липинського суттєво трансформують і його понятійний апарат, який створює нові, оригінальні смисли.

Зокрема, термін «традиція» в його студіях трактується не стільки в нормативному сенсі (передача ідей, цінностей, ритуалів, стереотипів, моделей поведінки, тобто нав'язування до певного змістовного ядра минувшини), скільки як системоутворюючий чинник, ірраціональний каталізатор «містичних прагнень» і «стихійних хотінь» нації. Відтак історичні та політичні візії В.Липинського набувають надзвичайної динамічності, зокрема відображають творчий, активний характер його філософії історії.

Недаремно Б.Крупницький слушно схарактеризував В.Липинського як теоретика з темпераментом публіциста¹²².

Іншим яскравим прикладом термінологічної мутації є дефініція «класократія», запозичена зі статті М.Кочубея¹²³, яка застосовується В.Липинським не тільки для позначення одного зі способів організації національної аристократії, а й певної історичної фази побутування нації. Тому первісний сенс цього поняття як засобу та маркера соціальної диференціації зазнає суцільної метаморфози. Натомість домінуючою стає функція типологічного розрізнення форм організації суспільства та державної влади, зрештою, певного стану «національного організму».

Неоромантичні контексти знаходимо і в розмаїтих пошуках інтелектуальних впливів на творчість українського мислителя.

Серед них чільне місце посідає постать Ж.Сореля. Зазначимо, що його думки автор «Листів до братів-хліборобів» неодноразово коментував на сторінках цієї праці¹²⁴.

Зокрема, В.Липинському імпонувала критика буржуазної демократії у студіях Ж.Сореля, хоч вона і здійснювалася з лівих позицій. Йому також були близькі ірраціональні підходи Ж.Сореля стосовно ролі волюнтаризму, міфотворчості та насилля як стимулюючих і організуючих чинників модерних соціально-політичних рухів.

Можливо, що якраз за посередництвом творів Ж.Сореля В.Липинський ознайомився з теорією циркуляції еліт В.Парето. Адже Ж.Сорель не тільки зазнав впливів В.Парето, а й підтримував з ним досить близькі взаємини¹²⁵.

З інших мислителів, пов'язаних з неоромантичною хвилею кінця XIX – початку XX ст., слід назвати Г. Ле Бона.

Мабуть, В.Липинського цікавили його ідеї про роль містичних імпульсів і почувань у психології революційних мас. Відзначимо, що уривок з однієї студії цього вченого був передрукований у «Хліборобській Україні»¹²⁶.

Варто згадати й про певні аналогії між поглядами В.Липинського та Х.Ортеґи-і-Гассета (про «психічну привабливість» аристократії)¹²⁷, М.Бердяєва (про містичну, ірраціональну і релігійну основу національного буття)¹²⁸ тощо.

Зауважимо, що схожі неоромантичні контексти у творчості В.Липинського та низки тодішніх європейських інтелектуалів ще потребують новітнього переосмислення.

Зрештою, формат нашої розвідки дозволяє відзначити лише деякі неоромантичні складові у спадщині В.Липинського. Утім, навіть ця вибіркова констатація свідчить про представлення в його працях неоромантичної візії української історії, хоч і з суттєвим включенням інших інтелектуальних компонентів.

Ця конструкція національної минувшини є незавершеною, що пов'язано з обмеженістю хронологічних і просторових рамок історичних студій ученого переважно добою України-Гетьманщини. Проте установчі концепти В.Липинського продукували спроби цілісного представлення історії України, що спостерігаємо у працях його послідовників.

За свідченням ряду дослідників, у 1920–1921 рр. В.Липинський мав наміри написати синтетичний огляд історії України з «державницької точки зору»¹²⁹. Але ці плани так і не були реалізовані. Відтак академічні зацікавлення українського мислителя остаточно поступилися нагальним потребам і вимогам політичної концептуалізації.

Однак навіть в урізаному вигляді конструкція української історії В.Липинського містить чимало неоромантичних елементів та сюжетів.

Це – введення культу «жертвених героїв» та «великої людини» із соціальною, ірраціональною та психологічною мотивацією їхньої діяльності. У повоєнних працях така героїзація історії поступово трансформується в ідею персональної репрезентації («персоніфікація») стихійних хотінь різних спільнот (нації, класи, стани, політичні партії), які змагаються на соціально-політичній сцені у різні історичні епохи.

Причому у творах автора репрезентована низка саморефлексій щодо ідей героїзму та жертвності в історії (приховане співвіднесення з постаттю С.-М.Кричевського, роздуми про призначення письменника-теоретика та ін.).

Іншою неоромантичною складовою візії В.Липинського є морально-етичні канони побутування персональних і колективних героїв, які виступають як мірила вартості минувшини. Вони щедро представлені в його романтичній/неоромантичній семантиці (жертва, ідея, ідеал, мучеництво та багато ін.).

Водночас ці етичні настанови є світоглядними орієнтирами (самобутнім кодексом честі), яких автор прагнув дотримуватися в повсякденному житті і значною мірою в політичній та дослідницькій діяльності. Вони, власне, і формують морально-етичний ідеал науковості В.Липинського.

Крім того, учений широко впроваджує неоромантичну символістську естетику, яка в його повоєнних студіях продукує контраверсійні смисли і виступає як своєрідний спосіб тотальної генералізації фактографічного матеріалу (степ/плуг, Схід/Захід, кочівник/хлібороб, Хам/Яфет і т.п.).

В.Липинський широко послуговується і неоромантичним інструментарієм (ідеї міфу та міфотворчості, волі і волюнтаризму, сили й насилля) як для відтворення, схематизації світу історії, так і для політичної актуалізації низки проблем. Приміром, ідея «Переяславської легенди».

Він застосовує романтичні/неоромантичні засоби (психологізація, ірраціоналізм, інтуїтивне проникнення) для термінологічної мутації низки понять – «традиція», «слово», «класократія», «аристократія» та ін.

Водночас концептуальні побудови В.Липинського спираються на змагання, взаємодоповнення кількох парадигматичних підходів, з перспективи яких побутування історичної людини розглядається у двох перехресних системах – природі та суспільстві. Звідси, імовірно, походить авторське тлумачення органіцизму («організму»), урешті-решт – циклічне представлення історичного руху.

У широкому сенсі таке синкретичне сполучення різних дослідницьких стратегій демонструє вільну циркуляцію різноманітних складових у стилі мислення В.Липинського: інтуїтивних (неоромантизм), аналітичних (позитивізм, соціологізація історії та ін.), прагматичних (політичні теорії) тощо.

Таке своєрідне інтелектуальне поєднання, мабуть, варто пояснювати особливістю типу В.Липинського як ученого. Невипадково ряд науковців наголошують на тому, що він не належав до «фахового цеху» істориків (С.Томашівський)¹³⁰, а був приватним або «незалежним ученим» (Я.Пеленський)¹³¹ та «натхненим аматором» (І.Лисяк-Рудницький)¹³².

Та й сам В.Липинський не вважав себе академічним дослідником. У листі до Д.Дорошенка від 10 серпня 1926 р. він категорично заперечує супроти пропозиції одноосібно представляти «ученість» в Українському науковому інституті в Берліні. Більше того, автор афористично декларує своє суспільне та громадське становище: «Я: хлібороб і жовнір»¹³³.

Вочевидь роль приватного вченого позбавляла В.Липинського не тільки академічного досвіду, але й тягаря багатьох тодішніх стереотипів, що дозволяло йому вільно залучати різноманітні культурні, дослідницькі та соціальні практики.

Насамкінець зауважимо, що інтелектуальний феномен та масштаб постаті В.Липинського примушують замислитися щодо глобальнішої теми – проблеми неоромантизму в українському історіописанні ХХ ст.

¹ Карлейль Т. Теперь и прежде / Сост., подгот. текста и примеч. Р.К.Медведевой. – Москва, 1994. – 415 с.

² Зашкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття // М.Грушевський і українська історична наука: Мат-ли наук. конф., присвяч. М.Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.). – Л., 1999. – С.37–40.

³ Трельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Пер. с нем., отв. ред. и авт. послесловия Л.Т.Мильская. – Москва, 1994. – С.503.

⁴ Л.Р.В. [Білас Л.Р.] Краків, Женева і філіяція «Кричевського»: До родовідної мислення В.Липинського // Липинський В. Твори. Архів. Студії / Загальна ред. Р.Залуцький, Є.Зиблікевич. – Філадельфія, 1980. – Т.2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – С.ХVІІ–ХСVІІІ;

Bilas L. The Intellectual Development of V.Lypyns'kyj: His World View and Political Activity before World War I // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1985. – Vol.9, №3/4. – P.263–285.

⁵ *Зашкільняк Л.* Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст. (До питання про соціальну функцію історії) // *Проблеми слов'янознавства: Міжвідомч. наук. зб.* – Л., 1993. – Вип.45. – С.36–42; *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – С.425; *Руда О.В.* Дослідження історії України в польській історіографії кінця ХІХ – початку ХХ століття: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.06 / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2005. – С.6.

⁶ *Л.Р.Б. [Білас Л.Р.]* Краків, Женева і філіяція «Кричевського». .. – С.ХVII.

⁷ *Білас Л.* В'ячеслав Липинський – історик // *В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Мат-ли міжнародн. наук. конф. (Київ – Луцьк – Кременець, 2–6 червня 1992 р.).* – К.; Філадельфія, 1994. – С.36.

⁸ Див.: *Ісайв В.* Політична соціологія В'ячеслава Липинського // *Сучасність.* – 1984. – №6. – С.81–95; *Isajiw W.* The Political Sociology of Vjačeslav Lypyns'kyj // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1985. – Vol.9, №3/4. – P.287–301; *Потульницький В.А.* Політична доктрина В.Липинського // *Укр.іст.журн.* – 1992. – №9. – С.37; *Його ж.* Історія української політології: (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К., 1992. – С.111 та ін.

⁹ *Лисяк-Рудницький І.* В'ячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф.Сисин; упоряд. Я.Грицак. – К., 1994. – Т.2. – С.150.

¹⁰ *Пизюр Є.* В'ячеслав Липинський і політична думка західного світу // *Сучасність.* – 1969. – №9. – С.103–115; *Білас Л.* Криза нашого образу історії // *Ісаєвич Я.* Лев Білас і його історіографічні праці / *Білас Л.* Криза нашого образу історії. – Л., 2002. – С.39.

¹¹ *Д-ко Д. [Дорошенко Д.]* Возвращение к родному народу. Рец. на изд.: *Z dziejów Ukrainy...* – Кіюв, 1912. – ХХIV, 675 s. // *Украинская жизнь.* – 1912. – №10. – С.106; *Залізник М.* «Зарослими шляхами України». Рец. на вид.: *Z dziejów Ukrainy...* – Кіюв, 1912. – ХХIV, 675 s. // *Літературно-науковий вістник.* – 1912. – №12. – С.556; *Крип'якевич І.* Рец. на вид.: *Z dziejów Ukrainy...* – Кіюв, 1912. – ХХIV, 675 s. // *Записки Наукового товариства Шевченка (далі – ЗНТШ).* – 1913. – Т.115. – С.191.

¹² *Ганцаж Б.* «Z dziejów Ukrainy» – генеза, конструкція, зміст, рецепція // *Молода нація: Альманах.* – 2002. – №4. – С.29–33.

¹³ *Липинський В.* Історія України Мик. Аркаса. Рец. на кн.: *Аркас М.* Історія України. – Санкт-Петербург, 1908. – ХVI, 384, [2] с. // *Літературно-науковий вістник.* – 1908. – №8. – С.310.

¹⁴ *Ульяновський В.* Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб у розвитку національної думки) // *В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина...* – С.162–163.

¹⁵ *Грушевський М.* До рецензії д. Липинського [на кн.: *Аркас М.* Історія України. – Санкт-Петербург, 1908] // *Літературно-науковий вістник.* – 1908. – №8. – С.322.

¹⁶ *Гирич І.* В'ячеслав Липинський у світлі його листування з дореволюційних часів // *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії / Гол. ред. Я.Пеленський. – К.; Філадельфія, 2003. – Т.1: Архів. Листування (А–Ж). – С.92–93.

¹⁷ *Липинський В.* Повне зібрання творів... – Т.1. – С.510.

¹⁸ *Його ж.* Ще в справі «Історії України» М.Аркаса // *Рада.* – 1908. – 31 серп. (13 верес.). – №199. – С.1.

¹⁹ *О.Л. [Левицький О.І.]* Світлий пам'яті Володимира Антоновича (З нагоди третіх роковин його смерті) // *Рада.* – 1911. – 8 (21) берез. – №54. – С.2.

²⁰ *Правобережець В. [Липинський В.]* За що ми повинні дякувати Володимиру Антоновичу (Причинок до характеристики. З приводу статті д. О.Л. «Світлий пам'яті Володимира Антоновича» в ч. 54 «Ради») // *Там само.* – 1911. – 27 берез. (9 квіт.). – №70. – С.2.

²¹ *Там само.* – С.2.

²² *Безвідний В. [Липинський В.]* Другий акт // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1985. – Vol.9, №3/4. – P.374.

²³ *Lipiński W.* Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego // *Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Świącickiego i Tadeusza Ryłskiego,*

wydana staraniem d-ra J.Jurkiewicza, F.Wolskiej, L.Siedleckiego i W.Lipińskiego; pod red. W.Lipińskiego. – Kijów, 1912. – S.145–513.

²⁴ Пеленський Я. В'ячеслав Липинський // Зб. «Укр. літературної газети» (1956). – Мюнхен, 1957. – С.209.

²⁵ Липинський В. Твори... – Філадельфія, 1980. – Т.2. – С.121.

²⁶ Там само. – С.429.

²⁷ Там само. – С.121.

²⁸ Там само. – С.41.

²⁹ Правобережець В. [Липинський В.] Слідами Потоцького // Рада. – 1911. – 29 лип. (11 серп.). – №170. – С.1.

³⁰ Липинський В. Генерал артилерії в. кн. Руського (з архіву Немиричів) // ЗНТШ. – 1909. – Т.87. – С.45.

³¹ Його ж. Твори... – Т.2. – С.425–427.

³² Там само. – С.241.

³³ Там само. – С.157.

³⁴ Там само. – С.313.

³⁵ Там само. – С.235.

³⁶ Там само. – С.11.

³⁷ Там само. – С.31.

³⁸ Там само. – С.129.

³⁹ Там само. – С.239.

⁴⁰ Там само. – С.7.

⁴¹ Безвідний В. [Липинський В.] Другий акт. – Р.370–371.

⁴² Липинський В. Твори... – Т.2. – С.241.

⁴³ Там само. – С.5.

⁴⁴ Там само. – С.291.

⁴⁵ Там само. – С.331.

⁴⁶ Там само. – С.147.

⁴⁷ Там само. – С.331.

⁴⁸ Там само. – С.287.

⁴⁹ Там само. – С.319.

⁵⁰ Там само. – С.223.

⁵¹ Там само. – С.219.

⁵² Там само. – С.263.

⁵³ Там само. – С.273.

⁵⁴ Там само. – С.11.

⁵⁵ Липинський В. Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII століття // Літературно-науковий вістник. – 1909. – №2. – С.326–327.

⁵⁶ Ясь О. Сила і безсилля. Соціальні функції козацтва в інтерпретаціях українських істориків-романтиків XIX ст. (методичний інструментарій та техніка викладу) // Соціум. – 2004. – Вип.4. – С.215–228.

⁵⁷ Липинський В. Твори... – Т.2. – С.341–343.

⁵⁸ Там само. – С.313.

⁵⁹ Л.Р.Б. [Білас Л.Р.] Краків, Женева і філіяція «Кричевського». .. – С.LXXXIV.

⁶⁰ Липинський В. Твори... – Т.2. – С.331.

⁶¹ Там само. – С.141.

⁶² Там само. – С.259.

⁶³ Залізник М. «Зарослими шляхами України»... – С.557.

⁶⁴ Липинський В. Твори... – Т.2. – С.293.

⁶⁵ Lipiński W. Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy. I. U szczytu potęgi. II. Na przełomie // Z dziejów Ukrainy. – S.514–617.

⁶⁶ Білас Л. В'ячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л.Білас, Я.Пеленський. – Філадельфія, 1991. – Т.3: Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – С.XXIII–XXIV.

⁶⁷ Липинський В. Твори... – Т.3. – С.4.

⁶⁸ Білас Л. В'ячеслав Липинський як історик кризової доби. – С.XLIV.

⁶⁹ Липинський В. Твори... – Т.3. – С.75, 71.

- ⁷⁰ Там само. – С.166.
- ⁷¹ Там само. – С.70.
- ⁷² Там само. – С.21, 55, 230 та ін.
- ⁷³ Там само. – С.159.
- ⁷⁴ Там само. – С.86.
- ⁷⁵ Там само. – С.121.
- ⁷⁶ Там само. – С.78.
- ⁷⁷ Там само. – С.161.
- ⁷⁸ Там само. – С.3.
- ⁷⁹ Там само. – С.15.
- ⁸⁰ Там само. – С.190.
- ⁸¹ Там само. – С.16.
- ⁸² Там само. – С.17.
- ⁸³ Там само. – С.116.
- ⁸⁴ Там само. – С.20.
- ⁸⁵ Там само. – С.80, 229.
- ⁸⁶ Білас Л. В'ячеслав Липинський як історик кризової доби. – С.XLVI–XLVII.
- ⁸⁷ Там само. – С.XLIX.
- ⁸⁸ Липинський В. Твори... – Т.3. – С.40, 67, 182.
- ⁸⁹ Там само. – С.172.
- ⁹⁰ Там само. – С.75.
- ⁹¹ Крип'якевич І. Нові критерії української історії // Політика (Львів). – 1925. – 10 жовт. – №1. – С.13.
- ⁹² Кривецький І. Відродження національно-державної думки в українській історіографії // Літопис політики, письменства і мистецтва (Берлін). – 1924. – №3. – С.38–40; Його ж. Українська історіографія на переломі // ЗНТШ. – 1924. – Т.134/135. – С.161–184.
- ⁹³ Клименко П. Рец. на кн.: Липинський В. Історичні студії та монографії. Т.3: Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Київ – Відень, 1920 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1923. – Кн.2/3: (1920–1922). – С.246.
- ⁹⁴ Чижевський Д. В'ячеслав Липинський як філософ історії // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під заг. ред. В.Лісового. – К., 2005. – Т.2: Між інтелектом і культурою: дослідження з історії української філософії. – С.229.
- ⁹⁵ Трельч Э. Указ. соч. – С.128.
- ⁹⁶ Мазепа І. Підстави нашого Відродження. – [Новий Ульм], 1946. – Ч.2: Проблеми відродженої України. – С.41–45, 48, 52, 56, 63, 66, 82; Клясократичні мрії // Листи до приятелів. – 1955. – №3. – С.7.
- ⁹⁷ Коллінгвуд Р.Дж. Идея истории. Автобиография / Пер. и ком. Ю.А.Асеева; авт. ст. М.А.Киссель. – Москва, 1980. – С.155–156, 174.
- ⁹⁸ Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К., 1998. – С.121.
- ⁹⁹ Липинський В. Релігія і церква в історії України. – Л., 1933. – С.25.
- ¹⁰⁰ Його ж. Універсалізм... – С.128.
- ¹⁰¹ Його ж. Повн. збір. творів, архів, студії / Ред. Я.Пеленський. – К.; Філадельфія, 1995. – Т.6, кн.1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – С.349–350.
- ¹⁰² Там само. – С.70–71, 81–82.
- ¹⁰³ Там само. – С.196.
- ¹⁰⁴ Там само. – С.358.
- ¹⁰⁵ Там само. – С.32.
- ¹⁰⁶ Ісаїв В. Вказ. праця. – С.85.
- ¹⁰⁷ Липинський В. Твори... – Т.3. – С.230.
- ¹⁰⁸ Його ж. Повне зібрання творів... – Т.1. – С.412.
- ¹⁰⁹ Його ж. Хам і Яфет. З приводу роковин 16/29 квітня 1918 р. // Поступ (Львів). – 1928. – №3/4. – С.73–92.
- ¹¹⁰ Правобережець В. [Липинський В.] Трагедія українського Санчо Панча (Із записної книжки емігранта) // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – Vol.9, №3/4. – Р.397–406.
- ¹¹¹ Липинський В. Повн. збір. творів... – Т.6, кн.1. – С.XX–XXII.

- ¹¹² Його ж. Твори... – Т.3. – С.25.
- ¹¹³ Пизюр Є. Вказ. праця. – С.104.
- ¹¹⁴ Пеленський Я. Передмова: В'ячеслав Липинський і його «Україна на переломі» // Липинський В. Твори... – Т.3. – С.XIV.
- ¹¹⁵ Липинський В. «Нова Зоря» і ідеологія гетьманців. Лист до редакції «Діла» (Бадег, 9.VII.1929) // Липинський В. Повне зібрання творів... – Т.1. – С.444.
- ¹¹⁶ Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику. Відкритий лист до В.Липинського з додатками. – Л., 1929. – 133 с.
- ¹¹⁷ Чижевський Д. Вказ. праця. – С.233.
- ¹¹⁸ Липинський В. Повн. збір. творів... – Т.6, кн.1. – С.88.
- ¹¹⁹ Там само. – С.114.
- ¹²⁰ Там само. – С.114–115.
- ¹²¹ Манхейм К. Социология культуры: Избранное. – Москва; Санкт-Петербург, 2000. – С.353.
- ¹²² Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми: 3. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники і державники): IV. В'ячеслав Липинський // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. статей. – Мюнхен, 1959. – С.103.
- ¹²³ Кочубей М. Думки Гетьманця: I. Трудова монархія як завершення радянської системи; II. Про те, як можна було-би вирішити земельне питання // Хліборобська Україна (Відень). – 1920/1921. – Кн.2, зб.2/4. – С.122–139.
- ¹²⁴ Липинський В. Повн. збір. творів... – Т.6, кн.1. – С.34, 59, 61, 86, 106, 154, 161, 311 (примітки).
- ¹²⁵ Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Общ. ред. и предисл. П.С.Гуревича. – Москва, 1993. – С.481–482.
- ¹²⁶ Ле Бон Г. Французька революція та психологія революцій (Уривок) / Пер. В.Скоропис-Йолтуховської // Хліборобська Україна (Відень). – 1920/1921. – Кн.2, зб. 2/4. – С.146–165.
- ¹²⁷ Ортега-і-Гасет Х. Безхребетна Іспанія // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. – К., 1994. – С.180–181.
- ¹²⁸ Бердяев Н. Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности. – Москва, 1918. – С.93–100.
- ¹²⁹ Оляничин Д. З моїх архівних дослідів в Німеччині від 1925 до 1938 р. // Наук. записки УВУ: Іст.-філософ. ф-т. – Мюнхен, 1965/1966. – №8. – С.140 (додаток); Лисяк-Рудницький І. Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т.2. – С.177.
- ¹³⁰ Томашівський С. Історія і політика. Кілька думок із приводу книжки В.Липинського «Україна на переломі» // Хліборобська Україна (Відень). – 1921. – Кн.3, зб.5/6. – С.169.
- ¹³¹ Пеленський Я. Передмова: В'ячеслав Липинський... – С.XI.
- ¹³² Лисяк-Рудницький І. В'ячеслав Липинський... – С.154, 156.
- ¹³³ Липинський В. Повне зібрання творів... – Т.1. – С.625.

The article shows the main principles of neo-romanticism in historical aspect. It examines neo-romantic components of V.Lypyns'kyi's views and world perception. It analyzes combination of various research strategies (neo-romanticism, positivism, sociologisation of history) in V.Lypyns'kyi's works.

Т.А.Бевз*

ОЛЕКСАНДР СТРОНІН ТА ЙОГО РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена маловідомому в Україні громадському діячеві, педагогу, організатору перших недільних шкіл, автору політичних праць та «Народної енциклопедії» Олександрові Івановичу Строніну. Розкрито життєвий і творчий шлях. Увага акцентується на періоді перебування О.Строніна в Україні, відтворено його зв'язок і співпрацю з М.Драгомановим та іншими відомими українськими діячами другої половини XIX ст.

Олександр Іванович Стронін – педагог, історик, соціолог, політолог, громадський діяч, автор «Народної енциклопедії» та однієї з перших політико-соціологічних праць «Політика як наука». О.Стронін був мислителем досить радикальним, разом із тим він – людина сердечна і щирий патріот, просякнутий переказами й легендами національної історії.

Із його іменем тісно пов'язані долі багатьох відомих особистостей України другої половини XIX ст. Він відіграв важливу роль у формуванні світогляду та становленні таких діячів, як М.Драгоманов, М.Лисенко, М.Старицький, М.Симонов (Номис) та ін. Високої думки про педагогічний талант О.Строніна був відомий лікар М.Пирогов. С.Подолінський вважав праці Олександра Івановича зразком спеціальної літератури для народу. Л.Шишко зазначав, що в брошурах О.Строніна природничо-історичного змісту порушувалися релігійні питання і майже завжди повністю заперечувалися церковна релігія і навіть атеїзм.

Визначна українська патріотка й фундаторка Наукового товариства імені Шевченка у Львові Є.Милорадович перебувала під впливом ідей О.Строніна, працювала у його гуртку, викладала у недільних школах, допомагала коштами, видавала книги, у тому числі і його. Т.Шевченко критикував український букварик Строніна, хоча М.Драгоманов вважав його кращим за букварі і Т.Шевченка, і П.Жуліша.

Відбуваючи покарання в Архангельську за поширення малоросійської пропаганди, О.Стронін зав'язав добрі стосунки з відомим етнографом, громадським діячем та автором слів національного гімну «Ще не вмерла Україна» – П.Чубинським. Про О.Строніна як одного з перших українських соціологів писав філософ Д.Чижевський.

Науковий стан праць О.Строніна відзначається досить високим рівнем. Однак слід зазначити, що сучасні українські вчені, за винятком С.Стельмаха, С.Світленка, не досліджували його праць. Проте ще за життя О.Строніна з'явилася низка статей, відгуків і рецензій. Зокрема, це праці Є.Де-Роберти, М.Михайловського, П.Ткачева та ін.¹ Про нього згадують у своїх дослідженнях С.Єфремов і Д.Чижевський. Більш детально про О.Строніна як соціолога йшлося у колективній монографії «Соціологічна думка в Росії. Нариси історії немарксистської соціології останньої третини XIX – початку XX ст.» (1978). Аналіз теоретичної спадщини О.Строніна здійснила відома російська дослідниця В.Лейкіна-Свирська². У 1995 р. була опублікована монографія «Філософія політики О.І. Строніна» А. Маркової³. Книга «Соціологія в Росії» за редакцією В.А.Ядова розглядає соціологічні погляди О. Строніна. «Антологія світової політичної думки» містить коротку біографію та уривки з праці «Політика як нау-

* Бевз Тетяна Анатоліївна – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.

ка». Крім того, у навчальні програми Росії з історії соціології та політології включено розгляд органічної теорії О. Строніна⁴.

Олександр Іванович Стронін був вихідцем зі слободи Ракетної, Хотмизького повіту, Курської губернії. Народився він 20 лютого 1826 р. у родині освіченого кріпосного селянина – Івана Строніна, який працював скарбником, а згодом упродовж трьох років – головним управляючим українських маєтків князів Юсупових. Незабаром на посаду головного управляючого запросили німецького фахівця, а родина Строніних переїхала у маєток Ряшки Прилуцького повіту на Чернігівщині. Управляючим у цьому маєтку Іван Стронін пропрацював 30 років, до самої смерті.

Варто зазначити, що батько Олександра Івановича був неординарною особою. Здобувши елементарну грамотність, він так захопився читанням книг, що, не маючи спочатку коштів на їх придбання, переписував твори О.Пушкіна, В.Жуковського, М.Карамзіна. Свою любов до книг він прищепив і своїм синам, насамперед Олександрю. Як зазначає С. Світленко, «українська народна стихія, що оточувала його в українському селі, мала помітний вплив: навчила українській мові, відкрила світ самобутньої української народної культури»⁵.

У 1837 р. батько добився «вільної» для трьох своїх синів і дав їм можливість здобути освіту. Олександр вступив у Прилуцьке повітове училище, а потім уже як «вільний» перейшов у другу Київську гімназію. У 1845 р. він її закінчив і вступив на юридичний факультет Київського університету св. Володимира, з другого курсу навчався казеннокоштным студентом. Варто зазначити, що у той час у Київському університеті було дуже мало студентів вихідців із селян. Так, у 1845 р. із 403 студентів лише 11 були селянами, що становило 3% від загальної кількості вступників⁶. Доречним буде зазначити, що О.Стронін уважав себе «мужиком по крові, симпатіях і переконаннях»⁷.

В університеті почав формуватися світогляд О. Строніна. Нове розуміння усього навколишнього почало проявлятися дуже швидко. Він гостро відчував брехливе лицемірство казенної монархічної юстиції. І це зумовило його перехід з юридичного на історико-філологічний факультет. Він надавав великого значення вихованню людської гідності, вважав дуже важливим вплив біографії порядних людей. На нього особисто значний вплив мали два професори, які викладали грецьку та римську літературу і древності – Нейкорх та О.Деллен, які вирізнялися чесністю, справедливістю, доброзичливістю та безкорисливістю.

О. Стронін закінчив Київський університет св.Володимира у 1848 р. Тоді ж він записав у своєму щоденнику: «Як мій патріотизм, так і мій прозелітизм повністю переродились. Обидва вони перетворилися в дух пасивної опозиції» проти формалізму⁸. Як казеннокоштний студент був направлений на службу молодшим учителем до Кам'янець-Подільської гімназії. Через рік він отримав посаду старшого вчителя Немирівської гімназії. Як стверджував сам О.Стронін, саме у Немирові завершилося його світське виховання. Мало не щодня відбувалися прийоми у почесного попечителя гімназії графа Потоцького, в яких брав участь і молодий учитель.

Крім того, є свідчення, що під час перебування О.Строніна (1849–1852 рр.) у Немирові, у гімназії сформувався гурток вчителів українців, до якого входили І.Дорошенко, М.Симонов (Номис), М.Чалий та ін.⁹ Згодом Олександр Іванович працював молодшим, а через рік – старшим учителем гімназій у Новгород-Сіверському, а із серпня 1855 р. – старшим учителем історії Полтавської губернської гімназії. У його щоденнику є цікавий запис про 1848–1855 рр. На його думку, це роки «самого катастрофічного становища Росії», коли «померли Бєлінський і Гоголь і Буташевич-Петрашевський», «завмерла наука, мистецтво, політика» і «залишалось або віддатися повній апатії, заглибитись всередину, без

будь-якого застосування» або «кинутися на службу». «Ось генеалогія цього не-суб'єктивного, непередбаченого нападу на мене педагогізму»¹⁰.

Натомість перебування у Полтаві особисто для О.Строніна, зазначав він, «було найкращим періодом із моєї педагогічної кар'єри і в той же час і останнім у цій кар'єрі періодом. Тут я пробув цілих сім років – при цьому яких років: з 1855 р. по 1862 р., тобто усі перші роки нового царювання». Важливим, на його думку, цей період був і для суспільства, тому що це була доба пожвавлення, воскресіння із мертвих: «Белінський воскрес у Чернишевському і Добролюбові, Гоголь – у Некрасові та в Тургенєві, Буташевич – у Герцені і в Михайловському»¹¹.

О.Стронін був талановитим педагогом, який шукав нові методи живого і начочного викладання. Читаючи у Полтавській гімназії курс загальної історії, він захоплював слухачів пластичними образами, зіставленнями, ліричними відступами. М.Драгоманов стверджував, що Олександр Іванович «переносив учеників у саму суть життя й інтересів кожної епохи, і при тому, звісно, будив симпатію до передового інтересу епохи, так що ученики переживали боротьбу за волю індивідуальної совісті в період Реформації, за просвіту в XVIII ст., за політичну волю, автономію нації і демократію із соціальною справою з кінця XVIII ст.»¹². Крім того, він знайомив учнів із політичними теоріями Вольтера, Шарля Луї де Монтеск'є, Жана Жака Руссо та соціальними теоріями Оуена, Сен-Симона, Фур'є. Характерним є те, що він, викладаючи нову історію, враховував останні події. Надавав учням статті, присвячені новій історії, які друкувалися в тогочасних журналах, книгах із серії «Историческая библиотека» та «Историки и публицисты нашего времени». Для розширення кругозору О.Стронін рекомендував своїм учням вивчати іноземні мови, виступати з доповідями. Спілкувався з учнями і поза межами класних кімнат, давав їм читати книги, розмовляв із ними на політичні теми.

Про нього із захопленням відгукувалися учні. Харківський громадський діяч і видавець М.Баллін «полюбив Строніна, не чувши його голосу, не прочитавши жодного його твору»: він навчився пізнавати учнів, які навчалися у Строніна «за полтавськими очима», які мали особливий характер «молодої сміливості і свідомої добродушності»¹³.

У середині XIX ст. з ініціативи передової інтелігенції почали виникати недільні школи. Одну з перших таких шкіл було відкрито у 1858 р. у Полтаві з ініціативи та під керівництвом учителя О.Строніна. Попечитель Київського навчального округу, відомий лікар М.І.Пирогов відзначав незвичайні успіхи «учнів цих шкіл у засвоєнні грамоти: вдвічі–втричі швидше, ніж у щоденних початкових училищах»¹⁴. Восени 1859 р. у Полтаві відкрилися й інші недільні школи, згодом суботня – для євреїв. Усі вони разом утворювали свого роду федерацію, до якої, крім учителів, входили і представники дворянства, чиновники, купці та ін., які допомагали школам матеріально. У раді першої недільної школи «визначалися Лобода, Стронін і Кониський»¹⁵. Незабаром вони працювали і в загальній раді полтавських недільних шкіл, яка здійснювала організаційне та навчально-методичне керівництво. До її складу входили також Є.Милорадович (голова), Д.Пильчиков, М.Казимовський, В.Щелкан. За даними Д.Граховецького, члени загальної ради головували почергово¹⁶.

Цікавий факт описав у своїх спогадах О. Кониський. Він розповідав, що через деякий час після відкриття першої недільної школи викладачі помітили, що мова, якою проводилося викладання, була інколи зовсім незрозумілою для учнів: «Майже кожне слово потрібно було перекладати і пояснювати; на це йшло дуже багато дорогого часу, якого у нашому розпорядженні було усього дві години, з 10 до 12 ранку»¹⁷. Із метою розв'язання цієї справи педагогічна рада школи вирішила перевірити спостереження фактами. У зв'язку з цим було опитано

140 учнів. Опитування проводилися так: кожному учневі була прочитана одна із байок В.Крилова і подібна до неї Є.Гребінки, а потім запитували, яку з них краще зрозумів учень. Відповідь перевірялася вмінням переказати, а тоді ставилося запитання: на якій із мов цих байок він бажає продовжити навчання. За мову Є.Гребінки висловилися 123 учні¹⁸.

О.Стронін переробив на українську мову відомий посібник В.Золотова, який схвалили педагогічна рада та цензура і був надрукований та запроваджений у недільних школах. «Коли заклались у Полтаві недільні школи, – згадував М.Драгоманов, – О.Стронін переробив на українську «Буквар» Золотова, зложений по «звуковому» способу «рухливих букв», що був пущений у моду недільними школами і що переважував усякі старомодні букварі, у тому числі й українські Куліша та Шевченка. Цей перший український буквар, зроблений по раціональній методі, послужив незабаром як *corpus delicti* для того, щоб обвинуватити Строніна «в намерении отделить Малороссию от России»¹⁹.

Недільні школи сприяли виданню підручників і започаткували народні публічні лекції. Перші такі лекції відбулися у Полтаві задовго до петербурзьких лекцій у «Соляном городке». Ініціював їх О.Стронін. Він був прекрасним оратором. Згодом ці лекції були опубліковані під псевдонімом О.Строніна – О.Іванов.

Крім лекцій для народу, гурток О.Строніна створив і популярний театр любителів. Першою виставою був «Ревізор» М.Гоголя. Ідея створення театру полягала у тому, щоб не відрізяти театру народного від театру для інтелігенції, а зробити з любительського театру такий, щоб був зрозумілим простим людям і в той же час сприяв формуванню їхньої національної свідомості. Особливість полтавського театру проявилася у тому, що ціни на квитки були визначені досить низькі. Проте губернатор, коли йому принесли для ухвалення афішу спектаклю, встановив на ній високу ціну і тим самим знищив ідею та наміри полтавських просвітителів народу.

Період 1859–1860 рр. можна вважати за апогей впливу О.Строніна у Полтаві. Він не обмежувався лише гімназією. Гурток, до якого входили кращі учителі гімназії, кадетського корпусу і дівочого інституту (інтернату панянок) і керівником якого був Олександр Іванович, ініціював створення у Полтаві дівочої гімназії. Цікавим був той факт, що полтавські учителі погодилися упродовж шести років навчати в новоствореній дівочій гімназії безкоштовно. Інші кошти на утримання гімназії планувалося отримати приватним шляхом, імовірно, за рахунок меценатів та зборів із різноманітних благодійних заходів.

Уряд погодився на такий варіант існування гімназії і запропонував учителям дівочої гімназії виробити проект її статуту. Найактивнішу участь у цій роботі взяв О.Стронін, і «при його працюovitості й ораторському таланті став першим у тих нарадах»²⁰. Він виступав також як делегат учителів гімназії перед начальством і полтавським товариством. Згодом Міністерство народної освіти надіслало усім гімназіям для обговорення «Проект устава средних и низших учебных заведений». Зауваження та пропозиції учителів пізніше були надруковані у кількох томах, які і сьогодні можуть служити цікавим джерелом для знайомства з громадською думкою початку 60-х рр. «Замечания совета полтавской гимназии», які були написані за безпосередньою участю О.Строніна, відзначалися педагогічною виваженістю і ґрунтовністю та тенденцією до автономізму. Водночас була визнана «потреба початку науки в народних школах на народних мовах, із тим, щоб до російської мови переходили поступово»²¹.

Слід зазначити, що це були не єдині зауваження і пропозиції, написані О.Строніним. Як відомо, у той час петербурзький уряд здійснював реформи. І коли міські ради повинні були подати свої зауваження про реформу міського статуту, полтавський війт (голова) звернувся до О.Строніна, і той допоміг йому написати свої пропозиції, які мали ліберальне спрямування.

Зростання громадського авторитету О. Строніна не могло залишатися не поміченим. Восени 1859 р. у Полтаву приїхав цар. Губернатор поскаржився цареві на гімназію, і він, прийшовши туди, сказав директору прилюдно: «Я слышал, что у тебя учителя заражены демократическим духом. Смотри за ними построже»²². Про цей епізод М. Драгоманов (у той час студент Київського університету св. Володимира) розповів професору російської історії П. В. Павлову, який був прихильником ліберальних ідей.

М. Драгоманов згадував у своїх спогадах «Два учителі» про ці події: «Незабаром цар прибув і у Київ, де шеф жандармів князь Долгорукий почав жалітися куратору Пирогову (до якого ще цар був прихильний і якого ненавиділа вся ретроградна бюрократія в Росії), що в Полтаві учителі, а надто Стронін, дійшли до крайніх революційних ідей. Павлов же розказав Пирогову те, що він чув від мене (М. Драгоманова – Т. Б.) про Волкова і Строніна, додавши, що він по вступних екзаменах в університеті бачить, як прекрасно приготовлені ученики Строніна з історії. Пирогов сказав Павлову, щоб він послав до нього кількох відомих йому студентів полтавців. Павлов вибрав трьох, у тім числі і мене»²³.

Під враженням від зустрічі з вихованцями О. Строніна відомий лікар, попечитель Київського навчального округу М. І. Пирогов поїхав у Полтаву на ревізію. «Там йому пожалілися на Строніна, – згадував М. Драгоманов, – губернатор і архієрей. Пирогов сказав директору гімназії, що він думає для тиші перевести Строніна в другу гімназію. Але потім, побувши на лекціях Строніна і поговоривши з ним у себе, рішив zostавити його до часу в Полтаві і навіть, щоб заявити нерезонність доносів Волкова, перед вищим урядом представив Строніна к новому року для нагороди орденом. А в Києві він сказав інспекторові всіх училищ округу Тулову, що знав Строніна, і з яким я зблизився через недільні школи, що Стронін одна з ліпших голов між педагогами округу і що він назначить його на першу вакансію директора гімназії, навіть минаючи інстанцію інспекторської служби»²⁴. Це була оцінка однієї талановитої особистості іншою, адже лише завдяки постаті М. Пирогова у Міністерстві народної освіти у період його праці там панувала «епоха лібералізму».

Проте у Полтаві не прислухалися до висновків М. Пирогова й ім'я О. Строніна почало з'являтися у слідчих справах уже в 50-х рр. 12 лютого 1859 р. III відділення наказало полтавському жандармському штаб-офіцеру зібрати відомості про стосунки О. Строніна з О. Герценом. Ніяких матеріалів знайдено не було. Наступного року, у зв'язку зі слідством у справі харківського таємного студентського товариства у нього було проведено обшук, який також не дав позитивних результатів. Заборонені видання, у тому числі праці О. Герцена, вдалося сховати.

Початок 60-х рр. XIX ст. позначився створенням у Полтаві гуртка місцевої демократичної інтелігенції, відомий в історії, як полтавська українська громада. О. Стронін був учасником цього гуртка. Підтвердженням цього може бути секретна записка полтавського цивільного губернатора О. Волкова князю В. Долгорукому від 10 жовтня 1861 р., де серед «найперших осіб партії» названо О. Строніна, а також викладача кадетського корпусу В. Щелкана, начальника телеграфної станції В. Лободу та ін. Членами громади також були О. Кониський, М. Кшиштоф, П. та В. Трунови, В. Михеев та ін.

Однак найбільшою увагою, особливо у III відділі Власної його імператорської величності, користувався «учитель Олександр Стронін, найрозумніший і найнебезпечніший з усіх; адже до його прибуття у Полтаві все було спокійно...». Далі зазначалося, що за кілька років роботи у Полтавській гімназії він здобув «популярність і приваблення до деяких вихованців, а головне, залучивши на свій бік багатьох подібних собі молодих людей, і будучи тепер зовсім безцілним, Стронін буде мати можливість ще більше поширювати свої дії»²⁵.

Дещо інше про участь О.Строніна у полтавській громаді писав О.Кониський у своїх спогадах: «По своїм думкам Стронін тоді був космополіт, але ні він нас, ні ми його не цуралися; часто він заходив на наші збори, часто-густо, як-от по школах і інч., працювали укупі, і всі ми його шанували, знов-таки за те, що ні властолюбства, ні лукавновання, ні отого, кажу, не любого мені я ми не спостерігали у його»²⁶. Отже, О.Кониський та й інші члени громади звинувачували О.Строніна у космополітизмі. Однак М.Драгоманов спростовує ці погляди, пояснюючи, що «космополіти, не відкидаючи ваги національної форми цивілізації, все-таки в принципі цивілізацію ставили вище національності і вважали утилітарно кориснішою для народу, ніж народні традиції, між якими є багато архаїчного і просто ретроградного»²⁷. Варто також зазначити, що у той час ім'я О.Строніна асоціювалося у свідомості з українськими народолюбцями і його ставили у низку відомих тоді українців: В.Лободи, П.Чубинського, О.Кониського та ін. Сам О.Стронін зазначав, що «я швидше панславист, ніж малорософіл».

У листі до В.Лободи від 4 липня 1862 р. О.Стронін писав: «Про громаду, яка слідом за вашим від'їздом розладналася, так, що її і не побачив Куліш, який сюди приїздив, нехай говорить Вам сама громада»²⁸. Це пояснюється тим, що у полтавській громаді відбувалося ідейне розмежування.

Пошуки компромату на О.Строніна тривали і нарешті матеріал для звинувачення був знайдений. Це було листування з учителем повітового училища в Лубнах – В.Шевичем. 31 липня 1862 р., за наказом міністра народної освіти, О.Строніна звільнили, і це стало формальною перешкодою для отримання педагогічної посади в системі Міністерства народної освіти у майбутньому.

У вересні 1862 р. О.Строніна було заарештовано за розповсюдження забороненої літератури та за діяльність щодо поширення гуртків із метою збудження «незадоволення народу» і «відокремлення Малоросії». Його справа була сфабрикована, по ній проходило сім чоловік, які жили у різних містах. Головною фігурою для слідства був О.Стронін. Крім нього, по справі, яка отримала назву «справа про поширення малоросійської пропаганди», проходили: губернський секретар Шевич, штабс-капітан Лобода, учитель Полтавського кадетського корпусу Шиманович, лікар Португалок, кандидат університету Бекман і лікар Зеленський. Їх звинувачували в українському сепаратизмі та у зв'язках із Петербурзьким комітетом грамотності. Особисто проти О.Строніна існувала ще одна підозра, а саме: співробітництво в «Колоколі» О.Герцена. Це пов'язували з тим, що О.Стронін у 1858 р. перебував за кордоном, у Лондоні, де і познайомився з О.Герценом. Про факт їхнього знайомства писав і М.Драгоманов. Після повернення О.Строніна до Полтави по місту з'явилися чутки про те, що він є співробітником «Колоколу». Тим більше це стало переконливішим, коли в журналі почали з'являтися кореспонденції з Полтавської губернії.

Оцінюючи «справу про малоросійську пропаганду», значно пізніше П.Гуревич писав: «Звинувачення це однак було наскільки безглуздим і необґрунтованим, що навіть «генерали від Третього Відділення» не могли, за відсутністю достатніх звинувачень, знайти в діях цих людей склад злочину і передати їх до суду – а потім віддали перевагу улюбленому і тоді методу, – до адміністративної кари»²⁹. «Уся ця справа є, з одного боку, досить характерною для тодішньої політики уряду, який тільки став на шлях політичних переслідувань, – писав П.Гуревич, – а з іншого боку, яскраво вимальовується і тодішній лібералізм»³⁰.

У 1907 р. П.Гуревич опублікував уривок зі щоденника О.Строніна, в якому мова йшла про його перебування у в'язниці, і насамперед про допит 1 листопада 1862 р., а також про відповіді і запитання, які йому були задані упродовж чотирьох наступних днів допиту. На допиті 1 листопада статський генерал, даючи О.Строніну листки, голосно зачитав наступне: «Згідно з даними, які є в комісії, ви звинувачуєтесь у дієвій участі в утворенні гуртків для збудження під

видом товариств грамотності незадоволення народу до уряду з метою відділення Малоросії». На підставі ст.170, т. XVII, кн.2 (про вигоду добровільного признання і каяття – Т.Б.) ви повинні показати, хто були учасники цього підприємства і з ким ви входили в листування з цього питання»³¹.

«Яка гидота!... сказав я, не пам'ятаючи себе від несподіваного сюрпризу, я знаю, кому я цим зобов'язаний». «Тоді пишiть як знаєте». Я негайно схопив перо і написав наступне: «Єдиним джерелом цього мерзенного звинувачення мiг бути тільки полтавський громадський губернатор, який уже не вперше, зводить наклеп на мене і навіть не перший раз попадається на наклепi. Подiбне звинувачення можна було ризикнути представити тільки в даний час, дякуючи обставинам, якi з однієї недiльної школи перенесли тiнь підозр і на всі інші. Я дійсно брав участь в організації товариств грамотності, як і в заснуванні жіночої гімназії, але від цього до збудження народу і до відділення Малоросії ще досить далеко. Звинувачення це наскільки вигадане, що воно не може представити нічого скільки-небудь схожого не тільки на доказ, але навіть на підозру»³².

Прочитавши усе це, статський генерал сказав: «Пане Стронін, ви самi накладаєте на себе руки». «Як так». «Звичайно, до чого ви тут, наприклад, заговорили про губернатора, про нинішні часи і таке інше. Адже все це тільки вашi припущення, одні здогадки. Ви могли б обійтись і без цього. Комісія вимагає від вас відповіді на кожне питання прямої і чiткої, без будь-яких нісенітниць»³³.

Загалом йому було задано 29 питань. Першим було, що він розуміє під «малоросійським рухом». На що колишній учитель відповiв: «Під іменем «малоросійського руху» я розумію розроблення малоросійської мови і літератури»³⁴.

Факт арешту та заслання людей, яким інкримінувалися сепаратистські наміри відділити Україну від Росії, перетворився для царської адміністрації в переконливий доказ реального існування небезпеки. Українофільська «небезпека» призвела до заборони викладання рідної мови в українських школах і до жорсткого обмеження її використання у літературі. 12 травня 1863 р. О.Стронін у листі до брата писав: «Засланий я за «поширення малоросійської пропаганди». Загальна рада недiльних шкіл, неіснуюче товариство грамотності у Полтаві, заснування народних бібліотек, проведення народних лекцій – усе це прийнято за засоби малоросійської пропаганди; але оскільки не було будь-якої можливості довести це, то й залишалися одні підозри і внаслідок цього ми не були віддані до суду, а тільки піддані «суворим адміністративним заходам». Така історія»³⁵.

Учасники процесу були направлені у різні місця для відбуття «своєрих адміністративних заходів». О. Стронін був засланий в Архангельську губернію за звинуваченням у «створенні гуртків для збудження, під виглядом товариств грамотності, незадоволення народу урядом»³⁶. Місцем перебування спочатку було визначено Мезень, куди його направили разом з учителем із Києва – П. Чубинським. Проте місця для нього там не було і на початку червня 1863 р. він отримав посаду дворянського засідателя у повітовому суді у Пінезі. Із певною долею іронії він писав у листі до брата: «Юстицію, брате, творимо»³⁷.

«Юстиція» не була тим, до чого прагнула душа О.Строніна і чим по-справжньому він бажав займатися. Прагнення продовжити свою роботу на благо народної освіти привело його до думки створити серію спеціальних популярних брошур для народу. 15 квітня 1865 р. він записав у своєму щоденнику: «Мені не хотілося б бути непотрібним, а тому я маю намір продовжити мою Недiльну школу, якої перша брошура відправлена уже вся в друк»³⁸.

Основою для створення таких брошур для народу були лекції, прочитані О.Строніним у Полтавській недiльній школі: «Наслідком цих шкіл і цих публічних лекцій і були брошури, які склали народну енциклопедію»³⁹. Навіть назва однієї з його популярних лекцій стала назвою однієї з перших робіт – «О земле

и небе» (написана упродовж березня–квітня 1865). Проходження цієї брошури через цензуру супроводжувалося значними ускладненнями. У результаті була замінена назва на «Рассказы о земле и небе», що викликало незадоволення у О.Строніна і він відмовився підписуватися справжнім прізвищем і підписався псевдонімом «Олександр Іванов». Брошура була видана «Главным книжным магазином Е.Н.Баллина» у Харкові. Ймовірно, що видавець була ученицею О.Строніна у Полтавській жіночій гімназії. У 1869 р. вона вирішила перевидавати «Рассказы о земле и небе». Повідомляючи про це брату автор написав: «Вона видає на свій страх і рахунок мій твір у Петербурзі»⁴⁰. Перевидаана брошура користувалася великою популярністю і О.Стронін отримав пропозицію від видавця продати право на друкування. Третє видання вийшло друком у 1872 р. тиражем 10 тис. примірників. У березні 1866 р. автор популярної брошури приймає рішення продовжити роботу над оповіданнями і присвятити їх іншим галузям науки.

У жовтні 1866 р. О.Строніна викликав в Архангельськ новий губернатор С.Гагарін, який вважався гуманним адміністратором 60-х рр., «без нещирості і езуїтства». Крім того, він користувався порадами адміністративних висланих. Йому запропонували створити комітет винятково з висланих (у той час в архангельському засланні було близько десятка осіб) для складання проекту земських закладів в Архангельській губернії. Участь О.Строніна у цьому проекті обмежилася лише літературною редакцією. Це можна пояснити тим, що він особисто вбачав у складанні проектів поселенцями «пусте прожектерство», адже для них це були зовсім невідомі справи, недостатньою була юридична підготовка. Проте губернатор перевів його з Пінєги в архангельський повітовий суд і призначив його членом з'їзду мирових суддів, а також включав у склад найрізноманітніших закладів, комісій, засідань. Усе це викликало незадоволення в О.Строніна, адже він не вірив, що влада може всерйоз цінувати роботу висланих і вбачав у ній принизливу експлуатацію. Він поступово віддалявся від своїх товаришів по засланню, які перетворювалися у чиновників і вважав їх лицемірами. Незважаючи на його байдужість до пропонованих посад, губернатор та жандармський полковник обіцяли посприяти, щоб з нього був знятий нагляд та надати йому хорошу посаду, якщо він залишиться в Архангельську ще на два роки. Протримавшись він зумів лише три місяці (березень–травень 1867 р.) і попросився у повіт, де отримав посаду повітового судді у Шенкурську. І знову його заповонила участь у різноманітних комісіях та інституціях: він був суддею, членом мирового з'їзду, головою рекрутської присутності, головою тюремного комітету, лікарняної ради, дорожньої комісії – загалом був головою і членом у 21 закладі, «за винятком поліцейського управління». За дорученням губернатора разом з відомим у майбутньому етнографом і статистом П.Єфименком, який у той час теж відбував покарання, написали «Справочную книгу Архангельской губернии» (Архангельськ, 1868).

О.Стронін завжди відзначався своєю винятковою працездатністю. Незважаючи на таку величезну завантаженість, він розпочав свої наукові дослідження. Саме тут було визначено коло проблем, які він досліджував упродовж наступних років. У Шенкурську Олександр Іванович написав книгу «История и метод», яка була опублікована у Петербурзі у 1869 р., після його повернення із заслання. У ній він намагався довести єдність законів природи і людського суспільства.

У травні 1869 р. О.Стронін був звільнений з-під нагляду і йому надали право проживати, де він захоче. Бажання повернутися на педагогічну роботу привело його до Києва. Там йому було категорично відмовлено і він від'їхав до Петербурга, де з часом вступив на державну службу – спочатку в Канцелярію державного контролю, а із серпня 1871 по липень 1873 рр. – присяжний повірений

Петербурзького судового округу. Був головою з'їзду мирових суддів у Люблінській губернії. У 1879 р. отримав чин дійсного статського радника, який давав право на спадкове дворянство. У січні 1887 р. його призначили членом ради Міністерства шляхів сполучення на посаді юрисконсульта. Ця робота не приносила йому задоволення і він усі свої сили зосереджує на науковій роботі та літературній творчості. Продовжуючи народну енциклопедію, Олександр Іванович видає ще чотири брошури для народу: «Рассказы о силах земных» (народна фізика), «Рассказы о жизни земной» (природнича історія), «Рассказы о жизни человеческой» (політична історія), «Рассказы о царстве Бовы Королевича» (економіка і політика). 6 березня 1873 р. О.Стронін записав у своєму щоденнику: «Закінчена п'ята й остання народна брошура. Таким чином, хоча одне із завдань життя виконане, завдання в ім'я нижчої інтелігенції»⁴¹. Під нижчою інтелігенцією О.Стронін розумів тих представників народу, які уже засвоїли ази грамотності. Послідовність викладу матеріалів брошур здійснена за системою О.Конта і була досить зручною спробою короткої енциклопедії, а в передостанній брошурці – спроба популярного викладу поступу в історії.

Завершивши цей грандіозний проект, він продовжував працювати над більш складними проблемами – дослідженням закономірностей у житті людського суспільства. Не отримуючи задоволення від державної служби, О.Стронін все більше і більше заглиблювався у наукові пошуки. Та на перешкоді стали проблеми зі здоров'ям. У 1887 р. Олександр Іванович поїхав на лікування у Швейцарію. Самотність пригнічувала його і він залишає лікування й переїздить у Женеву, де жив у той час його учень і друг М.Драгоманов. Згодом вони переїхали у Лозанну, де «прокинувся у Строніні педагог; він ходив у школи, а надто в гімназію, і її директорові так сподобалися його уваги, що він попрохав старого полтавського учителя писати їх йому систематично»⁴². У жовтні 1887 р. О.Стронін разом із М.Драгомановим поїхав у подорож по Італії. Про цей час М.Драгоманов писав: «Я, власне, доглядав свого товариша і мусив зберегти йому час і кошти, показуючи йому в кожному місці найголовніше. Я від усього серця всилувався відплатити старому вчителю за науку доглядом і почасти наукою, бо Італію я вивчив досить і люблю гаряче»⁴³.

Подорожуючи, вони випадково потрапили у м.Орте – «опинилися немовбито коло монастиря в Полтаві, над Ворсклою. На нас так і повіяло старовиною й Україною, і ми обернули Орте в Орчик. Кілька годин посиділи ми там у гаю над Тібром, розмовляючи про Полтаву, згадали і про спори полтавсько-київські, про українство і космополітизм, згадали і колишніх людей; дечому посміялись, переживши знову через 20 років наші українські почуття»⁴⁴. Це була остання зустріч учителя й учня. О.Стронін поїхав у Петербург, де захворів на плеврит, який перейшов у сухоти. Він переїздить до Ялти. У січні 1889 р. його не стало. «У газетах звістки про його смерть, – зазначав М.Драгоманов, – і сухі коротенькі некрологи. Лишень фельетон в одній із південних російських газет, писаний одним із учеників Строніна, був довший і теплий, та авторові було невільно в Росії розказувати про Строніна правду...»⁴⁵.

Наукова діяльність Олександра Івановича була тісно пов'язана з концепцією позитивізму й органічної теорії. В основі його теорії було прагнення, якщо не узагальнити, то зблизити гуманітарне і природниче знання на основі створення загальної для усіх наук методології дослідження. Такою методологією мав стати метод аналогії – основний принцип організму. Правомірність методу аналогії він обґрунтовував положенням про те, що усі науки становлять єдине ціле, кожна менш загальна наука входить у більш загальну, тому кожний закон природи, відкритий спочатку однією наукою, може використовуватися і розвиватися іншими. Дослідник стверджував, що аналогічність законів пропорційна спорідненості між науками.

Він запропонував власну класифікацію суспільних наук, дослідив соціальну структуру і закони функціонування суспільства, створив оригінальну органічну теорію його розвитку. Одним із перших сприяв становленню «політики як науки» в її філософському, соціологічному і методологічному обґрунтуванні. Цензор Петербурзького цензурного комітету М.Ракитинський оцінив книгу О.Строніна «Політика як наука» як «політико-філософський трактат», який базується на детальному вивченні європейських праць з предмета політики і державного права.

Олександр Іванович у книзі «Політика як наука» (1872 р.) вперше запропонував пірамідальну модель у описі структури суспільства та її інститутів. Коли читаєш роздуми О.Строніна про закони «функціонування і розвитку соціального тіла» та про «виконання функцій» його органами, вражаєшся збігом його фізіологічного підходу до аналізу соціальних явищ із підходом Г.Спенсера в «Основаниях социологии». Можна було б припустити, що він запозичив термінологію з праць Г.Спенсера, якби не дата виходу у світ книги, яка свідчить про те, що О.Стронін випередив Г.Спенсера на кілька років.

Апелюючи до попередників, Олександр Іванович зазначав, що політика – як нервовий процес суспільства, ще не розглядалася. Традиційно, на його думку, під політикою у давні часи розумілося те, що у його час розуміється зазвичай під соціологією – все суспільствознавство. Проте він виокремив працю Арістотеля «Політика» і зазначив, що там є «питання в більш тісному змісті політичні, так як, наприклад, про форми правління, і навіть політичні у розумінні цієї книги (йдеться про працю Арістотеля «Політика» – Т.Б.), як наприклад, про державну владу, про стани, про причини переворотів і т.ін.». Проте визнання правильності, на його погляд, цих питань не знімає критики ним Арістотеля. Тому що усі ці питання там розглядаються із суб'єктивної точки зору, яка чужа теорії О.Строніна, і насамперед із позиції найкращого устрою тих чи інших суспільних відносин. Так, аналіз усіх відомих Арістотелю форм правління дав йому підстави дійти висновку, що найкращою формою правління є об'єднання їх усіх і примирення одного з іншим.

До схожих висновків спрямовані, на думку О.Строніна, й інші дослідження філософа, які заходять іноді так далеко, що застосовуються спроби визначити такі речі, як найкращий устрій і розміщення міста, наявність у ньому храмів та інших публічних споруд, кількість адміністративних осіб у державі, тривалість влади кожного з них, найкращі способи призначення у владу, які влади може поєднувати одна особа і які не може, скільки має бути суддів і навіть чи повинні бути люб'язні воїни зі всіма, чи лише зі своїми знайомими і т.ін. На підставі аналізу усього перелічено вчений другої половини ХІХ ст. робить висновок, що таке дослідження містить у собі швидше характер наукового політичного проекту, ніж науки політичної, у будь-якому разі – швидше характер політики як мистецтва, ніж політики як науки. «У першому розумінні праця виявляє ознаки глибокої політичної мудрості і такту, виблискує різкими припущеннями і міркуваннями, як, наприклад, назване уже міркування про поєднання усіх форм правління (здійснено тільки в наші дні Англією, а можливо, ще більш визначне, і, ймовірно, чи не саме геніальне у всій книзі, пророче передбачення значення середнього стану (здійснене також тільки новою Європою). Дев'ятий розділ шостої книги «Політики» (за системою С.Ілера), написано тоді, коли середній клас не мав ніякого політичного значення, коли міркувати про це значення можна було тільки а priori, і однак, розглядаючи усі наслідки належного значення з ясністю наявного факту, цей розділ є доказом соціального чуття, воістину гідне подиву»⁴⁶.

Водночас О.Стронін стверджував, що у науці навіть таке блискуче пророкування не є ще набутком, поки воно не пов'язане із жодним узагальненням, що

створює можливість таких же прогнозів для всього іншого. На його думку, більше наукове значення мають такі положення Арістотеля, як: 1) закон поступовості у суспільних змінах; 2) причини обурення; 3) розподіл влади у державі; 4) аналіз тиранії; 5) зв'язок олігархії з установами кінноти⁴⁷. Саме ці положення вважав наш вітчизняний учений за справжній внесок Арістотеля у науку про політику і саме ними він керувався у праці «Політика як наука» та ін. Однак ці положення не мали таких широких підстав, на яких можна було б будувати науку. І справді, усі наступні мислителі, зокрема Ціцерон, римські стоїки, Фома Аквінський, Марсилій Падуанський і усі взагалі, хто писав про політику, писали про неї, стверджував О.Стронін, за зразком Арістотеля. Мається на увазі спроба вирішення одного й того ж питання про найкращу форму співжиття, причому й у рішеннях недалеко відходили від учителя. І у новий час продовжували пошук відповідей на це питання. Винятком був Макіавеллі, який дещо змінив напрям, поставивши, замість питання про мету, питання про засоби. Однак за межі політики емпіричної, політики як мистецтва все-таки не вийшов. Це, зрештою, необхідний, природний і всезагальний факт: будь-яка наука виникає тільки з відповідного мистецтва, і будь-якій науці таке мистецтво передує, а тому не може воно не передувати і науці соціальній⁴⁸.

Новим духом вперше повіяло тільки з часів Жана Бодена, який був першим, хто ризикнув висловити таке сміливе для свого часу узагальнення, як те, що у житті кожного народу простежується період зародження, розквіту і занепаду. Це був уже рішучий, однак, досить передчасний крок до наукового погляду на політику, зазначав О.Стронін. Крім того, Боден залишає вже ту абсолютну точку зору найкращих повсюди форм правління і прямо висловлюється, що політичні закони співвідносяться з різними народами, з різноманітністю природи, моралі і суспільного побуту людей. Ідеться про географічний напрям.

Певним чином і інші фундаментальні політичні узагальнення, зокрема ідея прогресу, закріплюються зазвичай то за Вольтером, Тюрбо, Кондорсе, то за німецькими філософами історії, належить ще янсеністу Ніколю, який у своїй праці про буття Бога говорить: «Існує постійний, настільки давній, як світ, прогрес. Прогрес цей схожий на прогрес людини, яка виходить з дитинства і переходить у інший вік»⁴⁹. Хоча спочатку ця ідея і набула характеру знову ж таки абсолютного характеру безконечної і безумовної досконалості людського роду, з таким характером дійшла і до наших днів, проте узагальнення це було уже достатньо широке для того, щоб стало можливим побудувати на ньому науку.

І ось у XIX ст. знайшовся і зодчий, який, спираючись на підготовлений таким чином ґрунт, заклав на ній вічний і непохитний фундамент – це Огюст Конт, такий Арістотель суспільствознавства, яким перший був для природознавства. Хоча головна його праця щодо соціальної науки є та, яка належить до історії, і саме в історії ідей, а не політики, однак багато, вірніше – все, що він називає статикою суспільства, стосується прямо до нашого предмета, так як «політика є по відношенню до історії політичною, також, що статика по відношенню до динаміки: перша є наукою організації, друга – наукою життя»⁵⁰. У праці «Політика як наука» О.Стронін майже повністю використав 50-й розділ курсу позитивної філософії О.Конта, стверджуючи при цьому, що це «безсумнівне, на його думку, досягнення політичної науки»⁵¹, хоча досягнуте і з іншої точки зору, ніж його.

Суспільство, так як і будь-який організм, на думку О. Строніна, має свій початок і свій кінець. Рух суспільства здійснюється на основі біологічних законів. Історію вчений розглядав як постійну зміну шести стадій: прогрес, застій, регрес, виродження, переродження і відродження.

Остання закінчена книга О.Строніна – «Теорія громадськості» була опублікована наприкінці березня 1885 р. Назва книги цензорами була змінена. О.Стро-

нін вимушений був назвати її «Історія науки». Варто зазначити, що і розділи цієї книги мають назви: «Історія цивілізації», «Історія культури», «Історія громадянськості». В останньому О.Стронін сформулював власну теорію майбутнього – «абсолютну демократію». «Абсолютна демократія», на його думку, здійсниться внаслідок тривалої боротьби багатьох поколінь, перетворюючи існуючу або ту, що стоїть на черзі у різних країнах «відносну» демократію, яка нездатна до переборення соціальних несправедливостей, а лише робить на них «демократичні латки». Новий устрій потребує докорінної перебудови держави, крутого історичного перелому.

Значна увага у концепції приділялась економіці. «Питання матеріально-економічного забезпечення, – зазначав він, – завжди є, було і буде одним із найважливіших питань не лише культури, але й громадянськості». Економічну базу «абсолютної демократії» він вбачав у возвеличенні виробничої сили праці. Пропонував радикальну зміну економічного ладу. Насамперед передбачав нову систему розподілу багатств, виникнення нової організації праці, нову систему кредитів, систему збереження коштів, «політ науки», розширення можливостей торгівлі та транспорту (доречним буде згадати, що О.Стронін передбачив появу авіатранспорту). При «абсолютній демократії» основами права мали бути: громадська думка, совість, преса. Визначив також розквіт громадянськості, де мали знайти втілення кращі зразки цивілізації і культури. На його думку, значна роль у розвитку громадянськості належить жінкам, тому що за станом жіночої громадянськості можна судити про рівень місцевої цивілізації і культури. «Абсолютна демократія» повинна була змінити «пірамідальну», вертикальну структуру суспільства, зберегти лише територіальні об'єднання. Таким було розуміння «абсолютної демократії», сформульоване О. Стронінім.

У 60-ті роки ним була задумана ще одна оригінальна праця – «Теорія особистості», яка, на жаль, залишилася незавершеною. Вчений прагнув, використовуючи біографічний метод, запропонувати близько тисячі біографій людей різних професій із різних прошарків суспільства, з метою знайти зв'язок історичних закономірностей у долях людей, зрозуміти причини невдач і злетів у їх долях. Аналізу піддавалися й етапи його особистого життя. Чому в роки миколаївської реакції він став учителем («нашестья педагогізму»), а в роки поживання (1855–1862) – громадським діячем, «до чого ніколи раніше не визначав себе». Його воля об'єктивно була наслідком історичних обставин – на його житті підтвердився загальний біографічний закон, відкритий Г.Боклем.

Варто зазначити, що книги О.Строніна отримали широкий резонанс. Одні відгукувалися досить позитивно, натомість інші піддавали нищівній критиці. Найяскравішим критиком книг виступив М. Михайловський. До речі, велика стаття «Аналогический метод в общественной науке («История и метод». Соч. А.Стронина)», власне, «створила Михайловському ім'я». Інший критик, який підписався ХУ, визнавав невдалими спроби О.Строніна створити новий метод вивчення історії, водночас віддавав належне «самостійності думки» автора, солідності його знань; і вважав, що «подібна праця не залишилася непоміченою навіть у будь-якій європейській літературі».

М.Драгоманов, оцінюючи праці О.Строніна «История и метод» (1869), «Политика как наука» (1872), «История общности» (1886) та незакінчену працю «Теория личности», писав: «Незвичайні теоретичні здібності автора вкупи з позитивізмом продиктували йому масу гостроумніших заміток, дедукцій, найдорожчих для філософа історії, і коли б праці Строніна були напечатані на якій-небудь західноєвропейській мові, то в Європі було б оцінено, що вони вносять у науку»⁵².

Імовірно, і для нас настав час дослідити наукову спадщину Олександра Івановича Строніна – оригінального, самобутнього представника політичної думки

другої половини XIX ст., талановитого педагога, історика, соціолога, який зробив значний внесок у становлення і розвиток українського, російського і світового історичного, політичного та соціологічного знання.

¹ *Де-Роберти Е.В.* Наши социологи («Политика как наука» А.И.Стронина «Мысли о социальной науке будущего П.Л. // Санкт-Петербургские ведомости. – 1873. – № 3, 4, 19, 33, 58, 125; *Михайловский Н.К.* Аналогический метод в общественной науке («История и метод». Соч. А.И. Стронина) // *Михайловский Н.К.* Сочинения. – Санкт-Петербург, 1896. – Т.1. – С.330–390; *Ткачев П.Н.* Ташкентец в науке // Дело. – 1872. – №12. – С.25–32.

² *Лейкина-Свирская В.Р.* Три книги А.И.Стронина // Исторические записки. – Москва, 1987. – Т.115. – С.242–267.

³ *Маркова А.В.* Философия политики А.И. Стронина. – Москва, 1995.

⁴ <http://kataev.iatp.org.ua/rus/14/#paraagraph35>

⁵ *Світленко С.* Народолюбець Олександр Стронін // Київська старовина. – 2001. – №2. – С.144.

⁶ *Владимирский-Буданов М.Ф.* История университета св. Владимира. – К., 1884. – Т.1. – С.СXL.

⁷ Цит. за: *Лейкина-Свирская В.Р.* А.И.Стронин // Революционная ситуация в России в середине XIX века: деятели и историки. – Москва, 1986. – С.159.

⁸ Там же. – С.160.

⁹ Див.: *Світленко С.* Зазн. праця. – С.144.

¹⁰ Цит. за: *Лейкина-Свирская В.Р.* А.И.Стронин. – С.161.

¹¹ Там же.

¹² *Драгоманов М.П.* Два Учителя // *Драгоманов М.П.* Вибране «... мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні». – К., 1991. – С.594.

¹³ *Б (аллин)* Некролог Стронина. – Южный край. – 1889. – 10 февраля.

¹⁴ *Пирогов Н.И.* О воскресных школах. – Санкт-Петербург, 1887. – Т.2. – С.229.

¹⁵ *Гніп М.* Громадський рух на Україні 1860-х рр. – Харків, 1930. – Кн.1. Полтавська гімназія. – С.10.

¹⁶ Див.: *Граховецький Д.* Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860–1862 рр.) // Україна. – 1928. – №4. – С.67.

¹⁷ *Конисский А.Я.* Из воспоминаний старого полтавца // Киевская старина. – 1900. – Т.68. – №3. – С.149–152.

¹⁸ Там же.

¹⁹ *Драгоманов М.П.* Зазн. праця. – С.597–598.

²⁰ Там само. – С.599.

²¹ Там само.

²² Там само. – С.600.

²³ Там само.

²⁴ Там само. – С.600–601.

²⁵ Цит. за: *Світленко С.* Зазн. праця. – С.148.

²⁶ *Конисский О.Я.* З життя в Полтаві: Частина з моїх споминів // Правда. – 1890. – Т.2. – Вип. 5. – С.107.

²⁷ *Драгоманов М.П.* Зазн. праця. – С.596.

²⁸ Цит. за: *Гніп М.* Зазн. праця. – С.217.

²⁹ *Гуревич П.* «Дело о распространении малороссийской пропаганды» // Былое. – 1907. – №7. – С.169.

³⁰ Там же. – С.170.

³¹ Там же.

³² Там же. – С.172.

³³ Там же.

³⁴ Отрывок из дневников А.И.Стронина // Былое. – 1907. – №7.

³⁵ Цит. за: *Лейкина-Свирская В.Р.* Указ. соч. – С.164.

³⁶ Цит. за: *Кельнер В.Е.* «Народная Энциклопедия» Александра Стронина (Из истории книжного дела 70-х гг. XIX в.) // История СССР. – 1985. – №6. – С.121.

³⁷ *Лейкина-Свирская В.Р.* Указ. соч. – С.164.

³⁸ Цит. за: *Кельнер В.Е.* Указ. соч. – С.121.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же. – С.122.

⁴¹ Там же. – С.123.

⁴² Драгоманов М.П. Два учителя. – С.603.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само. – С.604.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Стронин А.И. Политика как наука. – Санкт-Петербург, 1872. – С.5.

⁴⁷ Там же. – С.5.

⁴⁸ Там же. – С.6.

⁴⁹ Там же. – С.7.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Там же.

⁵² Драгоманов М.П. Два учителя // Драгоманов М.П. Вибране «... мій задум зложити начерк історії цивілізації на Україні». – С.611.

The article is dedicated to little known in Ukraine social figure, pedagogue, organizer of first Sunday schools and author of numerous political works and of «People's Encyclopedia» Oleksandr Ivanovych Stronin. His course of life and work is revealed. Attention is accentuated on a period when O.Stronin stayed in Ukraine, his cooperation and connection with M.Drahomanov and other famous Ukrainian figures of the second half of the XIX century are reconstructed.

О.М.Ігнатуша*

ВУЦТОК: НЕВІДОМА СТОРІНКА ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

На основі виявлених архівних документів висвітлено роботу Всеукраїнського церковного тимчасового організаційного комітету (ВУЦТОК), який у 1930 р. очолив рух за відновлення Української православної церкви – спадкоємиці УАПЦ, знищеної радянською владою. Проаналізовано протоколи засідань ВУЦТОК, визначено склад комітету, місце, періодичність і напрямки роботи останнього, охарактеризовано його роль у духовному житті українського суспільства доби утвердження тоталітаризму.

Однією з білих плям української історії ХХ ст. є виникнення та діяльність Всеукраїнського церковного тимчасового організаційного комітету, відомого за аббревіатурою «ВУЦТОК». Нечисленна література повідомляла, що він виник після «самоліквідації» Української автокефальної православної церкви (УАПЦ)¹, можливо, у середині 1930 р. Як відомо, вона відбулася 28–29 січня того року під впливом сфабрикованої справи про «контрреволюційну Спілку визволення України» (СВУ).

Комітет здійснював організаційну роботу з відновлення розгромленої більшовиками конфесії, яка постала в грудні того самого року під назвою «Українська православна церква (УПЦ)». Її очолив митрополит Іван Павловський. Відтак комітет припинив своє існування.

Оце, власне, й уся інформація про інституцію, яку донедавна мали дослідники. Жодних відомостей про неї немає ані в праці І.Власовського «Нарис історії Української православної церкви», ані у фундаментальному збірнику «Мартирологія українських церков». «Ми не маємо даних документальних, щоб освітлити стан УАПЦ в часах управління митрополита харківського Івана Павлов-

* Ігнатуша Олександр Миколайович – д-р іст. наук, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету.

E-mail: Ignatusha@yandex.ru

ського»², – визнавав І.Власовський. «З тієї тяжкої доби збереглося дуже мало документальних даних і статистики. Невідомі навіть імена всіх єпископів, які очолювали 7 останніх церковних округ на початку 30-х років; відомо лише, що митрополитом у Харкові був Іван Павловський, Київську (і, мабуть, також Уманську) церковну округу очолював архієп. Костянтин Малюшкевич, Вінницьку – архієп. Володимир Самборський (1930–32) і єп. Олександр Червінський (1932–34)»³, – резюмує «Мартирологія українських церков».

Лише митрополит Василь Липківський у примітках до «Історії Української православної церкви» алегорично звертає увагу на «варту коло гробу УАПЦ», поставлену Державним політичним управлінням (ДПУ), «щоб мати в своїх руках певні органи і певних відповідальних осіб за мертвий спокій української церкви»⁴. Хоча ця образлива та негативна характеристика стосувалася всієї доби після «самоліквідації» Української автокефальної православної церкви з наголосом на події відносно формування структури УПЦ у грудні 1930 р., вона рівною мірою може бути віднесена й на адресу ВУЦТОК. Адже йдеться про спадкоємні церковні структури, керовані одним і тим же лідером. Митрополит В.Липківський писав: «За митрополита ДПУ призначає свого «завжди готового» комсомольця Івана Павловського і при ньому утворює Всеукраїнську церковну раду під головуванням його самого в складі лише трьох осіб (священників), поділяє українські парафії на 7 епархій і в кожному призначає єпископа, уже випробуваного в «завжди готовності», і при ньому епархіальну раду в складі секретаря і скарбника. Отже надійна варта коло гробу УАПЦ уже поставлена, вічний могильний спокій її вже забезпечено...»⁵.

Пізніше зовсім в іншому ключі підійшов до оцінки обставин та наслідків діяльності архієпископа І.Павловського історик української церкви – протопресвітер Д.Бурко, який зважав на драматизм суспільно-політичного моменту: «Советський режим глумив до краю ту решту духовенства, яке залишилося при своїх обов'язках, несучи тяжкий хрест служіння Богу і народові до кінця. Бути в ті дні священнослужителем Української православної церкви, то значило свідомо поставити себе під большевицький обух, свідомо приректи себе на мучеництво», – писав він у нарисі, присвяченому І.Павловському⁶. Додаткових відомостей про «останнього на варті буття Української православної церкви» митрополита та його служіння Д.Бурко не подав.

В новітній монографії А.Л.Зінченка, де відображено плідну церковно-організаційну діяльність митрополита І.Павловського, який був керівником комітету, на підставі аналізу архівно-слідчих справ Державного політичного управління наведено важливі дані щодо ініціативної групи, яка існувала у середовищі діячів Української автокефальної православної церкви після надзвичайного собору 28–29 січня 1930 р.⁷ Зокрема реконструювалося ставлення митрополита М.Борецького до цієї ініціативної групи (під нею ми розуміємо передусім членів ВУЦТОК).

В 2004–2005 рр., відтворюючи історію розколу й модернізаційних трансформацій у православній церкві України (О.М.Ігнатуша⁸), а також аналізуючи специфіку державно-церковних взаємин у республіці 1917–1930-х рр. (А.М.Киридон⁹), автори відкрили нові дані про комітет. Вони ґрунтувалися на архівних джерелах, зокрема з фондів ВУЦВК УСРР¹⁰ та адміністративного відділу Харківського окрвиконкому¹¹. Проте спектр діяльності ВУЦТОК у цих публікаціях предметно не аналізувався. Причиною була не тільки неповнота зібраних даних про діяльність комітету, а й другорядність сюжету його минулого щодо загальної історії УАПЦ – УПЦ, яка була предметом згаданих досліджень. А.М.Киридон ввела до наукового обігу протоколи епархіальних зібрань, організованих ВУЦТОК у листопаді 1930 р.¹², проаналізувала більшість із них, окрім відсутнього в ЦДАВО України протоколу Харківського епархіального зібрання.

Зважаючи на цю обставину і беручи до уваги важливу роль комітету в українській церковній історії ХХ ст., спробуємо спеціально звернутися до історичної характеристики вказаної інституції. У даній статті ґрунтуємося, головним чином, на джерелах Державного архіву Харківської області, які до цього часу не піддавалися предметному аналізу.

Виявлені документи дозволяють відповісти на низку питань щодо складу ВУЦТОК, періодичності, місця його роботи, сутності тих питань, які виносилися на його розгляд. Вони наближають до кращого розуміння значимості цього органу в долі української церкви, а отже, й у національному русі та суспільно-політичних процесах суперечливої доби сталінської модернізації й утвердження тоталітаризму.

Матеріали засідань ВУЦТОК відклалися в Державному архіві Харківської області – фонді Харківського окрвиконкому, справі під назвою «Протоколи засідань Харківської єпархіальної ради і Всеукраїнського церковного товариства» за 1930 р.¹³ Документи збереглися у засвідчених копіях. Тож із джерелознавчого погляду їх відзначає велика доля достовірності та інформативності.

Час роботи установи. Виявлені матеріали фіксують діяльність церковного комітету лише протягом трьох місяців – з 9 вересня (протокол, ч.20) по 1 грудня 1930 р. (протокол, ч.32).

12 протоколів характеризують різну інтенсивність роботи установи. Якщо за вересень того року зберігся лише 1 протокол і відбулося одне, можливо, два засідання (протокол, ч.21 відсутній), то в жовтні таких засідань пройшло вже не менше трьох, а у листопаді – чотири.

Один із протоколів уточнює час початку роботи ВУЦТОК. В документі міститься посилання на попередню ухвалу, прийняту на другому засіданні комітету 12 червня 1930 р.¹⁴ Тож найвірогідніше комітет почав працювати у першій половині того місяця. Подібного висновку доходить й А.М.Киридон, аналізуючи документи ЦДАВО України, зокрема покликаючись на пізніші свідчення І.Павловського про звернення ініціативної групи до НКВС із клопотанням утвердити нову організацію «Українська православна церква»¹⁵.

Місце роботи та склад співробітників. Робота ВУЦТОК проходила в Харкові. Про це свідчить не тільки факт виявлення документів у Державному архіві однойменної області. На кількох останніх стоять штампи й резолюції про проходження їх через апарат адміністративної секції міської ради. Врешті, в одному з протоколів цитується текст листа з поштовою адресою церковного комітету – «площа Урицького, Воскресенський собор, м. Харків». Отже, він працював у кафедральному соборі колишньої УАПЦ.

На безпосередню пов'язаність ВУЦТОК із цим містом указує склад комітету. Його члени в час діяльності УАПЦ належали до керівництва Харківської єпархії цієї церкви. Це зокрема архієпископ І.Павловський, священник Д.Любеч і мирянин Д.Оробинський. Власне, цими трьома прізвищами й обмежувався склад комітету. Стабільність складу установи протягом трьох останніх місяців існування дає підстави припускати, що він був незмінним також у попередньому часі, документів за який немає.

Отже, діяльність ВУЦТОК відбувалася в Харкові – тодішній столиці УСРР, де були зосереджені керівні кадри колишньої Української автокефальної православної церкви. Працею на її користь вони заслужили повагу своїх духовних братів. Саме архієпископові І.Павловському, який з 1 грудня 1926 р. очолив Слобожансько-Донецьку єпархію¹⁶, попри політичний та економічний тиск із боку влади, вдавалося у 1927–1928 рр. втілювати серйозний проект УАПЦ. Він був відповідальним редактором часопису «Церква й життя». Архієпископа характеризували як людину високої культури, самовіддану, чесну, співчутливу¹⁷. Священник Д.О.Любеч із с. Мерефа так само з 1 грудня 1926 р. був членом Сло-

божансько-Донецької округової церковної ради¹⁸. Він мав середню освіту, користувався повагою парафіян. Фах бухгалтера, набутий попередньо, допомагав йому і церковній раді порядкувати фінансово-господарчими справами. 4 травня 1927 р. округову церковну раду очолив мирянин Д.П.Оробинський¹⁹. Усіх трьох діячів об'єднала духовна та, очевидно, й ідейна близькість. Після терору проти ієрархії Української автокефальної православної церкви в першій половині 1930 р. вони не зламалися і не покинули своєї праці, зберігши почуття єдності.

Лише одне засідання ВУЦТОК протягом вересня – листопада виявилось розширеним. Воно відбулося 14–16 листопада під знаком наближення церковного собору, яке вирішили назвати передсоборним. Тоді у його роботі, окрім традиційно головуючого архієпископа І.Павловського, секретаря, священника Д.Любеча й Д.Оробинського, взяли участь заступник голови, архієпископ К.Малюшкевич та член комітету протоієрей К.Бутвиненко. З правом дорадчого голосу на засіданні були присутні архієпископи Ф.Сергієв й Ю.Калішевський, єпископ М.Карабіневич, протоієрей А.Кодинець та мирянин Ю.Машкевич. Навряд чи варто характеризувати всіх учасників цього зібрання як «завжди готових» до послуг ДПУ. Прізвиська згаданих діячів «Мартирологія українських церков» подає як мучеників за віру²⁰.

Місто роботи комітету – Харків – було не тільки місцем згуртованості Української автокефальної православної церкви. Тоді це було єдино прийнятне для влади місцеперебування «опозиції», яку вона намагалася тримати у полі зору для оперативного знешкодження. Нагадаємо, що 1930 р. до Харкова було переведено керівництво Українського екзархату Російської православної церкви та Української синодальної церкви. Тож це було й єдине місце для відстоювання громадських і церковних прав.

Сталева логіка цього місцеперебування готувалася владою задовго до 1930 р. В листі одного з єпископів УАПЦ до митрополита В.Липківського, написаному одразу після аудієнції автора у голови ДПУ УСРР В.А.Балицького 4 січня 1925 р., вже тоді цитувалися слова високого посадовця: «В майбутньому нам треба ближче підійти один до другого. От, на жаль, тільки не зручно зноситись нам з ВПЦР; гарно було б, якби ваш керуючий орган перебував постійно в Харкові; тоді нагальні питання «спільної тактики» враз би розв'язувались»²¹. Тривалий час Українська автокефальна православна церква не прислухалася до цієї «рекомендації», що, вірогідно, стало однією з причин ліквідації органів її керівництва у Києві (січень 1930 р.) та подальшого дозволу на створення відповідного осередку в Харкові.

Можливо, керівництво Харківської єпархії УАПЦ краще за київських колеґ розуміло цю логіку сили й зневаги до інакодумців. Зневірившись у спробах ефективно протидіяти ліквідації керівних органів церкви, воно спробувало почати все з початку – провести роботу з організації останньої в Харкові. Чи це був відкритий компроміс із владою, своєю совістю, чи лише усвідомлення вузького вибору, який надавала доля для збереження української церкви, – відповісти важко. Але її лідери вважали за можливе хоча б у такий спосіб продовжити церковне життя. Можливо, саме під впливом цих факторів з'явився відомий лист митрополита І.Павловського до архієпископа І.Теодоровича від 5 серпня 1931 р., який А.Л.Зінченко вважає інспірованим²².

Коло дійових осіб ВУЦТОК не обмежувалося трійкою працівників. Протоколи називають прізвиська інших діячів колишньої Української автокефальної православної церкви, що об'єдналися навколо нового організаційного центру. Це були архієпископи Й.Оксіюк, К.Малюшкевич, О.Червінський, Ф.Сергієв, Ю.Міхновський, єпископи В.Бржоснівський, В.Дахівник-Дахівський, К.Бей, М.Карабіневич, М.Задвірняк, П.Тарнавський, Ю.Калішевський, протоієреї А.Кодинець, К.Бутвиненко, Л.Юнаків, священник А.Кузьминський. Цей перелік у зіставленні

з прізвищами учасників I надзвичайного собору УАПЦ 28–29 січня 1930 р., які наводить Д.Святогірський (архієпископи І.Павловський, К.Малюшкевич, В.Самборський і єпископи М.Карабінович, О.Червінський, К.Бей, В.Бржоснівський та 40 священників)²³, навіює сумні гадки про можливу участь зазначених вище осіб у попередніх агентурних розробках ДПУ щодо створення ініціативного комітету з розвалу УАПЦ у процесі цього собору. Як пише А.Л.Зінченко, «швидше всього, що організатори цього зібрання подали делегатам якісь певні надії щодо нової організації Української церкви»²⁴. На підставі дослідження матеріалів допиту митрополита М.Борецького А.Л.Зінченко повідомляє: ініціативна група в середовищі послідовників УАПЦ виявилася одразу після собору. Ставлення М.Борецького до неї було таким самим, як і митрополита В.Липківського, відрозливим: «Праця ініціативної групи, як щось безініціативне, мертво й для життя не потрібне... Ходить отим котиком навколо нас та все нам то пісеньки співає, то казочки каже, а діла ...від неї не чуємо... Хороший котик і пісня його хороша, але ми за цим котиком не підемо. Ми підемо за Христом... Через Голгофу, хрест і смерть – то є Христова дорога...»²⁵. Цілком можливо, що ядро цієї ініціативної групи склали зламани Державним політичним управлінням люди, готові до співпраці з владою. Вони ж були й членами ВУЦТОК. Але подібно до того, як достеменно реконструювати події на соборі можна лише за протоколами та свідченнями учасників, так само і висвітлювати закулісну боротьбу ДПУ з церквою після нього потрібно лише за відповідними першоджерелами.

Головна мета діяльності комітету полягала в координації руху розрізних частин церкви й утриманні українських парафій у рамках організаційної єдності в той період, коли адміністративна структура її ще не була відновлена. У цьому був важливий момент – не дати громадам відчутти розпад конфесії, зберегти мобілізуючий потенціал української церкви, згуртувати навколо неї свідоме громадянство.

Наскільки ВУЦТОК популяризував ідею відновлення останньої, документи прямо не повідомляють. У них не йдеться про цілеспрямовані агітаційні акції, які б доносили до широкого загалу інформацію про факт існування комітету, місце його перебування, мету та зміст роботи. Можливо, така інформація була поширена на початку діяльності установи. Хоча з огляду на значну підтримку ідеї української церкви в суспільстві, здається, що в такій агітації не було гострої потреби. Водночас і державно-політична атмосфера зовсім не сприяла їй, яка була б розцінена як «контрреволюційна вилазка» «недобитків» розгромленої Української автокефальної православної церкви.

Для координації організаційної роботи в межах колишніх церковно-адміністративних та державних округ було призначено спеціальних представників. З обіжного листа НКВС від 21 липня 1930 р.²⁶ відомі імена цих уповноважених. У Дніпропетровській і Полтавській округах таким представником був архієпископ І.Павловський, у Чернігівській та Волинській – архієпископ К.Малюшкевич, у Вінницькій, Бердичівській і Проскурівській – архієпископ О.Червінський, в Уманській – єпископ М.Карабінович, у Шевченківській та Зінов'євській – єпископ К.Бей, у Білоцерківській – єпископ В.Бржоснівський, у Лубенській і Конотопській – протоієрей А.Кодинець, в Одеській – священник А.Кузьминський. Після 2 вересня 1930 р., коли адміністративний поділ на округи було скасовано, у протоколах про них згадується як про «епархіальних представників».

Постаті їх наводять на певні міркування. Визначені комітетом імена навряд чи подавалися без погодження із силовими відомствами. Зокрема відомо, що на території Конотопської округи мешкав архієпископ Ю.Міхновський, проте представником ВУЦТОК його не призначили. Цю посаду закріпили за ієрархічно нижчою особою (протоієреєм). Не став біля стерня Одеської округи й єпископ Ю.Ка-

лішевський, який з 1929 р. служив на Одещині єпархіальним архієреєм. Але це не означає про «завжди готовність» підтакувати владі з боку тих, кого визначили уповноваженими на Конотопщині та Одещині. Важливими у визначенні кандидатур були риси особи, внесок її в розвиток національної церковної справи.

Зокрема священник А.Кузьминський проявив себе як талановитий організатор. Ще з 1917 р. він приєднався до українського національного церковного руху. Був членом з'їзду українського духівництва й мирян, на якому ухвалено боротися за автокефалію української церкви. В 1920 р. – член «Українського церковного братства на Полтавщині». У 1922 р. його висвячено на священника. До 1928 р. служив на Полтавщині. Його обирали благовісником УАПЦ. Він був автором і композитором співів із Св. літургії, керівником та викладачем районних пастирських курсів. Від 1928 р. обійняв місце настоятеля Свято-Покровського кафедрального собору в Одесі²⁷.

Доля священнослужителів складалася незалежно від того, йшли вони на компроміс із владою чи ні. Для останньої вони були лише витратним матеріалом у досягненні власної мети. Цінність людського життя ця влада оцінювала, згідно з «класовими поняттями». Використавши «матеріал», система його позбувалася.

Починаючи з 1930 р., кілька разів заарештовували архієпископа К.Малюшкевича. Тоді ж під забороною виїздити з Умані опинився інший уповноважений – єпископ М.Карабінович. Ще раніше – 1928 р. – репресували єпископа К.Бея²⁸.

Протягом 1930 р. зазнавали арештів й інші діячі української церкви, які підтримали діяльність ВУЦТОК, зокрема згаданий єпископ Ю.Калішевський. Не виключено, що він перебував під арештом саме тоді, коли відбувалося призначення уповноважених комітету. Два єпископи – В.Дахівник-Дахівський та М.Задвірняк – після арештів 1930–1931 рр. на волю вже не повернулися.

Ці репресії відбувалися у загальному контексті наступу влади на українську церкву. Про події того часу митрополит В.Липківський писав: «Улітку 1930 року митр. Миколу Борецького заслано до Ярославля в концлагер, де він і зараз перебуває. Ще раніше заслані – прот. Карпов і М.Хомічевський до Владивостока, прот. Ю.Красицький, Д.Ходзицький і архідиякон Є.Пивоварчук на північ, і в Софії зараз нікого з давніх не залишилось»²⁹.

Починаючи свою роботу, представники ВУЦТОК за погодженням із владою отримали справи й матеріальні цінності, які раніше перебували у віданні округових церковних рад.

Для проведення єпархіальних зборів комітет надсилав на місця своїх уповноважених. Відомо, що на збори Харківської, Вінницької та Лубенської єпархій у листопаді 1930 р. визначено було направити архієпископа І.Павловського; Київської й Уманської – архієпископа К.Малюшкевича; Білоцерківської та Черкаської – протоієрея К.Бутвиненка. Саме на цих уповноважених покладалося складне завдання дбати про те, щоб члени ВУЦТОК мали матеріальну можливість приїхати для участі в єпархіальних зборах (протокол від 17 жовтня, ч.23)³⁰.

Члени комітету інструктували своїх представників щодо вчасного й оперативного оформлення протоколів єпархіальних зборів, які мали бути надіслані до Харкова. Від уповноважених вимагали подання відомостей про благовісників, переміщення священників по службі, висвяти. Їх зобов'язували складати і надсилати списки парафій, що входили до єпархії, з обов'язковим зазначенням адміністративного району.

Більшість питань, які розглянув ВУЦТОК протягом осені 1930 р., стосувалися розгляду заяв духівництва та парафіяльних церковних рад про їх приєднання до Української православної церкви. Останні, як правило, вирішували позитивно. Священнослужителям видавали відповідні посвідчення. Протягом

зазначеного часу до комітету подали заяви й отримали посвідчення єпископи УАПЦ М.Задвірняк (9 жовтня), В.Дахівник-Дахівський (18 жовтня), П.Тарнавський (18 грудня), а також багато священників різних єпархій. Серед прийнятих був і відомий протоієрей Л.Юнаків, який з 1927 по 1930 рр. очолював вищий адміністративний орган УАПЦ – Всеукраїнську православну церковну раду (обіймав посаду голови до моменту її ліквідації). Протягом зазначеного часу ВУЦТОК задовольнив клопотання 3 єпископів, 66 священників, 5 дияконів, 90 парафіяльних церковних рад.

До УПЦ приєднувалися навіть ченці, що вносить свій нюанс у характеристику ставлення чорного духівництва до неї. Згадаємо, що воно до Української автокефальної православної церкви, особливо на початку 1920-х рр., загалом було упередженим. Відомо, що 9 жовтня до УПЦ прийняли ієромонаха М.Піддубного з Лубенської єпархії (протокол, ч.22)³¹.

Процедура приєднання відбувалася формально. Під час одного засідання вносили рішення по кільканадцяти заявах. Проте від духівництва принципово вимагалось подати документи про висвячення, без чого кандидатам відмовляли (зокрема священнику І. Порицькому з Київської єпархії).

Навіть у драматичний час гострої нестачі «кадрів» комітет продемонстрував вимогливість у справі дотримання канонів православної церкви. Причому це відбувалося тоді, коли йшлося про відхід від «революційної» практики УАПЦ, зокрема з питання шлюбного стану духівництва. Про це свідчило рішення ВУЦТОК (протокол від 18 жовтня, ч.24) щодо відмови в приєднанні до складу Української православної церкви священника Лубенської єпархії П.Винника («до часу остаточного з'ясування його родинного стану»³²). Не прийняли до УПЦ також і Р.Марущенка з тієї ж єпархії, зважаючи на «невідповідний його родинний стан» (протокол від 1 грудня, ч.32)³³.

Високі моральні вимоги висувалися до осіб, які, попередньо зрікшись сану, намагалися повернутися у лоно церкви. Відмовляючи священнику з Білоцерківської єпархії Є.Музиченку в задоволенні його клопотання, ВУЦТОК пропонував останньому подати відповідну заяву до майбутнього церковного собору.

Так само відмовили у приєднанні до Української православної церкви священнику з Лубенщини Ф.Петровському. Підставою для відхилення заяви була ціла низка застережень: «Не по-священницьки поводитьсь зі своїми парафіянами, не як священник, навіть не як віруюча людина поводитьсь зі святощами, і до того він зрікався сану» (протокол від 9 вересня, ч.20)³⁴. Йому запропонували залишити Остап'євську парафію.

Поставали й інші кадрові питання, зокрема було розглянуто клопотання архієпископа Ю.Міхновського, який служив у парафії в Конотопі, щодо надання йому тритижневої відпустки для виїзду у Київ із метою лікування. Відповідальність моменту вимагала прохати архієпископа про призначення його заступника на час відпустки, а також погодження цього питання з уповноваженим представником комітету, протоієреєм А.Кодинцем (протокол від 4 листопада, ч.28)³⁵.

1 грудня ВУЦТОК задовольнив клопотання архієпископа Й.Оксюка. Відомий діяч УАПЦ прохав про вибуття зі складу духівництва та членів УПЦ. Він зробив цей крок під впливом політичної істерії довкола процесу Союзу визволення України. У своїй заяві Й.Оксюк написав: «Процес СВУ виявив, що серед провідного складу в УАПЦ були люди, що намагалися своє перебування в церкві й саму церкву використовувати на політичну боротьбу проти радвлади»³⁶. Вимушеність кроку архієпископа, як і сотень інших священників української церкви, була зрозумілою. Не всі знаходили у собі сили до останнього нести важкий хрест священництва.

Серед питань адміністративно-церковного характеру, вирішених комітетом, була доля духовної літератури, що зберігалася в книжковій коморі Української

автокефальної православної церкви у Києві. Згідно з актом, складеним 5 вересня архієпископом К.Малюшкевичем та протоієреєм К.Бутвиненком, книги передали до Харкова. 18 листопада було прийнято рішення про їх розподіл по єпархіях³⁷.

Територія й динаміка підтримки ВУЦТОК. Простежуючи динаміку подання заяв, відзначаємо її зростання. У вересні було розглянуто і задоволено клопотання по 33 заявах, у жовтні – по 64, в листопаді – по 67. Цифри засвідчили, що резонанс ідеї відродження ліквідованої української церкви був достатньо значним. Вірогідно, саме масовість об'єднаної руху та його позитивна динаміка дозволяли комітету порушувати перед державними органами питання про організаційне створення окремої конфесії, а владі зважати на це.

Назви єпархіальних одиниць й адреси, з яких до ВУЦТОК надходили заяви, певним чином свідчать про географію поширення українського церковного руху. Здебільшого він проявився у Центральній Україні, мав резонанс як на Правобережжі, так і Лівобережжі, а також на Слобожанщині. Проаналізувавши заяви про приєднання до УПЦ під кутом регіонального представництва, матимемо таку картину: Київщина – 64, Вінниччина – 51, Білоцерківщина – 21, Лубенщина – 12, Черкащина – 6, Уманщина – 5, Харківщина – 5. Якщо навіть зважити на можливість більш активної подачі заяв у котромусь із регіонів до вересня місяця 1930 р., все одно зазначені показники дають уявлення про співвідношення церковного руху на всеукраїнському просторі.

Південний регіон не мав належного потенціалу. Три парафії Одещини, які висловили бажання сформувати єпархіальний осередок, не отримали на те дозволу з боку НКВС. Це зафіксував протокол від 17 жовтня, ч.23³⁸. Таким чином, влада продовжувала блокаду осередків національного церковного життя в тих місцевостях, де їй це вдавалося. ВУЦТОК зважав на рішення державних структур. Одеську єпархію було вирішено приєднати до Харківської до остаточної ухвали собору про єпархіальну мережу УПЦ. Врешті, Одеська єпархія так і не з'явилася у ній.

Документи дозволяють порівняти рівень ініціативи духівництва й мирян у бажанні відновлення української церкви. Як свідчать дані про кількість заяв, поданих від парафіяльних церковних рад (90), та заяв, поданих від духівництва (74), активність мирян була більшою. Таке співвідношення не варто пояснювати консервативністю духовної верстви. Найімовірніше – це віддзеркалення погромів, затероризованість духівництва і цілком свідоме намагання віруючих відвести удар влади від своїх пастирів. Водночас таке співвідношення показує ступінь народної підтримки української церкви.

Передсоборне зібрання. Серед найважливіших питань, якими займався комітет, були представництво й порядок роботи собору, скликання якого він готував. Останні стали предметом обговорення вже на перших засіданнях установи, оскільки в тій частині протоколів, котру маємо, про них згадується як про такі, що вже порушувалися. Зокрема у протоколі від 30 жовтня, ч.26 зазначалося: «Повістка праці єпархіальних зборів і собору, модус представництва, представники ВУЦТОК на єпархіальні збори залишаються, як і було визначено раніш»³⁹.

Собор, як відомо, відбувся 9–12 грудня 1930 р., але його матеріали до сьогодні не знайдено. Тому навіть запланований порядок денний, який подають протоколи комітету, становить неабиякий інтерес.

Звернімо увагу на те, що собор мав проходити в Києві. Не маємо сумніву, що це було бажанням влади, аби церква від свого імені озвучила її намір щодо перенесення роботи власних керівних органів до Харкова. Зрештою, як свідчить протокол організаційного засідання Всеукраїнської церковної ради – вищого виконавчого органу відновленої церкви, – саме таке рішення й було прийняте.

8 грудня у Софійському соборі мала пройти реєстрація членів собору, організація якої покладалася на єпископа К.Бея. О 19-й годині в київському Бла-

говіщенському храмі передбачалося проведення передсоборної єпископської наради. Ввечері наступного дня, о 18-й годині після спільного молебню голова ВУЦТОК мав відкрити собор. Далі очікувалися привітання комітету, затвердження регламенту та обрання керівних органів – президії, мандатної, соборно-господарчої, редакційної й апеляційної комісій, затвердження порядку денного, доповідь мандатної комісії, привітання голови собору. Після цих процедурних питань делегатам пропонувалося заслухати доповідь ВУЦТОК про організацію Української православної церкви у викладі архієпископа І.Павловського. Принципові питання – «Канони і накази УПЦ» – доручили висвітлити архієпископові К.Малюшкевичу, а статут УПЦ – священникові Д.Любечу.

Проект канонів та наказів попередньо заслухали на передсоборній нараді, схвалили й передали на розгляд і затвердження Всеукраїнського собору.

Проект статуту УПЦ після деяких виправлень передсоборна нарада також подала на затвердження собору. 50 делегатів мали виступити в ролі його фундаторів. Після засвідчення їхніх підписів у нотаріальному порядку статут мав бути переданий на реєстрацію до НКВС УСРР.

Окремим питанням на Всеукраїнському соборі мав стати розподіл УПЦ на єпархії. Проектом передбачалося створення семи єпархій: Харківської, Київської, Вінницької, Білоцерківської, Уманської, Лубенської й Черкаської. Як засвідчили подальші події, ВУЦТОК навіть не порушив перед собором питання про доцільність створення Одеської єпархії, яке попередньо блокував НКВС та котрі члени комітету обіцяли відстоювати. Позиція їх полягала вірогідно у небажанні загострювати відносини із силовими відомствами, від негативної реакції яких залежала доля самого собору. З доповіддю про територіальний устрій на ньому мав виступити архієпископ І.Павловський. Додамо, що здійснений пізніше поділ Української православної церкви на єпархії в цілому відповідав проекту.

У контексті суперечливих питань адміністративного поділу УПЦ хочемо привернути увагу до виявленого організаційного протоколу засідання Харківської єпархіальної церковної ради, який датовано 17 листопада 1930 р. Згідно з її рішенням, Харківську єпархію ще до собору поділили на три благочинства: Харківське, Одеське, Полтавське. Харківське ввірили безпосередньому догляду єпархіального архієпископа, Одеське – архієпископа Ю.Калішевського, Полтавське – архієпископа Ф.Сергієва⁴⁰. Отже, претензії Одеси на роль єпархіального центру ще до собору не знайшли належної підтримки ВУЦТОК. Безперечно, що нечисленність парафій на Півдні України об'єктивно спричинялася до рішення включити їх до складу Харківської єпархії.

Цікаве питання мав висвітлити перед делегатами майбутнього собору архієпископ Ф.Сергієв – «Богослужбовий чин і обряд в УПЦ». Для ідейного спрямування виступу доповідачеві дали пораду взяти за основу одну з попередніх ухвал комітету, тексту якої, на жаль, немає. Передбачалося, що співдоповідачем із цього канонічно важливого питання може бути архієпископ І.Павловський. У протоколах ВУЦТОК не пояснюється, в чому саме полягали особливості богослужбового чину української конфесії, котра намагалася винести уроки з досвіду реформування УАПЦ. Лише певною мірою це питання вдається прояснити за текстом протоколу пізнішого пленуму Всеукраїнської церковної ради УПЦ 19–21 листопада 1931 р. Екскурс, зроблений на згаданому пленумі митрополитом І.Павловським, уточнює, що в доповіді архієпископа Ф.Сергієва йшлося про уніфікацію тексту молитов й обряду богослужіння. Вказівки щодо цього порядку попередньо були оформлені у вигляді наказу комітету та передані на місця ще до собору. На останньому архієпископ Ф.Сергієв по суті лише повторив зміст його «з невеликими додатками»⁴¹.

Окремим пунктом планували винести розв'язання проблеми «повернення зреченців», з якою ВУЦТОК зіткнувся у своїй поточній роботі. Практика вима-

гала уодноманітнення і християнського переосмислення її в умовах диктату системи.

Доповідь із фінансових питань доручили священику Д.Любечу, хоча у реаліях часу питання стабілізації відповідного становища церкви можна було розцінювати як пошук неможливого.

Роботу собору планували завершити обранням митрополита УПЦ, президії Всеукраїнської церковної ради, ревізійної, богослужбової комісії та вищого суду.

Собор мав ухвалити відозву до віруючих. Попри тактичні поступки владі задля відновлення організаційної єдності церкви, ця пропозиція засвідчила принципове збереження стрижня національного духу в ідеології конфесії, спадкоємність його із засадами УАПЦ, невмирущість української ідеї.

Члени комітету вважали за необхідне, аби така відозва, складена й затверджена на соборі, після підписання делегатами була розіслана по єпархіях «для розповсюдження по всіх парафіях і серед усіх віруючих українців»⁴².

Таким чином, передсоборне зібрання ВУЦТОК 14–16 листопада 1930 р. відкрило чимало цікавих моментів щодо організації собору УПЦ та підготовки його рішень, про які з літератури відомо лише у загальних рисах⁴³.

Завершуючи організаційну роботу з об'єднання Української православної церкви, комітет прийняв ухвалу, в якій пояснювався механізм передачі повноважень новим місцевим органам її («З того часу, як відбудуться єпархіальні збори, уповноваження представника ВУЦТОК даної єпархії закінчуються, а вступає до керівництва єпархією єпархіальна церковна рада на чолі з єпархіальним єпископом. Усі справи по організації єпархіального життя: відомості, фінансовий лишок і т. ін. представник ВУЦТОК передає ЄЦР»⁴⁴).

Відносини з державними органами. Інша частина питань, які постали перед комітетом, стосувалася врегулювання відносин із державними органами. Передусім ішлося про забезпечення легітимності майбутнього церковного собору. ВУЦТОК вважав себе зобов'язаним координувати діяльність регіональних осередків церковного життя. На шляху до собору влада весь час виставляла нові перешкоди. Вірогідно, що останній мав відбутися традиційно – на Покрову. Відповідно до державних органів завчасно було подано графік скликання єпархіальних зборів та названо його дату. Але влада навіть у термінах скликання проявляла свою лінію. Як дізнаємося з протоколу від 17 жовтня, ч.23, «в погодженні з НКВС встановлений остаточний термін скликання єпархіальних зборів (підкреслення – *О.І.*), а саме: 1. Харківської єпархії – 3.ХІ ... 2. Київської єпархії 24–25.ХІ ... 3. Б.-Церківської єпархії – 4.ХІ ... 4. Уманської єпархії – 6.ХІ ... 6. Лубенської єпархії – 12.ХІ ... 7. Черкаської єпархії – 6.ХІ»⁴⁵ Через два тижні, як повідомляв протокол засідання від 30 жовтня, влада перенесла терміни скликань єпархіальних зборів і собору. Текст протоколу дає можливість зрозуміти всю непевність, хиткість становища: «Зараз (підкреслення – *О.І.*) дається дозвіл на скликання...»⁴⁶. За цією фразою пронизливо відчувається весь волюнтаризм рішення й гіркота розпачу. Завтра чи післязавтра ці терміни так само могли бути змінені. Називалися нові календарні дати зібрань: Харківської єпархії – 17 листопада, Лубенської та Білоцерківської – 25 листопада, Черкаської, Уманської, Вінницької – 28 листопада, Київської – 8–9 грудня, передсоборної єпископської наради у Києві – 3 грудня, а самого собору в м. Києві – 9–12 грудня. Цього разу визначених термінів дотрималися. Такого висновку доходимо, порівнявши календарні дні планованих зібрань з інформацією протоколів єпархіальних зборів⁴⁷.

До речі, у контексті їх перевірки звернімо увагу на важливий факт: разом із протоколами засідань комітету, які є предметом аналізу, в тій самій архівній справі виявлено і засвідчені копії перших протоколів засідань Харківської єпархіальної церковної ради (№1 від 17.11.30; №2 від 24.11.30; №3 від 24.12.30,

№5 від 30.12.30)⁴⁸, а також харківських єпархіальних зборів УПЦ⁴⁹ (відсутність якого у ЦДАВО України констатувала А.М.Киридон). Тож за останнім протоколом уточнюємо дату, місце, кількість учасників, предмет роботи зборів, організованих ВУЦТОК.

Вони відбулися в м. Харкові у Воскресенському соборі 17 листопада 1930 р. На них були присутні 30 представників від 14 парафій, хоча передбачалося, що всі 19 парафій Харківщини делегують на збори 40 осіб.

Характер харківських єпархіальних зборів Української православної церкви виявився подібним до зборів інших єпархій. Центральним було питання «про організацію УПЦ». Доповідь із нього виголосив архієпископ І.Павловський, як «представник ВУЦТОК»⁵⁰.

Коротка ухвала, сформульована після його доповіді, свідчить про схвальне сприйняття віруючими ідеї відродження Української православної церкви. Її рядки містили слова: «Всі заходи ВУЦТОК по організації УПЦ вважати необхідними й корисними. Дякувати ВУЦТОК за пророблену ним працю по організації УПЦ».

На цих же зборах обрали єпархіального архієпископа. Ним став І.Павловський (він же голова єпархіальної ради). Причому з протоколу дізнаємося, що вибори пройшли на безальтернативній основі. Священик Д.Любеч став секретарем ради, а Д.Оробинський – членом-скарбником. Обрали також двох кандидатів до складу єпархіальної ради. Обидва мали духовне звання – протоієреї Ф.Деняга та М.Кочет (у тексті М.Кочат – *О.І.*)⁵¹. Примітно, що до складу ревізійної комісії Харківської єпархіальної ради ввійшли священики А.Шевченко й А.Кухаренко, а також мирянин Рудина із с. Мерефи. Кандидатом до ревізійної комісії затвердили Муляка – мирянина із с. Вільшани, де існували досить великі парафії. Звернімо увагу на показову обставину. Обидва члени ревізійної комісії Харківської єпархіальної ради – священики А.Шевченко та А.Кухаренко – в період із 1930 до кінця 1935 рр. також служили у с. Вільшанах, тільки в різних церквах цього великого села. Ця обставина у свою чергу спонукає до міркувань, що перед комітетом гостро постало питання стосовно кадрів місцевого церковного керівництва. Місто, зокрема таке, як Харків, виявилось не в змозі рекрутувати необхідних кандидатів на єпархіальні посади. Вірогідно, що під впливом хвилі репресій, яка захлиснула Українську автокефальну православну церкву після процесу СВУ, на передній край її оборони виступило провінційне, але інтелектуально розвинуте й національно свідоме духівництво, яке відзначалося селянським традиціоналізмом. Водночас склад ради показує, що у формуванні структури єпархіального управління превалювали мотиви особистісного характеру. Про рівномірність представництва від різних парафій і районів не йшлося. Обмеження мобільного сполучення унеможливило задовільне функціонування місцевих адміністративних церковних структур. Харківська єпархіальна церковна рада засідала лише один раз на тиждень – по понеділках. Місцем її роботи був усе той же Воскресенський собор міста.

Склад єпархіальної ради та ревізійної комісії цілковито віддзеркалював екстремальність умов, за яких змушене було діяти керівництво. Рада, так само як і ВУЦТОК, була мінімально чисельною лише настільки, аби формально вважатися представницьким органом, – 3 особи. Доба тоталітаризму спонукала українську церкву до наслідування таких форм релігійної організації, які культивувала сама державна влада: «єдиноначальність» та централізм.

Проте церква прагнула, аби її голос лунав максимально потужно, навіть у таких скрутних обставинах. Тому-то харківські єпархіальні збори делегували на Всеукраїнський церковний собор представників, які не входили до складу єпархіальної ради, оскільки остання гарантувала одному зі своїх членів таку участь за посадовим статусом. Тобто разом із протоієреєм М.Кочетом, делегованим на

собор від Харківської єпархіальної церковної ради⁵², Харківщину мали представляти протоієрей Ф.Деньга й член ревізійної комісії, священник А.Шевченко.

Своєю роботою харківські єпархіальні збори, як і збори в інших єпархіях, легітимізували діяльність комітету. Водночас вони віддзеркалили провідну тенденцію трансформації церковного управління. Уявлення про соборноправний устрій церкви суттєво змінилося. До керівництва єпархіальними радами, як також на всеукраїнському рівні, витісняючи мирян, поверталось духівництво. За цією зміною дедалі більше проглядався вплив авторитарного формату церковно-державних взаємин.

Повертаючись до характеристики координуючої ролі ВУЦТОК в ставленні до парафій, які раніше входили до складу УАПЦ, зазначимо, що вона проявлялася також у посередництві між священиками й парафіями, з одного боку, і вищими органами державної влади, – з іншого. Проте лист НКВС від 21 липня 1930 р., адресований до всіх окружних адміністративних відділів, визначав її виключно як посередницьку «між тимчасовим комітетом та парафіями УПЦ до скликання Всеукраїнського надзвичайного собору»⁵³.

Але посередницька роль ВУЦТОК щодо влади таки існувала. Мав рацію митрополит В.Липківський, який проникливо відчув цей зв'язок. Розмірковуючи щодо ліквідації центральних органів церкви на надзвичайному соборі в січні 1930 р., він писав: «Запевне, це таємниця самого ДПУ. Ми можемо лише робити догадки. Річ у тім, що ДПУ з першим надзвичайним собором уже надто перемудрило... Вони (українські парафії – *О.І.*) оказались вільними від усякого контролю, крім звичайної в кожній совітській спільці агентури ДПУ, вільними від усякого церковного начальства»⁵⁴. Централізований адміністративний апарат для тоталітарної держави був потрібен у всіх галузях життя. Саме на нього могли бути покладені завдання й відповідальність при реалізації державних програм. Ця думка знаходить підтвердження і в державно-церковних питаннях, якими мусив опікуватися комітет.

НКВС наставляв відповідним чином по відношенню до ВУЦТОК місцеві ланки державного апарату: «Не треба відмовляти в реєстрації статутів та складення умов з п'ятидесятками українських релігійних громад на користування молитовними будинками»⁵⁵. Протягом липня – серпня настанови керівних органів досягли районного рівня.

Одним із питань, яке можна віднести до сфери обслуговування державних інтересів, було питання щодо обов'язковості купівлі духівництвом і парафіями облігацій державної позики. Комітет надіслав запит до Наркомату внутрішніх справ від імені всього духівництва й отримав відповідь на нього (20 вересня). Відтак НКВС, як центральна адміністративна установа, даючи роз'яснення, зважав на представницькі функції ВУЦТОК та не заперечував їх. Вірогідно, що ці останні були визначені також і реєстраційними документами комітету.

Заради унормування державно-правового становища релігійних громад ВУЦТОК змушений був з'ясувати також болюче для них питання обов'язкового державного страхування церковних будівель (протокол від 18 листопада, ч.30)⁵⁶.

На останньому з відомих засідань комітету 1 грудня 1930 р. заслуховувалася відповідь Наркомату фінансів УСРР про обкладання духівництва самооподаткуванням. Прийнята ухвала передбачала надання парафіям відповідних пояснень.

Цих й інших питань, що лежали у площині правової та економічної залежності від держави, ВУЦТОК не міг уникнути так само, як їх не могли уникнути адміністративні установи інших конфесій.

І все ж характер нав'язаних питань свідчив про бажання влади перекласти на плечі центральних церковних установ поліцейські функції, вимагаючи їх виконання як плату за легальне існування. Тож державна система певною мірою сама була зацікавлена в існуванні адміністративної вертикалі церковної влади.

Це об'єктивно спонукало її до відновлення централізованих форм життя церкви. Сама більшовицька система перебувала у суперечності до комітету й мети його роботи. Логіка централізму вимагала відновлення чітких форм церковної організації (як ланок ефективного впливу на церкву), а логіка імперського мислення та всеросійської ідеології диктувала заперечення українських національних форм її. Ця суперечність відбивала переломний момент сталінської модернізації. Врешті, вже у другій половині 1930-х рр. централізм витіснив інші варіанти організації влади.

Підбиваючи загальний підсумок, акцентуємо, що у протоколах ВУЦТОК відбився складний державно-правовий, економічний і психологічний стан УПЦ, сигналізуючи про численні проблеми її відновлення й боротьбу за своє майбуття. Державний диктат обмежував рамки релігійної та національної свободи.

Водночас загальний огляд діяльності комітету, здійснений за архівними джерелами, не дає права характеризувати і наслідки роботи ВУЦТОК однобічно, лише в політичному ключі. Очевидним є конструктивний сенс їх.

Комітет сприяв збереженню національних форм українського православ'я у жорстких умовах тоталітарного диктату держави, об'єднанню розрізнених парафій в єдину церковну структуру, яка принципово не бажала розчинятися у російському православ'ї. Тим самим генерувалася національна свідомість народу.

Як показує сьогоднішня, питання, суголосні порушеному, варті подальших досліджень та переосмислення. Важливо не запізнитися з практичними висновками. Держава, побудована на відсутності політичних свобод, диктаті, ігнорванні загальнолюдських цінностей, ніколи не забезпечує церкву від бруталного втручання в її життя. Захист від нього один – розбудова демократичного суспільства. Лише у цьому полягає запорука неповернення в тоталітарне пекло.

¹ Боцюрків Б. Знищення Української православної церкви в Радянському Союзі у 1929–1936 роках // Сучасність. – 1990. – Ч.11. – С.85–87; Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917–1930 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1993. – С.167–168.

² Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. – Т.IV. – Ч.I. – Нью-Йорк; Бавнд-Брук, 1961. – С.325.

³ Мартирологія українських церков: У 4 т. – Т.I: Українська православна церква. Документи, матеріали. – Торонто; Балтимор, 1987. – С.906.

⁴ Липківський В. Історія Української православної церкви. – Розд.VII: Відродження української церкви. – Вінніпег, 1961. – С.173–174.

⁵ Там само. – С.174.

⁶ Бурко Д. Українська автокефальна православна церква – вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук, 1988. – С.270.

⁷ Зінченко А. Ієрархи Української церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський. – К., 2003. – С.76, 134.

⁸ Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). – Запоріжжя, 2004. – С.302–305; Його ж. Формування структури української православної церкви (1930 р.) // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2005 рік. – Кн.I. – Л., 2005. – С.267–274.

⁹ Киридон А.М. Час випробувань: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. – Тернопіль, 2005. – С.194–202; Його ж. Українська православна церква (1930–1936 рр.) // Укр. іст. журн. – 2005. – №3. – С.143–159.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф.1. – Оп.7. – Спр.174, 176.

¹¹ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.Р-845. – Оп.2. – Спр.820.

¹² ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.212.

¹³ ДАХО. – Ф.Р-845. – Оп.2. – Спр.820. – Арк.3, 6–18, 24.

¹⁴ Там само. – Арк.8.

- ¹⁵ Киридон А.М. Час випробувань... – С.194–195.
- ¹⁶ ДАХО. – Ф.Р-845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк.18.
- ¹⁷ Зінченко А. Вказ. праця. – С.128.
- ¹⁸ ДАХО. – Ф.Р-845. – Оп.2. – Спр.823. – Арк.16, 20.
- ¹⁹ Там само. – Арк.37.
- ²⁰ Мартирологія українських церков. – С.941–990, 943, 945, 947, 949, 954, 968, 970.
- ²¹ ЦДАВО України. – Ф.3984. – Оп.3. – Спр.270. – Арк.6–7.
- ²² Зінченко А. Вказ. праця. – С.132; Власовський І. Вказ. праця. – С.321.
- ²³ Святогірський Д. До 50-річчя розгрому української церкви (УАПЦ) // Рідна церква. – 1980. – Ч.123. – С.3; Зінченко А. Вказ. праця. – С.74.
- ²⁴ Зінченко А. Вказ. праця. – С.74.
- ²⁵ Цит. за: Там само. – С.76.
- ²⁶ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р-196. – Оп.4. – Спр.95. – Арк.51.
- ²⁷ Мартирологія українських церков. – С.966.
- ²⁸ Там само. – С.945, 948–949.
- ²⁹ Там само. – С.491.
- ³⁰ ДАХО. – Ф.Р-845. – Оп.2. – Спр.820. – Арк.14.
- ³¹ Там само. – Арк.15.
- ³² Там само. – Арк.13.
- ³³ Там само. – Арк.24.
- ³⁴ Там само. – Арк.18.
- ³⁵ Там само. – Арк.9.
- ³⁶ Там само. – Арк.24.
- ³⁷ Там само. – Арк.3, 16, 18.
- ³⁸ Там само. – Арк.14.
- ³⁹ Там само. – Арк.11.
- ⁴⁰ Там само. – Арк.5.
- ⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.174. – Арк.29.
- ⁴² ДАХО. – Ф.Р-845. – Оп.2. – Спр.820. – Арк.8.
- ⁴³ Див.: Мартирологія українських церков. – С.1035; Боцюрків Б. Вказ. праця. – С.86; Власовський І. Вказ. праця. – С.323;
- ⁴⁴ ДАХО. – Ф.Р-845. – Оп.2. – Спр.820. – Арк.6.
- ⁴⁵ Там само. – Арк.14.
- ⁴⁶ Там само. – Арк.11.
- ⁴⁷ Киридон А.М. Час випробувань... – С. 196–198.
- ⁴⁸ ДАХО. – Ф.Р-845. – Оп.2. – Спр.820. – Арк.1, 2,5, 19.
- ⁴⁹ Там само. – Арк.4.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Про нього див.: Мартирологія українських церков. – С.313, 965, 1081.
- ⁵² ДАХО. – Ф.Р-845. – Оп.2. – Спр.820. – Арк.5.
- ⁵³ ДАВО. – Ф.Р-196. – Оп.4. – Спр.95. – Арк.51.
- ⁵⁴ Липківський В. Вказ. праця. – С.173.
- ⁵⁵ ДАВО. – Ф.Р-196. – Оп.4. – Спр.95. – Арк.51.
- ⁵⁶ ДАХО. – Ф.Р-845. – Оп.2. – Спр.820. – Арк.3.

Newly revealed documents allow the author to shed new light on the work of the All-Ukrainian Temporary Church Organizational Committee (AUCTOC), which in 1930 headed the movement for the renewal of the Ukrainian Orthodox Church – successor to the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC), destroyed by the Soviet Government. The author analyzes the minutes of the of AUCTOC meetings, establishes the make-up of the committee, the place and frequency of its gathering, and the direction of its work The author endeavours to define the role of AUCTOC in the spiritual life of the Ukrainian society in the age of the consolidation of totalitarianism.

Т.С.Вінцовський, І.Я.Нікульча*

УКРАЇНСЬКЕ САМОСТІЙНИЦЬКЕ ПІДПІЛЛЯ У ТРАНСНІСТРІЇ (1941–1944 рр.)

Статтю присвячено малодослідженій проблемі розгортання націоналістичного руху Опору на окупованій Румунією території України під час Другої світової війни. Розвідку виконано на основі залучення широкого кола невідомих раніше джерел вітчизняних та румунських архівів. Автори стверджують, що на теренах Трансністрії ідеї відновлення самостійної Української держави здобули підтримку у частини населення, яка співпрацювала з ОУН або співчувала їй та іншим організаціям незалежницького спрямування.

В історії кожної країни, як відомо, існують певні події чи явища, які вважаються ключовими чи визначальними для цілих поколінь. Безсумнівно, до таких для українського народу належить історія Другої світової війни. Це пояснюється масштабністю цієї сторінки минулого людства, передусім трагічними проявами і наслідками, що пройшли мільйонами ниток через долі людей, а також значною політизацією й нерідко фальсифікацією тих чи інших проблем війни. Цілком природно, що, згадуючи про ОУН, частіше за все мають на увазі західний регіон України, де активність цієї структури була помітнішою. Але діяльність Організації мала місце і в інших частинах українських земель. Та якщо про присутність ОУН на центральних і східних теренах України можна прочитати у наукових працях, то Південний Захід її в цьому плані й до сьогодні залишається поза увагою фахівців. Принагідно зауважимо, що під словом «самостійники» ми розуміємо збірний образ українського національного підпілля, до якого входили перш за все ОУН(б) та ОУН(м), а також інші групи УНРівського і гетьманського спрямування, діяльність яких була зафіксована на локалізованій території. Нерідко їх важко точно ідентифікувати за джерелами румунського походження, оскільки останні часто вживали узагальнюючі визначення – «іредентисти», «сепаратисти», «український рух» тощо. Очевидно, це мало місце тоді, коли каральним органам не була зрозуміла різниця між, наприклад, націоналістами радикальними й поміркованими.

Радянська історіографія повністю замовчувала існування українського самостійницького руху на згаданих територіях. Дуже обмежені та скупі дані містилися в розвідках західних дослідників, які просто не мали доступу до основних джерельних масивів, покладаючись передусім на мемуарну літературу¹. Перші праці, безпосередньо присвячені даній проблемі, почали з'являтися лише у 90-х рр. минулого століття. Піонером нового напрямку в дослідженні став відомий одеський історик А.Д.Бачинський, перу якого належать декілька статей². У подальшому розробка цієї тематики продовжувалась, але і в узагальнюючих працях запропоновані сюжети по суті не знайшли свого відображення³, багато питань залишилися не висвітленими, а інші вимагають додаткового аналізу із залученням різноманітних джерел. Доводиться констатувати, що й серед румунських дослідників не знайшлося зацікавлених у вивченні українського іредентизму на території Буго-Дністровського межиріччя.

І це незважаючи на ту обставину, що в політиці уряду І.Антонеску по відношенню до національних меншин українці посідали помітне місце й їм приді-

* *Вінцовський Тарас Степанович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова; Нікульча Ігор Якович – директор Центру міжнародних зв'язків і менеджменту Кагульського державного університету імені В.П.Хаждеу (Кагул, Молдова).*

ляла особливу увагу румунська влада. Українська меншина вважалася неблагонадійною, представники якої проявляли автономістські тенденції щодо румунської держави. В зв'язку з цим вони були постійно під пильним наглядом її силових структур: поліції, жандармерії, військової розвідки, ССІ (спеціальної служби інформації). З розгортанням Другої світової війни ці побоювання знайшли своє реальне підтвердження у вигляді існування цілої низки українських організацій. За даними Генеральної дирекції сигуранци, до 1942 р. в Румунії діяло 5 зафіксованих відповідних груп: 1) Український комітет для допомоги українцям (керівник – І.Ходоровський); 2) Петлюрівський рух (керівник – генерал С.Дельвіг); 3) Асоціація колишніх воїнів петлюрівської армії (керівник – І.Проховський); 4) Український гетьманський рух (керівник – М.Пильмео); 5) Організація українських націоналістів (керівник – І.Григорович)⁴. Практично всі згадувані організації мали філіали у різних містах Румунії.

Однією з найактивніших виявила себе саме ОУН, яка активно закликала до відновлення незалежної соборної Української держави, в тому числі на тих землях, які входили до Румунії – Буковини та Південної Бессарабії. Розширення кордонів королівства у 1941 р. за рахунок Ізмаїльської області, а також тимчасової окупації Одеської, частково Миколаївської й Вінницької областей додало турбот румунським спецслужбам щодо викриття мережі ОУН на даних теренах.

Для більш повного уявлення про місце і роль українського самостійницького підпілля в русі Опору на території Трансністрії (ОУН у документах вживала слово «Забужжя») слід з'ясувати такі обставини: 1) час його діяльності; 2) чисельність; 3) організаційна структура; 4) форми та методи роботи; 5) національний, соціальний та віковий склад; 6) стосунки з радянським підпіллям; 7) співвідношення місцевого елемента з приїшлим; 8) чи змінилися принципи діяльності Організації українських націоналістів протягом досліджуваного часу; 9) якою була активність підпільників у різних частинах Трансністрії; 10) яка пропорція різних політичних організацій серед членів підпілля, передусім ОУН(б) й ОУН(м). Зрозуміло, що обсяг статті не дає змоги відповісти на всі поставлені питання, але окремі з них розглянути необхідно.

Розуміючи неминучість війни між Німеччиною і Радянським Союзом, лідери Організації українських націоналістів задалегідь розробили плани своїх дій в умовах воєнного конфлікту. Незважаючи на певні сподівання отримати допомогу з боку Німеччини та не приховуючи бажання проводити активну збройну боротьбу проти СРСР, керівництво ОУН організувало ряд акцій, у подобиці яких гітлерівці не були втаємничені. До таких зокрема належить формування похідних груп й їх засилання на східні терени України⁵. Частина цих загонів ОУН(б) вирушила на дану територію вже 22 червня 1941 р. Загальна чисельність останніх становила від 3 до 5 тис. осіб, розділених на три великих групи – «Північ», «Центр» і «Південь». Кожна з них складалася з численних малих оперативних ланок, як правило, від 7 до 12 чол. Головною їх метою було налагодження організаційної мережі для перебрання влади до своїх рук. Направилися до України й похідні групи мельниківців. Проте саме бандерівська південна похідна група зуміла до кінця 1941 р. організувати підпільну мережу на землях, що ввійшли до новоствореної Трансністрії. Хоча А.Бачинський вказував, що підпільні осередки національно-визвольного руху почали виникати у степовій Україні лише з лютого 1942 р.⁶, джерела підтверджують наявність їх організаційної структури принаймні не пізніше листопада 1941 р. Інспекторат жандармерії Трансністрії в інформаційному повідомленні від 23 травня 1942 р. оповістив цивільні, військові та жандармські служби, що в Одесі рух українського іредентизму був організований ще восени 1941 р.⁷. Інша річ, що ці осередки могли бути тоді поодинокими і не становили єдиного організму. Схожу інформацію знаходимо в останніх наукових

розробках. Є.Горбуров та М.Шитюк стверджують, що «у спогадах однієї з учасниць походу південної групи ОУН розповідається, як 13 вересня 1941 року одна з груп дісталася Одеси, де вже були українські націоналісти, які організували міліцію, школи, постачання. Але в зв'язку з арештами й репресіями їм довелося залишити місто»⁸.

Про формування такої мережі побічно свідчать також інші документи. Так, у праці Л.Шанковського міститься інформація, що вже 3 вересня 1941 р. на нараді Проводу ПВУЗ (південноукраїнських земель) було вирішено завершити похід груп у Південній Україні та перейти до створення підпільної організації. Перед нею стояли такі завдання: 1. Створити міцну її мережу, яка б показала широким українським народним масам свою силу, авторитет, ідейність і здобула довіру останніх; 2. Провести широку роз'яснювальну роботу серед них із метою звільнення їх з-під впливу більшовизму. Вона повинна була мати політично-пропагандистський та громадсько-суспільний характер і спрямована одночасно проти московсько-більшовицького й німецького імперіалізмів; 3. Організувати акції оборонного характеру, які матимуть на меті захист широких народних мас перед терором або визиском окупантів і таким шляхом включити їх якнайшвидше в безпосередню політичну боротьбу⁹. Оскільки підпільна мережа на території майбутньої Трансністрії входила до підпорядкування Проводу ПВУЗ (центр–Дніпропетровськ, керівник – З.Матла), то ці розпорядження були обов'язковими для місцевих її учасників.

Важче визначити верхню межу існування самостійницького Опору. Документи, які вдалося розшукати, свідчать про присутність націоналістичних осередків та здійснення ними агітації за проголошення незалежної України восени 1943 р. Зокрема про це міститься інформація в інформаційному повідомленні регіонального інспекторату поліції Кишинєва від 15 вересня того року¹⁰. Загалом підтвердив цю дату і Л.Шанковський, який зазначив, що протягом жовтня–листопада 1943 р. румунська влада провела масові арешти всіх, кого вважала українськими націоналістами, їх кількість перевищувала сотню осіб. Натомість самостійники організували акції спротиву у вигляді, наприклад, відмови здавати збіжжя румунській армії. Історик підкреслив, що кадри останніх залишилися поголовно на місцях і надалі¹¹. Ця думка знайшла своє підтвердження й у дослідженні сучасних українських науковців. Спираючись на закриті колись архівні дані, вони стверджують, що в 1944–1946 рр. відбувалися арешти оунівців в Одеській та Миколаївській областях¹².

Надзвичайно важливим й актуальним залишається питання про кількісний склад самостійницького підпілля. Авторам статті зустрічалася лише одна згадка у літературі про чисельність оунівської мережі в Забужжі. Згадуваний вже Л.Шанковський, посилаючись на свідчення голови Проводу ОУН(б) у Трансністрії М.Річки (Т.Семчишина), стверджував, що наприкінці румунської окупації підпільна мережа в краї нараховувала понад 1200 ланок у всіх 2468 селах регіону, які об'єднувалися в 6 округ та 49 районів, і налічувала близько 5000 активних членів та симпатиків. Якщо врахувати, що для дій в Одесі й області було призначено 4-у похідну підгрупу Південної групи у складі трьох роїв (33 підпільники) на чолі з Р.Литвинко (Луженко)¹³, то зазначена цифра виглядає дещо перебільшеною. Кожному з них довелося б залучити до співпраці приблизно по 150 чол., що в умовах протидії з боку окупаційної влади і специфіки агітаційної й репресивної роботи КП(б)У та НКВС у 1920–1930-х рр. здається нереальним. За архівними документами простежується інша цифра, що, правда, не щодо оунівців, а загалом іредентистів. Так, на липень 1942 р. румунськими спецслужбами було виявлено загалом по Трансністрії 557 останніх, з них 493 – активні члени, 44 – керівники, 12 – осіб, здатних на терористичний акт, 8 – прихильників. За географією ці дані наочно демонструє таблиця:

Кількість українських ірідентистів, виявлених до 10. VII. 1942 р.¹⁴

	Повіт	Кількість керівників і членів, здатних на теракт	Активні члени	Усього
1	Могилів	–	10	10
2	Ямпіль	8	13	21
3	Тульчин	31	362	393
4	Балта	7	79	86
5	Рибниця	4	24	28
6	Голта	4	–	4
7	Тирасполь	–	–	–
8	Дубоссари	–	–	–
9	Ананьїв	–	8	8
10	Одеса	2	2	4
11	Овідіополь	–	–	–
12	Березівка	–	–	–
13	Очаків	–	3	3
	Усього	56	501	557

Румунська влада не диференціює їх за організаційною приналежністю, хоча можна безпомилково стверджувати, що переважна більшість із них належала до Організації українських націоналістів. Не важко помітити, що з 13 повітів, представлених у таблиці, найбільше оунівців є в 5 північних – Могилівський, Ямпільський, Тульчинський, Балтський і Рибницький. У сумі в них виявлено 538 підпільників, тоді як в усіх інших – лише 19. Окрім цього, в 20 звітах і повідомленнях Інспекторату жандармерії Трансністрії й інших служб за 1941–1943 рр. найчастіше (8 разів) згадується Тульчинський повіт, у той час, як решта – від 1 до 3 або жодного разу. Якраз північні повіти були та залишаються донині переважно моноетнічними українськими, що підводить до очевидних висновків про активнішу участь місцевого населення в самостійницькому русі Опору. Сумнівно, що у наступні півтора року їх кількість зросла в 10 разів, враховуючи, що румунська жандармерія виявила достатню кількість підпільників і продовжувала роботу у цьому напрямі. До того ж Є.Горбуров та М.Шитюк подають дані, що протягом 1944–1946 рр. в Одеській і Миколаївській областях із 6702 заарештованих радянськими спецслужбами оунівців була 281 особа, що становить 0,4% й 0,6% відповідно останніх від загальної кількості заарештованих по Україні членів ОУН і 3,2% та 5,5% їх від заарештованих оунівців усього по обох областях¹⁵. До речі, доля національного підпілля у Південно-Західній Україні після падіння окупаційного режиму може бути темою окремого наукового пошуку. Вищезазначені цифри дають підстави припустити, що більша частина самостійників залишила Україну, а інша – була заарештована НКВС. Попри всю суперечливість можливих підрахунків, не викликає сумнівів той факт, що на території Трансністрії діяла підпільна мережа чисельністю не менше як півтисячі осіб, що значно перевищує ту кількість націоналістів, котра прибула з початком війни до Забужжя. А отже, це означає, що до роботи активно залучалися місцеві кадри, які сприйняли ідею незалежної соборної України. Погоджуємося з думкою відомого дослідника І.Лисяка-Рудницького, що чимала підтримка на місцях постійно зростала в міру того, як оунівські організатори навчилися пристосовувати свою програму й тактику до вимог нового оточення. У свою чергу до рядів ОУН влилося багато молодих людей із Наддніпрянщини, які проголошували свою відданість традиціям демократичної Української Народної Республіки. Вони бажали легально працювати у рамках тих установ, що їх дозволили окупанти: автокефальна православна церква, місцева преса, допомогіві комітети тощо¹⁶. Як правило, це

були люди розумової праці, часто вчителі, службовці, котрі працювали в окупаційних органах влади.

Члени похідної групи ОУН(б) створили Одеський обласний провід (який охоплював усю територію Трансністрії) та 5 окружних проводів із центрами в Очакові, Голті, Котовську, Комінтернівському, Андрієво-Іванівці. Першочерговим завданням цих окружних осередків було створення підпільної мережі з місцевого населення. Така робота із самого початку наштовхнулася на сильний опір нової влади. На цьому етапі діяльності Організація українських націоналістів зазнала серйозних втрат. Тому колишні учасники похідних груп були змушені перейти у глибоке підпілля. Тікаючи від переслідувань, більшість членів окружних проводів зібралася в Одесі, де були кращі можливості для конспірації. В одній тільки Голті умови були такими, що учасники похідних груп могли залишитися на місці. До Одеси постійно прибувало підкріплення і з інших місць – з числа колишніх вояків легіону «Роланд», підпільників, що прибували за дорученнями Дніпропетровського крайового проводу. Не дивно, що саме з цього міста розпочалася фактично повторна повільна й обережна організація підпілля¹⁷.

Пізніше завдяки спільним зусиллям галичан, буковинців та місцевого населення було створено цілу низку підпільних районів. У деяких з них, наприклад у Голтянському, Березівському, Ананієвському, Балтському, оунівська мережа охопила значну кількість українських сіл. Не менш важливим видом діяльності була організація нелегальної системи зв'язку, оскільки спершу Одеський обласний провід не мав контактів із крайовим Проводом у Дніпропетровську й з Головним – у Галичині. Такі лінії обміну інформацією налагодилися на кінець 1941 р. через Варварівку – Миколаїв до Дніпропетровська, а пізніше – через Вознесенськ – Кривий Ріг, а також по лінії Одеса – Жмеринка – до Головного проводу Організації українських націоналістів. Тоді ж до Одеси для керівництва обласним проводом прибув із Дніпропетровська Т.Семчишин¹⁸. За спогадами Є.Стахіва, він до лютого 1942 р. очолював ОУН(б) у Трансністрії, доки не був заарештований¹⁹. Хто після нього очолив організацію, встановити не вдалося. Згодом до вже створених окружних проводів додався ще Тульчинський, який швидко перетворився в один із найбільш активних регіонів за згадками поліції та кількістю зафіксованих підпільників (див. таблицю). Очевидно, це сталося вже навесні 1942 р. В одному з аналітичних повідомлень ССІ за серпень того року, адресованому державним структурам влади (Президії Ради Міністрів, Міністерству внутрішніх справ, Міністерству оборони, Генеральному штабу), зазначалося, що на території Тульчинського повіту було ідентифіковано українську організацію бандерівців чисельністю 800 молодих людей, створену прибулими восени 1941 р. буковинцями. У ньому стверджувалося, що українські націоналісти повинні об'єднатися навколо С.Бандери для того, щоб у відповідний момент можна було позбутися як німецького, так і румунського ярма. Вигнання окупантів мало відбутися силою. В повідомленні підкреслювалося, що на території, окупованій Німеччиною, ОУН(б) є сильною й досить озброєною, а зв'язок між центром та селами цілком задовільним²⁰. Разом із тим румунські аналітики неодноразово вказували, що діяльність Організації українських націоналістів у Забужжі перебувала на початковій стадії. Востаннє про це йшлося в повідомленні від 9 вересня 1942 р.²¹

Південна похідна група ОУН(м) на чолі з доктором Б.Сірецьким – відомим діячем академічного товариства «Чорномор» у Чернівцях – складалася переважно з буковинців. Вона йшла з Вінниці на Балту – Одесу – Миколаїв²². Більш детальної інформації про розгортання цієї групи в системну мережу відшукати не вдалося. Не виключено, що обидві частини Організації українських націоналістів діяли у Трансністрії спільно, а можливо, й зливалися в єдиний організм.

Відразу після налагодження підпільної мережі серед місцевого населення розпочалася агітаційна робота. Інспектор жандармерії Трансністрії полковник Є.Броштяну 27 листопада 1941 р. відзначав, що найбільш наполегливо пропагується ідея створення Української незалежної держави. Вона розрахована насамперед на вчителів, інтелігенцію. Агітація ведеться за допомогою радіостанції з Вінниці та газети «Вісті з Вінниці». При цьому зазначалося, що місцеве населення не ставиться вороже до приходу румунських військ, але не вважає його довготривалим²³. Тому з боку королівства не спостерігалось помітного побоювання щодо розгортання такої агітації. Пропаганда іредентизму наполегливо підтримувалась українцями з рейхскомісаріату «Україна», агентами, які належали як до бандерівської, так і до мельниківської груп ОУН. Форми поширення націоналістичних та державницьких ідей були самими різноманітними: шляхом особистого спілкування; з допомогою преси, яку пересилали поштою або завозили з-за Бугу; а також книг, журналів, брошур і т.д. Нерідко носіями цих ідей виступали священики й студенти²⁴.

З відновленням підпільної мережі самостійники пошквалили свою активність, що викликало занепокоєння окупаційної влади. Румунські джерела стверджували, що діяльність українських іредентистів стала протягом січня–лютого 1942 р. більш інтенсивною. ССІ перейшла до прискіпливого вивчення українського руху, пов'язуючи його з існуванням у Трансністрії ОУН обох фракцій. При цьому увага румунської розвідки була більше прикута до північних районів, що дає підстави стверджувати, що саме там дії Організації українських націоналістів стали активнішими, а мережа – чисельнішою. В досліджуваний період керівництво підпільниками на цих теренах здійснювалося не з Одеси, а з Вінниці, Жмеринки, Проскурова. Це свідчило про серйозні труднощі, які виникли під час налагодження організаційної та інформаційної системи в цілому. Якраз із вказаних трьох керівних центрів до Трансністрії направляли агентів для створення осередків у кожному населеному пункті. Членів підпілля частіше вербували з дрібних сільських службовців або серед інтелігенції. Мали місце факти усунення зі службових посад в окупаційній адміністрації українців – не членів націоналістичного підпілля – з боку оунівців заради висунення на ці місця вірних їм людей. Характерно, що діяли у цьому плані як бандерівці, так і мельниківці. Не дивно, що саме тоді окупаційна влада почала висловлювати занепокоєння з приводу активізації підривної діяльності з боку українського населення. Враховуючи наростаючу небезпеку для румунського державного ладу з боку ОУН, маршал І.Антонеску наказав місцевій владі на початку березня 1942 р. з великою увагою стежити за розвитком подій та у разі необхідності швидко за власною ініціативою вжити проти самостійників жорстких заходів²⁵. Очевидно, що перекладання відповідальності на місцеве керівництво свідчило не лише про рівень довіри до нього з боку центральної влади, а й про те, що сепаратистська загроза не видавалася настільки небезпечною, щоб одразу вдаватися до крайніх заходів.

Разом із тим румунські спецслужби намагалися з'ясувати, яка з двох фракцій ОУН є більш небезпечною для них. Щодо кінцевої мети їхньої діяльності вказувалося на тотожну мету – створення незалежної Української держави. Але мельниківці, зазначали румуни, займалися націоналістичною пропагандою, головним чином, на територіях, окупованих німцями, і не зверталися, на відміну від бандерівців, із протестами в Берлін у зв'язку з окупацією Румунією Трансністрії. Висувалася версія, що небезпека комунізму для мельниківців стоїть на першому місці, й тільки поборовши її, вони почнуть діяти для реалізації кінцевого стратегічного завдання. Тоді також можуть виникнути територіальні претензії до Румунії²⁶. Це підтверджують попередні історіографічні доробки, в яких стверджується про меншу у цілому присутність мельниківців на згаданій території в порівнянні з бандерівцями.

Виходячи з наведеного вище та аналізуючи інші інформаційні повідомлення румунської жандармерії, можна дійти висновку, що у Трансністрії діяльність ОУН(м) усе ж таки мала місце і простежувалася відповідними службами. Зокрема в Балтському повіті в селі Чечельник (тепер Вінницька область) було знайдено три маніфести, які містили пропаганду українського національно-визвольного руху й, судячи зі змісту, могли бути підготовлені саме мельниківцями. До головних ворогів українців автори маніфестів відносили євреїв, комуністів та румунів, покладаючись у боротьбі проти них на німецьку допомогу²⁷. При цьому слід враховувати, що бандерівці нерідко вдавалися до хитрощів і під час затримання оголошували себе мельниківцями, щоб ускладнити слідство²⁸.

У відповідь румунська жандармерія вжила ряд запобіжних заходів: 1. Встановлення, переслідування й арешт лідерів українського іредентизму; 2. Спостереження за прихильниками даного руху; 3. Конфіскація пропагандистського матеріалу; 4. Спостереження загалом за національною інтелігенцією і студентською молоддю; 5. Заборона видання українських газет у Трансністрії та ввозу їх з-за Бугу; 6. Заборона використання національної символіки й вивісок українською мовою; 7. Нагляд за бібліотеками і вилучення націоналістичної літератури; 8. Заборона на в'їзд до Трансністрії українців з інших територій; 9. Сприяння міграції їх до рейхскомісаріату «Україна»²⁹. Жандармерія також прагнула недопустити можливого об'єднання обох частин ОУН, що значно ускладнило б її роботу. До того ж місцеве населення не бачило різниці в ідеології між останніми і тому сприймало їх спільну ідею – відновлення незалежної України.

Деякі з цих заходів, очевидно, торкалися всього українського населення краю, оскільки 2 квітня 1942 р. Генеральний інспекторат жандармерії доводив до відома її Тираспольського інспекторату зміст повідомлення ССІ про те, що останнє висловлює незадоволення й стурбованість у зв'язку з «обмеженням прояву національної самобутності та здійснення церковної служби рідною мовою». Пропаганда, на думку румунів, здійснювалася більш інтенсивно у містах і менш активно в селах. У містах активніше діяли прихильники мельниківської групи, а також петлюрівці, в селах виявилось більше прихильників бандерівців. У деяких повітах – таких, як Тульчинський, Могилівський, самостійники намагалися створити в кожному населеному пункті осередок із 3-х осіб. У повідомленні вказувалося, що українські інтелектуали, в більшості своїй відверті націоналісти, намагались отримати важливі посади у румунській адміністрації, щоб керувати місцевими органами влади й надати їм національного характеру та тим самим підготувати підґрунтя для майбутніх можливих акцій³⁰. На нашу думку, висновок про перевагу мельниківців у містах є надто перебільшеним. Адже він не підтверджується іншими джерелами. Більше того, за наявними документами не можна ідентифікувати підпільну мережу ОУН(м) у межах Забужжя.

Одним із нових і достатньо розповсюджених різновидів прояву власних патріотичних переконань із боку місцевого населення стало помітно частіше використання національних костюмів не тільки в свята, а й у будні всіма категоріями громадян. Вони масово використовували символіку України в одязі, вишивані сорочки, а також при зустрічі вітали один одного словами: «Доброго дня, хай живе український народ» або «Хай живе Україна»³¹. Характерно, що такі випадки були притаманні лише для Голтавського та Очаківського повітів й інших районів Миколаївщини зі східного берегу Бугу. Елементами виявлення національних почуттів стали також танці, пісні, вірші, казки про богатирів – захисників своєї землі, використання значків, прапорів, портретів борців за національне визволення, передусім Т.Шевченка й С.Петлюри³². Загалом саме на 1942 р. припадає пік уваги румунських спецслужб до українського самостійницького підпілля. З 20 документів, які досліджувалися, на окреслений період

їх було 16 тоді, коли у 1941 р. зафіксовано 3, 1943 – 1, 1944 – жодного. По місяцях протягом 1942 р. відповідні згадування про сепаратистів відбувалися в цілому рівномірно.

Одним із керівників одеського осередку ОУН (невідомо бандерівської чи мельниківської) був В.Лісовський. Члени його проводили активну агітаційно-пропагандистську, антифашистську та антикомуністичну роботу, поширювали серед румунських солдатів антигітлерівські настрої. До таких активістів належав зокрема відомий згодом дисидент С.Караванський³³.

Досліджував діяльність українських патріотів в Одесі В.Щетников. Він стверджував, що станом на 23 травня 1942 р. ССІ зафіксовано щонайменше 10 осіб, які працювали у культурно-навчальних закладах міста й органах окупаційної влади і могли бути запідозрені в причетності до українського сепаратизму³⁴. Одним із важливих осередків руху самостійників був лицей (єдиний українськомовний навчальний заклад в Одесі), четверо викладачів якого потрапили під негласний нагляд поліції: Ф.Сумлінський (викладач української мови), Пелішенко (директор лицю), В.Лазурський (викладач західноєвропейської літератури, декан історико-філологічного факультету університету), В.Крижановський (викладач математики). Окрім них, до неблагонадійних потрапили С.Бондарчук (директор українського театру, який організував дану групу), В.Каковський (художник, працював у примарії), В.Кисельов (працював у муніципальній санаторній дирекції), Ф.Садовий, А.Жибинський (обидва директори початкових шкіл), В.Черниковський (викладач латинської мови в чоловічому лицей)³⁵. Жодна з цих осіб не була запідозрена у причетності до ОУН, що дає підстави підтвердити припущення про досить широкі ідеологічні рамки самостійницького руху. Румуни звинувачували цих людей у боротьбі проти їхньої влади та прагненні до вклучення Трансністрії до складу незалежної України. Разом із тим не можна повністю відкидати можливість їхнього членства в ОУН. Головними пунктами діяльності самостійників румунська поліція визначила такі: 1) заснування в Одесі школи для виховання молоді у дусі націоналізму; 2) організація українського театру для пропаганди сепаратистських ідей; 3) видання преси для цих самих цілей; 4) розповсюдження всіляких чуток про військовий потенціал Румунії; 5) боротьба проти пропаганди останньої в Трансністрії; 6) покращення відносин із німецькою владою; 7) відновлення зв'язків з українським центром у Києві³⁶. Як видно із зазначеного, навіть ототожнення сепаратизму з українським націоналізмом не примусило румунську владу вказати на причетність згаданих діячів до ОУН. Лише останній пункт може натякати до певної міри на користь її впливу. Помітно, що серед їх гасел немає найприкметніших – боротьби за незалежну Українську державу, підготовки до збройного повстання, що не було характерним як для бандерівців, так і мельниківців. Щоправда, вже в наступному документі полковник жандармерії М.Ілієску стверджував, що група одеських націоналістів тісно пов'язана з тією організацією, яка покладає особливі сподівання на відновлення вільної України на Берлін: «Вони хочуть створення Великої України зі столицею в Києві під німецьким протекторатом між Дністром – Волгою – Чорним морем та за Польщею, отримавши польські колонії»³⁷. Міркуючи далі, можна припустити, що група С.Бондарчука могла належати як до ОУН, так і до іншої націоналістичної організації. На жаль, простежити цю гіпотезу за іншими джерелами неможливо.

Восени 1942 р., очевидно, відбулися зміни в системі пропаганди бандерівців. Регіональний інспекторат поліції Кишинєва повідомляв, що головна ставка робитиметься тепер на священнослужителів. Пояснювали це тим, що ОУН(б) не мала достатньо молоді, на яку можна було б покласти у роботі. А священники натомість володіли більш високою культурою спілкування, вагомими важелями впливу на людей. Однак найголовніше те, що вони, як представники стар-

шого покоління, за часів більшовицької влади зберегли ідею національного відродження України. Зрозуміло, що мова йшла про місцеву молодь, яка виховувалася за інших обставин і не з таким ентузіазмом вітала націоналістичні ідеї. В документі стверджується, що одним з ініціаторів цієї системи пропаганди був новий керівник бандерівського підпілля Трансністрії (можливо, наступник Т.Семчишина), професор, який проживав у Кам'янці-Подільському³⁸.

Після даного документа, датованого 15 листопада 1942 р., наступний із тих, які вдалося розшукати, з'явився аж 15 вересня 1943 р., що може свідчити про певне згортання роботи підпілля або принаймні відмову від антирумунських гасел, наявність яких не фіксувала поліція. Зберігалися лише антинімецькі та антибільшовицькі тенденції³⁹.

Л.Шанковський висунув думку, що важливим чинником організації підпільної мережі у Забужжі було відновлення навчання в Одеському університеті й створення міської духовної семінарії. Адже більшість студентів і семінаристів (60–80%) становили вихідці з місцевих українських сіл. Вони стали тим елементом, який швидко поповнював кадри самостійницького підпілля. За допомогою цієї молоді вдалося відновити дію підпільних округ⁴⁰. Щоправда, дана теза не ґрунтується на доказовій базі. За повідомленням тогочасної преси, національний склад студентів був таким: росіян – 617 (41,7%), українців – 602 (40,7%), німців – 98 (6,6%), румунів – 67 (4,5%), поляків – 40 (2,7%). Решта 11 національних груп становили 3,8%⁴¹. Зрештою, й серед тих 602 студентів могла бути певна кількість активних діячів українського підпілля чи співчуваючих йому.

Проаналізовані документи не дають змоги простежити інші форми підпільної роботи, окрім суто пропагандистської, – такі, як, наприклад, розповсюдження літератури, агітація через особисті зустрічі, театральні вистави тощо. Не виключено, що за межі даних видів діяльності самостійники не виходили через брак необхідних ресурсів, у тому числі людських, а також матеріально-технічних. Інакше це знайшло б відображення у звітах румунських каральних органів. Лише в одному з них від 23 лютого 1942 р. зазначено, що бандерівці з метою підготовки збройного виступу зайняті закупівлею зброї та обмундирування⁴². Але не зрозуміло, чи йшлося про Трансністрію, чи інший регіон України. Проте наскрізною ідеєю у відповідних звітах та повідомленнях королівських спецслужб є думка, що бандерівці закликають боротися силою зброї проти німців і румунів та взагалі всякого поневолення України, але поки що перебувають на стадії становлення (навіть на осінь 1942 р.). А отже, до конкретних збройних заходів справа не доходила.

Разом із тим наявні джерела дають змогу відновити, окрім вищезазначених, імена тих підпільників, які належали до самостійницького руху у Трансністрії, а саме в Тульчинському повіті. Місцевий жандармський легіон, очолюваний майором В.Михайловичем, у ході слідства влітку 1942 р. ідентифікував більше двох десятків осіб, яких було віднесено до ОУН(б). Серед них були як місцеві мешканці (переважно вчителі), так і прибулі галичани й буковинці. Частина повідомлення дає можливість простежити деякі механізми підпільної діяльності: «Індивідуум Ярослав Гловацький, перекладач у префектурі Тульчинського повіту, дав повні свідчення. Він признає, що з 1941 р. був членом даної організації (ОУН(б) – Т.В., І.Н.). Визнає, що, коли був службовцем префектури Тульчинського повіту, користувався печатками для подання членам організації дозволу на право вільного переміщення по території Трансністрії. Визнає, що отримав пропагандистський матеріал з-за Бугу через Олександра Саса. Визнає, що викрадав таємні документи з префектури та відносив їх у будинок Юлії Сержан, де розшифровував»⁴³. Я.Гловацький і О.Сас назвали імена інших своїх колег: П.Восновський, Н.Мріл, І.Дашкевич, Є.Дашкевич, М.Петричук, Г.Бандура, Г.Туржанська, В.Мельник, О.Русаловський, М.Андрієвська, М.Устинов, В.Погрібняк,

І.Ковбасюк, Н.Буренкова, Ф.Завіруха, Г.Пресеснюк, М.Пресеснюк, О.Пресеснюк (її назвав на допиті І.Ковбасюк), М.Чорний, Ю.Будяк, Р.Заболотний. Двох останніх названо як організаторів та лідерів місцевої мережі ОУН. Конспіративними помешканнями були житла Ю.Сержан (Тульчин), М.Пресеснюк (с. Сабуж), О.Пресеснюк, Ф.Завірухи⁴⁴. Більшість із викритих оунівців були заарештовані, але проти них румунська влада так і не змогла висунути інших звинувачень, окрім свідчень Я.Гловацького, І.Ковбасюка та О.Саса. Адже лише в останнього знайшли компрометуючий матеріал. Уникнули арешту головні суб'єкти переслідувань – Ю.Будяк і Р.Заболотний. Ув'язнених передали відділу судової поліції Могилева⁴⁵, й їх подальша доля невідома.

На півночі Трансністрії навесні 1942 р. зафіксовано також діяльність прогетьманських сил. Вони агітували як проти німецької, так і проти румунської влади та переконували місцеве населення у тому, що всі окупанти скоро залишать межі України. Натомість незабаром прийде гетьман, який створить незалежну державу. В зв'язку з цим румунів турбувало поширення самостійницького руху, який охоплював усе більше людей, котрі відкрито обговорювали проблему незалежної України⁴⁶. Цей висновок підтвердив уже влітку 1942 р. префект повіту Одеса полковник М.Велческу, посилаючись на звіти з Тульчинського повіту про критичні настрої місцевого населення щодо економічної політики Румунії, а також активізацію української інтелігенції, яка прибуває з-за Бугу для організації театральних постанов, розповсюдження патріотичної й церковної літератури рідною мовою. Це давало можливість театрам та журналістам методом особистого спілкування пропагувати ідеї іредентизму⁴⁷. І майже одразу Інспекторат жандармерії Трансністрії повідомив про розкриття ще однієї групи самостійників у Рибницькому й Балтському повітах. Мова йшла про чотирьох осіб – начальника лісництва К.Щербанюка, Т.Ткачука (обоє колишні офіцери царської армії), Ф.Ткачука (репресований комуністичною владою), О.Боровського (колишній полковник армії УНР), які відкрито виступали проти комуністів і євреїв та агітували земляків сприяти відновленню Української держави⁴⁸. В інформаційному повідомленні цієї ж служби від 23 липня 1942 р. зафіксовано наслідки роботи зазначених осіб. Загалом по Рибницькому повіту в чотирьох селах ідентифіковано 108 самостійників, із них у Кодимі – 73, Французькому – 23, Лабушному – 10, Сербах – 2⁴⁹, що значно більше, ніж у вищезгаданих таблицях від 5 по 10 липня. Будь-якої причетності до націоналістичних організацій цих осіб помічено не було, як, зрештою, немає даних і про подальші наслідки їхньої діяльності. Ймовірно, що вказані цифри могли бути завищеними, відображаючи чисельність усіх підозрюваних.

Отже, враховуючи певні історіографічні надбання й проаналізувавши джерельну базу, можна дійти наступних висновків. На території Трансністрії самостійницьке підпілля існувало протягом усього періоду окупації з 1941 р. по 1944 р. і включало різні політичні сили, передусім ОУН(б) та ОУН(м). Воно було відносно чисельним, нараховуючи не менше тисячі осіб. Однак дане питання вимагає подальшого вивчення матеріалів з архівів СБУ (можливо, ФСБ Росії) й ще не досліджених відповідних фондів Румунії. Організаційна структура ОУН(б) охоплювала фактично всю територію з більш численними та, очевидно, розгалуженими осередками в північних повітах. Сама обласна округа підпорядковувалася Проводу південноукраїнських земель із центром у Дніпропетровську. Структуру інших груп хоча б з якоюсь долею вірогідності розглядати передчасно. За наявними даними, неможливо чітко визначити національний, соціальний і віковий склад самостійників, але, очевидно, що домінували українці – представники розумової праці, студенти, священики, які належали до різних вікових категорій. Також неможливо з'ясувати співвідношення місцевого елемента з прийшлим серед членів підпілля. Проте немає сумнівів, що воно було ство-

рене шляхом поєднання зусиль одних й інших. Зазначимо з великою долею ймовірності, що ОУН(б) була представлена повніше, аніж ОУН(м) чи інші державницькі сили, хоча визначити точно цю пропорцію на сьогодні неможливо. У відомих документах не простежуються хоча б якийсь зв'язок (протистояння чи спільних дій) останніх із радянським підпіллям, а також еволюція їх поглядів чи ідеології.

Запропонована стаття, на нашу думку, доводить, що ідеї відновлення незалежної соборної України пропагувалися і мали немало прихильників під час Другої світової війни в різних її регіонах. А дана наукова проблема має перспективи досліджуватися й надалі та зайняти своє місце у написанні незаангажованої історії Другої світової війни на українських землях.

¹ Шанковський Л. Похідні групи ОУН. – Мюнхен, 1958. – 319 с.

² Бачинський А.Д. З боротьби ОУН–УПА проти фашистських загарбників у степовій Україні в роки Другої світової війни 1942–1944 рр. // Південна Україна під час Другої світової війни (1939–1945). – Випуск 1. – Одеса, 1993. – С. 69–71; Його ж. Боротьба ОУН–УПА проти фашистських загарбників на Півдні України // Чорноморські новини. – 1994. – 6 січня.

³ Щетников В.П. До питання про діяльність українського руху Опору в Трансністрії // Одеса і українці. – Одеса, 1997. – С. 35–36; Янчук О.Б. Українське націоналістичне підпілля на Одещині в 1941–1944 рр. // Одеса і українці. – С.31–35; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. – К., 2005. – 496 с.

⁴ Муніципальний архів Бухареста. – Ф. Префектура поліції столиці. – Спр. 477/1944. – Арк. 7–8.

⁵ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 237.

⁶ Бачинський А.Д. Вказ. праця. – С.70.

⁷ Державний архів Румунії (далі – ДАР). – Ф. Генеральний інспекторат жандармерії Румунії. – Оп. 1. – Спр. 129/1942. – Арк. 112.

⁸ Горбуров Є.Г., Шитюк М.М. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації. – К., 2003. – С.14.

⁹ Шанковський Л. Вказ. праця. – С.59–60.

¹⁰ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.р. 7525. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 11.

¹¹ Шанковський Л. Вказ. праця.

¹² Горбуров Є.Г., Шитюк М.М. Вказ. праця. – С.51.

¹³ Шанковський Л. Вказ. праця. – С.262, 299, 215.

¹⁴ ДАР. – Спр. 60/1942. – Арк. 13.

¹⁵ Горбуров Є.Г., Шитюк М.М. Вказ. праця.

¹⁶ Лисяк-Рудницький І. Український визвольний рух під час Другої світової війни // Сучасність. – 1962. – № 5. – С.55–56.

¹⁷ Шанковський Л. Вказ. праця. – С.259–260.

¹⁸ Там само. – С.263.

¹⁹ Стахів Є. Похідні групи ОУН на Східній Україні в 1941–1943 роках // Національно-визвольна боротьба 20–50-х років ХХ ст. в Україні: Збірник матеріалів Першої міжнародної наукової конференції. – Київ; Львів, 1993. – С.151.

²⁰ Архів Румунської служби інформації. – Ф.Д. – Спр. 8.180. – Т.1. – Арк. 282–283.

²¹ ДАР. – Спр. 129 /1942. – Арк. 151.

²² Горбуров Є.Г., Шитюк М.М. Вказ. праця. – С.29.

²³ ДАОО. – Ф.р. 2242. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 124.

²⁴ ДАР. – Ф. Президія Ради Міністрів. – Спр. 71 / 1942. – Арк. 28–31.

²⁵ Там само. – Ф. Генеральний інспекторат жандармерії Румунії. – Оп. 1. – Спр. 129 / 1942. – Арк. 95, 101.

²⁶ Там само. – Арк. 95–96.

²⁷ Там само. – Арк. 34.

- ²⁸ Там само. – Арк. 101.
²⁹ Там само. – Ф. Президія Ради Міністрів. – Арк. 33–34.
³⁰ Там само. – Ф. Генеральний інспекторат жандармерії Румунії. – 166 / 1942. – Арк.218.
³¹ Там само. – Спр. 129 / 1942. – Арк. 131, 161.
³² Там само. – Спр. 60 / 1942. – Арк. 2–3.
³³ *Бачинський А.Д.* Вказ. праця. – С.70–71.
³⁴ *Щетников В.П.* Вказ. праця. – С.35.
³⁵ ДАОО. – Ф.р. 2242. – Оп. 1. – Спр. 1098. – Арк.49–50.
³⁶ Там само.
³⁷ ДАР. – Ф. Генеральний інспекторат жандармерії Румунії. – Спр. 129 / 1942. – Арк. 112.
³⁸ ДАОО. – Ф.р.7525. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 7.
³⁹ Там само. – Спр. 104. – Арк. 11.
⁴⁰ *Шанковський Л.* Вказ. праця. – С.262.
⁴¹ Одесская газета. – 1942. – 1 декабря.
⁴² ДАР. – Ф. Генеральний інспекторат жандармерії Румунії. – Оп. 1. – Спр.129/1942. – Арк. 96.
⁴³ Там само. – Арк.152.
⁴⁴ Там само. – Арк.152–153.
⁴⁵ Там само. – Арк.153.
⁴⁶ Там само. – Арк.114.
⁴⁷ ДАОО. – Ф.р. 2359. – Оп. 1. – Спр.62-а. – Арк.10.
⁴⁸ ДАР. – Ф. Генеральний інспекторат жандармерії Румунії. – Спр. 129/1942. – Арк.133.
⁴⁹ Там само. – Арк.147.

The article is devoted to a scantily investigated problem of the nationalistic Resistance Movement on the territory of Ukraine occupied by Romania during World War II. The work was performed on the basis of bringing in of a wide circle of the native and Romanian archives sources unknown before. The authors assert that independent Ukraine state ideas on the territory of Transnistriya got support of a part of population, which co-operated or sympathized OUN and other organizations of independent direction.

П.Г.Даниляк*

БАРСЬКА КОНФЕДЕРАЦІЯ: ХІД ПОДІЙ ТА НАСЛІДКИ

Про Барську конфедерацію написано чимало, однак більшість відомих в Україні публікацій ґрунтуються, головним чином, на російських першоджерелах. У пропонованій статті автор робить спробу поглянути на події, що відбувалися в 1768–1772 рр. на теренах Речі Посполитої, з погляду польських дослідників.

Майже 240 років тому в містечку Бар, що на Поділлі, розпочалася одна з найдраматичніших сторінок минувшини. У тих подіях тугим вузлом сплелись людські почуття та державні інтереси, любов до батьківщини, слава й ганьба, шляхетність та інтриги, велич духу й ницість. Перемога конфедератів могла змінити європейську, а, можливо, і не тільки європейську історію. Частина дослідників переконана, що ті події є прикладом релігійного фанатизму та безпосередньою причиною першого поділу Польщі¹. Виразником іншого погляду був видатний мислитель та авторитетний знавець епохи польсь-

* Даниляк Петро Григорович – дослідник історії Поділля.

ких «золотих вольностей» Руссо, який уважав, що Барська конфедерація рятувала вітчизну.

У XVIII ст. розпочалася криза політичної системи Польщі, спричинена правом veto. За всю історію Речі Посполитої було зірвано майже дві третини сеймів (третина з них – голосом одного депутата). Нагальні рішення не приймалися роками. Не набагато ефективнішою була й очолювана королем виконавча влада. Слабкість монарха обумовлювалася його виборністю та, головним чином, необхідністю підписувати угоду зі шляхтою, яка щоразу домагалася збільшення своїх прав. У цих умовах реальна влада перейшла до рук магнатів, які вели між собою постійну боротьбу під гаслами прихильників реформ і тих, хто *liberum veto* вважав священним правом (як би сказали зараз, прозахідними та проросійськими партіями). Проте у своїх діях більшість, як правило, керувалася корисливими інтересами, відтак нікого не дивував перехід з одного табору в інший. Такою «політичною патологією»² Речі Посполитої скористалися сусідні держави, зацікавлені в послабленні свого потенційного супротивника. Що вже казати про Росію, можновладці якої не сумнівалися в історичному праві на ті землі. Чужоземний вплив на польські справи здійснювався коштом сусідів, але руками шляхти. Одна варшавська газета писала в 1795 р.: «Виборці брали гонорари за «вільний голос», брав багато й король зі шкатули російської... у російському й пруському посольствах бракувало золота; перекупство було повсякденним, відбувалося публічно на вулицях міста під ясным сонячним промінням»³.

У серпні 1764 р. королем Польщі став Станіслав Понятовський. Хоча він не міг зрівнятися ані здібностями, ані родовитістю та багатством з іншим претендентом – А.Чарторийським – корона дісталася саме литовському столярикові. Про головну причину обрання С.Понятовського Катерина II висловилася досить щиро: «З усіх претендентів на корону він має найменше підстав отримати її, а, отже, буде найбільш зобов'язаний тим, із чієх рук її отримає»⁴. Елекційний сейм відбувався за сценарієм Петербурга. Для запобігання можливому безладу партія Чарторийських ініціювала введення на територію Польщі російських військ. Усі дороги до столиці були перекриті, а Варшава фактично перебувала в облозі. У такій обстановці королем одностайно обрали С.Понятовського, який при коронації отримав ім'я Станіслава Августа IV.

«Вітаю вас із королем, якого ми зробили», – писала імператриця міністрові закордонних справ М.Паніну⁵. А у вересні 1764 р. російський посол М.Репнін виплатив залученим до виборів посадовцям понад 100 тис. червінців. Відповідно до особистого внеску в так необхідну для Росії справу, належні гонорари отримали новообраний король, А.Чарторийський, примас Польщі та інші, менш значні особи.

Однак подальші події почали розвиватися не зовсім так, як бажали в столиці Росії. Зухвале втручання східного сусіда у внутрішні справи Речі Посполитої, безцеремонна поведінка російських посадовців, особливо М.Репніна, викликали спротив польської шляхти. Невдоволений виступом вітебського посла Богомольця на сеймі, онук фельдмаршала часів Петра I, вихований на «кращих» традиціях російського двору, сказав: «Пан Богомолец, пошёл ты прочь на своё место...»⁶. А коли побачив, що один із депутатів має намір виступити проти потривічних Росії рішень, М.Репнін послав до нього свого дворянина: «Слышь, ты, Лабецкий, скажи тому послу, пускай так много не говорит, потому что получает в ср...»⁷. Щоб примусити інших послів замовкнути, у ніч з 13 на 14 листопада 1767 р. полковник Ігельстрен, за вказівкою М.Репніна, заарештував найбільш невдоволених депутатів: польного гетьмана Вацлава Жевуського, київського біскупа Юзефа Залуського та краківського біскупа Каєтана Солтика (згодом заарештованих депортували до Калуги). До маєтків інших депутатів, які заважали російському послові, відправили військові загони.

Однаке інші не замовкли, запанувало обурення. Виникла непідкупна опозиція, метою якої стала ліквідація домінування Росії та виведення іноземних військ за межі держави.

Ще у Варшаві кам'янецький єпископ Адам Красинський, його брат Міхал, Юзеф Пуласький та їх прихильники розпочали підготовку антиросійського повстання. Заставивши за 150 тис. злотих свій маєток Красне, Міхал Красинський виїхав разом із Пулаським до Львова, однак діяльність змовників паралізували їхні пильні супротивники. Відтак, опозиціонери подалися на Поділля.

Чому ж саме Бар став колыскою нового збройного союзу шляхти? Перш за все, на Поділлі здавна було найменше прихильників королівської партії. Польний гетьман В.Жевуський мав тут досить багато прихильників і значні володіння. Ф.Потоцький, як царьок, панував у Могильові та Браїлові, а його сестрі належали Курилівці. Хмільницький староста Ю.Оссолінський утримував чималу надвірну варту й шохвилини був готовий долучитися до боротьби проти короля. До цієї ж когорти належали Маковецькі, Барчевські, М.Верещатинський, Ю.Потоцький і багато інших. Оскільки опозиціонером був кам'янецький єпископ, то й більшість місцевого духовництва йшла за ним.

Бар належав тоді Ф.Любомирському, хоча він тут і не мешкав. У містечку ж на чолі громадської охорони стояв капітан Скіпор, готовий прислужитися шляхті, та небіж власника Є.Марчин.

Відомо, що спочатку шляхтичі-опозиціонери планували розпочати справу в Кам'янці. Єпископ А.Красинський навіть обіцяв туркам, що цією фортецею володітимуть його прихильники, а комендант генерал Кучинський вагався, на чий бік пристати (за що й був позбавлений посади)⁸.

Тільки двох відданих людей мав король на Поділлі – подільського реґиментарія (керівник усіх коронних військ воєводства) Тадеуша Дзедушицького та офіцера кам'янецької залози полковника артилерії Яна Вітта. Саме від останнього король дізнався про створення конфедерації на Поділлі, незабаром призначивши Я.Вітта комендантом замість звільненого з цієї посади Кучинського. Проте новопризначений комендант потрапив у досить скрутне становище – духовництво міста, окрім каноніка Бжезинського, підтримувало повстанців, та й ґарнізонна старшина була не в захваті від насадженої новим зверхником дисципліни, який, до речі, на той час ще навіть не був шляхтичем. До того ж неспокійно було в околицях – Дунаївці зайняв М.Красинський, Гусятин також опинився у руках конфедератів, невтішні вісті надходили з інших місць. Проте комендант енергійно заходився зміцнювати фортецю, порадивши слугам церкви не втручатися в політику, міщанам пригрозивши утисками, а підлеглим – справедливим судом.

Із призначенням Я.Вітта комендантом усі плани конфедератів щодо головної подільської твердині пішли шкереберть. Він був «добрим офіцером» – до фортеці не допустив не тільки повстанців, але й росіян, які стояли біля Хотина й захотіли оглянути замок⁹.

Відтак, конфедерати обрали Бар – другу за значенням фортецю воєводства, розташовану поблизу турецького кордону, що мало неабияке стратегічне значення (Бар навіть називали «ключем Східного Поділля»).

Восени 1767 р. до села Михайлівці, неподалік від Бара, почали з'їжджати прихильники «золотої вольності». Наради, в яких брали участь представники Пулаських і Красинських, а також духовний лідер повстанців – настоятель кармелітського монастиря ксьондз Марек, відбувалися в будинку власника села Р.Держка. Результатом став акт конфедерації, в якому провідники повстанців апелювали до сумління шляхтичів і простих громадян, закликаючи їх об'єднатися для «порятунку згнаньбленої вітчизни, віри, вольності, прав і свобод». Першими акт підписали: рожанський підкоморій М.Красинський, vareцький ста-

роста Ю.Пуласький, його сини – Францішек, Казимир та Антоній, небіж Домінік і ще два шляхтичі, імена яких невідомі¹⁰.

29 лютого 1768 р. в Барі було оповіщено про створення конфедерації. М.Красинський проголосив маршалком К.Радзивілла, прийнявши на себе за його відсутності обов'язки маршалка. Військове командування очолив Ю.Пуласький, а за дипломатичний напрям відповідав кам'янецький біскуп А.Красинський (випускник Римського університету, добрий знавець політичних стосунків у тодішній Європі; навіть супротивники вважали його за «найкращу, а, може, і єдину розумну голову» серед очільників конфедерації)¹¹. Хоча А.Красинський і був, перш за все, духовною особою, переважно займався політикою – таку можливість надавав йому статус, адже всі біскупи були сенаторами Речі Посполитої. Державні справи А.Красинський завжди ставив на перший план, уже тоді задумавши глибокі реформи, які планував утілити в життя після перемоги. Біскуп не раз демонстрував свою релігійну толерантність і критичне ставлення до католицького фанатизму, постійно застерігаючи, аби війна за незалежність не переросла у релігійну війну¹². Що ж до його брата Міхала, то капітан королівських військ був веселим, малоінтелігентним, гарячкуватим, упертим і жадібним до влади¹³, а його особисті здібності явно не відповідали амбітним прагненням. Очевидно, зовсім не випадково представник Людовіка XV в таборі конфедератів капітан Толес називав його «тупим невігласом»¹⁴.

Штаб-квартирою повстанців став місцевий монастир – під час літургій ксьондз Марек закликав ставати до зброї та «боронити честь поглумленої вітчизни». Одразу ж 300 «обивателів», а також місцевий комендант Скіпор перейшли на бік конфедератів – початкова військова потуга сягала ледве 500 чоловік (кожен повинен був мати пару коней, пістолі, палаш, прапорець, знак хреста на лівому боці та шапку із сукна, обшиту каракулем, з чотирикутним верхом¹⁵). Повстанці присягнули «свободу й непідлеглість вітчизни, святої віри католицької власним життям і кров'ю боронити», а «зрадникам» – «кара й смерть».

5 березня Ю.Пуласький підписав універсал, що роз'яснював причини створення конфедерації та закликав шляхту до підтримки «святої справи». У листі до Ватикану він благав підтримати «Божу війну», а в публічних зверненнях і приватних листах запрошував короля до спільних дій¹⁶. Споруджений у XVII ст. французьким інженером Г. де Бопланом Барський замок укріпили, а невеликі підрозділи почали роз'їжджати всією провінцією для залучення до своїх лав нових прихильників. До Стамбула з відозвами кам'янецького біскупа їздив жвавецький ксьондз Миколай Ханкевич, а до Криму – Стефан Маковецький, власник Михайлівки й Шатави, який чи не першим із подільських шляхтичів активно підтримав справу¹⁷.

Своєю тактикою повстанці обрали поширення руху на якомога більшу територію й уникнення великих сутичок із ворогом. Незабаром на заклик повсталих відгукнулися в Галичині, Великопольщі та інших землях. Проте справи йшли не так добре, як того б хотілося – військ було замало, а багаті шляхтичі зверхньо дивилися на купку повсталі «на кресах» «дрібноти». Випадкова сутичка жовнірів із конфедератами під Гусятином (23 березня) стримувала перехід коронних військ до опозиційного табору, усе ж згодом дрібні підрозділи почали переходити на бік конфедератів.

Ю.Пуласький, що мав за плечима 65 років, був більше здібний до пера, аніж до зброї, готував відзови й листи, не скупився на гроші. Проте йому не вдалося переконати коменданта Кам'янця Я.Вітта підтримати рух – фортеця не відчинила браму перед повстанцями¹⁸.

У Росії розуміли, що в разі переростання Барської конфедерації в загальнонаціональний рух на чолі з монархом можна втратити вплив на Польщу. Тож

головним завданням для російського двору було втягнути Станіслава Августа в спільні дії проти конфедератів. На вимогу М.Репніна у Варшаві відбулося засідання сейму, де російський посол домагався, щоб король вислав військові підрозділи проти повстанців і звернувся до російської імператриці з проханням про військову допомогу. Вимоги М.Репніна були задоволені, але існувала реальна загроза переходу коронних військ на бік «бунтівників». Тому проти конфедератів вирішили спрямувати невеликі підрозділи (оплачувані Росією) під керівництвом приятеля Станіслава Августа – К.Браницького. Петербург не помилився в розрахунках – конфедерати не подарували цього королеві, відтак об'єднання всього суспільства для боротьби зі спільним ворогом ставало досить примарним.

Тим часом російські полки прямували на Поділля – невдовзі тут з'явилася піхота генерала Кречетникова, підсилена донськими козаками й артилерією. Наприкінці березня козаки ввійшли в Старокостянтинів, Вінницю, Меджибіж, Літин, але дії конфедератів змусили їх залишити ці міста. Перша сутичка росіян із підрозділом конфедератів на чолі з двадцятитрилітнім К.Пулаським сталася 20 квітня під Погорілим, а наступна – через три дні біля Старокостянтинова¹⁹.

Після перших перемог сили конфедератів почали зростати. Кожен підрозділ мав штандарт із зображенням Діви Марії та цитатами зі Святого Письма – відтоді повстанців стали називати «лицарями Марії». Спочатку в Пуласького були різні вояки, «які тільки існували на світі: гусари, боснійці, драгуни, рядові, яничари й т.п., все то бідне, обідране, але жваве»²⁰. Відомості про чисельність сил конфедератів на той час досить не точні – від 8 до 15 тис. А один сучасник у листі писав, що у травні 1768 р. конфедерація мала ледве 6 тис. Більшу частину війська становили дворові козаки й міліція, були також і розквартировані на Поділлі вояки коронних підрозділів. Офіцерів не раз доводилося захочувати грошима. Від такого війська годі було сподіватися великих успіхів. Тому М.Репнін із погордою стверджував, що на десятих конфедератів йому вистачить одного російського солдата²¹. Керівникам повстання не бракувало віри й рішучості, проте це не могло замінити брак бойового досвіду, який позначився при зіткненнях із добре вишколеним російським військом.

26 березня з Варшави за дорученням короля та сенаторів прибув генерал Мокроновський – він привіз слова прощення й миру, однак нічого не домогся. М.Красинський надіслав йому з Могиліова листа, в якому повідомив, що конфедерація не складе зброї, аж доки російські війська не вийдуть за межі країни й не будуть скасовані ганебні рішення, прийняті сеймом восени 1767 р. У цей час коронні війська Дзедушицького остаточно приєдналися до конфедератів, а сам регіментарій, склавши з себе обов'язки, подався в Чернівці.

Не встиг посланець короля повернутися до столиці, як звідти 26 травня вирушило в похід військо Браницького (500 чол.), при підтримці семи російських полків та козаків загальною чисельністю 15 тис. багнетів. Їхнім завданням було якщо не втихомирити рух, то принаймні витіснити конфедератів за Дністер. Для забезпечення цього плану лівим берегом Дністра просувалися сили під керівництвом генерала Апраксіна, а далі його маршрут мав пролягати в напрямку на Дунаївці і Ялтушків. Кречетников стояв наготові в Любарі, а його форпости просунулися аж до Базалії. Браницький рухався через Самбір, Рогатин, Скалат і Городок, доповідаючи королеві, що в конфедератів немає можливості проникнути в глиб краю, а «якщо відступлять до Балти, то ніщо їх не вбереже»²². Ще дорогою «на креси» він дізнався про бій у Підгайцях полковника Вейсмана з підчашим Ю.Потоцьким, котрий відступив на Буковину. Перебравшись через Дністер, Ю.Потоцький зі жменькою людей прибув згодом до околиць Бара. Звістка про його поразку викликала сум'яття в стані опозиціонерів.

Ю.Пуласький вирішив зібрати рештки загону Ю.Потоцького, для чого вирушив за Збруч на чолі кінного загону. Другий загін на чолі з К.Пулаським швидким маршем рушив до Бердичева. Місто протрималося два тижні, а 13 червня солдати генерала Кречетникова вже хазяйнували в ньому.

У резиденції «лицарів Марії» залишилося не більше трьох тисяч чоловік. Була навіть думка залишити фортецю, проте Ф. та А.Пулаські вирішили готувалися до оборони Бара.

Браницький повільно просувався вперед, а біля Солобковець уперше зіткнувся з кінним підрозділом конфедератів під орудою ротмістра Славушевського. У бою загинуло 20 повстанців, ще 20 потрапили в полон. Переможцям дісталось 60 коней. Залишки переможених подалися до Зінькова. Браницький, побоюючись контратаки з Бара, не дуже поспішав. Він відправив гінця до Апраксина, який саме тоді вів бій із тисячним підрозділом опозиціонерів на околицях Дунаївців. Невдовзі Зіньків був узятий, а найбільшою втратою для повстанців стала смерть ротмістра М.Корицького.

16 червня Браницький зупинився під мурами барського замку. Замість очікуваного нападу назустріч вийшли «чотири ксьондзи зі статуєю Богоматері»²³, прохаючи відкласти наступ до завтрашнього дня. Наступного ранку в таборі конфедератів під містечком лунали молитовні співи, а надіслані до замку універсали залишилися без відповіді – повстанці замкнулися у фортеці, а Браницький відійшов до Деражні, де перебував до 18 червня, коли нарешті підійшов очікуваний російський корпус. Але й конфедерати отримали допомогу – 1300 чол. під командою Гіжицького.

Уранці 19 червня три колони на чолі з Апраксиним, Вейсманом і Браницьким пішли на штурм, а вже за годину союзники здобули повну перемогу – полягло майже 500 конфедератів і 250 росіян. Усі запаси пороху, амуніції, зброї, кільканадцять гармат та тисяча полонених стали трофеями переможців. Зброю, гармати та 400 рядових було відправлено до Кам'янця, решту – до Полонного. Зі зверхників повстання до полону потрапив лише ксьондз Марек.

Наприкінці червня новий подільський реґіментарій К.Браницький вирушив навздогін за рештками конфедератів, які вислизнули з Бара. Дві тисячі повстанців отаборилися між Ямполем і Цекинівкою, а звідти разом зі старшиною одна частина подалася до Сорок, а інша – до Хотина.

Апраксін виставив пости над Дністром від Заліщиків до Жванця. Королівські війська розмістилися в Грушці, Ушиці, Яришові, Могильові і Ямполі. На початку серпня Браницький отаборився в Дунаївцях, маєтку Красинських – представник короля, без сумніву, бажав продемонструвати «хто в домі хазяїн».

Конфедерати потрапили в досить складне становище – Кречетников кілька разів намагався через посередника за 600 дукатів підкупити молдавського господаря, щоб той видав старшину конфедератів, але марно.

Незважаючи на труднощі, повстанці збирали до купи розпорошені сили, створювали нові підрозділи, займалися військовим вишколом, готувалися продовжити боротьбу. Головною їх метою на той час був Кам'янець. Конфедератам усіляко сприяло місцеве духівництво – на дверях костьолів і одного разу навіть у центрі воеводства служителі церкви вивішували барські маніфести.

Наступ на головну подільську фортецю розпочали Ф. і К.Пулаські, напавши 8 вересня на Студеницю, яку обороняла залога на чолі з хорунжим Монтушем. Триста конфедератських вершників змогли захопити містечко, 12 жовнірів потрапили в полон, поселення майже повністю було зруйноване, а вірменські та грецькі купці його залишили. Ця невеличка перемога одразу підняла бойовий дух конфедератів, і вже в кінці вересня їхній загін перейшов на лівий берег Дністра трохи нижче Ямполь. На початку листопада К.Пуласький зайняв Яришів і Могилів, а 9 листопада Ю.Пуласький разом із сином та 600 вершни-

ками переправився через ріку, захопив село Гринчук і просунувся берегом до Бабшина, а там уже й Кам'янець недалеко.

Пан регіментарій хотів негайно послати проти повстанців загін полковника Хаєцького, але довідавшись, що під Хотином стоїть 5000 турок, а навпроти Бабшина (на правому березі Дністра) – турецька піхота, готова в будь-який час прийти на допомогу конфедератам, скасував своє рішення, адже могла розпочатися війна з Туреччиною, якої всіляко намагалася уникнути Росія. У його донесенні йшлося, що «лицарі Марії», очевидно, на чолі з А.Пулаським захопили Панівці, які лежать майже під самим Кам'янцем, і отаборилися в михайлівському замку Маковецького. То була справжня фортеця з вишколеною залогою. Хоч і невелика, але збудована за всіма правилами фортифікації, вона слугувала повстанцям військовою базою. Звідси вони подалися в Дем'янківці й захопили це село, де був проголошений черговий універсал. Таким чином, околиці Кам'янця поступово почали переходити під контроль конфедератів. К.Браницький, втративши ініціативу, тихо сидів в укріпленому таборі. Повстанці прислали до Я.Вітта сурмача з універсалами. Я.Вітт універсали взяв, а «трембача» відпустив. К.Браницький «висловив пану Вітту за це невдоволення й наказав наступного разу його схопити й закувати, оскільки парламентарі можуть бути під час війни, але не від повстанців»²⁴. Король не тільки скасував наказ стосовно арешту посланців від конфедератів, але й гостро розкритикував за це К.Браницького. Така реакція свідчить тільки про одне – Станіслав Август не відкидав можливості порозумітися з конфедератами й за сприятливого розвитку подій з їхньою допомогою позбутися російської опіки. Король перебував поміж двох вогнів і тому не приховував, що йому потрібно буде або відмовитися від дружби з імператрицею, або стати зрадником вітчизни.

Крім того, Кам'янцем мріяли заволодіти турки. Враховуючи ці обставини, Росія виділила кошти на закупівлю пороху та інші потреби, зі Львова надійшло 14 гармат, було збільшено артилерійський підрозділ, цейхгауз фортеці поповнили оловом і гарматними кулями, укріпили мури, у жовтні з околиць звезли фураж. У листопаді фортеця була міцна, як ніколи – гарнізон нараховував 1500 вояків, а наступного місяця сюди зі своїм підрозділом прибув К.Браницький.

Захопивши у грудні Жванець і Окопи Святої Трійці (тепер – село Окопи Тернопільської обл.) та здійснюючи звідси сміливі вилазки, конфедерати кілька місяців панували над узбережжям Дністра. 8 березня 1769 р. Окопи штурмував генерал Ізмайлов, а підполковник Чернишов – Жванець. У бою за Жванець із 400 конфедератів загинуло 50 і 18 потрапило в полон. Реляція Чернишова про втрати росіян не містить жодної згадки. Генерал Ізмайлов у своєму рапорті ані про полеглих, ані про поранених також не повідомляє, пише лише, що всі «магазини» були спалені, на валах знайшов шість невеличких чавунних гармат, які наказав скинути в Дністер, а його втрати – п'ятеро убитих і п'ятнадцять поранених. Інші джерела стверджують, що декілька конфедератів, не бажаючи потрапити до російського полону, зачинилися в костьолі й знайшли смерть під його руїнами²⁵.

Але ще майже чотири роки регулярні російські війська не могли впоратися з повстанцями. Був важкий рейд землями Великого князівства Литовського, спроба захопити Львів, битва під Столовичами, Повітним, облога Сандомира, Кракова, штурм Замостя, Тинця, героїчна оборона монастиря на Ясній Гурі. Однак не відбулося головного – взаєморозуміння й згоди політичної еліти держави. Ба більше, не змогли порозумітися навіть керманічі повстанців – інтриги Міхала Красинського проти Юзефа Пуласького закінчилися арештом останнього (ув'язнений Ю.Пуласький помер 20 квітня 1769 р.).

Згідно з планом Адама Красинського, зусилля повстанців були скеровані на Велике князівство Литовське. Зовні спокійне князівство нуртувало. Великий

гетьман литовський Міхал Огінський ще в кінці 1768 р. повідомив А.Красинському про свою готовність із підпорядкованим йому військом у зручну хвилину відкрито виступити проти Росії. До конфедератів було надіслано прохання ввійти в межі князівства. Однак воно надійшло не до Красинського, а до відомому вже за межами Поділля К.Пуласького – це ще більше загострило затяту боротьбу поміж керівниками повстанців.

На початку літа 1769 р. К. і Ф.Пулаські вирушили на чолі добірного загону в напрямку на Вільно. Початок же загального виступу мав відбутися тоді, коли Туреччина розпочне активні воєнні дії проти Росії. На втихомирення бунту виступили російські війська. Часто місцева шляхта відмовляла конфедератам у підтримці. Однією з причин такого ставлення були універсали та листи біскупа, які іноді випереджали Пулаських. У них він усіляко дискредитував братів, звинувачуючи їх в усіх гріхах. У липні 1769 р. паризькі газети писали про «славну експедицію» Пуласького²⁶. Однак, військова кампанія 1769 р. закінчилася поразкою, у бою загинув Ф.Пуласький, проте реляція бригадира О.Суворова, в якій розгром конфедератів братів Пулаських розцінювався як «останній удар»²⁷ по польських бунтівниках, була передчасною. До того ж повстанцям сприяла міжнародна ситуація. Туреччина, продовжуючи оголошену восени 1768 р. війну проти Росії, вимагала вивести всі її війська за межі Речі Посполитої; Франція посилила дипломатичну та фінансову підтримку, надіслала військових експертів; Австрія і Пруссія надавали притулок на своїх теренах; кримський хан Кім Гірей уклав угоду з конфедератами.

За цих умов 31 жовтня в Білій-Шльонській відбулося проголошення «генеральної конфедерації обох народів» («генеральність»), керівниками якої стали М.Красинський і Ю.Потоцький. На час їх перебування за кордоном обов'язки маршалка виконував М.Пац. «Генеральність» до певної міри впорядкувала повстанський рух, але всередині проводу боротьба не припинялася – керівники конфедерації розділилися на два табори: офіційний і опозиційний. Опозиційним керували Т.Вессель і К.Радзівілл, а офіційним – М.Пац і біскуп Адам. Диктаторські нахили А.Красинського відштовхували від нього навіть близьких людей. Саме його суперництво з Т.Весселем розколело новий керівний орган на ворогуючі партії (доходило навіть до шабель). Окрім цього, він часто неправильно оцінював людей. Не помічав одного з найталановитіших партизанів Антонія Моравського, перед Міхалом Держановським, що «скиби землі не мав», «замкнув двері» «генеральності», а Юзефа Бежинського, «голиша з чотирма тільки халупами», загнав в обійми російського найманця фон Древіце²⁸.

Опозиційний табір виступав за негайну детронізацію короля, але перемогла позиція А.Красинського – у проголошеному маніфесті ані слова не було про усунення Станіслава Августу з престолу. Така позиція конфедератів підштовхнула короля та його прибічників, котрим уже набридла настирлива «опіка» східного сусіда, до переговорів із повстанцями²⁹. Розпочалася підготовка військ до війни з Росією, яку планувалося розпочати арештом російського посла. Коронні війська припинили бойові дії проти конфедератів. Сам Станіслав Август зробив спробу створити антиросійську конфедерацію при своїй особі, що в перспективі мала з'єднатися з повстанцями під гаслом боротьби за незалежність. Але об'єднання, яке тільки й могло дати шанс на перемогу в боротьбі з могутнім сусідом, так і не відбулося. Король, однак, і сам не надто вірив у таку можливість, зазначивши: «Коли відійду від Росії й виступлю проти неї, мої неприятели будуть першими, що з нею порозуміються й мене ж принесуть у жертву»³⁰. Та й у більшості гонористих «шефів» конфедерації сама думка про необхідність підпорядковуватися «вискочневі» викликала печію. Недарма ж пісня конфедератів починалася словами: «Ніколи з королями не будемо в альянсах...»³¹.

22 жовтня 1770 р., незважаючи на позицію А.Красинського, було врочисто проголошено універсал про детронізацію короля. Кам'янецький біскуп уважав такий крок недоречним. «Ошуканці», як назвав авторів універсалу А.Красинський, сподівалися, що європейські двори наперебій стануть пропонувати свої послуги, проте Європа не сприйняла такого революційного кроку проти законного монарха. Коли представники «генеральності» спробували вручити згаданий універсал саксонському претендентові на польський трон, той відкинув його з погордою й сказав, що таких «нерозумних листів» не читає. Але найгіршим для подальшої долі Польщі стала неможливість союзу повстанців із монархом, який знову був змушений направити свої полки проти конфедератів.

Апогеєм військових змагань стала оборона монастиря на Ясній Гурі. Російські війська під командою фон Древіце, який відверто зневажав усіх слов'ян, у листопаді 1770 р. взяли твердиню в облогу. Після першого невдалого штурму фон Древіце пообіцяв оборонцям, якщо ті здадуться, спокійне повернення додому. К.Пуласький відповів, що також може гарантувати росіянам повернення до дому – аж до самого Петербурга. Після трьох місяців невдалих штурмів російські війська були змушені відступити. Про оборонців святого для всіх поляків місця писали майже всі європейські газети, а загальна чисельність військ повстанців збільшилася до 20 тис. Здавалося, сама фортуна сприяла «лицарям Марії». І тут відбулася подія, що зруйнувала всі сподівання.

На початку листопада 1771 р. світ облетіла звістка про замах на Станіслава Августа. Очільники конфедерації вирішили захопити короля, доставити його до Ясної Гури й оголосити, що він став на чолі повстання. Це могло, на їхню думку, змінити хід боротьби. Викрадення готував ротмістр Стравинський. 3 листопада 1771 р. короля, який повертався каретою до своєї резиденції, схопила група повстанців, яку очолював Ян Кузьма. Проте вночі вони заблукали в лісах Жолібожа, Я.Кузьма піддався на вмовляння Станіслава Августа й перейшов на бік монарха. Уранці врятований король уже розповідав подробиці викрадення, запевняючи, що злочинці намагалися його вбити.

Цей крок викликав рішучий осуд сусідніх державах, конфедерати остаточно втратили симпатії Європи – Австрія прогнала їх зі своєї території, Пруссія виділила росіянам артилерію для штурму Ясної Гури, Петербург розпочав переговори з Віднем і Берліном про поділ Речі Посполитої. Зрозумівши марність подальших воєнних змагань, припинила допомогу повстанцям і Франція.

Однак захисники Ясної Гури не склали зброї до 18 серпня 1772 р. І хоча провід конфедерації докладав неймовірних зусиль для перелому ситуації, «штурмуючи» Версаль проханнями про допомогу, а К.Пуласький намагався на берегах Дунаю створити з решток розбитих конфедератів «легіон» для нового наступу, час Бара минув...

19 травня провідники повстанців прийняли рішення про еміграцію. Спритні сусіди почали ділити свою жертву. До Сибіру потягнулися обози полонених – за оцінками М.Репніна, тільки в 1771 р. таких було більше 14 тис. Це був початок кінця Речі Посполитої, котра менш ніж через чверть століття зникне з політичної карти Європи, розтерзана Росією, Пруссією й Австрією.

Процес над виконавцями невдалого викрадення Станіслава Августа тривав майже два роки. 28 серпня 1773 р. суд проголосив вирок – К.Пуласького, С.Стравинського, В.Лукавського визнали винними в злочині проти монарха. Хоча К.Пуласький надіслав до суду листа, в якому запевняв, що він нічого «нікому не доручав і не наказував», докази його причетності не викликали сумніву. Безпосередніх учасників замаху – Стравинського й Лукавського – за вироком суду було страчено через повішення, четвертовано й спалено, маєтки конфісковано, а їхні родини були позбавлені шляхетства. Я.Кузьму засудили до вічного вигнання.

Після невдалого замаху на монарха К.Пуласького оголосили «царевбивцею», через що його подальше перебування у країні стало просто неможливим – переодягнувшись купцем, 31 травня 1772 р. він таємно залишив ясногурську твердиню, а згодом виїхав до Америки (у листі до Дж.Вашингтона він написав: «Я тут, щоб служити свободі, заради неї жити або померти»; у битві під Саванною бригадний генерал К.Пуласький віддав своє життя за незалежність США³²).

Ксьондз Марек, визнаний небезпечним злочинцем, шість років провів у київській в'язниці. Саме тут він написав віршоване пророцтво про майбутню долю Польщі («Wieszczba dla Polski»), що закінчується словами: «А ти, як Фенікс з попелу постанеш / І оздобою Європи станеш»). На волю він вийшов 1773 р., а помер десь між 1801–1806 рр.

Комендант кам'янецької фортеці, котрий своїми рішучими діями вплинув на перебіг подій і долю «лицарів Марії», до скону приймав знаки особистої монаршої ласки. Королівська вдячність за вірність, без сумніву, виправдала всі сподівання сина вбогого кам'янецького вірменина. Обійнявши посаду коменданта, він отримав чин генерал-майора, а незабаром – шляхетство. Власне тоді він додав до свого прізвища ще одну літеру «t» та «e», ставши генералом «de Witte». 1773 р. його мундир прикрасив орден св.Станіслава, а через деякий час – регалії генерал-лейтенанта. У Кам'янці прожив до сивої старості. 24 грудня 1785 р. місцем його вічного спочинку стали катедральні катакомби під каплицею святого Причастя. На заупокійній службі по „найкращому комендантові» кам'янецької фортеці, що відбулася в січні 1786 р. в костелі святої Трійці у Варшаві, був присутній сам король Станіслав Август Понятовський. На честь генерала в тому ж костелі було встановлено меморіальну табличку³³.

У жовтні 1772 р. між А.Красинським і Станіславом Августом у присутності нового російського посла Штакельберга відбулася серйозна розмова – біскуп запевнив короля, що проти нього ніколи не виступав, туркам скаржився тільки на утиски М.Репніна, усіляко противився детронізації. Не бажаючи робити з біскупа мученика, Штакельберг задовольнився письмовим зобов'язанням А.Красинського в лояльності й відпустив його. Після цього А.Красинський активної участі в політичному житті не брав – полював на перепелів, писав трактати й працював над історією Барської конфедерації (усе написане, на жаль, було втрачене). Останні роки життя розчарованого й озлобленого на всіх поляків ксьондза Адама пройшли у Красному. Помер він у листопаді 1800 р. Похований у підземній каплиці місцевого костелу.

Міхал Красинський не один рік шукав притулку за кордоном. Спочатку у великій скруті, майже як заручник, перебував у Туреччині, потім мешкав в Угорщині, Швейцарії, Мюнхені, Шлезвігу. На батьківщину повернувся в кінці 1776 р. морально зломленим і не здатним до будь-якої активної діяльності. Спочатку поселився в Туховичах, а з 1783 р. й до самої смерті мешкав у Дунаївцях під опікою сина Яна та невістки Антоніни. Забутий колишніми соратниками помер 25 травня 1784 р., похований у місцевому костелі³⁴, де 1810 р. Антоніна встановила йому й братові Адаму пам'ятний мармуровий барельєф із написом: «Ваші справи роблять вас безсмертними» («Czynu wasze czynią was niesmertelnymi»). Зараз цей витвір італійського майстра Альбачіні (єдина пам'ятка про Красинських на Поділлі) зберігається в картинній галереї Кам'янця-Подільського.

Бар мав стати святим місцем, куди б паломники з'їжджалися, як мусульмани в Мекку³⁵. Цим планам кам'янецького біскупа збутися не судилося, як і його мрії стати примасом – мешканці розбіглися, містечко перетворилося на пустку, неприязно чорніючи рештками спаленого замку.

Барська конфедерація, знесилена розколом суспільства і безкінечними чварами в лавах самих конфедератів, стала формальною причиною першого поділу Речі Посполитої. 5 серпня 1772 р. союзники, «остерігаючись цілковитого розпа-

ду держави через анархію», підписали угоду, за якою вони розбирали на свою користь «санітарні смуги» по периметру Речі Посполитої. Скликаний у вересні 1773 р. сейм під загрозою ще більших територіальних втрат ратифікував цю угоду. Польща втратила 211 тис. км² території, де проживало 4 млн 630 тис. чол. населення.

Конфедерацію задушила зброя могутнього східного сусіда. Головними тактичними одиницями повстанців були кавалерійські підрозділи, які через брак озброєння, відсутність військової дисципліни та артилерії не могли на рівних змагатися не тільки з регулярними російськими військами, але й з козаками. Відсутність єдиного командування над загонами конфедератів, а головне, лідера, здатного об'єднати навколо себе зусилля патріотів, зробило рух нежиттєздатним.

Урятувати державу могла тільки згода, однак єдність усього суспільства, готовність національної еліти пожертвувати заради батьківщини особистими амбіціями та приватними інтересами. Однак гонористі магнати, розбещені подачками сусідніх держав, виявилися нездатними захистити свою державу.

Не справдилися надії на спільні дії з Високою Портою. У війсьній кампанії проти Росії Туреччина програвала битву за битвою. Утративши Бендери, фортеці на Дунаї та флот у Чесменській затоці, турки переймалися своїми проблемами, а тому нічого іншого, окрім притулку, запропонувати конфедератам не могли.

Москва ще з часів Василія III вважала польські землі своєю «вотчиною», а відколи російські емісари й полки стали почуватися там як удома, Польща була приречена. Упродовж усього XVIII ст. Росія намагалася не допустити будь-яких реформ, скерованих на оздоровлення державного ладу Речі Посполитої. Варто згадати лише один із пунктів, ухвалених сеймом восени 1767 р. на вимогу М.Репніна, де йшлося, що жоден сейм не має права будь-що змінювати в політичному устроєві держави³⁶.

Великою помилкою конфедератів було їх далеко не шляхетне поведіння з православним населенням, яке потерпало від конфедератів. Саме тому спалахнула Коліївщина.

Один із найавторитетніших дослідників тих подій В.Конопчинський уважав, що Бар не був доброю школою повстання, коли вів своїх вояків від поразки до поразки, своїх політиків – від помилки до помилки, а закінчився загальним духовним занепадом. Водночас, що стосується розвитку національного самосвідомлення, то виховний вплив Барської конфедерації був надзвичайно позитивним. Тому в Польщі завжди знаходилися тисячі патріотів, які, нехтуючи матеріальними, свободою та життям, піднімалися на боротьбу за незалежність батьківщини й урешті-решт здобули її та відродили втрачену колись державу.

¹ Див.: *Kalinka W.* Ostatnie lata panowania St.Awgusta. – Kraków, 1891. – S.187.

² *Ibid.* – S.131.

³ Див.: *Dr.Antoni J. (Rolle).* Zameczki podolskie. – Т.ІІ. – Kraków, 1880. – S.76.

⁴ *Солов'єв С.* История падения Польши // *Собрание сочинений.* – Т.ХVІ. – Москва, 1995. – С.417.

⁵ Там же. – С.419.

⁶ *Centrowska E.* Ostatni monarcha. – Warszawa, 1978. – S.39.

⁷ *Kitowicz A.* Pamiętniki do panowania St. Awgusta. – Kraków, 1891. – S.107.

⁸ *Dr.Antoni J. (Rolle).* Op. cit. – Т.ІІ. – S.68.

⁹ *Ibid.* – S.88.

¹⁰ *Ibid.* – Т.ІІІ. – Kraków, 1880. – S.173.

¹¹ *Polski słownik biograficzny.* – Т.ХV/1, ХV/2. – Warszawa; Wrocław; Kraków, 1970. – S.162.

¹² *Encyklopedia kościelna.* – Т.ІХ. – Warszawa, 1876. – S.410.

¹³ *Wielka encyklopedia powszechna.* – Т.ХL. – Warszawa, 1907. – S.709–710.

- ¹⁴ Polski słownik biograficzny. – Т.XV/2. – S.189.
¹⁵ Wielka encyklopedia powszechna. – Т.XXXVII–XXXVIII. – Warszawa, 1905. – S.551.
¹⁶ Polski słownik biograficzny. – Т.XXIX/3. – Warszawa; Wrocław; Kraków, 1986. – S.383.
¹⁷ Ibid. – Т.XIX/1. – Warszawa; Wrocław; Kraków, 1974. – S.229.
¹⁸ Dr. Antoni J. (Rolle). Op. cit. – Т.III. – S.175.
¹⁹ Polski słownik biograficzny. – Т.XXIX/3. – Warszawa; Wrocław; Kraków, 1986. – S.386.
²⁰ Dr. Antoni J. (Rolle). Op. cit. – Т.III – S.176–177.
²¹ Sidorski D. Panie Kochanku. – Katowice, 1987. – S.206.
²² Dr. Antoni J. (Rolle). Op. cit. – Т.III. – S.181.
²³ Ibid. – S.184.
²⁴ Ibid. – Т.II. – S.85.
²⁵ Wielka encyklopedia powszechna. – Ser.II. – Т.5. – Warszawa, 1905. – S.12.
²⁶ Див.: Polski słownik biograficzny. – Т.XXIX/3. – S.386.
²⁷ Lenkiewicz A. K. Pułaski: bohaterstwo – zaborczość Moskwy – zdrada narodowa. – Wrocław, 1994. – S.59.
²⁸ Polski słownik biograficzny, Т. XV/1, XV/2. – Str.163.
²⁹ Див.: Энциклопедический словарь под ред. проф. И. Андреевского. – Т.III. – Санкт-Петербург, 1891. – С.102.
³⁰ Kalinka W. Op. cit. – S.184.
³¹ Див.: Slowacki J. Książdz Marek // Dzieła. – Т.9. – Wrocław, 1959.
³² The encyclopedia Britannica. – 11th ed. – Vol.XXII. – Cambridge, 1911. – P.640.
³³ Dr. Antoni J. (Rolle). Op. cit. – S.103.
³⁴ Idem. Babka poety // Opowiadania historyczne. – Ser.VII. – Lwów, 1891. – S.254.
³⁵ Idem. Zameczki podolskie. – Т.II. – S.179.
³⁶ Sidorski D. Op. cit. – S.186.

There are many essays in Ukraine about Bar confederation. But most of them are founded as a rule on the Russian origins. This article is the attempt of author as Polish investigator to look at the course of events at Poland in 1768–1772.



МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В.Г.Космина*

МЕТОДОЛОГІЧНІ КОНТРОВЕРЗИ «ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ» А.ТОЙНБІ

У статті розглядаються методологічні набутки цивілізаційної теорії А.Дж.Тойнбі, їх суперечливість та перепони на шляху практичного застосування в історичних дослідженнях. Як одну з головних причин цих труднощів автор відзначає поєднання неklasичної філософсько-історичної концепції та традиційного позитивістського трактування історичного факту.

Зростання уваги до проблем методології цивілізаційного аналізу всесвітньої історії зумовлює інтерес дослідників до творчого доробку передусім тих мислителів, які не просто накреслили теоретичну схему такого аналізу, а й показали приклад цілісного концептуального викладу історичного матеріалу. Безперечно лідерство тут належить англійському історикові Арнольдові Джозефові Тойнбі

* Космина Віталій Григорович – канд. іст. наук, доцент, докторант Запорізького національного університету.

E-mail: vkostyna@ukr.net

(1889–1975 рр.), у творчості якого спроби «віднайти стрижень філософської історії» шляхом побудови історичної теорії локальних цивілізацій» досягли «найвищого розвитку»¹. Його монументальна праця «Дослідження історії» («A Study of History»), дванадцять томів якої побачили світ упродовж 1934–1961 рр., сколихнула наукове співтовариство істориків і філософів, викликавши потужну хвилю публікацій із критичним осмисленням як цієї праці, так і всього історичного процесу. Як зазначається в узагальнюючій роботі з історії історичної науки, теорія А.Тойнбі в поєднанні з близькою до неї теорією німецького філософа О.Шпенглера («Присмерк Заходу», 1918–1922 рр.) «раз і назавжди» показала неспроможність глобальної європоцентристської схеми світової історії².

Проте якщо в книзі О.Шпенглера найбільш вражаючим був сам оригінальний спосіб осягнення історії³, то в праці А.Тойнбі, насамперед, гігантський обсяг фактичного матеріалу, опрацьованого й упорядкованого відповідно до його ж теорії. У редакторській передмові до збірника статей «А.Тойнбі та історія» відзначалося, що, за підрахунками, перші десять томів праці налічували 6290 сторінок тексту, 3,15 млн слів, 19 тис. іменних та предметних покажчиків, розміщених на 332 сторінках⁴. На думку критиків, щоб обміркувати це багатство фактів і авторських суджень вдумливого читачеві знадобилися б місяці, а то й цілі роки, як, власне, і при читанні твору О.Шпенглера⁵. Надзвичайно широка ерудиція автора приголомшувала, і мало хто з дослідників наважувався виступити з критичним аналізом праці, аж поки 1947 р. не вийшла з друку підготовлена Д.Ч.Сомервеллом скорочена версія I–VI томів⁶. Після цього критична тойнбіана стала швидко наростати. У 1940–1950-х рр. у різних країнах публікувалися численні статті, а згодом і монографії. Філософи та соціологи вели полеміку переважно навколо концептуального підходу А.Тойнбі до висвітлення всесвітньої історії, зокрема, його бачення історії та змісту локальних цивілізацій. Історики ж звинувачували А.Тойнбі в «неправомірній» підміні історичної науки філософією історії, наводячи численні приклади фактографічних помилок і «натяжок». За спостереженнями дослідника творчості англійського вченого Є.Б.Рашковського, «на Заході склався певний різновид викривальної літератури, що виводила наукову неспроможність Тойнбі з тих чи тих фактологічних ляпсусів»⁷. У 1960–1970-х рр. інтерес до «Дослідження історії», як і критичний запал публікацій, поступово вщухли, а з 1980-х рр. дослідники почали відшукувати у творі плідні для сучасних наукових розробок ідеї, зокрема ті, що стосуються політичних і теологічних концепцій, психоаналітичного методу тощо⁸.

У радянській історичній і філософській літературі праця А.Тойнбі сприймалася також неоднозначно. З одного боку, автори віддавали належне ерудиції англійського історика, його критиці західного суспільства (проте, замовчуючи ще дошкульніший аналіз радянського суспільства). А, з іншого, гостро критикували «емпіричний метод» А.Тойнбі, його філософсько-історичне бачення й загальні світоглядні позиції. Особливо різкими були висловлювання в 1950-х рр., коли теорія А.Тойнбі оцінювалася передусім з ідеологічних позицій як «справжній антипод історичного матеріалізму», а його метод – як «антинауковий», «заперечення наукового методу» тощо⁹. У 1960–1970-х рр. дослідники професійно виявляли помилковість суджень А.Тойнбі з конкретно-історичних проблем¹⁰, водночас акцент було перенесено на критику його концепції локальних цивілізацій. Радянські філософи намагалися довести її «порочність» та «неспроможність»¹¹, а передусім «неправомірність» і «абсурдність» її протиставлення марксистській теорії суспільно-економічних формацій¹².

Водночас інтерес до цієї концепції почали виявляти сходознавці, чий предмет досліджень не вписувався в європоцентристські схеми. Аналізу походження, внутрішньої логіки й суперечностей філософії історії А.Тойнбі присвятив

низку праць Є.Б.Рашковський¹³. Окремі аспекти філософії А.Тойнбі були піддані критиці в монографічних дослідженнях 1980-х рр.¹⁴ Тоді ж вийшли перші статті з тойнбіани і в Україні, автор яких – історик і філософ Ю.В.Павленко – проводячи критичний аналіз теорії цивілізацій А.Тойнбі, характеризував її як «позитивне зрушення» в західній філософії історії¹⁵, а в публікації часів перебування окреслював перспективи її застосування у філософському аналізі історичного процесу¹⁶.

У пострадянській літературі загальний характер публікацій змінився. У скороченому вигляді «Дослідження історії» було видане в перекладі російською й українською мовами (в російській версії під назвою «Постижение истории» («Осягнення історії»)). Видавалися й інші праці історика. Теорія А.Тойнбі стала доступною для масового читача, її виклад увійшов в усі підручники з філософії історії, філософії культури, соціальної філософії, культурології. Цивілізаційний підхід до історії почав розглядатися як заміник марксистського формаційного підходу. Та попри зростаючу популярність цієї теорії критичний аналіз її методологічних можливостей для сучасної науки помітно ослабнув. Віддаючи їй «шану» у філософському аспекті, історики, як це не парадоксально, майже не звертаються до неї при проведенні конкретних досліджень¹⁷, унаслідок чого й сам «цивілізаційний підхід» часто залишається лише декларацією. Схожою є ситуація і в західній історіографії, де, як і півстоліття тому, на тлі певної популярності цивілізаційних теорій серед філософів, політологів і соціологів, історики зазвичай «прохолодно» сприймають теорії на кшталт тойнбіанської¹⁸. І це попри ту загально визнану обставину, що сьогодні історична наука переживає серйозну методологічну кризу!

Не претендуючи на охоплення аналізом усіх численних точок дотику методологічних засад історичної науки та теорії цивілізацій А.Тойнбі, у даній статті спробуємо визначити витоки й зміст їх основних методологічних нестиківок та умови можливого зближення на сучасному етапі розвитку науки. При аналізі посилатимемося на скорочену версію «Дослідження історії», яка свого часу була схвалена самим А.Тойнбі, і в якій методологічний аспект простежується відносно рельєфно на тлі маси фактичного матеріалу¹⁹.

Щоб вести більш предметну розмову про методологію англійського історика наведемо стисло схему його бачення всесвітньо-історичного процесу відповідно до послідовності її викладу в «Дослідженні історії». Перші три томи праці (I–II. Вступ. Генеза цивілізацій; III. Розвиток цивілізацій) вийшли друком у 1934 р. Ключовим для її розуміння є Вступ. Автор перш за все визначає інтелегібельне (умосяжне) поле дослідження для історичної науки, яка займається вивченням людських відносин. Ним не може бути ані окрема національна держава, позаяк не є сталим у просторі й часі утворенням, ані, тим більше, людство, а лише цивілізація, або «ціле суспільство», яке історично й географічно значно перевершує окремі держави, об'єднує їх належністю до спільної культури й релігії і яке можна осягнути лише в єдності його частин. «Для того, щоб зрозуміти ту чи ту частину, ми повинні зосередити увагу на цілому, бо тільки воно є самодостатнім полем дослідження», – підкреслює А.Тойнбі (I, с.18). Узнявши за точку відліку західне суспільство, або західнохристиянський світ, він виявляє на планеті ще чотири такі ж суспільства з власними культурами: православне християнське, ісламське, індуїстське, далекосхідне. Заглиблюючись в історію, він знаходить у кожного з них споріднене, «материнське», суспільство, а в того – свого «предка», а, крім того, суспільства, що не мали «нащадків» (як єгипетське). Подібних «померлих» суспільств А.Тойнбі нараховує 16. Одне з них, еллінське (греко-римське), «материнське» щодо західного, до часу остаточної загибелі під ударами варварів пройшло періоди розвитку, занепаду, часів лихоліття, а під кінець – період утворення світової держави (імперії), що

була об'єктом руйнівних варварських вторгнень, та вселенської церкви, яка згодом стала лоном для нової цивілізації. А.Тойнбі відзначає «фактичну» схожість з еллінською «моделлю» історії інших зниклих цивілізацій і на цій підставі проголошує принципову порівнянність усіх 21 цивілізації трьох генерацій, які «у плані філософії й науки» є рівноцінними за своїм значенням та майже одночасними з огляду на нетривалість «цивілізаційного періоду» в загальній історії людства (I, с.54).

Відтак і генеза цивілізацій відбувається за схожим сценарієм. Цивілізації виникають унаслідок того, що деякі людські спільноти починають творчо реагувати на загрозовий зовнішній виклик – природний або людський – і перебудовують своє суспільне життя. Власне, відгук іде не від усього суспільства, а від творчої меншини, яку наслідує і якій підпорядковується нетворча більшість. Така спрямованість мімесису (наслідування, уподібнення) на творчі меншини чи творчі особистості, тобто в майбутнє, принципово відрізняє цивілізації від іншого виду суспільств – примітивних, в яких мімесис зазвичай спрямований на старшу генерацію й на померлих предків, у минуле, закріплюючи їхню статистику (I, с.60). Характер і викликів, і відгуків формує ту чи іншу специфіку цивілізацій. Уся ж подальша динаміка їх розвитку знову таки визначається їхньою здатністю знаходити відгуки на нові виклики, які в міру ускладнення суспільного життя виникають переважно всередині суспільства. Нерідко нові відгуки започатковують нові творчі меншини, що зазвичай віддаляються від суспільних справ, а потім повертаються (закон «відходу-і-повернення»). Творча меншість не тільки впевнено веде цивілізацію шляхом духовного самоствердження, а й притягує до себе мімесис навколишніх варварських спільнот.

У наступних трьох томах (IV. Занепад цивілізацій; V–VI. Розпад цивілізацій), опублікованих у 1937 р., А.Тойнбі аналізує вже зворотні процеси. Розвиток цивілізації припиняється, коли творча меншість втрачає здатність знаходити відгуки на нові виклики чи то через обоження самої себе та своїх інституцій, чи то через мілітаризм, а інертна більшість відмовляється від мімесису й покори їй. Тоді в цивілізації відбувається горизонтальний розкол на ворогуючі держави, що воюють між собою, і вертикальний – на ворогуючі класи: панівну меншість, що прагне закріпити та різноманітити своє панування, вдається до мілітаризму й згодом створює світову (універсальну) державу; внутрішній пролетаріат, тобто позбавлену впливу на цивілізаційний процес людську масу, яка з часом знаходить духовну втіху у творенні нової церкви; варварський зовнішній пролетаріат, що відмежовується від надломленої цивілізації, веде війну з агресивною світовою державою й урешті-решт завдає їй смертельного удару. У цих спільнот з'являються свої духовні провідники та відповідний мімесис. Розкол соціальний доповнюється розколом у душі, унаслідок чого нівелюються всі попередні духовні досягнення та стандартизується все суспільне життя.

Останні чотири томи запланованого циклу досліджень (VII. Світові держави. Вселенські церкви; VIII. Героїчні доби. Контакти між цивілізаціями в просторі; IX. Контакти між цивілізаціями в часі. Закон і свобода в історії. Перспективи західної цивілізації; X. Джерела натхнення істориків) побачили світ у 1954 р. На той час А.Тойнбі вніс певні корективи в попередньо намічену картину всесвітньої історії. Світові держави (або імперії) він ще розглядає як «бабине літо» цивілізацій, останній прояв величі, супроводжуваний внесенням у суспільство замирення, ладу, однорідності, після якого наступає їх остаточний крах. А ось висвітлення історичної ролі церков змінюється – вона виявляється незначною при виникненні цивілізацій другої генерації, зате стає вирішальною у створенні цивілізацій третьої генерації, для яких нові, вищі, релігії слугують своєрідними «лялечками». А.Тойнбі оголошує таку вселенську церкву вищим видом суспільства, а еволюцію релігій – основою історичного розвитку людства.

Тепер і місія варварських ватаг в їхні «героїчні доби» зводиться не до заснування нових цивілізацій, а лише до руйнування залишків попередніх. Водночас у численних контактах цивілізацій у просторі (зіткнення й взаємовпливи) та в часі (різного роду «ренесанси») все більше проступає єдність усього людства. За поступом людства А.Тойнбі вбачає дію «закону Господа». З відновленням впливу християнської моралі та зі зближенням християнства з іншими вищими релігіями він пов'язує й перспективи Заходу, що в ХХ ст. залишається єдиною цивілізацією, яка, можливо, ще не зазнала занепаду.

Пізніше автор видав ще два томи (XI. Історичний атлас (1959 р.); XII. Переосмислення (1961 р.)). В останньому він доповнив «Дослідження» новими судженнями, уточненнями, виправленнями та дав відповіді на зауваження понад 100 критиків його твору.

Вказана схема історичного процесу не була суто умоглядною, а спиралася на емпіричне вивчення величезної маси історичних фактів, частково відкритих самим автором, а здебільшого почерпнутих із творів інших дослідників – «із третіх рук», як висловився Л.Февр²⁰. Ознайомлення ж із усе новими фактами змушувало А.Тойнбі періодично переглядати перелік цивілізацій та характер спорідненості між ними. Так, число розвинених цивілізацій (у т.ч. «афілійованих», «сателітних») зросло у нього до 31, і це не рахуючи 6 недорозвинених та 5 загальмованих на початкових стадіях розвитку. Серед сучасних цивілізацій він розподілив православну цивілізацію на візантійську та руську, ісламську – на арабську та іранську, далекосхідну – на китайську, японську та корейську. Неусталеність засад класифікації, звичайно, підсилювала скептичне ставлення критиків до теорії А.Тойнбі.

Але ці та інші її вади можна вважати й своєрідним віддзеркаленням загальної ситуації в історичній науці того часу. З одного боку, створення подібної узагальнюючої праці з всесвітньої історії, яка б аргументовано пояснювала стан справ у світі, тенденції й перспективи розвитку Заходу та інших культурно-історичних регіонів, гостро назріло в період після Першої світової війни. Її підсумки й наслідки показували, що попри збереження безсумнівної військово-політичної й техніко-економічної переваги Заходу над рештою світу, той уже не міг уважати себе вершителем долі людства. Внутрішні процеси в незахідних регіонах (колишня Російська імперія, Японія, Китай, Індія, країни мусульманського сходу та Латинської Америки) поступово опинялися поза його впливом, а то й поза його звичним, європоцентристським (заходоцентристським), розумінням. Настав час неупередженого осмислення специфіки культурно-історичного розвитку незахідного світу та його потенціалу, а разом з тим – і всієї світової історії, включно з питанням про роль і місце в ній самого Заходу. Історик А.Тойнбі, що з часів війни професійно займався міжнародною аналітикою, а 1924 р. очолив Королівський інститут міжнародних справ, бачив необхідність у тому, щоб «прочитати карту історії з незахідного погляду» (II, с.278).

З іншого боку, сама історична наука за своїми методологічними установками й світоглядом переважної більшості наукової спільноти не була готова вдатися до цілісного, всеохоплюючого аналізу всесвітньо-історичного процесу. Справа в тому, що в ХІХ – на початку ХХ ст. в західній історіографії (особливо в англійській) панівні позиції посідав позитивізм. Ця методологія класичної науки вимагала від істориків встановлення й опису якомога більшої кількості конкретних історичних фактів, тоді як їхнім узагальненням мала б займатися теоретична наука – соціологія. Емпіричні факти, почерпнуті з джерел відповідно до правил їх внутрішньої й зовнішньої критики, розроблених ще німецькою історичною школою, уважалися об'єктивним відображенням «фрагментів» дійсності. Це були осібні й ізольовані «атоми» історії, подібно до атомів фізики чи

хімії, із поєднання яких можна теоретично вибудувати «молекули» й «структури» історичного процесу.

Непримиренний критик позитивізму неогегельянець Р.Дж.Колінгвуд відзначав два методологічні правила, що їх дотримувались позитивісти в трактуванні фактів: «(I). Кожен факт слід було розглядати як річ, що її можна визначити через окремий акт пізнання чи дослідницький процес, і таким чином уся нива історично пізнаваного краялася до безконечності на дрібніші факти, аби кожен із них був розглянутий окремо. (II). Кожен факт годилось уявляти як незалежний не тільки від усієї решти фактів, а й від пізнавача, так що з історичної точки зору мали бути усунуті всі суб'єктивні елементи (як вони називалися). Історик не повинен висловлювати ніяких своїх суджень щодо фактів – він тільки повинен сказати, які вони, ті факти»²¹. Відповідно й наукові твори являли собою послідовний виклад фактів, отриманих із наявних джерел і згрупованих згідно з досліджуваною темою чи рубрикою в ній. Якогось авторського аналізу внутрішнього зв'язку численних фактів, виявлення глибинних процесів історії, проведення масштабних узагальнень чи порівнянь не передбачалося. У результаті картина всесвітньої історії залишалася розкиданою окремими фрагментами по тисячах книг із сотнями епізодів у кожній, і її годі було звести докупи для формування цілісного наукового уявлення про історичний розвиток людства, його минулі й сучасні тенденції. Що реально об'єднувало історичні твори й усю історіографію – так це їх стилістична й поняттєво-термінологічна відповідність запитам західного культурного середовища з певним світоглядом та ідейно-естетичними (передусім ліберально-романтичними) уподобаннями.

Щоправда, існувала окрема сфера історичного знання, яка прагнула осягнути всю історію, її етапи й головний вектор, щоб відкрити загальний смисл існування людства та його майбутнє. Це історіософія, або субстанціальна філософія історії, знання якої про історичну реальність, однак, суттєво відрізняється від знання суспільних наук²². Вона самостійно осмислює історичне буття, шукає його трансцендентальну основу й може багато чого «підказати» історикам. Але спираючись у своїх конструкціях на емпіричні дані історіографії, вона водночас може обходитись і без них, знаходячи необхідні «докази» чи «ілюстрації» у творах літератури та мистецтва. Ця обставина породжувала серйозний методологічний бар'єр між філософією історії та позитивістською історіографією, унаслідок чого вони розвивались паралельно, ідучи кожна своїм шляхом.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. ситуація в європейській культурі змінилася. На зміну романтизмові прийшов модернізм, що спрямовував творчість на осягнення й ствердження внутрішньої свободи особистості. Класичну науку замінювала некласична, яка визнавала важливу роль суб'єктивності в дослідженні природи, а ще більше – історії, а, відтак, релятивність наукових теорій. У ділянці історичного знання, де все гостріше відчувалася невідповідність між узагальнюючими філософсько-історичними концепціями й позитивістською практикою досліджень, пошуки торкнулися насамперед сфери методології. Але в різних країнах вони велися відповідно до національних традицій в історіографії.

У відносно молодій американській історіографії надовго запанував презентизм, спрямований на «осучаснення» всієї історії. У Франції, де з часів О.Конта великим впливом користувалися соціологічні проекти, А.Берр розробляв методи культурно-історичного синтезу фактичного матеріалу, а з кінця 1920-х рр. історики школи «Анналів» (Л.Февр, М.Блок) узялися за створення «глобальної історії», яка передбачала кореляцію між собою фактів економічної, соціальної, політичної та культурної історії. Проте ця методологія реалізувалася переважно в дослідженні середньовічної й нової історії самої Франції. У Німеччині, з її давніми філософсько-історичними традиціями консервативно-романтичного забарвлення, філософи неокантіанської баденської школи (В.Віндельбанд, Г.Рік-

керт) наполягали на унікальності історичних фактів і проголошували єдино прийнятним методом наук про культуру (історію) так званий індивідуалізуючий метод, який у ХХ ст. став провідним у німецькій історіографії. Інша течія – філософія життя – відкидаючи позитивістські природничо-наукові методи пропонувала досягати історичні явища і процеси інтуїтивно, психологічно, співпереживаючи історію як живе ціле. Філософ і культуролог О.Шпенглер спробував охопити єдиним аналізом різноманіття фактів усесвітньої історії, накопичених, зокрема, і позитивістською історіографією. Він зумів описати як цілісні історичні організми вісім «великих культур» світової історії, що поставали несхожими одна на одну за внутрішнім змістом, але ідентичними за періодами життя. Та це було лише філософське бачення історії, до того ж, здобрене метафізикою й здобуте на базі передусім інтуїтивного методу («фізіогномічного такту»), що мало просувало вперед методологію історії.

Англійська ж історіографія загалом стійко трималася традицій позитивістського емпіризму, яким, до певної міри, суперечила спроба А.Тойнбі взятися за створення узагальненої картини всесвітньої історії у вигляді мозаїки з відмінних одна від одної цивілізацій. Але, з іншого боку, саме накопичена позитивістською історіографією емпірія зі всією очевидністю висвічувала у світовій історії різноманіття держав, етносів, культур, релігій, які з'являлися, розквітали й відходили в небуття. Якраз ця емпірична повторюваність історичних сюжетів спонукала англійського історика знайти їй наукове пояснення, а, відтак, досягнути сучасність і майбутнє Заходу й усього світу.

Утім, коли в 1920 р. він ознайомився з книгою О.Шпенглера, то виявив, що там уже були опрацьовані дві виношені ним самим ідеї – про цивілізації як найменші поля досліджень та про їх певну паралельність і сучасність одна одній. Однак він категорично не погодився з «німецьким апіорним методом», що, на його думку, робив зі О.Шпенглера «вражаючого догматика й детермініста», і намірився протиставити йому «англійський емпіризм» – знайти альтернативні пояснення історії й перевірити їх «у світлі відомих фактів»²³. Уже у вересні 1921 р. А.Тойнбі склав схему заголовків до тринадцяти частин майбутнього «Дослідження», від якої практично не відступив при написанні всієї багатотомної праці²⁴, що забезпечило їй змістовну цілісність попри окремі зміни у філософських поглядах ученого. Він був переконаний, що справжнім предметом історичної науки є життя цивілізації, узятє у внутрішніх і зовнішніх його аспектах – внутрішній бік виражає життя даної цивілізації в послідовності глав її історії й у сукупності всіх спільнот, що до неї входять, а зовнішній – відносини між окремими цивілізаціями, розгорнуті в часі й просторі²⁵. Його власний «емпіричний метод» мав ґрунтуватися «на впорядкуванні та уважному перегляді конкретних історичних фактів» (I, с.247).

Це була дуже претензійна спроба з'єднати в картини «цілих суспільств» масу історичних фактів, що традиційно трактувалися наукою як осібні. Щоб виявити методологічне підмур'я цих зусиль, подивімось, в який спосіб А.Тойнбі розв'язує ключові проблеми – суті й змісту цивілізацій (а значить – «горизонтального» поєднання фактів) та їхнього внутрішнього розвитку й еволюції всього людства («вертикального», часового, поєднання фактів). Тобто, ті питання, які й сьогодні є актуальними для історіографії.

Примітно, що категоріального визначення цивілізації, окрім зауваження, що це «найменший блок історичного матеріалу» для досліджень, А.Тойнбі уникає. Проте в різних контекстах вказує на її цілісність та на її властивість «суспільного організму» в контактах з іншими цивілізаціями – якщо чуже суспільство переймає якийсь один її елемент, то за ним обов'язково «потягнуться» й інші (II, с.206–208). За внутрішньою структурою вона постає у трьох площинах: політичній, економічній та культурній. З них визначальною для цивілізації є

остання, тоді як дві інші – «відносно малозначущі прояви її внутрішнього життя» (I, с.397). У стадії розвитку цивілізації ці елементи перебувають у взаємній «гармонії», а в стадії розпаду – «в незгоді між собою» (II, с.121). Власне, на цій останній стадії тільки й проявляється насправді розмаїта структура суспільства. Але й наявність «гармонії» на ранній стадії не виглядає переконливою, позаяк історик за давньою позитивістською традицією наводить і аналізує факти відповідно до рубрики («площини»), не надаючи доказів цілісності цивілізації. Навіть релігійну сферу він досліджує не так через призму її культурного, морального, ментального тощо впливу на решту сфер життя цивілізації, як з погляду її розвитку як інституції, церкви, котра виступає самостійним історичним персонажем. Критики справедливо нарікали на те, що у А.Тойнбі цивілізація постає якимось скупченням об'єктів і явищ, об'єднаних не суттєвими зв'язками, не належністю до цілого, а лише своєрідним «сусідством»²⁶, а тому незрозуміла сама суть тойнбіанського поняття «цивілізація»²⁷.

Цілісність цивілізації мала б проявитися в «гармонії» розвитку. В його основі, за А.Тойнбі, лежить «життєвий порив», який захоплює творчу меншину, а через мімізис до неї – й усе суспільство. Ці ідеї А.Тойнбі перейняв із праць французького філософа А.Берґсона, який писав, що життєвий порив полягає в «потребі творчості» і в утвердженні якомога більшої суми невизначеності і свободи²⁸. Однак методологічні труднощі створює те, що все, пов'язане з «життєвою тривалістю», є цариною філософії життя й досягається лише інтуїцією²⁹, а зовсім не науковими методами.

Більший методологічний потенціал має ідея мімізису. А.Тойнбі визнає, що різні групи людей з різною швидкістю й завзятістю наслідують керманічів, тож неминучими є зростаюча диференціація суспільства й ускладнення його внутрішньої організації (I, с.243). Логіка підказує, що в такому разі від-диференційовані групи людей уже на локальному рівні, тобто в гущині тієї ж нетворчої більшості, створюють одна одній виклики, які потребують відгуків, тобто вчинків творчих особистостей і мімізису більшості групи. Зрештою, і повсякденне життя кожної людини складається з малих і великих викликів та більш чи менш творчих відгуків. А це вже системи комунікацій людей, тобто, сама «тканина» цивілізації, котру можна досліджувати в її цілісності на конкретному фактичному матеріалі. Проте вчений закриває собі шлях до такого аналізу, зводячи «творчі меншини» тільки до верхівок еліт та заявляючи, що переважна більшість людей завжди перебувають «у стані стагнації, характерному для статичних примітивних суспільств» (I, с.219). Мімізис же він характеризує як механічне, переважно бездумне наслідування, таку собі суспільну муштру, якої зазвичай прагнуть лідери (I, с.274–275).

Ще раз А.Тойнбі наближається до розкриття проблеми єдності цивілізації, коли торкається її стилю. Він визнає, що кожна цивілізація створює унікальний художній стиль, який сприймається лише безпосередньою естетичною інтуїцією; що цей стиль споріднений із релігійним, ментальним, політичним, економічним стилем і можна говорити взагалі про багатогранний соціальний стиль цивілізації; що витлумачення останнього як сукупності засобів вираження цивілізації «цілком може задовольнити емпірика-дослідника, тому що він легко може виявити все це в реальному житті»³⁰. Поширеність єдиного стилю відображає межі цивілізації в просторі або в часі, і для їх встановлення істориком «естетичний критерій найточніший і водночас найвитонченіший» (I, с.243). Легко помітити, що не знайшовши в питанні стилю будь-яких «емпіричних» засобів аналізу, А.Тойнбі переходить на позиції інтуїтивізму й «апріорного методу» О.Шпенглера, хоч і закидає тому ідею якісної незмінності цивілізації.

Та цей несподіваний «методологічний союз» із німецьким філософом ураз розпадається, щойно А.Тойнбі вдається до історичних зіставлень. Якщо у

О.Шпенглера порівняльний аналіз культур слугує пошукові якісних відмінностей між ними, то у А.Тойнбі, переконаного в єдності людства, навпаки – віднаходженню схожості³¹. Він фактично відмовляється від якісної типології цивілізацій і застерігає, що «розмаїття, представлене в людському житті та в людських інституціях, – це явище поверхнєве, яке маскує глибинну єдність, не завдаючи їй шкоди» (I, с.244). По суті, єдине, на що він погоджується, – це визнати, що різні цивілізації надають різної ваги певним лініям діяльності: еллінська – естетичній, індська та індістська – релігійній, західна – технологічній. Згадка про «різну вагу» – типово позитивістське надання пріоритету кількісним параметрам перед якісними.

Таким чином, А.Тойнбі не вдається виявити внутрішню цілісність цивілізації шляхом емпіричного дослідження фактів і він тільки постулює її, виходячи з тієї чи іншої філософської теорії. Він у душі неокантіанства визнає унікальність кожного історичного факту, особливо таких «великих фактів», як цивілізації, але водночас проголошує позитивістську мету – «на свій страх і ризик» вивести закони історії цивілізацій (I, с.54, 58). В якій же царині він сподівається їх виявити? По суті, як у фізиці – у царині руху, у даному разі – руху або розвитку цивілізацій. «Цивілізація, як ми її розуміємо, – пише він, – це рух, а не стан, подорожування, а не притулок»³². Позаяк доля цивілізацій минулого так чи інакше повторювалась (усі вони народжувались, розквітали та зникали), тобто, у певному сенсі, була однотипною, то відкриття таких законів уможливило б логічне «вертикальне» зв'язування фактів.

Виникнення цивілізацій, особливо першої генерації, А.Тойнбі пов'язує з дією природно-кліматичного чинника. Це була загальна ідея позитивізму, передусім англійського. Ще в XIX ст. його методолог Дж.Ст.Міллер теоретично вивів закон прогресуючого наростання наслідків при безперервній дії причини та при прогресуванні причини³³, а історик Г.Бокль застосував його для обґрунтування впливу постійних географічних умов на формування певних типів цивілізації³⁴. Їхню роль у генезі цивілізацій підкреслював автор теорії культурно-історичних типів російський філософ-позитивіст М.Я.Данилевський³⁵. Л.І.Мечников у своєму прагненні до «географічного синтезу історії» доводив закономірність формування підневільних об'єднань людей у «річкових» цивілізаціях, підпорядкованих об'єднань – у «середземноморських» та вільних об'єднань анархічного типу – в «океанічній» цивілізації³⁶.

Однак А.Тойнбі такі спрощені концепції про начебто прямий вплив географічного середовища (або раси) на цивілізацію відкидає й наводить чимало історичних контрдоказів. У його розумінні особливості навколишнього середовища впливають на суспільство тим, що створюють виклик людській природі і примушують людей шукати творчу (не механічну!) відповідь. А яким буде цей відгук, як буде трансформоване суспільство, залежить від безлічі обставин, у тому числі випадкових, передусім від індивідуальних рис творчих особистостей та особливостей мімесису. Подальшу еволюцію цивілізації він пов'язує з внутрішніми суспільними викликами. Однак і тут мають місце відгуки, характер яких годі передбачити. Концепція відгуків, таким чином, упритул наближається до синергетичної теорії сучасної постнекласичної науки з її фундаментальною ідеєю різноманіття в єдності. Однак А.Тойнбі не наважується досліджувати реальне різноманіття цивілізацій відповідно до свого «емпіричного методу» з наступним відкриттям емпіричних законів і подальшими узагальненнями. За його власним визнанням, загальний закон виклику-і-відгуку він відкривав «не емпіричним шляхом, тобто не індукцією від спостережуваних явищ»³⁷, а вслухаючись у... «мову міфології» (I, с.70).

У міфології, релігії, поезії виклики, що несли людським спільнотам доле-носні випробовування й стимулювали їх перехід від простого й спокійного («сон-

ного») життя до творчості й постійного напруження сил, від стану інь до стану ян, найчастіше поставали як наслідки сутичок двох надлюдей. Це, наприклад, сутички Єгови і Змія в Книзі Буття, Господа й Сатани в Книзі Йова, Бога й Мефістофеля у «Фаусті» Й.-В.Гете. Закладена в них логічна суперечність, пов'язана з наявністю у Всемогутнього Бога його антипода, ніякими логічними методами не розв'язується, а лише «інтуїтивно долається уявою поета і пророка» (I, с.73). Після цього формула «виклик-і-відгук», отримана значною мірою за рахунок інтуїції, вводиться в аналіз історичного процесу у вигляді «міфологічного ключа», який у теорії А.Тойнбі починає відігравати роль ледь не універсальної «відмички» до таємниць історії³⁸.

Указана міфологема за всіма ознаками належить до числа так званих «всехоплюючих» загальних законів в історії, описаних класиком неопозитивізму К.Г.Гемпелем³⁹. Їхньою особливістю, однак, є те, що ці закони «здорового глузду» здатні пояснювати все і... нічого. Адже в психологічному аспекті все наше життя складається з викликів та відгуків. У результаті вказана універсальна схема нав'язує надто спрощений погляд на історичний процес, а в історичних фактах, навіть дуже складних, вимагає бачити тільки прояви або виклику, або відгуку. Отримані за її допомогою висновки насправді можуть бути цілком вірними, проте їм завжди бракуватиме достатньої переконливості. І можна погодитись із авторами, які вважають, що прийняття або неприйняття аргументів А.Тойнбі по суті своїй не є «строго доказовим і науковим», а залежить, в остаточному підсумку, від позиції самої людини – приймає вона інтерпретацію А.Тойнбі чи відкидає її⁴⁰.

Теорія А.Тойнбі не дає логічного чи історичного пояснення, чому в окремих примітивних суспільствах несподівано «запускається» механізм відгуку-і-мімезису⁴¹, чим зумовлюється «життєвий порив», котрий формує якісно неповторну цивілізацію, і чому він, нарешті, гасне. У даному аспекті вона є суто філософською конструкцією, чим нагадує інтуїції О.Шпенглера щодо раптового пробудження душі культури та її наступного самовираження – аж до повного виснаження її життєвої сили. Тож англійського історика небезпідставно звинувачували у схильності до органіцистського тлумачення історії, властивого теоріям О.Шпенглера й М.Данилевського, хоча на словах він рішуче відмежовувався від органіцизму. Фактична підміна історії філософією (тепер у вигляді теорії еліт) проявляється в апріорному проголошенні творцями цивілізації лише незначних меншин чи окремих особистостей: відгукуються вони на виклики – цивілізація зростає, не відгукуються – вона надломлюється й гине. Хоча, імовірно, уже відзначені диференціація суспільства й перенесення викликів-відгуків і мімезису на локальний рівень дозволили б на фактичному матеріалі розкрити причини згасання загальної динаміки розвитку цивілізацій.

Проте позитивістська історіографія не мала у своєму розпорядженні методів аналізу внутрішніх (неявних) зв'язків між фактами. До того ж, у фактах, за визнанням А.Тойнбі, завжди присутня невідома величина – психологічні моменти, котрі «годі зважити або виміряти – а, отже, і наперед науково оцінити», адже ця величина невідома й самим учасникам подій (I, с.78). З огляду на цю обставину він формулює філософську ідею про два види «метафізичних законів», що начебто регулюють поведінку людей. Один із них – це «закони природи», передусім закони психічної природи людини, її підсвідомого, які «виявляють регулярність повторюваних рухів» на стадії занепаду й розпаду цивілізацій. Він добирає відповідні факти й показує, що в різних цивілізаціях доба лихоліття, наповнена соціальними конфліктами й міжособними війнами, тривала приблизно чотириста років, і майже стільки ж існувала потім світова держава. Виявляється й певний ритм у цьому процесі, що дорівнює трьом з половиною тактам «занепаду – відродження», в якому із трьох відроджень друге збігається з

утворенням світової держави (II, с.243, 253). Для його пояснення він використовує гіпотезу про періоди повної психічної адаптації людей до нових соціальних умов тільки протягом трьох – чотирьох поколінь, що начебто збігається з історичними ритмами змін у царинах міжнародних відносин, навернення до релігії, класового поділу, національної належності тощо (II, с.262).

Другий вид – це «закон Господній», котрий «розкриває єдину незмінну мету, до якої прагне розум і воля особистості» (II, с.243). Він регулює процес генези й розвитку цивілізації, її духовного самоствердження, позаяк створює виклик для свідомості й моралі особистості і при цьому – можливість і необхідність вільного відгуку. «Виклик, – пише А.Тойнбі, – завжди є Божою пропозицією свободи вибору людським душам» (II, с.275). Першими відгукуються, як ми вже знаємо, творчі особистості, до яких через мімесис приєднується пасивна більшість. У цілковитій відповідності з філософією персоналізму А.Тойнбі вважає найвищим з усіх відгуків створення вищих релігій («вищих видів суспільств»), що встановлюють прямий контакт людської істоти з «кінцевою духовною реальністю». Ці погляди вченого відбивали значне посилення в його творчості релігійних мотивів, яке відбулося на зламі 1930–1940-х рр. через певні проблеми особистого характеру⁴².

У результаті саме релігійний чинник набуває вирішального значення в поясненні еволюції людства, а цивілізації, в яких на стадії занепаду різко зростає роль «законів природи» (підсвідомого), починають розглядатися як відступи назад: «Історія релігії видається єдиним поступальним процесом, на відміну від множинних і повторюваних історій цивілізацій» (II, с.92). При цьому чотири сучасні вищі релігії (християнство, іслам, індуїзм і буддизм) інтерпретуються як лише різні варіації на тему Єдиного Бога, що проливає світло божественної істини на кожную людську душу. Довготермінові перспективи й Заходу, і всього людства А.Тойнбі пов'язує з тим, чи виникне на підмурівках існуючих релігій якась нова, уселюдська, з Єдиним Істинним Богом, до якого буде спрямовано мімесис усіх людей (II, с.109). За всім цим постає великий божественний план, який з'єднує всю історію людства й надає їй остаточного смислу. В його осягненні й полягає покликання історика: «Історик має надихнутися прагненням не просто впізнавати факти, а осягати їх смисл. Найвищим смислом творчого пошуку є пошук Бога, що діє в історії, а першим сліпим кроком на цьому паломницькому шляху є прагнення зрозуміти, яким чином факти історії з'єднані між собою»⁴³. У результаті «ціле», як поле історичного дослідження, розширюється до «царства небесного, в якому наш світ є лише малою провінцією. Так історія переходить у теологію»⁴⁴.

Отже, А.Тойнбі, не знайшовши способів безпосереднього смислового сполучення «самостійних» фактів історії, шукає її смисл поза самою історією. Щиро вірячи у власну спроможність осягнути божий план історії, він бере під захист схожі концепції істориків середньовіччя, а їхніх сучасних критиків звинувачує в «науковому догматизмі» і «агностичному скептицизмі» (II, с.244–245).

Що ж ми отримуємо в підсумку? 12-томне, у багатьох відношеннях досить скрупульозне, «Дослідження історії» оформлюється врешті-решт у філософію історії, що має на меті охопити синоптичним поглядом усю минулу історію й при цьому заглянути в майбутнє. Виходить, принаймні в повоєнних томах праці, огляд історії з позицій «проекту майбутнього», але в менш категоричних формулах, ніж, наприклад, у ліберальному чи марксистському універсальних проєктах, і в значно більш контрверсійному варіанті. Контрверзи стосуються передусім авторської методології аналізу історії.

По-перше, незважаючи на неодноразово декларовані «цілісність» і «органічність» цивілізації, А.Тойнбі так і не вдалося показати їх на фактичному матеріалі – у вигляді якихось синтетичних цивілізаційних фактів чи їх спільного «знаменника». Усі факти зберігають самостійні форми й розглядаються у власних

«площинах» – культурній (релігійній), політичній, економічній. Це уможливило логічно суперечливі судження на кшталт можливості західної цивілізації бути локальною в культурній площині і водночас світовою в окремо взятих економічній та політичній площинах – попри будь-яку цивілізаційну «цілісність».

По-друге, усупереч проголошеному «англійському емпіризму», «зв'язування» історичних фактів у просторовому й часовому вимірах А.Тойнбі здійснює не так емпіричним шляхом, як на підставі спекулятивних філософських концепцій. Багатство й різноманіття історичних подій він практично «вштовхує у схему, що була в його голові від самого початку»⁴⁵. У результаті картина всесвітньої історії постає своєрідним творчим конструктом художника, а ті факти, що не «вписуються» в неї, свідомо чи несвідомо випускаються з уваги як незначні, або набувають спотвореного, не властивого їм, на думку істориків-фахівців, вигляду (одним із прикладів є концепція відновлення світової держави Ахеменідів через тисячу років для начебто завершення необхідного 400-річного періоду існування).

По-третє, дуже суперечливими є й самі філософські погляди історика. Вочевидь, зосередження зусиль на «впорядкуванні» маси різнорідних фактів завадило йому створити єдину філософську систему. Х.Ортега-і-Гассет особливо відзначав «нефілософічність методів» опрацювання ним філософської проблематики⁴⁶. А Р.Дж.Колінгвуд зауважував, що А.Тойнбі «не зробив ніякого філософського аналізу того способу, яким він здобув своє історичне знання»⁴⁷. Дійсно, в його філософії історії поєднуються елементи досить різних, нерідко взаємовиключних, філософських напрямів: позитивізму, неопозитивізму, інтуїтивізму, персоналізму, навіть неокантіанства й філософії життя, не кажучи вже про домінуючу в останніх томах теософію, що перетворювало А.Тойнбі на християнського мислителя й, можливо, найбільше сприяло тривалому інтересові до його твору⁴⁸.

При всіх дискусійних аспектах «Дослідження історії» стало, мабуть, найвидатнішим явищем у світовій історіографії ХХ ст. Як О.Шпенглер своїм «Примерком Заходу» логічно завершив розвиток філософських уявлень про світове ціле, створивши порівняльну морфологію історії, так і А.Тойнбі «підсумував» розвиток позитивістської історіографії, спробувавши об'єднати накопичений нею розмаїтий фактичний матеріал на базі некласичної філософії історії. Довівши емпіричну очевидність існування різних цивілізацій, теорія А.Тойнбі й досі залишається найбільш ґрунтовною гіпотезою в царині філософії історії, де вона має чимало послідовників. Одна з помітних історіософських праць, що спирається на загальну історіософську схему А.Тойнбі, але значно розширює діапазон досліджуваних проблем та вдосконалює логіку й методологію їх філософського осмислення, створена українським вченим Ю.В.Павленком⁴⁹.

Водночас слід визнати, що через вищезазначені методологічні контрверзи «Дослідження історії» мало змінило обличчя безпосередньо історичної науки. Хоч А.Тойнбі в ряді аспектів і наблизився до створення нової парадигми історичних досліджень (проблема мімезису та ін.), на перешкоді йому стала традиційна позитивістська інтерпретація історичних фактів як осібних, у певному сенсі самодостатніх, одиниць історії. Тож очевидно, що для аналізу цивілізації як цілості необхідне інше – інтегральне – бачення й тлумачення історичних фактів. Здається, саме це пропонує теорія суспільства як закритої системи комунікацій німецького соціолога Н.Лумана⁵⁰, в якій історичні факти самі постають лише як моменти суспільних комунікацій, а тому в кожній цивілізації наділені власним інтегральним смислом. Докладне висвітлення цієї проблематики потребує, утім, окремого розгляду.

¹ *Зашкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. – Л., 1999. – С.172.

² *Историческая наука в XX веке. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки: Уч. пос. для студентов.* – Москва, 2002. – С.9.

- ³ Див.: *Космина В.Г.* Историчный метод Освальда Шпенглера // Укр. іст. журн. – 2006. – №6. – С.189–203.
- ⁴ *Toynbee and History: Critical Essays and Reviews / Book by M.F.Ashley Montagu.* – Boston, 1956. – P.VIII.
- ⁵ *Michell H.* Herr Spengler and Mr. Toynbee // *Toynbee and History.* – P.77.
- ⁶ *Renier G.J.* Toynbee's A Study of History // *Ibid.* – P.73.
- ⁷ *Рашковский Е.Б.* Востоковедная проблематика в культурно-исторической концепции А.Дж.Тойнби (опыт критического анализа). – Москва, 1976. – С.117.
- ⁸ Див.: *Хачатурян В.М.* Проблема цивилизации в «Исследовании истории» А.Тойнби в оценке западной историографии // *Новая и новейшая история.* – 1991. – №1. – С.204–205, 217–218.
- ⁹ Див.: *Араб-Оглы Э.А.* Философия истории Арнольда Дж. Тойнби // *Вопросы философии.* – 1955. – №4. – С.113–114; *Косминский Е.А.* Историософия Арнольда Тойнби // *Вопросы истории.* – 1957. – №1. – С.138–139.
- ¹⁰ Див.: *Златкин И.Я.* Концепция истории кочевых народов А.Тойнби и историческая действительность // *Современная историография стран Зарубежного Востока: Проблемы социально-политического развития.* – Москва, 1971. – С.131–193.
- ¹¹ *Чесноков Г.Д.* Проблема цивилизации в философии истории Арнольда Тойнби // *Вопросы философии.* – 1966. – №10. – С.76.
- ¹² *Маркарян Э.С.* О концепции локальных цивилизаций. – Ереван, 1972. – С.172–173.
- ¹³ *Рашковский Е.Б.* Структура и истоки философско-исторической концепции А.Дж.Тойнби // *Вопросы философии.* – 1969. – №5. – С.111–119; *Его же.* Мемуаристика А.Дж.Тойнби // *Вопросы философии.* – 1971. – №11. – С.148–153; *Его же.* Востоковедная проблематика в культурно-исторической концепции А.Дж.Тойнби. – Москва, 1976.
- ¹⁴ *Семёнов Ю.Н.* Социальная философия А.Тойнби. Критический очерк. – Москва, 1980; *Мучник В.М.* В поисках утраченного смысла истории (Генезис и эволюция исторических взглядов Тойнби). – Томск, 1986.
- ¹⁵ *Павленко Ю.В.* Критический анализ теории зарождения цивилизации А.Дж.Тойнби // *Теория и методы археологических исследований: Сб. науч. трудов.* – К., 1982. – С.110.
- ¹⁶ *Павленко Ю.В.* Арнольд Джозеф Тойнби. К 100-летию со дня рождения // *Юбилей науки.* 1989. – К., 1990. – С.456–457.
- ¹⁷ Виняток становлять спроби відкрити в «Дослідженні історії» нові грані «нашого історичного минулого» (див.: *Скоблик В.П.* Історія Русі-України XI–XVIII ст. у контексті міжцивілізаційних відносин (особливості тойнбіанської інтерпретації) // *Укр. іст. журн.* – 1998. – №5. – С.16–29).
- ¹⁸ Див.: *Robin F.E.* The Professor And The Fossil // *Toynbee and History.* – P.316.
- ¹⁹ *Тойнбі А.Дж.* Дослідження історії: У 2 т. / Пер. з англ. – К., 1995 (далі в тексті всі виноски даються на це видання із зазначенням у дужках тому та сторінки).
- ²⁰ *Февр Л.* От Шпенглера к Тойнби // *Февр Л.* Бои за историю. – Москва, 1991. – С.94.
- ²¹ *Колінгвуд Р.Дж.* Ідея історії. – К., 1996. – С.194–195.
- ²² *Савельева И.М., Полетаев А.В.* Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. – Т.1: *Конструирование прошлого.* – Санкт-Петербург, 2003. – С.261.
- ²³ *Тойнби А.Дж.* Цивилизация перед судом истории: Сборник. – 2-е изд. – Москва, 2003. – С.270–271.
- ²⁴ *Toynbee A.* A Study of History: What the Book Is For, How the Book Took Shape // *Toynbee and History.* – P.8.
- ²⁵ *Тойнби А.Дж.* Постигание истории. – Москва, 1991. – С.41.
- ²⁶ *Sorokin P.* Toynbee's Philosophy of History // *Toynbee and History.* – P.180–181.
- ²⁷ *Thompson K.* Toynbee's Approach to History // *Toynbee and History.* – P.216.
- ²⁸ *Бергсон А.* Творческая эволюция. – Москва, 1998. – С.248.
- ²⁹ Див.: *Бергсон А.* Два источника морали и религии. – Москва, 1994. – С.120–121.
- ³⁰ Див.: *Тойнби А.Дж.* Постигание истории. – С.289–291.
- ³¹ *Мабуць О.* Шпенглер мав рацію, коли писав, що «філософське запитання є лише прихованим бажанням отримати певну відповідь, яка вже міститься в самій постановці питання» (див.: *Шпенглер О.* Закат Европы. – Минск; Москва, 2000. – С.37).
- ³² *Тойнби А.Дж.* Цивилизация перед судом истории. – С.301.

- ³³ Милль Дж.Ст. Система логики силлогистической и индуктивной: Изложение принципов доказательства в связи с методами научного исследования. – Москва, 1900. – С.408–411.
- ³⁴ Бокль Г.Т. История цивилизации в Англии. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1906. – С.20–27.
- ³⁵ Див.: Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – Москва, 1991. – С.228–232.
- ³⁶ Мечников Л.И. Цивилизация и великие исторические реки: Статьи. – Москва, 1995. – С.254–289.
- ³⁷ Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории. – С.250.
- ³⁸ Walker L. Toynbee and Religion: A Catholic View // Toynbee and History. – P.338.
- ³⁹ Див.: Гемпель К.Г. Функция общих законов в истории // Вопросы философии. – 1998. – №10. – С.88–97.
- ⁴⁰ Соколов Б.Г. Генезис истории. – Санкт-Петербург, 2004. – С.249.
- ⁴¹ Іспанський філософ Х.Ортега-і-Гассет уважав таке різке протиставлення примітивних суспільств і цивілізацій одним зі слабких місць цієї теорії (див.: *Ortega y Gasset J. Una interpretación de la historia universal, en torno a Toynbee.* – Madrid, 1960. – P.263).
- ⁴² Див.: Воробьєва О.В. А.Тойнби: опыт постижения истории // Новая и новейшая история. – 2006. – №5. – С.95–96.
- ⁴³ Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории. – С.122.
- ⁴⁴ Там же. – С.265.
- ⁴⁵ Taylor X.A.J.P. Much Learning // Toynbee and History. – P.115.
- ⁴⁶ *Ortega y Gasset J.* Op. cit. – P.289.
- ⁴⁷ Колінгвуд Р.Дж. Вказ. праця. – С.231.
- ⁴⁸ Див.: Ионов И.Н. Теория цивилизаций и эволюция научного знания // Общественные науки и современность. – 1997. – №6. – С.124.
- ⁴⁹ Павленко Ю.В. История мировой цивилизации: Философский анализ. – К., 2002.
- ⁵⁰ Див.: Луман Н. Общество как социальная система. – Москва, 2004; *Его же.* Медиа-коммуникации. – Москва, 2005; *Его же.* Эволюция. – Москва, 2005; *Его же.* Дифференциация. – Москва, 2006.

The article examines methodological achievements of A.J.Toynbee's civilizational theory, disputable and vulnerable points, that are likely to set up serious obstacles to the theory's practical application. The author of the article sees the reason of these obstacles in the connection of nonclassical philosophico-historical concept and the traditional interpretation of a historical fact inherent in Positivism.

С.В.Савченко*

ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА XVI–XVII ст. В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Православно-католицька полеміка кінця XVI–XVII ст. належить до недостатньо вивчених тем в українській історіографії. Аналізуються основні тенденції вивчення феномену полемічного письменства в історіографії, відзначаються вади методологічних підходів. Автор доходить висновку, що головною хибю при дослідженні полемічного богослов'я є перевага секуляристських критеріїв при оцінці суто релігійного явища та ігнорування богословського аспекту полеміки.

Полемічне письменство – одна з найменш вивчених тем в українській історіографії. До такого сумного висновку підштовхує той факт, що з кінця XIX – початку XX ст., після праць С.Голубєва, В.Завитневича, М.Трипольського,

* Савченко Сергій Володимирович – канд. іст. наук, мол. наук. співроб. Інституту українознавства імені І.П.Крип'якевича НАН України (Львів).
E-mail: serhij@ukr.net

М.Сумцова, І.Франка, К.Студинського та ін., цій темі не було присвячено жодної поважної монографії, а статті про полеміку, особливо в радянські часи, мали популяризаторський, публіцистично-ідеологічний характер. Не кажемо вже про те, що поза увагою істориків залишалися цілі масиви проблем, відкритих питань, до яких дослідники часто не наважувалися підступитися.

Наукове вивчення літературної спадщини руських богословів почалося лише в першій половині – середині XIX ст., однак воно не мало систематичного характеру. У класичній праці М.Костомарова «Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей» полемічні твори кінця XVI – першої половини XVII ст. практично не аналізуються (зокрема, відсутні згадки про праці І.Вишенського)¹, натомість пропонується дуже докладний переказ трактатів Й.Галятовського. М.Костомаров оцінює схоластичну науку крізь призму сучасної йому народницької та позитивістської методології. Характеризуючи світогляд своїх героїв, історик завжди прагне відокремити погляди, навіяні «мертвезною схоластиккою», від живої «поетичної натури» того чи іншого автора². Із непідробним захопленням М.Костомаров наводить цитати з богословських трактатів XVII ст., які здаються йому рідкісним свідченням «поваги до позитивної науки»³. На відміну від багатьох російських авторів XIX ст., які в діяльності київських учених другої половини XIX ст. вбачали «повреждение» чистого й світлого московського православ'я⁴, М.Костомаров у «перенесенні засад київської освіти в Москву» вбачав «велику заслугу київської колегії та її безсмертного засновника»⁵. Утім, до творчого стилю Л.Барановича, який є одним із найкращих утілень моголянської освіченості, історик прикладає такі епітети, як «химерність, пихатість при вбогості думки, бідності уяви та відсутності непідробного почуття...»⁶. Забігаючи наперед, скажемо, що історіографічна доля архієпископа Лазаря виявилася непростю – йому чи не найбільше від інших представників церкви перепало від борців із «середньовічною схоластиккою».

Часто автори зверталися до окремих аспектів проблеми, персоналій полемічного процесу, характеристики тих чи інших трактатів. Особливо слід відзначити ґрунтовні студії В.Завитневича про «Палінодію» З.Копистенського в полемічному процесі, М.Трипольського про І.Потія, С.Голубева про діяльність та оточення П.Могили, огляд полеміки А.Брюкнера, який, за словами І.Франка, «уперше знайомить польську та ширшу європейську публіку з українсько-руською полемічною літературою кінця XVI – і більшої половини XVII ст.»⁷, Н.Скабановича про «Апокрисис» та ін. Значну роботу, у тому числі й на персоналістичному рівні, проробили М.Сумцов та І.Житецький⁸. Проте переважна більшість праць учених XIX – початку XX ст. має описовий, а часом суто емпіричний характер. За слушною оцінкою В.Земи, «їхні праці ґрунтувалися на розлогіх переказах і цитуваннях полемічних пам'яток із цілком модерним їх потрактуванням, що нівелювало «мову» та систему цінностей цих джерел»⁹.

Російській історіографії XIX ст. загалом була властива оцінка полеміки крізь призму православної конфесійності, яка апріорі визначала історичну правоту православного табору полеміки, і з позицій прогресивності конфесійно-етнічного єднання українців та росіян розглядала як полемічний процес на теренах Речі Посполитої XVI–XVII ст., так і політичні події того часу. Типовим для російської історіографії XIX ст. було, наприклад, таке судження: «Багато випробувань, втрат та страждань випаде на її (Малоросії – С.С.) долю, але вона виявить великі подвиги віри та любові до своєї народності. Прийде їй на допомогу єдиноплемінна та єдиноплемінна Східна Росія»¹⁰. Унія, як правило, пояснювалася зрадою православ'я та свого народу, причиною ж зради була моральна деградація: «Чим ближче до 1596 року, – писав А.Архангельський, – тим яскравішою й невтішною постає перед нами картина занедбаного стану західно-руської церкви. Вищі класи зрадили православ'я, представники ієрархії – в

найвищій мірі морального безсилля...»¹¹. Ще однією рисою змалювання церковно-політичної історії та полемічно-богословського процесу XVII ст. в середовищі церковних істориків XIX – початку XX ст. було негативне ставлення до київського богослов'я, породжене різними, часто протилежними ідейними настановами – з одного боку, позитивізмом та народництвом, а з іншого – консервативним православним антилатинством. На цьому тлі досить зважено виглядає оцінка церковного історика П.Знаменського: «За всіх вад, схоластична освіта була таки освітою науковою, принаймні, служила передвісницею справжньої науки; вона привчала до розумової роботи, чіткості у словах та думках .., і в будь-якому разі вона стояла незрівнянно вище за освіченість московських книжників...»¹².

У методологічному плані позиція російських церковних істориків в еміграції (перша половина XX ст.) мало змінилася. В «Очерках по истории Русской православной церкви» А.Карташова, попри згадку руських та польських богословів-полемістів у контексті конфесійно-політичної боротьби XVI–XVII ст., полемічна література залишилася на маргінесі авторської уваги. Не заглиблюючись в аналіз полемічних трактатів, А.Карташов робить висновок: «Не випадково вимальовувався на тлі історії той факт, що рівень богословської творчості гнаної, пригнобленої православної школи став набагато вищим та пліднішим за уніатський»¹³. Не набагато більше про полемічний процес писали Н.Тальберг і Г.Флоровський¹⁴.

Фрагментарно висвітлювалося полемічне письменство в історико-літературознавчих синтезах, які з'являлися наприкінці XIX – на початку XX ст. До того ж оцінка спадщини полемістів була здебільшого негативною. Причина зрозуміла – історико-богословські трактати не відображали настроїв та інтересів чільного героя історії – «народних мас». Існувало аксіоматичне переконання, що «народні маси» опікувалися винятково своїм матеріальним становищем і були цілком байдужими до релігійних проблем. Народницька орієнтація більшості українських авторів кінця XIX – початку XX ст. негативним чином позначилася на вивченні літератури XVI–XVII ст. Наприклад, О.Огоновський уважав літературний процес XVI–XVII ст. явищем штучним, неприродним, засуджував «латинську схоластичну науку», яка «...явилась наче образом карикатурним, що в убогій хаті висить на стіні між поважними образами святих угодників церкви грецької»¹⁵. Для І.Житецького полемічна література має певну цінність з огляду на те, що «полемісти не тільки сперечаються про догмат *filioque* чи про чистилище, вони починають говорити про народ, про літературну мову, про школу, про науку – вони торкаються суспільних питань»¹⁶. Саме через те, що «серед різноманітного схоластичного мотлоху місцями ... пробивається світла думка та гуманне почуття, розуміння суспільних потреб» шанує полемічне письменство й М.Сумцов, який присвятив цій проблемі синтетичну розвідку «Характеристика южнорусской литературы XVII в.»¹⁷. М.Сумцову, зокрема, належить цікаве зізнання, чому полемічна література так мало приваблює дослідників. Одна з причин історіографічного занедбання цієї ділянки полягає в тому, що «в старовинній південноруській літературі переважають богословські полемічні твори, великою мірою темні за змістом та викладом; дослідники літератури не наважувались зануритися в надра схоластичних тлумачень догматів віри»¹⁸. За сто років, на жаль, ситуація кардинально не змінилася: схоластика та догматика продовжують лякати сучасних істориків і філософів.

Спеціальну увагу літературі XVI–XVII ст. приділяв І.Франко – його оцінка «книжної» літератури того часу також є невисокою. Дослідник закидає їй відвертання від «злоби дня», замикання «в тісному кільці теологічних і церковних суперечок та інтересів», «безприкладний та повний» занепад. Критикуючи народницький, утилітарний підхід до літературного процесу О.Огоновського, який

розглядав усю літературу до І.Котляревського як чужу «потребам і почуттям руського народу», сам І.Франко не далеко відходить від народницьких вимог. Так чи інакше, православну літературу він оцінює набагато вище, ніж католицьку чи уніатську, якій приділяє загалом небагато уваги¹⁹. Особливо за невідповідність народному духові критикував учений діячів Києво-Могилянської колегії: «Всі здоровенні книги, написані членами й учениками тої колегії в другій половині XVII ст., не мають ніякої літературної вартості, і було би шкода місця на їх бібліографію»²⁰. Доробок Й.Гаятовського дослідник називає «шкідливим для розвою українського духового життя»²¹, а проповіді Л.Барановича – «пустим накопиченням слів, переливанням із пустого в порожнє»²². Українська «схоластика», за І.Франком, піддається певній реабілітації тільки з огляду на те, що часом із неї виходили пісні, міфи та легенди, що поширювалися в народі (наприклад, «Київська пісня», про св.Софію Київську, різні чудеса київських святих, описані у «книжників» тощо) і «піддержували серед народу ширші національні інтереси, тямку (пам'ять, спогад – С.С.) про далекі центри національного життя»²³. Однак попри критичне ставлення до полемичного письменства, доробок І.Франка в цій царині був чи не найпомітнішим на зламі XIX–XX ст., зокрема дуже великий вплив на історіографію полемики мало його дослідження про І.Вишенського²⁴. Хоча, треба зазначити, Франкова праця про І.Вишенського сприймалася сучасниками неоднозначно – К.Студинський був у захопленні, натомість А.Кримського докторська дисертація Каменяра спровокувала на такі думки: «Гіпотези – справжня біда Франка, тому що він поет: кожна з них, якщо вона не порушує так званих законів ідеальної дійсності, у мить отримує для Франка значення незаперечного факту; на цій гіпотезі він будує нову, на тій – знов нову й т.д, а в результаті виходить не стільки наукова біографія Вишенського, скільки історичний роман»²⁵.

М.Грушевський в «Історії української літератури» зауважив, що не зупинятиметься на богословських та «церковно-історичних аргументаціях» полемістів, а характеризуватиме лише ті питання, що стосувалися сучасності та недавнього минулого. Однак у праці приділяється увага й історичним поглядам авторів XVI–XVII ст., наприклад, «Перестороги», «Апокрисису», «Палінодії» З.Копистенського. Натомість історична візія католицько-уніатських полемістів практично випущена з поля зору, хоча П.Скарга, Б.Гербест, Й.Рутський, Т.Шиманович, Л.Кривза, І.Мороховський принагідно згадуються²⁶. М.Грушевський зауважує факт намагання українських письменників першої половини XVII ст. створити для козацтва давньоруську генеалогію. Однією з ознак українського культурно-національного відродження кінця XVI – першої половини XVII ст. історик уважав «заходи коло реставрації старої київської традиції»²⁷. Звернення церковних письменників до давньоруської тематики історик називав «вибухом традиціоналізму» і шкодував, що він «не вилився, не сконкретизувався в якомусь історичному творі – чисто історичному виводі руського народу відповідно тодішнім концепціям»²⁸.

Радикально народницькими були оцінки літературного процесу в авторів інших синтетичних праць (С.Єфремова, М.Возняка). В «Історії українського письменства» С.Єфремова полемичне письменство фігурує як один з етапів розвитку української літератури²⁹, однак історичні концепції полемістів залишилися поза межами уваги автора. М.Возняк у своїй «Історії української літератури» також майже не аналізує історичну частину концепцій полемістів, зупиняючись здебільшого на їхніх суспільно-політичних, ідеологічних позиціях – об'єктом уваги були погляди православних полемістів. Серед католицьких та уніатських М.Возняк більш-менш докладно зупиняється лише на характеристиці світогляду І.Потія, М.Смотрицького, Й.Шумлянського³⁰. Серед доробку дослідника необхідно згадати невелику працю «Діяльність Івана Борецького на Волині та у Львові», де обгрун-

товується припущення, що автором «Перестороги» був І.Борецький – майбутній митрополит Йов. У додатку до праці опубліковано одну з найважливіших пам'яток ранньої православної полеміки – відому «Пересторогу»³¹.

У радянській історіографії полеміки панували стандартні – успадковані від народницької науки – оцінки літературного процесу XVI–XVII ст., які накладалися на полемічні трактати за критерієм «прогресивності» та «реакційності». До відносно прогресивних зараховувалися твори православних полемістів, зокрема І.Вишенського, який одержав нічим не обґрунтований ярлик «революціонера-демократа» та «прогресивного мислителя-борця», З.Копистенського, І.Гізеля (за проросійські інтенції). Натомість П.Могила, С.Косов оцінювалися досить стримано (за інтенції протилежні). «Реакційними», звісно ж, були всі католицькі та уніатські письменники, хоча в публіцистичному таланті багатьом із них, як правило, не відмовляли. Радянська настанова щодо вивчення полемічної літератури була озвучена І.Єрьоміним: «Завдання історика: за богословсько-догматичним спором, спором про віру православних полемістів з римо-католицькими, підслухати його справжнє суспільне звучання, збагнути його об'єктивний суспільно-політичний сенс»³². Уважалося, що богословська полеміка не може бути самоцінною як інтелектуальний феномен. Полемічне богослов'я знаходило виправдання лише за умови «прикривання» ним якихось соціальних проблем чи явищ. Оцінки полемічного процесу у працях українських істориків цього часу мали часто вигляд безапеляційних тез, що не впливали з дослідження, а існували в готовому вигляді ще до його початку. У концептуальному плані історики полеміки вдовольнялися негативістськими щодо унії та католицької літератури оцінками, які сформулював свого часу І.Франко. У радянській історіографії не виникло жодної серйозної спроби дослідження та узагальнення полемічного процесу XVI–XVII ст. Якщо такі спроби були, то вони мали здебільшого популяризаторський характер, як, наприклад, праці М.Микитася, П.Загайка, П.Довгалюка, Г.Скирди, П.Яременка, С.Пінчука³³. Утім, були й роботи іншого, значно вищого фахового ґатунку. Маємо на увазі студії В.Перетця, О.Білецького, уже згаданого І.Єрьоміна³⁴. Велике значення для вивчення полемічної літератури мав біобібліографічний словник «Українські письменники», укладений Л.Махновцем 1961 р.³⁵ Практично неопрацьованою ділянкою залишалася католицька література, яка була по суті репресованою за «реакційність». У відомих академічних хрестоматіях «Українська література XIV–XVI ст.», «Українська література XVII ст.», що були видані в другій половині 1980-х рр., не вміщено жодного твору уніатської чи католицької полемічної літератури, хоча православна полеміка представлена уривками з багатьох відомих трактатів³⁶.

Варто відзначити, що в уніатській закордонній літературі цього ж часу (1960–1970-ті рр.) полемічна література теж не була самостійною ділянкою історичних чи богословських знань. Вона, як і в радянській історіографії, цілком вито підпорядковувалася політико-ідеологічним завданням. Наприклад, у кількатомній популярній праці о. А.Великого «З літопису християнської України» полемічне письменство присутнє принагідно, причому позиція автора є, природно, цілком заангажованою. Він дуже стисло подає думки деяких із письменників католицького та православного табору (П.Скарги, Х.Філалета, М.Смотрицького, «Перестороги» та ін.), не зупиняючись на їхніх історичних поглядах. Прикметно, що з приводу писань І.Вишенського о. А.Великий не приховує свого обурення, оцінюючи їх надзвичайно низько: «Вишенський багатослівний і не щадить епітетів та гострих випадів, які деколи не личать не лише атонському ченцеві, але навіть простому мирянинові... Вишенський не був творцем нових ідей... Він уживає чисто демагогічного стилю й мови». Праці І.Вишенського автор характеризує як «радше етнографічний і літературний матеріал, ніж як бо-

гословські полемічні твори»³⁷. У цій оцінці є частка правди, але її з таким самим успіхом можна прикласти до абсолютної більшості як католицьких, так і православних трактатів XVI–XVII ст. Попри невисоку оцінку богословсько-полемічної спадщини І.Вишенського, зауважимо, жодна інша пам'ятка полемічного письменства не привертає так багато уваги цього автора. Загалом проунійна закордонна література справляє враження літератури політично-пропагандистської, далекої від науки (праці С.Семчука, Т.Коструби, М.Чубатого, П.Божика та ін.)³⁸. Утім, таке саме враження складається від літератури їхніх православно-автокефальних опонентів (І.Огієнко, В.Кудрик та ін.)³⁹.

Незадовільний стан дослідження полемічної літератури, зокрема проблеми образу Київської Русі у свідомості письменників XVI–XVII ст., успадкувала сучасна історична наука. Хоча за останній час історіографія безперечно збагатилася працями Л.Ушкалова, Ю.Ісіченка, Н.Яковенко, М.Чеха, Т.Хинчевської-Геннелъ, Д.Фріка, Ф.Сисина, С.Плохія, М.Дмитрієва, Б.Флорі, Д.Джираудо, Я.Страдомського та ін.⁴⁰ – полемічна література як комплекс пам'яток історичної думки вивчена недостатньо. Підкреслимо, значно більшою мірою це стосується католицько-уніатського письменства, ніж православного.

Проблема образу Київської Русі в історичній візії католицьких та уніатських полемістів XVI–XVII ст. в українській науці представлена у розробках харківського історика літератури Л.Ушкалова⁴¹. Відомі кілька невеликих статей дослідника на цю тему. Заслугою автора є те, що він уперше спеціально звернувся до характеристики історичних поглядів католицько-уніатських письменників в узагальнюючій праці про український літературний процес XVII–XVI ст. Утім, ці публікації скоріше порушують питання, аніж пропонують остаточне вирішення.

Історична та національна свідомість українців ранньомодерної доби є сталим об'єктом уваги Т.Хинчевської-Геннелъ, яку дослідниця простежує за низкою джерел, у тому числі богословських та полемічних трактатів М.Смотрицького, С.Косова, А.Кальнофойського та ін. Не ігнорує вчена й католицько-уніатську релігійну публіцистику, розглядаючи твори І.Потія, П.Скарги, І.Мороховського, Й.Рутського. Порушує питання про ставлення письменників до важливих історичних подій (Берестейська унія та ін.) та підкреслює дискусійність проблеми «руськості уніатів», стану їхньої національної свідомості. До речі, думка авторки про наявність національної свідомості в середовищі української еліти й козацтва наразилася на критику з боку деяких польських авторів (С.Гавлас, Г.Грала), які назвали книгу Т.Хинчевської-Геннелъ про існування у середовищі шляхти й козачини української свідомості «науковою містифікацією»⁴², «жодна теза якої не є обґрунтованою»⁴³. Згадані польські дослідники заперечували існування в Україні XVI–XVII ст. проявів національної самосвідомості, піддаючи сумніву свідому національно-релігійну мотивацію діяльності козацтва зокрема⁴⁴.

Вартими уваги є студії М.Чеха, який присвятив кілька праць з'ясуванню стану історичної свідомості українців першої половини XVII ст. крізь призму полемічної літератури. У статті «Świadomość historyczna ukraińców pierwszej połowy XVII wieku w świetle ówczesnej literatury polemicznej» визначаються головним чином, теоретичні та термінологічні засади проблеми, окреслюються значення понять «національна свідомість», «історична свідомість», «історичне мислення», «історична ідеологія», зауважуються маловивчені аспекти⁴⁵. Дослідник порушує дуже складне питання «поділу на українців та білорусів, виокремлення національної свідомості українців зі свідомості руської – спільної для предків українців та білорусів»⁴⁶. Пишучи про відмінності культурних традицій православних та уніатів, він доходить висновку, що «різниця виникла передусім з факту тяжіння центрів життя православ'я та унії до різних осередків, які

мають відмінні історичні традиції, обумовлені відмінностями в національній свідомості»⁴⁷. Головним питанням, яке порушує історик, є те, «наскільки історична традиція допомагала появі таких відмінностей (між уніатами й православними – С.С.) і в який спосіб ця традиція була представлена письменниками-полемістами, духовними особами»⁴⁸. Утім, хронологічні межі авторської студії стосуються лише найбільш «гарячого» етапу полеміки – кінця XVI – початку XVII ст., подальша ж полемічна традиція не стала предметом уваги. Цілком справедливо М.Чех зауважив, що в історіографії «бракує не лише загальних праць, а й студій, що аналізують різні аспекти» цієї проблематики⁴⁹. Недостатньо вивченою вчений називає проблему етнічної та історичної самототожності руських уніатів⁵⁰. Автор намагається спростувати поширені стереотипи про «зрадливість» уніатів, зневаження ними інтересів українського народу тощо. Берестейська унія історик вважає чинником, який вплинув на формування відмінних культурних моделей в Україні, репрезентованих православними та уніатами. М.Чех формулює проблему вивчення історичної системи поглядів православних та уніатських полемістів, пропонуючи стисло характеристику кількох відомих трактатів («Оборони» Л.Кревзи, Клірика Острозького, «Палінодії», М.Смотрицького та деяких інших). Полемічну літературу дослідник вважає важливим джерелом для пізнання історичної самосвідомості українців тієї доби.

Окремих аспектів проблематики торкається польський дослідник Я.Страдомський у синтетичній праці «Sporo o «wiare grecką» w dawnej Rzeczypospolitej». Автор стисло з'ясує такі питання, як етногенез слов'ян, етимологію назв «слов'яни» та «поляки», місію св. Кирила та Мефодія та місце їхнього поховання, п'ятиразове хрещення Русі в полемічному письменстві та ін. Проте чимало питань, які порушувалися в процесі полеміки, а також позиції низки полемістів (Й.Мороховського, Й.Кунцевича, Ф.Тишкевича-Скуминовича, К.Жоховського та ін.) не стали предметом авторської уваги. Не зовсім прийнятним видається висновок про те, що поява шкільництва, православних друкарень та книг у православній церкві – це заслуга унії, а до того в житті цієї церкви був цілковитий «застій». Автор шкодує, що інтелектуальний розквіт православної церкви припадає на час, «коли треба було повертати в напрямку до Москви»⁵¹. У подібних висновках дається взнаки європоцентризм із його орієнтацією на динамізм, суспільну активність та раціональність. Наслідком застосування таких критеріїв стало нерозуміння цінностей, специфіки історичного та містичного буття православної церкви. У ході полеміки, вважає автор, римо- та греко-католики «болісно переконалися, що унія, укладена на умовах Римської столиці, без звернення до широких верств православних вірних, не мала шансу на поширення, а застосування сили дало протилежний ефект»⁵².

Історична свідомість української еліти – об'єкт наукових зацікавлень Ф.Сисина. Це питання постає в дослідженнях автора у зв'язку із вивченням механізмів національної ідентичності, які тісно пов'язані з історичним самоусвідомленням нації, її історичними міфами. Джерелами для висновків були не полемічні твори XVI–XVII ст., а перші історичні синтети русько-української історії (Львівський і Густинський літописи, «Хроніка» Ф.Софоновича та «Синопис» І.Гізеля)⁵³. Хоча спеціально над проблемою образу Давньої Русі в полемічній літературі історик не працював, за його спостереженнями «уніати ... не створили жодної узагальнюючої праці з української історії в традиційній літописній формі, написаній слов'янською чи руською мовою»⁵⁴. Це змусило автора звернутися у своїх дослідницьких пошуках національних концепцій до православних письменників, – «оскільки православні прийняли на себе роль захисників національної традиції, їхня концепція нації виявилася домінуючою»⁵⁵. Варто зауважити з цього приводу, що опоненти православних теж уважали, що саме вони відстоюють національну традицію, яка полягає в єднанні руської церкви з

Римом ще з часів появи християнства на Русі. Можна погодитися з висновком Ф.Сисина, що «історіописання лишилося центральним у всіх спробах самовизначення»⁵⁶ в українському суспільстві протягом зазначеного часу, але не завжди історична візія виявлялася в концептуалізованій історіографічній формі. Великий шар історичних поглядів зосереджувався у працях, що не мали безпосереднього стосунку до історіографії – у полемічній літературі.

За спостереженнями Н.Яковенко, Київ як «священний град» та княжа верства України-Русі XVI–XVII ст. сприймалися сучасниками як головні символи історичної ідентичності Русі та факти безперервної тяглості її історії. Ці проблеми дослідниця ґрунтовно опрацювала у двох працях: «Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст.»⁵⁷ та «Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620–1640 рр.)»⁵⁸. Роль Києва у свідомості церковної еліти, узасаднення історичних концептів українського минулого авторка простежує на таких пам'ятках, як «Палінодія» З.Копистенського, «Протестація» Й.Борецького, Густинський літопис, «Патерикон» С.Косова, «Літос» П.Могили та ін.

Невеличкий нарис про полемічну літературу написав І.Шевченко. Автор торкається таких питань, як ареал поширення полемічної літератури, соціальне та географічне походження полемістів, взаємне спалення праць тощо. Щоправда, до кола авторської уваги потрапили лише окремі праці кінця XVI – першої половини XVII ст., натомість богословську тематику полеміки автор майже не розглядає, вважаючи її нецікавою⁵⁹.

Питання про ставлення уніатських церковних діячів до руської традиції торкається дослідниця історії уніатської церкви С.Сеник у ряді апологетичних публікацій про Й.Кунцевича, І.Потія, Й.Рутського⁶⁰. Позиція авторки полягає у спростуванні стереотипів, створених православною та радянською історіографією, про розрив уніатської («з'єдиненої» за термінологією дослідниці) церкви з руською культурно-релігійною традицією. На її думку, уніатські ієрархи та полемісти, навпаки, повсякчас зверталися до руської традиції, плекали ідею киево-руського коріння унії. «Руськість», орієнтація на традиції Русі, захист церковнослов'янської мови, за С.Сеник, були фундаментом уніатської ідентичності кінця XVI–XVII ст.

Серед сучасних російських дослідників також є ті, хто цікавиться важливими аспектами нашої проблеми, наприклад, М.Дмитрієв, Б.Флоря⁶¹, А.Турилов⁶² та інші. Дослідників цікавить питання пошуку уніатською церквою культурно-національної ідентичності. У цьому контексті М.Дмитрієв торкається поглядів Л.Креви, І.Потія, Й.Кунцевича, Г.Скупинського. Автор ставив перед собою завдання з'ясувати, «яку роль унія відіграла в розвитку етнічної (національної) свідомості в українсько-білоруських землях в XVII столітті і пізніше?»⁶³. Історик акцентує на тому, що діячі унії розробили власний варіант руського патріотизму, відмінний від позиції своїх опонентів із православного табору. Наприклад, І.Потій відстоював автономність руської церкви від Риму, на відміну він уніфікаційної позиції П.Скарги. Автор вважає, що І.Потій щиро вбачав в унії засіб «повернутися до руської старовини». Дослідник приходять до висновку, що «візантійсько-слов'янська церковно-учительна та історична традиція посідає головне місце в тому фонді ідей та пам'яток, на які вони спиралися»⁶⁴. Утім, хоч уніати й спиралися на руську історичну та культурну традицію, усвідомлювали свою «руськість», «усе це призвело до розчинення релігійно-культурної та етнічної ідентичності «уніатської Русі» в польському католицизмі, до перетворення її в регіональний варіант «латинської» культури Речі Посполитої»⁶⁵.

Тематика відображення епохи Київської Русі у творах українських полемістів, у тому числі уніатських, розглядається в цілому ряді публікацій Б.Флорі, зокрема в контексті Берестейської унії та проблем, нею породжених⁶⁶. Дослід-

ник цілком слушно зазначає, що полемічну літературу «є всі підстави розглядати як твори, в яких ... відобразився розвиток історичної думки східноєвропейських народів при переході від середньовіччя до нового часу»⁶⁷. Хоч історик і згадав твір Л.Кревзи «Оборона єдності церковної», в основному увагу зосереджує на характеристиці пам'яток православної думки першої половини XVII ст., наприклад, «Апокрисиса», «Палінодії», «Перестороги», «Юстифікації невинності» та деяких інших. Цілком слушними є зауваження, що «полемічні твори до цього часу не стали предметом спеціального дослідження як пам'ятки історичної думки українського та білоруського народів кінця XVI – першої половини XVII ст.»⁶⁸. Б.Флоря вважає, що між баченням місця уніатської церкви в історії, яку пропонували її ієрархи та пропагатори, та оцінкою цієї церкви в масовій свідомості існувала глибока прірва. Масова свідомість, особливо Східної України, не сприймала концепцій про особливе становище уніатської церкви у християнському світі. Поширювана свідомими уніатами концепція старокиївського коріння церкви також не знаходила відгуку серед простолюдю – церква однозначно тлумачилася масами як «латинська», «римська»⁶⁹.

Добрим сигналом є звернення низки сучасних дослідників до теологічних аспектів української полемічної літератури. Можемо згадати кілька статей, опублікованих нещодавно у збірці «Україна XVII ст. Суспільство, філософія, культура» – це розвідки М.Корзо, Л.Довгої та Л.Бережної⁷⁰.

Московська дослідниця М.Корзо, здійснивши розлогий порівняльний аналіз православних та католицьких катехізисів і запропонувавши цікаві конкретні спостереження, уникає широких узагальнень, обмежившись констатацією відкритого питання: «...наскільки запозичення форми подачі основ віровчення призводило до запозичення смислів, до сприйняття інтерпретації віровчення в його західній (і католицькій, і протестантській) версії»⁷¹. Відповідь на нього можна дати лише після історико-богословського аналізу величезного масиву православної, католицької, протестантської літератури.

Значно категоричніша у висновках Л.Бережна, яка намагається довести тотожність ідеї митарств у творах Й.Галятівського з католицьким догматом чистилища. Проте в тексті Й.Галятівського та двох передмов до синодиків, на які покликається авторка, така тотожність не є очевидною. Наприклад, у Й.Галятівського нічого не говориться про очищувальний вогонь та те, що страждання людської душі задовольняють «правду Божу». Картина проходження душі крізь митарства традиційно православна: є ангели, що ведуть душу до Бога; є біси, що втілюють людські гріхи та пороки, звинувачуючи людину; є судова тяганина між ангелами та бісами за душу; усе це відбувається у проміжку 40 днів за земним часом. Мотив «сатисфакції» Божественній справедливості у поглядах Й.Галятівського чітко не простежується, він може «з'явитися» тільки при інтерпретаційному надужитку дослідника. Натомість католицьке чистилище позбавлене динамізму, емоційності, рис судового змагання, властивих митарствам. Головним елементом чистилища є вогонь (католицькі богослови так і не вирішили питання його природи – реальна чи метафорична?), що завдає людині страждань, спостерігаючи за якими, Бог змінює своє ставлення до людини на краще. А час перебування у чистилищі є невизначеним. Отже, попри сміливість висновків про популярність ідеї чистилища в українському православному соціумі XVII – початку XVIII ст., вони, на нашу думку, мають спиратися на значно більшу кількість прямих і недвозначних джерельних свідчень. Однак ми не заперечуємо богословського впливу католицизму на київське православ'я: запозичуються не лише схеми катехізації, а й елементи богословських доктрин католицької церкви, богословська термінологія тощо⁷².

Із міркуваннями Л.Довгої, яка написала цікаву статтю про соціальну утопію І.Гізеля, теж виникає бажання посперечатися. Наприклад, на підставі докладно-

го розгляду класифікації гріхів у творі І.Гізеля, авторка доходить висновку про «досить низький стан «релігійності» українського соціуму XVII ст.»⁷³. Однак, вона не вказала, де шукати контрасту із цим низьким станом релігійності, якими є критерії для подібної оцінки, окрім, звісно, суб'єктивних моральних імперативів самої дослідниці? Як правило, у таких випадках шукають найближчий контекст, яким є релігійна ситуація в Західній Європі. Утім, європейське XVII ст. – це, як відомо, період яскравих вогнищ інквізиції, релігійних війн, полювання на відьом, масових релігійних психозів та істерій, що в принципі не дозволяє надто високо підносити європейську релігійність. Українська, та й загалом річпосполитська, «релігійність» від такого порівняння явно виграла.

Безумовним позитивом усіх трьох оглянутих статей є те, що над свідомістю авторів не тяжіють, або майже не тяжіють, загальники та «мегапроекти» на зразок «ренесансу», «гуманізму», «просвітництва» тощо, які, як правило, наперед диктують досліднику готові висновки. До своїх висновків згадані автори приходять «індуктивно», аналізуючи першоджерела.

У контексті методологічних міркувань не можемо проігнорувати прикрий стереотип, який десятиліттями обертається в монографіях, статтях, підручниках з української літератури. За стандартний приклад візьмемо статтю В.Стеценка «Місце полемичної літератури в розвитку філософських ідей українського богослов'я наприкінці XVI – на початку XVII ст.» Автор вважає, що такі «досягнення» європейської філософської думки, як пантеїзм (деперсоналізація образу Бога), гуманізм (у ренесансному розумінні – культ самодостатньої особистості), раціоналізм (у просвітницькому розумінні) були плідно й творчо засвоєні українськими церковними полемістами⁷⁴. І.Вишенський, одна з найбільш міфологізованих та ідеологічно спотворених постатей, у душі радянських традицій проголошується «демократом», «реформатором» і «гуманістом». Пантеїзм апіорно вважається чимось вищим, ніж теїзм, просвітницький раціоналізм – вищим за традиції містичного богослов'я та середньовічну схоластику. Окреслюється система ціннісних координат (пантеїзм – раціоналізм – гуманізм – демократія), куди неодмінно мусить вписатися кожен помітний діяч української культури. Втискування руських письменників в апіорно складену таблицю «прогресивних» ідеологій позбавило дослідників необхідності розробляти власний аналітичний апарат для українських реалій, що суперечить елементарним засадам історизму. Європоцентризм, на жаль, залишається єдиним аксіологічним орієнтиром для більшості філософів та істориків, які не бажають розглядати культуру кожної епохи з погляду її внутрішніх цінностей. Наголосимо на одній важливій речі – здійснене автором цих рядків дослідження світогляду православних та католицьких полемістів XVI–XVII ст. (хоч у тексті йтиметься, головню, про історичну візію) не дозволяє дійти висновку про ідентифікацію будь-кого з них із вказаними «прогресивними» європейськими цінностями. Це стосується й І.Вишенського, якого вважають «найдемократичнішим» з усіх українських письменників того часу. Як правило, те, що дослідники сприймають за «реформаційність» (або навіть протестантизм) у поглядах І.Вишенського, виявляється давно забутим ісихазмом, або навіть звичайним моралізуванням ченця-аскета, яке знаходимо в аскетичних трактатах будь-кого зі святих отців⁷⁵.

Дуже прикрою тенденцією сучасного осмислення полемичної літератури є нівелювання системи цінностей релігійних полемістів, прагнення нав'язати їм невласивий спосіб мислення та світогляд. Це стосується вже згаданого І.Вишенського, Л.Зизанія, С.Зизанія, Ю.Рогатинця та багатьох інших героїв українського XVII ст., яких дослідники, з явно позанаукових міркувань, намагаються перетворити на «протестантів», «реформаторів», «гуманістів» тощо⁷⁶. Тенденція ідеологічного спотворення письменників-полемістів, на жаль, за незначними винятками, не зустрічає помітного опору серед дослідників⁷⁷.

Загалом проблема циркулювання європейських секулярних ідеологій у руському соціумі XVI–XVII ст., рівень їх інтегрованості в суспільну свідомість (органічність, оригінальність чи випадковість, епігонство та еклектизм) залишається відкритою й глибоко дискусійною.

Окремою проблемою є висвітлення теми «Київська Русь в історично-полемічній літературі кінця XVI–XVII ст.» у сучасних синтезах з історії України, української культури та літератури, навчальних посібниках, енциклопедично-довідникових виданнях тощо. Назагал зауважимо, що дана тема в цій літературі майже не представлена, у кращому разі присутня епізодично та випадково. Чи не єдиним винятком із цього правила є підручник Н.Яковенко «Нарис історії України»⁷⁸. Зазвичай історичні погляди українських полемістів, навіть коли автор торкається полеміки, практично не характеризуються. Політичні та ідеологічні переконання діячів XVI–XVII ст. найчастіше оцінюються за доробком І.Франка (це в кращому разі) та радянських дослідників. Маємо на увазі підручник В.Сулими «Біблія і українська література»⁷⁹, низку сучасних підручників з української історії для вищої школи⁸⁰. Часом «соціальне замовлення» призводить до анекдотичного спрощення джерельних повідомлень. Так, наприклад, автор підручника «Давня українська література в школі» Б.Степанишин суть поглядів З.Копистенського побачив у тому, що він, мовляв, «обстоював право на незалежність українського народу»⁸¹. Невиправдано мало уваги полемічній літературі приділяється у підручниках з історії української філософської думки. Наприклад, у відомому посібнику В.Горського місце знайшлося лише для поглядів В.Суразького, І.Вишенського та І.Копинського⁸². Ще сумнішим є стан справ у підручниках з української культури. У поширеному посібнику за редакцією М.Заковича феномену полемічного письменства присвячено всього лише один (!) абзац⁸³. У «Довіднику з історії України» (К., 2001), що налічує понад 1000 сторінок, місця для окремої статті про полемічну літературу взагалі не знайшлося⁸⁴. Загалом у гуманітаристиці продовжує панувати прикра тенденція – приділяти увагу тільки тій літературі, яка «жвавіша й ближча до подій», а ту, що «набрала догматично-абстрактного характеру», можна й оминати⁸⁵. Хоча добре відомо, що для людей XVI–XVII ст. саме догматичні питання були питаннями життя і смерті⁸⁶, і саме заради їхнього вирішення полемісти звертали-ся до історичних аргументів.

Звісно, цей огляд історіографії полемічної літератури не претендує на вичерпність. Поза межами нашої уваги залишилися праці, присвячені персоналіям полемічного процесу, можливо, про якісь сучасні дослідження, зокрема закордонних авторів, ми не маємо інформації. Щось нове може з'явитися на світ уже під час написання цієї статті. Ми ставили завдання лише окреслити основні тенденції, указати на прогалини, у тому числі методологічні вади, у дослідженні полемічного письменства.

Насамкінець додамо кілька міркувань щодо перспектив дослідження української полемічної літератури. Найбільш адекватною назвою того, що в історіографії називається «*полемічним письменством*» є «*полемічне богослов'я*», оскільки ця література не замислювалася її авторами як суспільно-політична чи історична думка (так її сприймають історики). Цікаво, що досліджень, які б розглядали величезний масив пам'яток XVI–XVII ст. у «прямому» аспекті – як комплекс богословської полемічної літератури, зокрема в її співвідношенні до візантійсько-римської полеміки часів патріарха Фотія, або епохи Флорентійського собору – практично немає. Нам відомий лише один історик, який чесно зізнався, чому насправді полемічну літературу мало хто береться вивчати – це М.Сумцов, який писав, що істориків найбільше відлякує «темрява» «схоластичних тлумачень догматів віри»⁸⁷, для проникнення в яку вони не мали ані бажання, ані достатньої компетентності. Без сумніву, далася взнаки методологічна на-

становна, укорінена в «просвітницькому» секулярному історизмові, яка змушувала дослідників неодмінно вбачати за богослов'ям прояви соціальної боротьби, «класових суперечностей», ідейно-політичного протистояння. При цьому богослов'я як самоцінна сфера ігнорувалося, не вважалося самодостатнім. У власному розумінні, богослов'я – це намагання раціонально осмислити духовний, містичний, молитовно-аскетичний досвід богопізнання. Зважаючи на це, полемичне богослов'я XVI–XVII ст. потрібно розглядати як полеміку різних релігійних досвідів, традицій церковного життя, різних шляхів пізнання Бога. Поза межами уваги дослідників залишилося чимало питань, які неможливо вирішити при утилітарному погляді на богослов'я як на «додаток» до політики чи ідеології. Наведемо кілька прикладів таких проблемних завдань, які зазвичай ігноруються дослідниками.

На думку С.Плохія, «конфесіоналізація як явище, пов'язане з подіями реформації, контрреформації та католицької реформи на Заході мала помітний вплив на православні землі Речі Посполитої. В обох церквах проявилася тенденція до зростання ролі церковної влади в питаннях внутрішньоцерковної дисципліни та контролю над *чистотою віри* (курсив – С.С.)... Новонабута агресивність і прозелітизм конфесіалізованих церков Заходу, і насамперед реформованого католицизму спричинили на православному Сході потребу кодифікувати та уточнити засади й практики власної віри»⁸⁸. Із цим висновком важко не погодитися, однак виникають запитання, відповідей на які поки що немає. Наприклад, чому поняття «чистота віри» розуміється руськими книжниками не в догматично-богословському, а у формально-юрисдикційному аспекті? Іншими словами, чому зрадою православ'я вважалося визнання юрисдикції Папи Римського, а засвоєння католицьких догматів, евхаристичних практик та доктрин православними «могилянськими» богословами так не оцінювалося?⁸⁹ Які зміни відбулися у свідомості духівництва, що призвели до некритичного сприйняття догматичних впливів католицизму руським православ'ям? Чому навіть руські святі XVII–XVIII ст. засвоювали католицьке богослов'я і догматичні нюанси, не вважаючи це відступом від православ'я? Чому конфесіоналізація в православній церкві не призвела до пошуку автентичного коріння власної конфесії? (П.Величковський у XVIII ст. є скоріше унікальним винятком із цього правила). Наскільки глибоким був розрив руського православ'я зі святоотецькою візантійською традицією? Чи можна все, що відбувалося в Україні у цій площині пояснювати «європейськими впливами»? Яке православ'я було ближчим до святоотецьких взірців (візантійського коріння) – руське чи московське? Що знали руські православні богослови XVI–XVII ст. про ісихазм, як вони його розуміли? Якими були і як змінювалися аскетичні ідеали в руському православному соціумі протягом XV–XVII ст.? Які богословські проблеми були найактуальнішими в полемичному письменстві, і на чому будувалася аргументація (зокрема, як використовувався досвід пізніх візантійських отців в антикатолицькій полеміці?). Чи відіграв етнонаціональний чинник свою роль у формуванні релігійних відмінностей між «українським» та «російським» православ'ям? Як розумілися найважливіші догматично-богословські проблеми, зокрема сотеріологія (яка концепція спасіння була присутня у свідомості руських богословів?). Як розуміється таїнство евхаристії? (полемика руських та московських богословів). Як розуміється церква? Яким був образ ересі, еретика та загалом «інославія», як сприймалися протестанти? Якою була специфіка есхатологічних проєкцій, наприклад, католиків та православних?

Далеко не на всі ці запитання в історіографії та філософській науці існують відповіді. Зокрема, майже не вивченою є така ділянка, як згадана полемика руських та московських православних книжників в XVII ст. Виникають інші запитання. У літературі дуже популярною є костомарівська теза про «демокра-

тизм» та певну адогматичність, сентименталізм українського православ'я, на відміну від надмірно догматизованого, «заскоружлого» в обрядовістві православ'я московського. Якщо за інерцією сприйняти характеристику М.Костомарова, постає логічне запитання – чому руські православні полемісти ведуть із католицькими богословами таку бурхливу, емоційну полеміку з таких «малоцікавих» і «неістотних» для дослідників проблем, як, скажімо, яке тісто використовувати для приготування просфор? Або від кого ісходить Святий Дух: від Бога-Отця й Бога-Сина, чи тільки від Бога-Отця? Хто старший серед апостолів? Якою є сфера повноважень єпископа церкви? Чому відбувається така гостра полеміка з московським духівництвом із питання – в який момент богослужіння відбувається «преложеніє» святих дарів? Повторюємо, ці та багато інших запитань неможливо вирішити, керуючись при вивченні полемічної літератури секулярністською методологією, яка все пояснює політичними та економічними інтересами. Автор висловлює сподівання, що порушені проблеми дочекаються свого дослідника.

¹ Вивчення праць Івана Вишенського почалося лише після відкриття його творів С.Соловйовим у 1858 р. та часткового опублікування деяких трактатів М.Костомаровим у 1865 р. (див.: *Ерёмин И.* Иван Вишенский и его общественно-литературная деятельность // *Вишенский И.* Сочинения. – Москва; Ленинград, 1955. – С.223–271).

² *Костомаров Н.И.* Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. Москва, 1991. – С.288.

³ «Він [Ісає Копинський] уважає, що вивчивши природу, ми можемо підійти до вивчення самих себе, і лише вивчивши свою сутність, можемо перейти до пізнання Бога. *Ніколи на Русі з уст руського ченця не лунало більшої поваги до позитивної науки...*» (курсив – С.С.) (цит. за: *Костомаров Н.И.* Русская история... – С.96). Відтак, митрополитові І.Копинському випало почесне право вважатися «батьком» українського позитивізму.

⁴ Див.: *Тарасий, иером.* Великороссийское и малороссийское богословия XVI и XVII веков. – Санкт-Петербург, 1903; *Любимов С.* Борьба между представителями великорусского и малорусского направления в Великороссии в конце XVII и начале XVIII вв. // *Журнал министерства народного просвещения.* – Санкт-Петербург, 1875. – Ч.180. – С.71–152; Ч.181. – С.74–104.

⁵ *Костомаров Н.И.* Русская история... – С.121.

⁶ Там же. – С.307.

⁷ *Франко І.Я.* Історія української літератури // *Зібрання творів: У 50-ти томах.* – К., 1989. – Т.40. – С.133.

⁸ Див.: *Сумцов Н.* О литературных нравах южнорусских писателей XVII в. // *Известия Отделения русского языка и словесности АН (ИОРЯС).* – 1906. – Т.ХІ. – Кн.2. – С.259–280; *Иоанн Вышенский* // *Киевская старина.* – 1885. – Т.ХІ. – Апрель. – С.649–677; О влиянии малорусской схоластической литературы на великорусскую раскольническую литературу XVIII в. и об отражении в раскольнической литературе масонства // *Киевская старина.* – 1895. – Т.ЛІ. – Декабрь. – С.367–379; К истории южнорусской литературы XVII в. Лазарь Баранович. – Вып.1. – Х., 1884; *Житецкий И.* Литературная деятельность Иоанна Вишенского // *Киевская старина.* – 1890. – Т.ХХІХ. – Июнь. – С.494–532 та ін.

⁹ *Зема В.Є.* Православні полемічні твори у Київській митрополії середини XVI – початку XVII ст.: зміст та ідеологія: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – С.3.

¹⁰ Цит. за: *Мальшевский И.И.* Западная Русь в борьбе за веру и народность. – Ч.1. – Москва, 1903. – С.249.

¹¹ Цит. за: *Архангельский А.С.* Очерки из истории западнорусской литературы XVI–XVII вв. Борьба с католичеством и западнорусская литература конца XVI – первой половины XVII вв. – Москва, 1888. – С.28–29.

¹² Цит. за: *Тальберг Н.* История русской церкви. – Полтава, 2002. – С.511.

¹³ *Карташів А.* Очерки по истории Русской православной церкви. – Т.2. – Санкт-Петербург, 2004. – С.294.

¹⁴ *Тальберг Н.* История русской церкви. – С.505–513; *Флоровский Г., прот.* Пути русского богословия. – Париж, 1983. – С.30–56.

- ¹⁵ *Огоновський О.* Історія літератури руської. – Л., 1887. – Ч.1. – С.253.
- ¹⁶ *Житецкий И.* Литературная деятельность Иоанна Вишенского... – С.515.
- ¹⁷ *Сумцов Н.* Характеристика южнорусской литературы XVII в. // Киевская старина. – 1885. – Т.ХІ. – Январь. – С.14.
- ¹⁸ Там же.
- ¹⁹ *Франко І.* Історія української літератури. – С.258, 259–264.
- ²⁰ Там само. – С.311.
- ²¹ Там само. – С.312.
- ²² Там само. – С.311.
- ²³ *Франко І.* Карпато-руська література XVII–XVIII віків // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1900. – Кн.5. – Т.37. – С.9, 11.
- ²⁴ *Його ж.* Іван Вишенський. – Л., 1910. – 62 с.; *Його ж.* Іван Вишенський і його твори // Зібрання творів: У 50-ти томах. – Т.30. – К., 1981. – С.7–211.
- ²⁵ *Крымский А.* Иоанн Вышенский, его жизнь и сочинения // Киевская старина. – 1895. – Т.ІІ. – Октябрь. – С.238.
- ²⁶ *Грушевський М.* Історія української літератури в 6-ти томах. – К., 1995. – Т.5. – Кн.1. – С.136–255.
- ²⁷ Там само. – С.213.
- ²⁸ Там само. – С.225.
- ²⁹ *Єфремов С.* Історія українського письменства. – К., 1995. – С.120–158.
- ³⁰ *Возняк М.* Історія української літератури. – Л., 1994. – Т.1. – С.42–54; Т.2. – С.388–551.
- ³¹ *Возняк М.* Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині та у Львові. – Л., 1954. – 68 с.
- ³² *Ерёмин И.* Борьба за национальную независимость в украинской литературе XVI–XVII вв. // Труды юбилейной сессии: Секция филологических наук. – Ленинград, 1946. – С.223.
- ³³ *Микитась В.Л.* Українська література в боротьбі проти унії. – К., 1984. – 242 с.; *Загайко П.К.* Українські письменники-полемісти кінця XVI – початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії. – К., 1957. – 86 с.; *Довгалюк П.* Українські письменники в боротьбі проти Ватикану. – К., 1953; *Скирда Г.* Суспільно-політичні погляди Івана Вишенського // З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні. – К., 1956. – С.3–18; *Яременко П.* До джерел давньоукраїнської полемічно-публіцистичної літератури // Радянське літературознавство. – 1968. – №7. – С.31–41; *Його ж.* Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. – К., 1986. – 159 с.; *Його ж.* Пересторога – український антиуніатський памфлет початку XVII ст. – К., 1963. – 163 с.; *Пінчук С.* Іван Вишенський. Життя і творчість. – К., 1968. – 188 с.
- ³⁴ *Перетц В.Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVII вв. – Москва; Ленинград, 1962. – 255 с.; *Білецький О.* Письменник і епоха. – К., 1963. – 538 с.; *Його ж.* Зібрання праць: У 5-ти т. – К., 1965. – Т.1. – 527 с.; *Ерёмин И.* Борьба за национальную независимость в украинской литературе XVI–XVII вв. // Труды юбилейной сессии: Секция филологических наук. – Ленинград, 1946 – С.226–244.
- ³⁵ Українські письменники: Біобібліографічний словник. – Т.1: Давня українська література (XI–XVIII ст.). – Х., 2005. – 979 с.
- ³⁶ Див.: Українська література XIV–XVI ст. / За ред. В.Л.Микитася. – К., 1988. – 597 с.; Українська література XVII ст. / Упор. В.І.Крекотень. – К., 1987. – 608 с.
- ³⁷ *Великий А.* З літопису християнської України. – Кн.4. – Вид. 2-ге. – Рим; Л., 1999. – С.164–167 (перевидання римського видання 1971–1972 рр.).
- ³⁸ Історичні матеріали. – Вінніпег, 1949. – 96 с.
- ³⁹ *Огієнко І.І.* Українська церква. – Т.1. – К., 1993 (уперше видана в Празі 1942 р.).
- ⁴⁰ *Ушкалов Л.* З історії української літератури XVII–XVIII ст. – Х., 1999. – 255 с.; *Його ж.* Католицька релігійна публіцистика кінця XVI–XVIII ст. про причини занепаду Руської монархії та Козацько-Гетьманської держави // Київська церква: Альманах християнської думки. – К.; Л., 2000. – №2 (8). – С.66–67; *Ісіченко Ю.* Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI–XVII ст. на Україні. – К., 1990. – 234 с.; *Яковенко Н.* Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфіві (на пам'ятках XVII – початку XVIII ст.) // Генеза. – 1997. – №1 (5). – С.118–126; *Її ж.*

Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – 415 с.; *Czech M.* Świadomość historyczna ukraińców pierw. poł. XVII w. w świetle ówczesnej literatury polemicznej // *Slavia orientalis*. – 1989. – Т.38. – №3–4. – S.563–584; *Chynczewska-Hennel T.* The National Consciousness of Ukrainian Nobles and Cossaks from the End of Sixteenth of the Mid-Seventeenth Century // *Harvard Ukrainian Studies*. – Vol.10. – №3. – Dec. – 1986. – P.377–392; *Idem.* «Rus zostawicz w Rusi» // *Przegląd historyczny*. – Warszawa, 1987. – Т.78. – №3. – S.533–556; *Frick D.* Meletij Smotryc'kyj and the Ruthenian Question in the Early Seventeenth Century // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1984. – Т.8. – №3–4. – P.364–373; *Сисин Ф.* Образ Росії та українсько-російських взаємин в українській історіографії кінця XVII – початку XVIII ст. // *Переяславська Рада 1654 р. (історіографія та дослідження)*. – К., 2003. – С.431–462; *Sysyn F.* Regionalism and Political Thought in Seventeenth Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641. Appendix. Votum of Adam Kysil delivered before the Diet of 1641 // *Harvard Ukrainian Studies*. – Vol.6. – №2. – June. – 1982. – P.167–190; *Idem.* Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690 // *Harvard Ukrainian Studies*. – Vol.10. – №3–4. – December. – 1986. – P.393–423; *Idem.* The Cultural, Social and Political Context of Ukrainian History Writing: 1620–1690 // *Europa orientalis*. – Rome, 1986. – Vol.5. – P.285–310; *Плохій С.* Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005; *Дмитриєв М.* «Ваша» и «наша» Русь. Сторонники унії перед проблемой этноконфессионального самоопределения в конце XVI – начале XVII вв. // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Л., 1998. – Вип.5. – С.231–244; *Его же.* Иудаизм и евреи в украинской и белорусской православной письменности XVI в. // *До джерел*. – К.; Л., 2004. – Т.2. – С.186–206; *Турилов А., Флоря Б.* К вопросу об исторической альтернативе Брестской унии // *Дмитриєв М., Флоря Б., Яковенко С.* Брестская уния в конце XVI – начале XVII в. – Москва, 1999. – Ч.2. – С.13–58; *Флоря Б.* Національно-конфесійна свідомість населення Східної України в першій половині XVII ст. // *Берестейська унія та внутрішнє життя церкви в XVII ст.* – Л., 1997. – С.125–134; *Флоря Б.Н.* Осмысление конфликтов, вызванных Брестской унией 1596 г., верхами православного белорусского и украинского общества // *Дмитриєв М.В., Флоря Б.Н., Яковенко С.Г.* Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и Белоруссии в конце XVI – начале XVII вв. – Ч.1: Брестская уния 1596. Исторические причины. – Москва, 1996. – С.59–86; *Джираудо Д.* «Русское» настоящее и прошедшее в творчестве Иннокентия Гизеля // *Mediaevalia Ucrainica*. – 1992. – Т.1. – С.92–103; *Stradomski J.* Spory o «wiarę grecką» w dawnej Rzeczpospolitej. – Kraków, 2003. – 314 s.

⁴¹ Див. поклик 40.

⁴² *Gawlas S., Grala H.* «I na Rusi robić muśi» // *Przegląd historyczny*. – Warszawa, 1987. – Т.78. – №3. – S.548.

⁴³ *Chynczewska-Hennel T.* «Rus zostawicz w Rusi» // *Przegląd historyczny*. – Warszawa, 1987. – Т.78. – №3. – S.533.

⁴⁴ *Ibid.* – S.542.

⁴⁵ *Czech M.* Świadomość historyczna... – S.564.

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ *Ibid.* – S.567.

⁴⁸ *Ibid.*

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ *Ibid.* – S.570.

⁵¹ *Stradomski J.* Spory o «wiarę grecką» w dawnej Rzeczpospolitej. – S.274–275.

⁵² *Ibid.*

⁵³ *Sysyn F.* Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690 // *Harvard Ukrainian Studies*. – Vol.10. – №3–4. – December. – 1986. – P.398.

⁵⁴ *Ibid.*

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ *Ibid.* – S.423.

⁵⁷ *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 416 с.

⁵⁸ *Яковенко Н.* Символ «Богохранимого града» у київській пропаганді 1620–1640 років // *Mediaevalia Ucrainica*. – К., 1995. – Т.4. – С.52–75.

⁵⁹ *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом. – Л., 2001. – С.164.

⁶⁰ *Сеник С.* Два митрополити – Потій і Рутський // Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. – Л., 1995. – С.137–148; *Її ж.* Духовний профіль св.Йосафата Кунцевича. – Л., 1994. – 24 с.; *Її ж.* Українська церква в XVII ст. // *Ковчег: Збірник статей з церковної історії.* – Л., 1993. – Ч.1. – С.25–71.

⁶¹ Див. вказ. праці.

⁶² *Турилов А., Флоря Б.* К вопросу об исторической альтернативе Брестской унии // *Дмитриев М., Флоря Б., Яковенко С.* Брестская уния в конце XVI – начале XVII в. – Москва, 1999. – Ч.2. – С.13–58.

⁶³ *Дмитриев М.* «Ваша» и «наша» Русь. – С.231.

⁶⁴ Там же. – С.240.

⁶⁵ Там же. – С.244.

⁶⁶ *Флоря Б.Н.* Осмысление конфликтов, вызванных Брестской унией... – С.59–86.

⁶⁷ Там же. – С.60.

⁶⁸ Там же. – С.82.

⁶⁹ *Флоря Б.* Національно-конфесійна свідомість населення Східної України в першій половині XVII ст. // Берестейська унія та внутрішнє життя церкви в XVII ст. – Л., 1997. – С.125–134.

⁷⁰ Див.: *Корзо М.* Украинские и белорусские православные катехизисы конца XVI–XVII вв.: к вопросу о становлении богословского дискурса // *Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: Збірник пам'яті В.Нічик.* – К., 2005. – С.320–346; *Довга Л.* Соціальна утопія Інокентія Гізеля // Там само. – С.227–266; *Бережна Л.* «Третє місце удержаніє истязательное». Ідея митарств у творах Йоанікія Галятівського та українських православних синодихах // Там само. – С.267–280.

⁷¹ *Корзо М.* Указ. соч. – С.338.

⁷² Богословський вплив католицизму був настільки потужним, що зберігав свою інерцію навіть до кінця XIX ст. Навіть такий «стовп» московського православ'я і противник латинства, як митрополит московський Макарій (Булгаков) перебував під його впливом (див.: *Макарій (Булгаков), митр.* Замечание о чистилище // *Хрестоматія по сравнительному богословию.* – Москва, 2005. – С.558–563).

⁷³ *Довга Л.* Вказ. праця. – С.259.

⁷⁴ *Стеценко В.* Місце полемічної літератури в розвитку філософських ідей українського богослов'я наприкінці XVI – на початку XVII ст. // *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник.* – Кн.2. – Л., 2005. – С.293.

⁷⁵ На цю тему див. нашу працю: *Іван Вишенський та «православна Реформація»* (до історії одного міфу) (у друку).

⁷⁶ Проблема людини в українській філософії XVI–XVII ст. – Л., 1998. – 238 с; *Філософія Відродження на Україні.* – К., 1990. – 336 с.; *Любащенко В.* Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. – Л., 1995. – 521 с.; *Кашуба М.* Про ідеологію еретичних рухів в Україні у XVI–XVII ст. // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Л., 1995. – Вип.2. – С.44–58; *Нічик В., Литвинов В., Стратій Я.* Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – поч. XVII ст.). – К., 1990. – 224 с.; *Пиллявець Л.* Гуманістичні тенденції в поглядах на людину й суспільство Кирила Транквіліона-Ставровецького // *Європейське Відродження та українська література XIV–XVI–II ст.* – К., 1993. – С.175–193 та ін.

⁷⁷ Про винятки див.: *Грабович Г.* Авторство й авторитет у Івана Вишенського: діалектика відсутності // *До історії української літератури.* – К., 2003. – С.239–254; *Зема В.* Семіотика «простоти» у творах Іоана Вишенського // *Генеза.* – 1997. – №1 (5). – С.183–187; *Савченко С.* Єретичні рухи в Україні XVI–XVII ст.: забута проблема // *Сучасність.* – 2000. – №2. – С.115–118; *Сайчанка С.* Праваслађе, працестанцтва і ерасі на українських і беларуських землях у XV–XVII ст. // *Беларускі гістарычны агляд.* – Т.8. – Сш.1–2. – Менск, 2002. – С.109–121.

⁷⁸ *Яковенко Н.* Нарис історії України. – К., 1996. – 312 с.

⁷⁹ *Сулима В.* Біблія і українська література: Навч. посібник. – К., 1998. – 400 с.

⁸⁰ *Мирончук В.Д., Ігошкін Г.С.* Історія України. – К., 2001. – 328 с.; *Лановик Б.Д., Матейко М.Г.* Історія України: Навч. посібник. – К., 2000. – 547 с.; *Кормич Л.І., Багацький В.В.* Історія України від найдавніших часів: Навч. посібник. – Х., 2001. – 480 с.; *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник для вузів. – К., 1999. – 656 с.

⁸¹ *Степанішин Б.* Давня українська література в школі. – К., 2000. – 504 с.

⁸² Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій. – К., 1996. – С.45–65.

⁸³ Українська та зарубіжна культура: Навч. посібник. – К., 2000. – С.455.

⁸⁴ Довідник з історії України. – К., 2001. – 525 с.

⁸⁵ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст. / Пер. з англ. – Л., 2001. – С.159.

⁸⁶ Варто згадати хоча б життя та смерть Й.Кунцевича та А.Филиповича як представників, відповідно, уніатського та православного конфесійного радикалізму.

⁸⁷ Сумцов Н. Характеристика южнорусской литературы XVII в. // Киевская старина. – 1885. – Т.ХІ. – Январь. – С.16.

⁸⁸ Плохий С. Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – С.26–27.

⁸⁹ Лише один приклад. У «Катехізисі» митрополита П.Могили на питання, якою силою відбувається преложення св. дарів? – дається відповідь: «Моцю тих слов, которие Христос рекл: То есть Тіло мое и тая есть Кров моя, кгда через священника вимовленіі бивают» (див.: Краткий катехизис, изд. в Киево-Печерской Лавре в 1646 г. // Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т. 2. – К.: 1898. С. 414. Таке пояснення є суто римо-католицьким, оскільки у православній літургійній практиці ще з ранньовізантійських часів утвердилося вчення про «преложеніє» св. дарів під час таємної іерейської молитви до св. Духу («Епіклезис»), яка хронологічно промовляється після повторення згаданих слів Христа.

The Orthodox-Catholic dispute of the end of the XVI–XVII centuries is one of the most neglected topics in Ukrainian historiography. The article analyzes the main tendencies in the study of this polemic writing and notes their methodological weaknesses. The author comes to the conclusion that the main mistake in research on polemic theology is preference for secular criteria in assessing essentially religious phenomenon and neglect of the theological aspect of polemics.

В.І.Яременко*

СВІТОВА ІСТОРІЯ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: СПРОБА ІСТОРІОСОФСЬКОГО ПРОЧИТАННЯ

У статті аналізується відображення світової історії у творчій спадщині Тараса Шевченка і на основі цього автор конкретизує особливості його історіософії, яка нині є предметом гострих дискусій.

Нині в шевченкознавстві ведеться дискусія щодо співвідношення історії та міфотворчості у світогляді та творчій спадщині Тараса Шевченка¹. Осмислюється і так званий «Шевченків міф України», і проблема історіософії поета та художника. При цьому обґрунтування різних поглядів переважно базується на з'ясуванні Шевченкового трактування історії України, рідної і близької йому, – себто на тому матеріалі, який найбільше піддається спокусі суб'єктивізму. Тому дослідження питання відображення у творчій спадщині Т.Шевченка певних сторінок та аспектів всесвітньої історії й порівняння одержаних результатів із підсумками вивчення його історичних екскурсів в українське минуле наближає і до вирішення проблеми його історіософії.

Дана тема раніше лише частково опрацьовувалася у плані вивчення історичних поглядів Т.Шевченка взагалі або для з'ясування оціночного ракурсу його відгуку на ті чи інші події світової історії². Часто ці роботи не залишалися поза впливом існуючого ідеологічного поля, для них були властиві одновимірні

* Яременко Василь Іванович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії та країнознавства Хмельницького національного університету.

підходи. До того ж, тема світової історії артикульовано порушувалася лише при аналізі частини творчої спадщини Т.Шевченка³. І по суті в шевченкознавстві тривалий час були лише окремі спроби спрямувати відповідний аналіз віддзеркалення цієї історії у творчості Т.Шевченка в історіософську площину. Зокрема, це стосується пояснення мотивації вибору ним історичного матеріалу⁴. Лише недавно блискучий всебічний аналіз історичної основи як складової мотиваційної характеристики теми малих народів у поемі «Кавказ» було зроблено академіком І.Дзубою⁵. Інший відомий науковець Ю.Барабаш своєю монографією «Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- і націософська парадигма» (К., 2004) остаточно утверджує наукову доцільність вивчення історіософії Т.Шевченка, але аналіз у цього автора проводиться майже виключно на українському матеріалі і теж із літературознавчих позицій. Серед іншого, Ю.Барабаш, констатуючи «жадібний і незгасний інтерес Шевченка до історії – як національної, так і всесвітньої», у цій праці справедливо зазначає, що від зацікавлення до студіювання дистанція чимала, і вважає, що «фундаментальних і систематизованих історичних знань Шевченкові бракувало і не могло не бракувати»⁶. Із цією тезою можна посперечатися з наступних позицій. По-перше, що розуміти під такими знаннями у першій половині XIX ст., коли історія як окрема наукова галузь тільки набирала сили, а літератори ще донедавна часто-густо прагнули посісти і посади професорів в навчальних закладах (Ф.Шиллер, М.Гоголь). Вважається, що саме на межі 1820–1830-х рр. серед нових культурних практик «у проєкті модерну починає розглядатися і професійна історіографія»⁷. І Т.Шевченко помітив цей перехід, про що свідчить, зокрема, запис у щоденнику від 22 вересня 1857 р.: «Скомпонував це я тут з нудьги одну штуку, поему «Неофіти нібито з римської історії»⁸ – писав він у листі до Я.Кухаренка 16 лютого 1858 р. (далі посилання на Повне зібрання творів Т.Шевченка у 6-ти томах робитимуться у тексті із зазначенням тому – римською цифрою, а сторінки – арабською). Отже, він добре розумів різницю між дійсним історичним матеріалом та його художнім опрацюванням. І незважаючи на оте «нібито», у цій поемі, основний варіант якої створено у Нижньому Новгороді протягом чотирьох днів [V, 172], щедро подані реалії саме римської історії. По-друге, чи багато з тодішніх літераторів або художників у своїй творчості явили історичні знання зі значно більшою мірою творчої ефективності та адекватності духові історичної епохи, ніж Т.Шевченко?

Об'єктом дослідження в даній статті є передусім Шевченкова творча спадщина: поезія, твори образотворчого мистецтва, листування, «Журнал» («Щоденник»), повісті, які І.Сенченко називав першою частиною «Щоденника»⁹. А також – спогади про Т.Шевченка.

На початку варто наголосити: про історіософію творчих особистостей як наукову категорію немає сенсу вести мову, якщо в її основу не покласти певні знання про минуле, якими володіє ця особистість. Ми не знаємо всього кола джерел, з яких черпав Т.Шевченко знання світової історії. Можна припустити, що під час навчання в Академії мистецтв він, у той чи інший спосіб, ознайомився з тими її сюжетами, які мали зв'язок із його становленням як художника. У повістях, написаних в умовах солдатчини, без доступу до джерел, згадуються імена таких старогрецьких істориків і біографів, як Геродот, Тіт Лівій, Плутарх, історик мистецтва Дж.Вазарі, англійський історик XVIII ст. Дж.Гілліс, французький історик Ж.Ф.Мішо, учений-єгиптолог Ж.Ф.Шампольйон, польський історик Й.Лелевель, англійський історик Е.Гібон. Відомо, що читав праці російських істориків М.Карамзіна, М.Погодіна, С.Соловйова. У роки солдатчини він благає швидше переслати йому підручник з російської історії професора М.Устрялова [VI, 53]. Існує припущення, що шеститомну працю Е.Гібона «Історія занепаду і руйнування Римської імперії» Т.Шевченко хотів простудіюва-

ти за оригіналом і саме з цією метою навіть брався за вивчення французької мови»¹⁰. Принаймні, у повісті «Художник» читаємо: «У Карла Павловича есть Гиббон на французком языке и я не могу смотреть на него равнодушно» [IV, 185]. У цьому творі є також ще один уривок, важливий для з'ясування міри Шевченкового зацікавлення світовою історією: «Я прочитал уже почти все романы Вальтера Скотта и теперь читаю «Историю крестовых походов» Мишо. Мне она нравится лучше всех романов и Карл Павлович то же говорит. Я начертил эскиз, как Пётр Пустынник ведёт толпу первых крестоносцев через один из германских городков, придерживаясь манеры и костюмов Реча. Показал Карлу Павловичу, и он мне строжайше запретил брать сюжеты из чего бы то ни было, кроме Библии, древней греческой и римской истории... И у меня теперь на квартире, кроме Библии, ни одной книги нет. «Путешествие Анахарсиса» и «Историю Греции» Гилиса я читаю у Карла и для Карла Павловича» [IV, 176]. В останніх словах із наведеного уривку прочитується жаль, який засвідчує непереборний потяг до історичних знань героя повісті, а за ним і Т.Шевченка. Принагідно зазначимо: згадувана тут заборона на певні історичні сюжети, можливо, частково пояснює відсутність у зрілого Шевченка-художника ширшої тематики зі світової історії. Крім того, історичну стереоскопічність, яка передбачає подання конкретної історичної події з часовою та просторовою екстраполяцією на весь історичний контекст, як це спостерігаємо в офорті «Дари в Чигрині 1649 року»¹¹, не передати без заглибленого вивчення та «відчуття» історії, на яке у Т.Шевченка бракувало можливостей. Продукувати ж банальності він не хотів.

Одне із джерел Шевченкових історичних знань – живе спілкування з учасниками історичних подій [VI, 17]. Якусь інформацію, зокрема з історії Англії, Т.Шевченко міг черпати також з історичних романів та драм В.Скотта і В.Шекспіра. Навіть можна припустити, що до підведення належної історичної основи під твори на теми зі світової історії Т.Шевченко ставився ще відповідальніше, ніж у випадку використання рідної історії, наслідки якої він, так би мовити, відчував усім своїм еством. Підставою є фрагмент зі спогадів О.Афанасьєва-Чужбинського, в якому мовиться про підготовку поеми «Єретик»: «Шевченко рассказал мне, что прочёл все источники о гусситах и эпохе, им предшествовавшей, какие только можно было достать...»¹². Шевченковзнавці виявили деякі з цих джерел, серед яких були і спеціальні праці наукового спрямування¹³.

Про Шевченкову, принаймні, значну увагу до історичних джерел свідчить і той факт, що у «Приписах» (примітках) до поеми «Гайдамаки» він по пам'яті вказує деякі джерела своїх відомостей з історії Польщі: «Энциклопедический лексикон», том 5. Барская конфедерация и «Historja Królestwa Polskiego» g. s. Vandtke, tom 2» [I, 423]. Малася на увазі стаття І.Шульгіна про конфедерацію в зазначеній енциклопедії (Санкт-Петербург, 1836) і праця польського історика, бібліографа і видавця Є.Бандтке. При цьому запис може свідчити, що використовувалося кілька вроцлавських видань останнього автора, адже другий том було видано 1820 р. під назвою «Dzieje Królestwa Polskiego». А 1835 р. з'явилася саме «Historja królestwa polskiego. Wydanie trzecie, znacznie pomnożone»¹⁴.

Побічним свідченням наявності міцної історико-інформативної основи у Шевченковій творчості є щедро розсипані в ній історичні аналогії, які стосуються глибинної суті історичних процесів. Наприклад, в «Єретику» натрапляємо на троп «Все потопили, все взяли / Мов у Московії татаре», який примушує згадати історіософську тезу російського філософа Г.Федотова про те, що Московська держава виникла й розвивалася в принизливих умовах монгольського рабства.

Є підстави вважати (зокрема, на основі аналізу повістей), що певні історичні знання про інші країни Т.Шевченко черпав зі спогадів сучасників. Схильність саме до мемуарного способу пізнання та викладу історії наштовхує на деякі міркування. Свого часу сучасник і побратим Т.Шевченка М.Костомаров ви-

словив думку, що історична дійсність може виступати у двох формах – об'єктивній і суб'єктивній: «Первая составляет действительность..., тот вид, в каком событие происходило, вторая – тот вид, в каком событие запечатлевалось в памяти потомства. И то, и другое имеет значение исторической истины: нередко последнее важнее первого»¹⁵. Спомини якраз відбивають «другий вид». Крім того, у них можна помітити наступні контексти: бажання з'ясування особливостей сприйняття чужого минулого, потяг до своєрідного олюднення історії, зокрема через зв'язок поколінь, до десакралізації історичного процесу через можливу іронію і сарказм оповідача. Останнє можна вважати суттєвою складовою історіософії Т.Шевченка. У повісті «Капитанша» герой твору, корчмар-українець, іронічно згадує діалог із цісарем (можливо, теж українцем із західних теренів) про те, як не виправдалися їхні сподівання як рядових учасників тріумфального й урочистого вступу союзницьких у війні з Наполеоном військ до Парижа навесні 1814 р. на гарний відпочинок: замість очікуваного банкету у французькій столиці; лише «церемоніальний марш» без води аж за 20 верст від міста. У цьому ж іронічному контексті слід прочитувати і наступні слова згаданого персонажу повісті: «...Стоимо мы лагерем таки под самым Парижем. Тут и прусак, тут и цысарец, и англичанин, як той рак червоный, и синеполый швед. И бог его знае, откуда той швед прийшов! До самого Парижа его не видно было, а тут мов из земли вырос»[III, 353]. Історики констатують, що спадкоємний принц Швеції Карл-Іоанн, наздоганяючи союзників по коаліції, «залишив свої шведські війська в Нідерландах і з'явився до Парижу один»¹⁶. Але автор повісті іронічним вкрапленням про «синьополого шведа» міг просто означити сам факт участі Швеції в коаліції як яскравий історичний приклад безпринципності та аморальності сильних світу цього. Адже, Карл-Іоанн – це Бернадотт, колишній маршал Наполеона, який перейшов у лютеранство і був обраний спадкоємним принцем Швеції «головним чином тому, що його вважали кандидатом імператора»¹⁷. Отже, у війні з Наполеоном він, як писали історики, «відіграв досить двозначну роль»¹⁸.

Є достатньо підстав вважати, що зі всесвітньої історії Т.Шевченко предметно і, може, не хаотично, був ознайомлений зі стародавньою (особливо «біблійною» і античною) та середньовічною релігійно-церковною історіями, історією слов'янських народів, новою історією в її доленосних для ХІХ ст. подіях. При цьому у Шевченковій спадщині натрапляємо здебільшого на широкознані, знакові імена світової історії: другий цар Ізраїля Давид, останній ассирійський цар Сарданапал (Ашшурбаніпал), старогрецький діяч Перікл, цар Іудеї Ірод, римські царі, завойовники та імператори Нума Помпілій, Лукулл, Германік, Август, Марк Аврелій, Нерон, монгольський полководець Мамай, великий мореплавець Христофор Колумб, всесильна мати французького короля Карла ІХ Катерина Медичі, російський імператор Петро І, засновники і діячі США Б.Франклін і Дж.Вашингтон, французькі імператори Наполеон І Бонапарт і Наполеон ІІІ та ін. На перший погляд, це ніби посилює тезу про неглибоке знання історичного матеріалу та його міфологізоване сприйняття. Але, з іншого боку, слід пам'ятати, що в епоху просвітництва та романтизму молода історична наука успадкувала від «батьків» гіперболізований підхід до визначення місця й ролі окремої особи, наділеної владними повноваженнями. Крім того, якщо у творчому процесі історія не є самостійною сюжетною лінією, літератори і митці зазвичай звертаються до знакових історичних постатей. У випадку Т.Шевченка можна іти далі, оскільки із щоденникового запису (за 22.09.1857) нам достеменно відомо про його критичне ставлення до подання історії лише крізь опис діянь так званих «історичних героїв». Тому майже кожен із поданих ним історичних персонажів контекстуально несе певне історіософське навантаження. Т.Шевченко, за його ж висловом, «збивав оскому на коронованих главах» (поема «Царі»). Із безмежно-

го історичного ряду він вибирає ті постаті, які не гребували засобами для досягнення мети, брутально розтоптували вже здобуте в царині людських прав і свобод, мали імперські інтенції і їх реалізували, а, особливо, коли при цьому йшлося про несправдженість надій простолюду. Засуджуючи, як християнин, розбійництво та злодійство в усіх його проявах та формах, він таких правителів атестував саме як бандитів і злодюг на троні. При цьому характеристики інших авторів намагався поглибити. Візьмемо постать Наполеона III. У щоденниковому записі за 16 жовтня 1857 р. Т.Шевченко, слідом за В.Гюґо та П.Лавровим, називає Наполеона III «коронованим Картушем» – тобто, ім'ям відомого французького розбійника XVIII ст.¹⁹ А 9 лютого 1858 р. записує вірш «Слава», де читаємо як іронічний докір «славі»: «Де ти в ката забарилась / З своїми лучами? / У Версалі над злодієм / Набор розпустила?». Спочатку замість слова «набор» (означає: в борг, наборг, на віру, в кредит) стояли, як свідчать закреслення, лексеми «мабуть» і «дрібно», і в пізнішому автографі в листі до М.Щепкіна – теж «мабуть». В остаточному варіанті, що міститься у «Більшій книзі», автор утвердив «набор», а крапку після «розпустила» замінив знаком питання²⁰. Ці текстологічні метаморфози, на наш погляд, свідчать про авторське прагнення подати Наполеона III не лише в символічному, а й конкретно-історичному ракурсі. У всякому разі, ліквідація у Франції Другої республіки і проголошення принц-президента імператором під іменем Наполеона III дійсно відбулося саме в «славі», яка давалася в наборг або в борг, що так і не був повернутий. Звернімося до даних історичної науки. «Теоретично переворот було здійснено в ім'я республіки та суверенних прав народу, але насправді це було повстання виконавчої влади і збройної сили проти законно обраних представників нації»²¹ – так пишуть історики про державний переворот 2 грудня 1851 р., який проявився в розпуску законодавчих зборів принц-президентом Луї-Наполеоном. Після тріумфальної поїздки по всій Франції Луї-Наполеона 20 листопада 1852 р. відбувся плебісцит, на якому 7 839 000 французів проголосували за відновлення імперії, а 253 000 – проти²². «Позичений авторитет» мав Наполеон III і в міжнародній політиці. «Він умів обдурювати суспільну думку та приховувати, що багато чого відбулося по суті проти його волі»²³, – констатували з цього приводу німецькі історики ще в XIX ст. Можливо, що особа Наполеона III також давала Т.Шевченкові той історичний контекст, який укотре дозволяв «позатекстуально», «між рядками», провести ще й ідею ілюзорності та марноти народних сподівань на чергового доброго правителя, якого ж самі люди, часто-густо, і підносять на вершину необмеженої влади.

Крім широковідомих поетичних інвектив стосовно Петра I і Катерини II, певні дані про Шевченкову рецепцію будівничих Російської імперії можуть дати і його ілюстрації до книг М.Польового «История князя италийского графа Суворова-Рымникского, генералиссимуса российских войск» та «Русские полководцы или жизнь и подвиги российских полководцев, от времён императора Петра Великого до царствования императора Николая I». Малюнки виконувалися для друку з відповідних оригіналів, що обмежувало авторські творчі можливості. І все ж мистецтвознавці виявили, що Т.Шевченко вносив деякі зміни в трактування образів у напрямку їх сатиричної загостреності, навіть карикатурності²⁴. І це попри те, що видавці книги в листі до нього влітку 1842 р. просили: «...Денис Давыдов виделся с Суворовым на поле; прилагаю книжку, которая объяснит Вам всё. Старайтесь однако же, чтобы в этом рисунке фигуры не были карикатурны!»²⁵. Виявлено, що замість Б.Мініха, сподвижника Петра I, який керував будівництвом Ладозького каналу, Т.Шевченко намалював портрет його сина Й.Мініха²⁶. Причини помилки не встановлено, але вона є красномовною з огляду на ставлення Т.Шевченка до Петра I, його соратників та знання ним фактів використання українських козаків на російських каналних робо-

тах. Помічено також, що Т.Шевченко у книзі про Суворова ілюстрував не батальні, а жанрові сцени, хоч свого часу раптово і подавав заяву до ради Академії мистецтв про надання йому звання по класу історичного живопису²⁷. Припускаємо, що війни і найважливіші битви, за які народ розплачувався морями невинно пролитої крові, він не вважав рушієм історичного розвитку чи навіть засобом вирішення назрілих проблем. Навіть у поемі «Гайдамаки» ми не знаходимо опису батальних сцен, як, наприклад, у «Полтаві» О.Пушкіна. І не випадково своєрідну «історіософську нейтральність» Т.Шевченко демонструє саме описуючи в повісті «Художник» незакінчене батальне полотно К.Брюлова «Облога Пскова Стефаном Баторієм у 1581 році». Згадаймо, що в «Гайдамаках» він усе-таки виокремлює короля Стефана Баторія з-поміж інших правителів Речі Посполитої доволі розмитим епітетом «незвичайний», але в описі битви вже для жодного з учасників Лівонської війни, а, тим паче, воєначальників не знаходить і щонайменшого позитиву. Тут проявляється лише захоплення майстерністю художника в передачі найдрібніших епізодів та сцен батального дійства з гуманістичними вкрапленнями: «...умирающий воин, поддерживаемый молодою женщиною, быть может, будущей вдовою». А ще виказується добре знання історичної основи твору. Наприклад, є вказівка іронічної тональності на різноманітність найманого з усієї Європи Баторієвого війська: «... слышатся крики и звон мечей о железные ливонские, польские, литовские и Бог знает ещё о какие железные шлѣмы» [IV, 213].

Певні обставини Шевченкового життя, а пізніше і слов'янофільство, спонукали його до знайомства передусім з історією слов'янських народів. А тому слов'янський ракурс може найбільше прислужитися до з'ясування деяких визначальних рис історіософії Т.Шевченка. І.Дзюба припускає, що польський аспект в цьому зацікавленні міг бути поштовхом через імперську практику трактування поляків як «зрадників» слов'янства, як «отруєних католицизмом»²⁸. Т.Шевченко живо цікавився історією Польщі, не оминаючи нагоди поповнювати свої відомості, хоч ми і не знаємо всієї глибини його знань про історію цієї країни. В «Інтродукції» до «Гайдамаків» автор подав унікальний за лаконізмом та поєднанням в історичному процесі загального і конкретно-індивідуального образок історичної Польщі. І хоч він має суб'єктивне забарвлення і написаний в саркастичному тоні та гіперболізованій формі, у багатьох моментах відповідає тій картині стану Речі Посполитої, яку подають і сучасні історики. При цьому, очевидно, вважав, що історіософська планка стосовно певної спільноти має підніматися в міру наростання таких станів даного народу, як його політична упослідженість (формула «неісторичні народи»), глибина «історичного падіння» і моральна деградація панівної верстви та її наслідки для простолюду. Саме у ставленні до історії Польщі Т.Шевченко яскраво демонстрував готовність долання неунікного порогу історіософського суб'єктивізму. Узагалі, оскільки в шевченкових екскурсах у минуле майже завжди присутній оціночний елемент, і зміна кута зору на певні події, можна висловити припущення: він міг погоджуватися з Й.Гете, який вказував на потребу періодичного «переписування світової історії» з «появою нових поглядів» (а не лише фактів) та міг вважати, що «позиційна орієнтація є конститутивним елементом історичного пізнання»²⁹. Звернімося до спогадів Б.Залеського. У часи спільної мандрівки по оренбурзьких степах Т.Шевченко, «коли сильніше розгарячився і говорив щиро», казав йому, що «жалує своїх «Гайдамаків» і цілого того напрямку», що тепер знає З.Красінського і наших поетів і в «*duchu swoim to poteria*». І добавляв: «Вибачай, се вже було в моїй крові, я ж рідний внук одного з гайдамаків; се нехай тобі все вияснить»³⁰. Згадка саме про З.Красінського не випадкова. Цей письменник не приймав насильницького кровопролиття як чинника історичного поступу взагалі і національного визволення зокрема³¹. Очевидно, що Т.Шевченко у розмові із

Б.Залеським мав на увазі, зокрема, одностороннє висвітлення у своїй поемі дій конфедератів, які керувалися гаслом «оборони віри і вольності», хоч документи містять і численні скарги на їхні зловживання, які давали «привід для гайдамацтва»³². Але важливіше інше. На прикладі Шевченкових екскурсів у польсько-українське минуле бачимо, що в його історіософії мотив національної самокритики та вказівки на альтернативність історичного процесу невіддільні від прагнення зрозуміти його суб'єктів. Легка відповідь «Гайдамаки не воїни – разбойники, воры», а конфедерати або шляхта – душогуби, його не влаштувала. Цікаво, що такий підхід корелює із думкою сучасного українського історика Н.Яковенко: «...Історик не судить, а намагається зрозуміти своїх героїв, неупереджено вислуховуючи і вбивцю, і його жертву. А під таким кутом зору гайдамачину ще не досліджували»³³.

Для Т.Шевченка, як української людини XIX ст., що переймалася самоідентифікацією українців, основною опозиційною формулою в рамках архетипу «своє – чуже» могла бути тільки бінарна структура «Україна – Москва». Але, як помітив Ю.Барабаш, один із суб'єктів цієї бінарної структури подвоєний, – «Україна – Москва / Польща»³⁴. Власне, на основі Шевченкової рецепції історії Польщі та Росії у тісному взаємозв'язку з історією України можна стверджувати, що його історіософія є структурованою та порівняльною, – і в часовому, і в просторовому вимірі, а тому також орієнтованою на розуміння та вирішення найзаплутаніших сучасних колізій. Чи не найяскравіший приклад – поема «Великий льох».

Польська історична тематика певною мірою зумовила і появу твору Т.Шевченка «Сичі» («На ниві в жито уночі...»), в якому сатирично-алегоричними засобами у формі байки порушується проблема втрати загальнонаціональної перспективи через політичну темну простолоуду – пребідних («голісіньких») «мужиків», котрі зашкодили відродженню вітчизни і, зрештою, самим собі³⁵. Історичною основою байки було польське повстання в Галичині 1846 р., яке австрійській владі допомогли придушити польські ж селяни (т. зв. «мазурська різня»). Отже, на польському історичному матеріалі бачимо ще одну Шевченкову історіософську конструкцію: не лише по лінії «гріховна еліта – безверхий простолоуд», а й «жертвні верхи» – «байдужий натовп». Припускаємо, що передусім Шевченків дискурс історичної Польщі пришвидшив вироблення ним у збірці «Три літа» такої концепції України, в якій чи не центральне місце посідає візія ролі, місця і значення української панівної верстви в долі України.

Аналізуючи філософію історії В.Липинського, Д.Чижевський уважав, що той у підвалини усякого історичного життя вкладав традицію, аристократію та націю³⁶. У Шевченковому дискурсі минулого ці поняття теж є важливими, якщо замінити термін «аристократія» на «панівну вертству» або навіть «еліту». Але він, на відміну від В.Липинського, не переймався питанням її конструювання чи плекання, бо, очевидно, розумів, що така верства сама себе створює. Натомість у нього потужно звучить мотив історичної відповідальності верхів перед «братами незрячими-гречкосіями». Узагалі, ця відповідальність еліт за долю країн і народів – наскрізна тема й сутнісна ознака Шевченкової історіософії, бо це помітно і на прикладах мотивів світової історії у його спадщині. А якщо конкретизувати, то це, зокрема, питання переймання елітою чужинецьких впливів до такої межі, що це призводить до часткової або повної втрати самобутності та здатності до самоідентифікації. Цікаво, що такі підходи співвідносяться з поглядами сучасних істориків³⁷.

При всій важливості націософського складника у світогляді та історіософії Т.Шевченка³⁸ фундаментом усе-таки було поєднання, за визначенням Д.Чижевського, «христоцентричності» з антропоцентризмом у формулі «Христос як ідеальна людина – є центр світової історії»³⁹. А тому й на історію він дивився «як

на таїну і трагедію – таїну спасіння і трагедію гріха» (вислів о. Г.Флоровського) або, за словами М.Блока, як на «велику драму гріха і покути, що розгортається в часі»⁴⁰. Такій історіософії не чужа позиція християнського історика, який «маючи за взірць життя і смерть Спасителя..., оцінює події, поведінку окремих осіб, їх слова і вчинки як вірність чи зраду завіту «чинить це на Мій спомин» та вважає: «те, що пише історія, нагадує «п'яте Євангеліє», де кожне людське життя стане окремою главою»⁴¹. У зв'язку із цим вартий уваги щоденниковий запис Т.Шевченка за 19 червня 1857 р., в якому він по суті визначає рівень історичного поступу від середньовіччя до нового часу саме за мірилом виконання «христової заповіді» [V, 22–23]. Саме такий підхід властивий Т.Шевченкові і в поглядах на польську історію, в якій його увагу привертають передусім сторінки, що пов'язані з ігноруванням суб'єктами історичного процесу християнських цінностей та жакхливими наслідками скоєних «історичних гріхів». Це добре помічаємо і в збереженому фрагменті із російськомовної драми «Никита Гайдай» [III, 55].

Християнськість у поглядах на історію помітна у Т.Шевченка і в тому, що в його літературній та мистецькій спадщині при панорамній подачі важливих історичних колізій, на передньому плані перебувають не «історичні герої», а прості, «маленькі» люди зі своїми радостями й бідами. Так у «Гайдамаках», де розгортаються сюжети з української історії, так і в повісті «Капитанша», де часто згадуються доленосні події європейської історії перших десятиліть XIX ст. В останньому творі простий солдат – українець Яким Туман, учасник тих подій, у певний спосіб своєю духовною субстанцією ніби протиставляється автором таким «вершицям людських дол», як імператор Наполеон Бонапарт, пруський фельдмаршал Г.-Л.Блюхер чи австрійський канцлер князь К.Меттерніх. Між іншим, контексти згадок про них у цій повісті, написаній у солдатчині, коли автор не мав доступу до джерел, зайвий раз переконують у доброму знайомстві Т.Шевченка з лектурою, в якій подавалися найважливіші події світової історії. Це наступні штрихи: про «развенчанного Наполеона», який ходив «молча несколько дней, не принимая пищи»; про «характер знаменитого полководця» Г.-Л.Блюхера, який користувався великою популярністю у солдат (і це відбито в епізоді його ймовірної зустрічі з Якимом Туманом); про «тонкую современную политику Меттерниха». Це дуже характерно для Т.Шевченка: одним напівіронічним влучним висловом «тонкая политика Меттерниха» він зумів відбити значну історіософську глибину, пов'язану з діяльністю канцлера, яка мала геополітичні виміри. Адже легка іронія засвідчує негативне ставлення до одного з головних організаторів реакційного «Священного союзу», але, з іншого боку, дипломатія К.Меттерніха дійсно була «тонкою» в розумінні майстерності. Адже К.Меттерніха в історіографії характеризують як умілого дипломата, що мав велику силу волі, міг вводити в оману своїх партнерів, володів тактикою лавірування та очікування найсприятливішого моменту, умів ґенерувати нові ідеї в теорії міжнародних відносин⁴². Т.Шевченкові навіть міг дещо імпонувати той аспект його дипломатії, який був спрямований на обмеження імперських інтенцій Росії в Європі.

Мотиви зі світової історії цілком підтверджують помічену шевченкознавцями тяглість антитоталітарного та антиімперського спрямування його історичних дискурсів⁴³, але «парадигма співжиття української людини з імперією» (О.Забужко), яка наклала відбиток і на Шевченкові погляди на минуле, не схилає до однозначних висновків стосовно точного місця цієї риси в його історіософії. Натомість «христоцентризм» помітний навіть при виборі історичного сюжету. Візьмімо поему «Єретик». Можна погодитися з думкою І.Дзюби: «Гус близький Шевченкові інтимно – насамперед тому, що жив Христом, а не конфесійними догматами. Шевченко не любив ні ксьондзів, ні попів, але любив Христа, йому

звірявся. І в Гусові він бачить поборника істинного Христа, а не борця проти католицизму з позицій, мовляв, близьких православ'ю, як це намагалися подавати деякі російські слов'янофільствуючі автори»⁴⁴. Узагалі релігійний фанатизм, релігійну нетерпимість Т.Шевченко вважав великою, навіть фатальною, перешкодою на шляху історичного поступу. Зокрема, свідченням цього може бути дворазова згадка про події так званої «Варфоломійської ночі» 1572 р. у Франції. Особливо порівняльно-лаконічне в «Приписах» до поеми «Гайдамаки»: «Тарасова і Варфоломійва ночі одна другої варт, на стид римської тіари» [I, 425]. Припускаємо, що і Шевченкова послідовна антимонархічна налаштованість⁴⁵, яка простежується в його історіософії, значною мірою теж зумовлена не стільки його світоглядною позицією стосовно монархічної форми устрою, як існуючою практикою сакралізації правителів та використання «миропомазаників» як архипастирів, єдиних тлумачів та захисників Христових істин, а у варіанті російського монархізму, – і ототожнення їх з народом»⁴⁶. Не випадково, як помітив Ю.Івакін, за текстом поеми «Царі», що Т.Шевченко в ній свідомо наголошував на своєму намірі розвінчати саме «святих царів»⁴⁷ – Давида і Володимира Великого, отих коронованих «помазаників божих». Між іншим, сучасні історики звертають увагу на те, що літописці значною мірою творили образ князя Володимира Великого, хрестителя Русі-України, за взірцями біблійних царів Давида і Соломона⁴⁸. Може й не випадково, що в поемі аж три сюжети пов'язані з царем Давидом, і лише один – із Володимиром Святителем. Саме Шевченкове історіософське несприйняття лжесвятості монархів якнайкраще підтверджує припущення дослідників, що в поезії «Мій Боже милий, знову лихо!» маємо відгук на події франко-італо-австрійської війни 1859 р. [II, 344]. Адже тоді три «кати вінчані» – французький імператор Наполеон III, король Сардинії (П'ємонт) Віктор-Еммануїл, австрійський імператор Франц-Йосиф – «непередбачувано і бездумно» провели бездарну і кровопролитну війну кампанію із загрозою втручання ще й Пруського королівства та переростання її в загальноєвропейську⁴⁹. Питання об'єднання Італії не залишили вирішувати самим італійцям, а «мов пси голодні за маслак», боролися за свою частку на Апеннінах, підписуючи таємні договори, і так само швидко замирювалися, як і починали війну, і зовсім не рахувалися з «мужицькою кров'ю».

Сучасні учені, розмірковуючи про можливість історії як науки, висловлюють думку, що вся написана поколіннями вчених історія – це гра плинних у часі «метафор», а «міф» і «метафорична правда» історії – це брати-близнюки»⁵⁰. Т.Шевченко – не історик, а літератор і художник. А, проте, вражає, як у нього за багатьма художніми образами можна прочитати наявні в історіографії і прикметні історичні деталі й цілі історіософські дискурси світової історії. Наведемо кілька прикладів. Відомо, що в давнину в Центральній Азії кулак та відлиті із золота чи срібла скульптури руки були знаком влади⁵¹. Саме таку потужну, стиснену в кулак руку, бачимо на сепії Шевченка «Байгуші під вікном» («Государственный кулак»). У другій половині XVIII ст. в деяких європейських абсолютських державах під впливом ідей Просвітництва проводилася особлива політика реформаційного спрямування, яка одержала назву «освічений абсолютизм». Під маскою освіченого абсолютизму керувала Російською імперією і Катерина II, що нищила поступово козацьку автономію в Україні. Уважаємо, що саме вказівка на оцю своєрідну гру в освічений абсолютизм заради наслідування загальноєвропейської практики лаконічно відбита в Шевченкових рядках із поезії «Сон» («Гори мої високі»): «Те все пішло царям на грище / І Запорожжя, і село...». А в поемі «Кавказ» читаємо: «Нам тільки сакля очі коле / Чого вона стоїть у вас / Не нами дана...». На перший погляд здається, що ці слова – лише вдалий метафоричний і гіперболізований вислів для характеристики кривавих імперських устремлінь Росії на вільнолюбивому Кавказі. Виявляється,

що у них присутня й історична конкретика та історіософський зміст, принаймні найвиразніше стосовно уже 1861 р. Тоді в долині річки Сочі такі народності Західного Кавказу, як адиги (черкеси), убихи і садзи обрали раду – «меджлис вольності черкеської». Цей орган намагався приступити до переговорів із царським урядом. Його уповноважених прийняв імператор Олександр II під час перебування на Кавказі. Цар якраз і вимагав від горців виселитися з гір на долину. Вони відмовилися і боротьба поновилася з нечуваною мужністю: зв'язувалися ременями, щоб жоден не смів думати про відступ, кидалися у прірву, щоб не потрапити до полону, билися до останньої краплі крові⁵².

Історіософський підтекст можна виявити навіть на семантичному рівні Шевченкових текстів. Так, Я.Розумний звернув увагу, що Т.Шевченко в поезії послідовно вживає назви «москаль» і «Московщина», а термін «Росія» вжив лише в поемі «Неофіти», і то в іронічному значенні: «Росії тоді й на світі не було». Дослідник вважає, що це було «було актом свідомо політичним»⁵³. Доповнено – у такому підході можна знайти вказівку й на те, що Російська імперія значною мірою формувалася за рахунок України-Русі, перебравши з часом і саму назву. Російська імперія була для Т.Шевченка яскравим історичним прикладом того, як за значною мірою запозиченої та поступово усталеної самодержавної форми устрою й поставленої на служіння цьому самодержавству церкви можна досягти абсолютно деспотичних методів управління людьми: «А москалі і світ Божий / В путо закували» (поема «Сліпий»). Для нього це була імперія, яка зі своїх першопочатків використовувала, на відміну від західної традиції, високе християнство для ототожнення релігійної спільності з етнічною («ідея «християнського народу»⁵⁴ і далі послідовно використовувала православ'я для того, щоб перешкодити неминучій етнічній самоідентифікації східних слов'ян (формула «самодержавие – православие – народность»). Уважне прочитання Шевченкових текстів переконливо показує, що він не поділяв пануючих тоді концепцій історії Росії таких учених, як М.Карамзін, М.Погодін чи пізніший С.Соловйов, особливо стосовно її першооснов. Можливо, що у нього була своя, доволі струнка, система поглядів на історію цієї країни.

Д.Багалій звернув увагу на те, що історія, на відміну від багатьох інших дисциплін, говорить про індивідів і для неї обов'язкова перспектива в історичній картині, тобто визначенням важливішого й менш важливого⁵⁵. Це помітно і в Шевченковому баченні минулого. На події світової історії Т.Шевченко ніби хоче поглянути очима простої людини, і то уже з більшої чи меншої часової відстані, яка, як відомо, є гарним мірилом і дистильатором історичного процесу. Виразного маркування історії з її початком чи кінцем (лінійна історіософія), як це бачимо у християнстві чи марксизмі, у Т.Шевченка не простежується. Це стосується і циклічних або кульмінаційних концепцій історії. У новому історіописанні, що протиставляється традиційному, зокрема, виділяють такі риси, як погляд на історію знизу, опис не подій, а структур⁵⁶. Вони частково простежуються в Шевченковій історіософії.

Ю.Барабаш, зіставляючи поняття «філософія історії» та «історіософія», звертає увагу, що «історіософія» зосереджена на «особистісному», антропологічному вимірі історичного процесу». «Це знаходить вияв, – пише він, – у двох ракурсах: по-перше у тому, що історіософію понад усе цікавить філософія особистості, трагізм її буття-в-історії, по-друге – що процес сприйняття і тлумачення цього трагізму невіддільний від емоційного переживання того, хто сприймає і тлумачить, від суто суб'єктивного, якщо завгодно, то й інтуїтивного, зазвичай духовно-релігійного чинника»⁵⁷. Інші дослідники відзначають, що в історіософії на «першому плані – драма (чи навіть трагедія) історичного розвитку, інтуїтивне, естетичне переживання долі народів, релігійно-естетичне осягнення основ історичного буття людини»⁵⁸. У Шевченковій історіософії ці прояви дуже поміт-

ні. Як зазначила О.Забужко, його історична пам'ять «завжди болісна, вона ранила, і як така нерозривно пов'язана з особистою відповідальністю індивіда перед історією»⁵⁹. Але якщо розкривати отой «релігійно-духовний чинник», то він виводить нас, у випадку Т.Шевченка, на той антропоцентризм, який можна назвати христологічним.

Д.Степовик звернув увагу, що на доакадемічних малюнках 1835–1837 рр. молодого Шевченка-художника «Смерть Лукреції», «Смерть Віргінії», «Смерть Сократа», «Смерть Олега, князя древлянського», «Смерть Богдана Хмельницького», сюжети яких взяті зі світової та української історії, прочитується одна й та ж думка: «про найгірші вияви зла, якими пронизана історія, але які сприймалися звичайними, буденними «подіями», та відтворюється «похмура «лінія» історії, ланцюг драм і трагедій»⁶⁰. Дослідник називає їх «першою графічною серією митця, об'єднаних чіткою і ясною ідеєю, спрямованою проти насильства»⁶¹. Певною мірою до цієї «серії» можна також долучити малюнок «Александр Македонський виявляє довір'я своєму лікареві Філіпу» та значно пізнішу серію «Умираючий гладіатор» (1856 р.).

Чи вважав Т.Шевченко історію навчальною і наставницею життя? Здається, лише тією мірою, якою можна визначити моральний зміст історичної події чи процесу і лише як морального нагадування, а не прямого повчання. «Якби розказать / Про якого-небудь одного магната / Історію-правду, то перелякать / Саме б пекло можна», – пише він в поемі «Іржавець». Тут «історія-правда» має моральне, а не історико-повчальне спрямування, не в сенсі раціонального засвоєння уроків історії. Навіть у його знаменитому «Посланні» при уважному прочитанні можна помітити, що йдеться не про опрацювання історії України іноземцями чи врахування т. зв. історичних уроків, а про потребу самопізнання та самоідентифікації українців через набуття правдивої спільної пам'яті.

Саме знакові події й факти світової історії вводять історичний матеріал у загальнокультурний контекст та відповідно допомагають увиразнювати певні ідеї, надавати їм позачасової спрямованості, роблять доступнішими та зрозумілішими для загалу. Уважаю, що це один із аспектів Шевченкового розуміння призначеності історичного знання. Один із доказів – фрагмент поезії «За байраком байрак» із циклу «В казематі». У ній сумні роздуми про минуле запроданство та братовбивство і сучасне безпам'ятство увиразнює і дещо оптимізує всього лише одне слово – «триста», бо воно нагадує про спартанців на чолі з царем Леонідом зі старогрецької історії, які героїчно полягли за волю в битві при Фермопілах: «...І ніхто не згадає / Нас тут триста як скло! / Товариства лягло! / І земля не приймає». Історичний матеріал часто у Шевченкових текстах виконує функцію символу або стає вдалим логотипом, як, наприклад, особа римського імператора Нерона: «Не ховайте, не топчіте / Святого закона / Не зовіте преподобним / лютого Нерона» («Холодний Яр»).

Хоч Т.Шевченко і виступав за рішуче приборювання зла та долання несправедливого ладу, але історична динаміка, що реалізується будь-якою ціною, його не влаштовувала. Тому й не випадково, що і в Шевченкових текстах, і в спогадах про нього такий модний і всюдисущий для його доби термін «революція»⁶² зустрічається без певного світоглядного чи емоційного забарвлення всього кілька разів. У цьому аспекті варто навести такий факт. 16 і 17 вересня 1857 р. Т.Шевченко записує до свого щоденника твір французького поета О.Барб'є «Собачий бенкет». Уважаю, що його привабив не стільки високоякісний переклад російською мовою, зроблений В.Бенедиктовим [V, 115], як те, що у творі відбиті болісні враження автора від Липневої 1830 р. революції у Франції, коли волюбний народ великою кров'ю здобув свободу, а її плодами скористалися підлі лакейські душі.

Чи вважав Т.Шевченко, що на історичному матеріалі можна передбачити прийдешнє? Своєрідні пророцтва, хоч трохи дотичні до української історії, у нього ще можна відшукати. Наприклад, у поезії за біблійним текстом «Осія. Глава XIV». Але мотиви зі світової історії доводять, що він усе-таки не був прихильником такого погляду. Знаходимо лише сподівання та очікування та й ті з виразним етичним підтекстом, і теж у зв'язках з Україною. У поезії «Юродивий» згадуються дві чільні постаті світової історії – перший президент США Дж.Вашингтон, і останній цар Ассирії Сарданапал. Обидва імені мають символічне наповнення, але про «Вашингтона» мовиться і в конкретно-історичному плані, а «Сарданапал» подається виключно як синонім зла і насильства. У Шевченкових текстах спостерігається тенденція: чим більше негатиї в діяльності певного історичного персонажу, тим менше при згадці про нього історичного підтексту, а саме його ім'я стає символом неправедності та злодіянь. Тобто, і в розуміння історії Т.Шевченко вносить таку характерну для нього тему «слави» і «неслави» як етичну категорію. Історія залишає не так передбачення чи уроки, а добру чи погану пам'ять: «Діла добрих оновляться / Діла злих загинуть». Категорія історії як пам'яті дуже близька до усвідомлення історії як спомину. І саме як спомин найчастіше постає історія в Шевченкових текстах і навіть мистецьких творах стосовно будь-якої історії. І це не можна пояснити тільки особливостями художньої творчості. Знову помічаємо біблійно-христологічний аспект. Адже саме в християнстві історичний час, прив'язаний до одного центру історії – Христа, трактується як спогад⁶³. А розуміння історії, передусім як пам'яті, знову скеровує до потреби її саме правдивого відображення. 1824 р. молодий історик Л. фон Ранке написав «Історію романських та германських народів», де наголошував на тому, що свідомо звертається лише до історій, а не історії. «На історію поклали завдання судити минуле, наставляти своє оточення на благо прийдешнього: ... ми не замахуємося на таке високе завдання, прагнучи зрештою лише показати, як власне все було насправді»⁶⁴, – писав він у цій книзі. Навряд чи Т.Шевченко був знайомий з її змістом, але він міг частково погодитися із цією думкою одного із засновників німецької історіографії. А ще можна сказати, що для Т.Шевченка історія, як висловлювався Р.Дж.Коллінгвуд, «подібно до теології та природничої науки, була особливим різновидом думки» і «призначалася для самопізнання людства»⁶⁵. Адже в його текстах історичний мотив часто виникає спонтанно, майже несподівано – дійсно, як продовження чи конкретизація думки, її різновид.

Не будучи фаховим істориком, Т.Шевченко, очевидно, не переймався, як нинішні українські історики, проблемою пізнаваності минулого⁶⁶ і, думаю, у цьому схилився до релятивізму. Уважаю, що Т.Шевченко міг також погодитися з тезою британського професора Дж.Тоша: «Якщо ми повністю відмовимося від бажання пізнати минуле, ми ніколи не зрозуміємо, як виникло нинішнє»⁶⁷. Але певніше інше: більше турбувався про деідеологізацію та демістифікацію історичних дискурсів.

Автор свідомий того, що аналізуючи історіософські аспекти Шевченкового дискурсу світової історії, можливо, висловив більше припущень, ніж зробив обґрунтованих висновків. Але ж припущення робляться, коли для цього є певний ґрунт. Тоді висловлене набуває форми гіпотез та поглиблює вивчення проблеми. У Шевченковій творчій спадщині такого ґрунту більше, ніж достатньо. Принаймні, можна твердити, що його бачення історії інших країн цілком корелює з поглядами на історію України, демонструючи рідкісну цілісність світогляду в його історіософській складовій. І ще одне: якщо історіософія дійсно «вводить до історії експресію одкровення» і є історією «людською», «шекспірівсько-вальтерскоттівською», пушкінською, гоголівською», – то можна погодитися з Ю.Барабашем, що вона може бути і шевченківською⁶⁸. Причому складається

враження, що саме Т.Шевченко з усіх майстрів слова олюднює її чи не найвищою мірою. І ця шевченківська історіософія якнайкраще вписується у сучасну течію історичної науки, яку іменують «новою культурною історією» або «історичною антропологією»⁶⁹.

¹ Див., напр.: *Грабович Г.* Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. – К., 1998. – С.36–178; *Забужко О.* Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу. – К., 1997; – С.99–142; *Барабаш Ю.* «Коли забуду тебе, Єрусалиме...». Гоголь і Шевченко: Порівняльно-типологічні студії. – Х., 2001. – С.107–228; *Його ж.* Тарас Шевченко: Імператив України. Історіо- й націософська парадигма. – К., 2004. – С.48–79; *Наливайко Д.* Історія і міфологія у Шевченка (у контексті європейського романтизму) // Тарас Шевченко і європейська культура. – К., 2000. – С.19–25; *Нахлік Є.К.* Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. – Л., 2003. – С.128–221; *Іванишин П.* Вульгарний «неоміфологізм»: від інтерпретації до фальсифікації Т.Шевченка. – Дрогобич, 2001. – 174 с. (Рівень праці останнього автора дуже підважують зовсім не наукові випадки проти своїх опонентів – знаних учених).

² Див., напр.: *Дорошенко В.* Історичні сюжети й мотиви творчості Шевченка // Повне видання творів Тараса Шевченка. – Т.ІІІ. – Поезії 1843–1847 рр. / За ред. П.Зайцева. – Варшава; Л., 1935. – С.265–337 (та інші статті до цього видання); *Марченко М.І.* Історичне минуле українського народу у творчості Т.Г.Шевченка. – К., 1957. – С.155–181; *Івакін Ю.О.* Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії до заслання. – К., 1964. – 372 с.; *Його ж.* Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезії 1847 – 1861 рр. – К., 1968. – 408 с.; *Коваленко Л.* Исторические взгляды революционера-демократа Т.Г.Шевченко // Вопросы истории. – 1954. – №7. – С.26–44; *Гуржій І.О., Леценко М.Н.* Історичні погляди Т.Г.Шевченка // Історичні погляди Т.Г.Шевченка. – К., 1964, – С.15–18; *Попов П.М.* Шевченко про Китай (До 100-річчя Шевченкового запису про тайпінську революцію // Зб. праць VI наукової Шевченкової конференції). – К., 1958. – С.185–206 та ін.

³ Див., напр.: *Степовик Д.* Мотиви вітчизняної та зарубіжної історії у графіці Шевченка // Зб. праць ХХVI наукової шевченківської конференції. – К., 1985. – С.193–199.

⁴ *Марченко М.І.* Вказ. праця. – С.164.

⁵ Див.: *Дзюба І.* «Застукали сердешну волю...» (Шевченків «Кавказ» на тлі непроминального минулого). – К., 1995. – 62 с. Або: *Його ж.* Тарас Шевченко. – К., 2005. – 704 с.

⁶ *Барабаш Ю.* Вказ. праця. – К., 2004. – С.51.

⁷ *Гавришина О.В.* «Опыт прошлого»: понятие «уникальное» в современной теории истории // Казус-2002. Индивидуальное и уникальное в истории. – Москва, 2002. – Вып.4 – С.331–332.

⁸ *Шевченко Т.Г.* Повне зібрання творів у шести томах. – Т.4. – К., 1963. – С.205.

⁹ Див.: *Сенченко І.* Повісті, написані в казармі. Записки читача про Шевченкову прозу // В сім'ї вольній, новій. Шевченківський збірник. – Вип.2. – К., 1986. – С.287.

¹⁰ Див.: *Забужко О.* Вказ. праця. – С.104 (примітка).

¹¹ Див.: *Яременко В.І.* Історіософські аспекти відображення діяльності Б.Хмельницького у творчості Т.Г.Шевченка // Укр. іст. журн. – 1995. – №4. – С.104.

¹² *Чужбинский А.* Воспоминания о Т.Г.Шевченке. – Санкт-Петербург, 1861. – С.13.

¹³ Див.: *Ващук Ф.* Поема Шевченка «Єретик» // Зб. праць ХХІІІ наукової шевченківської конференції. – К., 1979. – С.54–73; *Івакін Ю.О.* Коментар до «Кобзаря» Шевченка. Поезія до заслання... – С.195–222.

¹⁴ Див.: *Навроцький Б.* «Гайдамаки» Т.Шевченка. Джерела. Стиль. Композиція. – К., 1928. – С.53 (примітка); *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т.1. – К., 1989. – С.450 (коментар).

¹⁵ *Костомаров Н.И.* Иван Сусанин // Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. – Санкт-Петербург, 1903. – Кн.3. – С.267.

¹⁶ История XIX века / Под ред. профессоров Лависса и Рамбо. – Вид.2. – Т.2. – Москва, 1938. – С.230–231.

¹⁷ Там же. – С.228.

¹⁸ Див.: История человечества / Под общей ред. д-ра Гельмольта. – Т.8. – Санкт-Петербург, 1896. – С.78.

- ¹⁹ Див.: Івакін Ю. Нотатки шевченкознавця: Літературно-критичні нариси. – К., 1986. – С.31–34.
- ²⁰ Див.: Шевченко Т. Дневник. Автобіографія. Автографи. – К., 1972. – Запис за 16.X.1857; Його ж. Більша книжка. Автографи поезій Шевченка 1847–1860. – К., 1989. – С.230; Його ж. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т.2. – К., 1990. – С.405.
- ²¹ Історія XIX века. – С.38.
- ²² Там же. – С.41.
- ²³ Історія человечества. – С.322.
- ²⁴ Див.: Судак В.О. Участь Т.Г.Шевченка в ілюструванні російських книжкових видань 60-х років XIX ст. // Мистецька спадщина Т.Г.Шевченка (Матеріали, присвячені дослідженню творчості Шевченка-художника): Вип.1. – К., 1989. – С.37–38; Паламарчук Г. Портрети російських полководців // В сім'ї вольній, новій: Шевченківський збірник. – К., 1984. – С.278.
- ²⁵ Листи до Тараса Шевченка. – К., 1993. – С.14.
- ²⁶ Див.: Паламарчук Г. Вказ. праця. – С.278.
- ²⁷ Там само. – С.283.
- ²⁸ Див.: Дзюба І. Тарас Шевченко. – К., 2005. – С.365.
- ²⁹ Див.: Козеллек Р.С. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. – К., 2005. – С.200.
- ³⁰ Цит. за: Вервес Г.Д. Т.Г.Шевченко і Польща. – К., 1984. – С.49 (примітка).
- ³¹ Див.: Нахлік Є. Вказ. праця. – С.32–33.
- ³² Див. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України (видання 2-е, перероблене і розширене). – К., 2005. – С.490.
- ³³ Там само. – С.490.
- ³⁴ Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...» – С.77.
- ³⁵ Див.: Нахлік Є. Вказ. праця. – С.73.
- ³⁶ Див.: Чижевський Д.І. В'ячеслав Липинський як філософ історії // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – №10. – С.52–54.
- ³⁷ Див.: Грабович Г. Пам'яті Омеляна Прицака // Критика. – 2006. – №12. – С.20.
- ³⁸ Див.: Барабаш Ю. Тарас Шевченко: Імператив України... – С.62–64.
- ³⁹ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – Нью-Йорк, 1991. – С.133. Або: Історія філософії України: Хрестоматія. – К., 1993. – С.334.
- ⁴⁰ Блок М. Апология истории или Ремесло историка. – Москва, 1973. – С.8.
- ⁴¹ Бедуел Г. Історія церкви / Пер. з фр. – Л., 2002. – С.17–18.
- ⁴² Див.: Советская историческая энциклопедия. – Т.9. – Москва, 1966. – С.410; Історія XIX века... – Т.3. – Москва, 1938. – С.72–73.
- ⁴³ Див.: Барабаш Ю. Тарас Шевченко: Імператив України... – С.99.
- ⁴⁴ Дзюба І. Тарас Шевченко. – К., С.369.
- ⁴⁵ Див.: Дзюба І. У всякого своя доля (Епізод зі стосунків Шевченка зі слов'янофілами). – К., 1989. – С.264–267.
- ⁴⁶ Див.: Мехед П. Молюся, Господи, внуши їм уст моїх глаголи // Сучасність. – 2004. – №3. – С.116.
- ⁴⁷ Див.: Івакін Ю.О. Поезія Шевченка періоду заслання. – К., 1984. – С.223.
- ⁴⁸ Див., напр.: Ричка В. Історія в ніші етногенетики // Критика. – 2006. – №4. – С.25.
- ⁴⁹ Див.: Історія человечества... – С.297–300.
- ⁵⁰ Яковенко Н. Забобон про забобони // Критика. – 1998. – №11. – С.29.
- ⁵¹ Див.: Хрестоматія по історії Древнего Востока: В 2 ч. – Москва, 1980. – Ч.1. – С.263.
- ⁵² Див.: Історія СССР с древнейших времён до наших дней: В 2 сериях, в 12 томах. – I серия. – Т.IV. – Москва, 1967 – С.436–437.
- ⁵³ Розумний Я. «Москаль» і «Москальство» в Шевченковій поезії // Сучасність. – 2001. – №19. – С.110.
- ⁵⁴ Див.: Дмитриев М. Киево-Могилянская академия и этнизация исторической памяти восточных славян (Иннокентий Гизель и Феодосий Софонович) // Київська академія. – Вип.2–3. – К., 2006. – С.22–23.
- ⁵⁵ Див.: Багалій Д. Нарис української історіографії. – Т.1: Літописи. – Вип.1. – К., 1923. – С.12.

⁵⁶ Див.: Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле й майбутнє // Нові перспективи історіописання. – К., 2004. – С.9–10.

⁵⁷ Барабаш Ю. Тарас Шевченко: Імператив України... – С.53

⁵⁸ Див.: Колесников К.М. Категорія історіософії: епістемологічне наповнення і традиції використання // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Мова науки. Термінологія. Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1997. – С.13; Керимов В.И. Историософия А.С.Хомякова. – Москва, 1989. – С.7.

⁵⁹ Забужко О. Деміфологізація історії // Слово і Час. – 1990. – №3. – С.39.

⁶⁰ Степовик Д. Мотиви вітчизняної та зарубіжної історії у графіці Шевченка // Збірник праць XXVI наукової шевченкової конференції. – К., 1984. – С.195–196.

⁶¹ Його ж. Віч-на-віч з Шевченком // Наука і культура: Україна. – Вип.19. – К., 1985. – С.411.

⁶² «Просвітники були з «революцією» на «ти», це поняття стало модним словом. Усе, що відкривалося погляду спостерігача, про що говорили, тлумачилося з точки зору змін, повороту. Революція проникла в мораль, право, релігію, економіку, країни, держави та континенти, вона охопила, зрештою, всю земну кулю. Луї Себастьян Месьє в 1881 р. сказав: *Tout est revolution dans ce monde* (Все на світі є революцією) (Козеллек Р.С. Вказ. праця. – С.8.)

⁶³ Бедуел Г. Вказ. праця. – С.17.

⁶⁴ Цит. за: Козеллек Р.С. Вказ. праця. – С.63.

⁶⁵ Коллінґвуд Р. Дж. Ідея історії. – К., 1996. – С.60–61.

⁶⁶ Див.: Підгаєцький В. «Орач льодовика» і його «історії» як метафори минулих часів // Україна модерна. – Ч.9. – К.; Л., 2005. – С.108–109.

⁶⁷ Тош Дж. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. – Москва, 2000. – С.181.

⁶⁸ Див.: Барабаш Ю. Тарас Шевченко: Імператив України... – С.53.

⁶⁹ Див.: Заярнюк А. Про те, як соціальна історія ставала культурною // Україна модерна. – К.; Л., 2005. – Число 9. – С.249–250.

The article deals with the depiction of world history in Taras Shevchenko creative heritage. The acquired results are partially compared with study consequences of his history of Ukraine vision. The author defines the peculiarities of Shevchenko historiography which is nowadays a subject of discussion.

В.М.Шевченко*

ПРОБЛЕМА РИНКОВИХ АГРАРНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. В ІСТОРІОГРАФІЇ

У даній статті зроблено спробу проаналізувати стан вивчення українськими та російськими вченими еволюції ринкових аграрних відносин в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

На всіх етапах розвитку людства земля була й залишається досі невичерпним джерелом суспільного багатства. Проблема землі та права власності на неї постійно перебуває в центрі уваги урядових кіл будь-якої держави. Україна в цьому відношенні не є виняток. Стаття 14 Конституції України проголошує, що земля є основним національним багатством, перебуває під особливою охороною держави, яка ще й гарантує право власності на землю, яке набувається й реалізується громадянами, юридичними особами та державою відповідно до закону¹. Еволюція права приватної власності на землю була й продовжує залишатися одним із пріоритетних напрямків у дослідженні проблем аграрної історії.

* Шевченко Віктор Миколайович – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри теорії держави й права Чернігівського філіалу Московського державного відкритого університету.

Проблема ринкових поземельних відносин, у тому числі й у межах України, загалом не нова. Її вивчення, як і вивчення аграрної історії в цілому, проходить у своїй еволюції кілька умовних етапів. Перший охоплює дорадянську добу й датується останньою чвертю ХІХ – початком ХХ ст. Перш за все, він характерний тим, що саме в цей період було створено основу тієї джерельної бази, на якій пізніше ґрунтувалися переважна більшість досліджень. Ідеться про численні видання офіційної та земської статистики, а також щорічну публікацію звітів про діяльність Селянського (з 1883 р.) та Дворянського (з 1886 р.) земельних банків, які відігравали важливу роль при купівлі-продажу землі. Саме з інформації про відкриття чергового відділення Селянського поземельного банку в Дорогобузькому повіті Смоленської губернії й починається відлік публікацій, в яких ідеться про купівлю-продаж земельних ділянок. Належить вона поміщикові, професору хімії, людині прогресивних поглядів О.М.Енгельгардту – автору відомих свого часу «Писем из деревни», які з 1872 р. друкувалися на сторінках часопису «Отечественные записки», а у 1882 р. вперше були видані окремою книгою. В одному з них Олександр Миколайович поділився своїми враженнями про купівлю селянами землі через щойно відкрите поблизу його маєтку відділення банку. Як відзначав сам автор, його повідомлення не мало наукового характеру. «Питанням про селянський банк я не займаюсь, – писав він, – навіть звітів про діяльність банку не читав. Я просто хочу розповісти, як іде справа тут, у нас, біля мене, та й говорити про це маю намір лише з господарського, агрономічного боку»². Тим не менше, його інформація, як і власні думки автора з приводу цього, є цікавими й неординарними. Вони містять цікавий фактичний матеріал про характер купівлі землі селянами, про їхні враження від її придбання тощо. Такою ж фрагментарною була й інформація щодо купівлі-продажу землі, надана іншими авторами, чиї праці з'явилися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.³

Можна сказати, що перші автори, чиї публікації містили інформацію про купівлю-продаж землі, а, отже, так чи інакше торкалися проблеми земельного ринку, робили це побіжно, фрагментарно й на фактологічному рівні, не вдаючись до певного наукового аналізу. Винятком із цього правила є цікаві дослідження О.Русова, М.Порша, О.Зака і, особливо, В.Святловського. Так, науково-статистичне дослідження відомого вченого, статистика й громадського діяча Олександра Олександровича Русова присвячене Чернігівській губернії й містить невеликий, але насичений матеріал про купівлю-продаж земельної власності в межах Чернігівщини з 1874 по 1887 рр.⁴ Із цієї метою автор удався до фронтального вивчення даних нотаріальних архівів Чернігівського, Ніжинського й Стародубського окружних судів «про всі переходи земель ... із зазначенням станів продавців і покупців земель, кількості останньої й суми, заплаченої за неї покупцями»⁵, які вміщені у додатках. У самому ж тексті вони зведені у ряд таблиць і ґрунтовно проаналізовані.

Змістовна стаття українського економіста й відомого громадсько-політичного діяча М.В.Порша стала першою в Україні, побудованою на матеріалах багатомного видання центрального статистичного комітету міністерства внутрішніх справ (ЦСК МВС) «Статистика землевладення 1905 г.», яке тоді щойно з'явилося друком⁶. У ній Микола Володимирович детально проаналізував зміни, які сталися у землеволодінні різних категорій власників протягом 1877–1905 рр. Його політичні переконання вплинули на те, що аналіз еволюції земельної власності в Україні було зроблено не тільки за соціальною, але й за національною належністю землевласників. Так чи інакше, але саме цей штрих вигідно відрізняє його дослідження від багатьох інших подібних публікацій, у тому числі й підготовлених у радянський період. На наш погляд, воно стало логічним продовженням попередньої публікації автора, підготовленої на основі да-

них всеросійського перепису 1897 р.⁷, де певне місце також відведене характеристиці приватної земельної власності в Україні.

Монографія ще одного економіста – О.Зака – присвячена характеристиці діяльності Селянського поземельного банку в кінці XIX – на початку XX ст.⁸ Автор ґрунтовного дослідження не тільки детально висвітлює умови появи та діяльності банку, як фінансово-кредитної установи, але й аналізує рух земельних цін по роках, причини їх підвищення, специфіку видачі позик окремим категоріям власників тощо. Цікавий фактичний матеріал наведено з приводу махінацій чиновників банку при купівлі землі нижчими категоріями сільського населення⁹. Аналізуючи продаж землі дворянами, автор дійшов висновку про те, що в умовах першої російської революції до традиційних економічних причин цього явища додалися й причини політичного змісту, а саме – страх перед можливістю експропріації¹⁰. Своєю об'ємною характеристикою одного з аспектів формування та еволюції ринкових поземельних відносин, ґрунтовним науковим аналізом проблеми монографія О.Зака вигідно відрізняється від багатьох інших подібних видань того часу.

На особливу увагу заслуговує й монографія талановитого економіста, секретаря «Вільного економічного товариства» В.В.Святловського «Мобілізація земельної собствениости в России (1861–1908 гг.)», яка вийшла у Санкт-Петербурзі на початку XX ст.¹¹ Вона стала своєрідним підсумком багаторічної діяльності Володимира Володимировича на посаді керівника спеціального підрозділу («Особого совещания») при департаменті окладних зборів міністерства фінансів, яке впродовж багатьох років займалося підготовкою та виданням «Матеріалов по статистике движения землевладения в России» і в якому відображено купівлю-продаж земельної власності з 1863 по 1910 рр. Автор детально розповів про історію та методику роботи над підготовкою відповідного статистичного матеріалу. Окрім того, у роботі дано кваліфікований аналіз історії даного питання у Західній Європі, а також ґрунтовну характеристику і критичний аналіз земельних переписів ЦСК МВС 1877, 1887 і 1905 рр., огляд руху дворянського й селянського землеволодіння у 1863–1910 рр. тощо. Тут же Володимир Володимирович обґрунтовує і пояснює зміст терміну «мобілізація земельної власності».

Саме слово «мобілізація» (від лат. mobilis – рухомий) стає досить уживаним щодо купівлі-продажу землі на рубежі XIX–XX ст., як вираження нових явищ в економічному житті Європи. Досить популярним стає воно й серед російських та українських істориків, економістів¹². Широко вживає його і сам В.Святловський. При цьому він зазначає, що поняття мобілізації земельної власності відображає ніщо інше, як вільний перехід нерухомості з рук в руки¹³. «Особисто я, – пише далі автор, – характеризував би мобілізацію як те типове явище свободи обігу на ринку, а також дроблення й з'єднання нерухомої власності, у результаті якого відбувається створення тих особливих правових і економічних умов, які перетворюють нерухомість у звичайний товар»¹⁴. До цього додамо, що монографія В.Святловського – одна із найзмістовніших праць, присвячених купівлі-продажу землі, у тому числі й на українських землях, яка й сьогодні не втратила свого наукового значення. Вона забезпечена цікавими статистичними додатками, в яких відображено динаміку земельної власності впродовж 1863–1902 рр. Можна сказати, що дана праця підбила певний підсумок під науковою розробкою проблеми ринкових поземельних відносин кінця XIX – початку XX ст.

У 1915 р. з'явилась підбірка законодавчих актів про купівлю-продаж та оренду землі, упорядкована О.Тютчевим на основі Зводу законів Російської імперії¹⁵. Уже після повалення самодержавства та в роки громадянської війни ряд брошур і статей були підготовлені як російськими¹⁶, так і українськими¹⁷ авторами. Був перевиданий також навчальний посібник О.Кауфмана з аграрного питання¹⁸. Однак загалом рівень публікацій після появи монографії В.Святлов-

ського помітно знизився. Як правило, вони мали переважно популярний або науково-популярний характер.

Другий етап у вивченні ринкових поземельних відносин хронологічно охоплює 1920–1940-ві рр. Це був найбільш складний період як для історичної науки взагалі, так і для вивчення означеної проблеми зокрема. Розбалансованість архівної справи, внутрішньополітична боротьба та небезпека нової зовнішньої загрози – ці та інші фактори аж ніяк не сприяли плідній науковій роботі. Тим не менше, 1920-ті рр. позначилися появою цілого ряду публікацій на аграрну тематику, пов'язаних передусім із висвітленням участі селянства у суспільно-політичному русі на початку ХХ ст., в яких автори побіжно торкалися і проблем еволюції земельної власності та ринкових поземельних відносин, у тому числі й у межах України. Слід насамперед відзначити змістовні роботи істориків та економістів, провідних на той час вчених Л.Хрящової¹⁹, О.Чаянова²⁰, П.Маслова²¹, О.Шестакова²² та інших, різнопланові дослідження яких містили цінний фактичний матеріал із багатьох проблем аграрної історії.

Особливо хотілося б відзначити брошуру Л.Хрящової, в якій чи не вперше в історичній науці було дано характеристику найзагадковішого прошарку тогочасного сільського населення – куркульства²³. Така постановка питання, особливо в умовах підготовки до суцільної колективізації, як засобу залучення основної маси селянства до соціалістичного будівництва, була дуже актуальною ще й з огляду на відверте незнання проблеми тогочасними партійними й державними радянськими керівниками. Підтвердженням цього є зізнання одного з них – М.Бухаріна (1929 р.): «Мені здається, що треба більш ґрунтовно з'ясувати порайонні ознаки куркульства. Ми зробили для цього надзвичайно мало. І тому в нас той же критерій, що таке бідняк, середняк і куркуль... Чому? Із дуже простої причини: немає порайонного критерію, немає особливих критеріїв відмінностей між різними прошарками і групами селянства»²⁴. На жаль, результати досліджень Л.Хрящової до уваги не були взяті. Як не були почуті й висновки автора про те, що «в наших умовах лише з натяжкою можна визнати наявність куркульських господарств у кількості 2–3 на 100, але й ці господарства ще не визначили свої функції куркульських господарств...»²⁵. Власне, вони й не могли бути почутими в умовах інтенсивного формування культу особи Й.Сталіна й основ тоталітарної форми державного управління. Зрештою, це призвело до катастрофічних наслідків для селянства в роки суцільної колективізації та здійснення на її основі політики «ліквідації куркульства як останнього експлуататорського класу в СРСР».

У цей час з'являється ряд монографій і статей українських авторів. Так, праця одного з учнів М.Грушевського Сильвестра Глушка хоча й мала назву «З селянських рухів на Чернігівщині у 1905 р.», значною мірою була присвячена аналізу соціально-економічного становища чернігівського селянства та поземельних відносин у цьому районі²⁶. Автор детально аналізує стан земельної власності в губернії за даними земельних переписів ЦСК МВС 1877, 1887 і 1905 рр., виокремлюючи при цьому землі приватні, надільні, а також казенних уділів тощо²⁷. Аналізуються також середні ціни купленої землі з 1854 по 1903 рр.²⁸, наведено інші цікаві матеріали.

Селянському рухові на Чернігівщині присвячена й монографія Й.Дроздова²⁹, перший розділ якої відведено для характеристики аграрних, у тому числі й поземельних, а також (щоправда, побіжно) ринкових відносин на селі.

Наприкінці 1920-х рр. в Одесі вийшла монографія В.Дубровського, присвячена рухові українського селянства після скасування кріпосного права³⁰. Щоправда, і в цьому випадку йдеться лише про Чернігівську губернію. Проте, на відміну від попередніх публікацій, автор окрім загальної соціально-економічної характеристики висвітлює ще й економічний стан кожного із 15 повітів губернії.

Таким чином, 1920–1930-ті рр. були досить продуктивними у плані вивчення аграрної історії, у тому числі й в Україні, проте головний об'єкт нашого дослідження висвітлювався побіжно, у контексті розробки інших соціально-економічних процесів на селі й, у першу чергу, участі українського селянства у революційних подіях початку ХХ ст. Ситуація різко змінилася в наступне десятиліття.

Рубіж 1920–1930-х рр. позначився остаточним утвердженням у СРСР тоталітарного режиму. На цей же період припало й завершення формування культури особи Й.Сталіна. Зрештою це призвело до необґрунтованих масових репресій проти всіх без винятку верств радянського суспільства: робітників, селян, військових, партійних та державних працівників, діячів науки, культури, мистецтва тощо. «Сталін запровадив поняття «ворог народу», – говорилося у доповіді першого секретаря ЦК КПРС М.С.Хрущова на ХХ з'їзді партії, – цей термін відразу звільняв від необхідності усіяких доказів неправоти людини чи людей, з якими ми ведемо полеміку: він давав можливість будь-кого, хто в чому-небудь не згоден зі Сталіним, хто був лише запідозрений у ворожих намірах, проти кого був зведений наклеп, піддати найжорстокішим репресіям»³¹.

Тиск із боку сталінського репресивного апарату в повній мірі відчули на собі й діячі історичної науки. Приводом для репресій проти них послужив лист Й.Сталіна «О некоторых вопросах истории большевизма», опублікований на сторінках часопису «Пролетарская революция» (№6, 1931 р.)³². У цьому та в ряді наступних своїх виступів «вождь усіх народів» сформулював тезу про відставання теорії від практики соціалістичного будівництва, звинувативши в цьому абсолютно всі суспільні науки, у тому числі й історичну. Висунуте ним гасло щодо необхідності боротьби проти буржуазних учених умило набуло страхітливо-реальних обрисів.

У полі зору виконавців сталінських указівок опинилися провідні тогочасні історики М.Покровський, Є.Тарле та ін. Про атмосферу, яка запанувала в середовищі вчених-істориків, яскраво свідчать спогади академіка М.Дружиніна, який писав: «Радикальний перелом на історичному фронті настав у 1934 р., коли партія й уряд поставили перед ученими завдання – подолати лівацькі помилки М.Покровського, перебудувавши викладання історії на основі поглибленого марксистсько-ленінського вивчення фактичного матеріалу»³³. Як наслідок, історичній науці було завдано нищівного удару. Серед постраждалих опинилися відомі радянські вчені, у тому числі й аграрники: історик С.Дубровський, економісти О.Чаянов, Ю.Ларін, сотні рядових діячів історичної науки³⁴.

Постраждала й українська історична наука: знищення школи М.Грушевського, у справі неіснуючої СВУ було заарештовано академіка М.Слабченка, відправлено на заслання дійсного члена ВУАН М.Яворського³⁵, гоніння зазнали багато інших українських учених-істориків³⁶. Такими заходами Й.Сталін прагнув підкорити своєму впливові не тільки конкретних провідних істориків, не тільки історичні наукові видання, але й саму історичну науку в цілому³⁷. До перелічених вище заходів додалась ще й жорстка цензура на праці вчених-істориків, яка нерідко здійснювалась на найвищому рівні³⁸. Відтак історична наука, у тому числі й українська, виявилась фактично паралізованою, потрапивши в жорстокі ідеологічні лещата. Аби уникнути репресій, значна частина істориків мусила підкоритися сталінському режимові й приховувати власні наукові переконання. Ще частина з них сприймала все, що відбувалося, як єдино правильну політику партії й держави, підтримуючи гоніння на вчених і репресії проти них. Усе це створювало хворобливо-напружену обстановку в історичній науці. «Навчені тільки описувати, а не вдосконалювати об'єкти свого дослідження, – писав, моделюючи подібну ситуацію англійський історик А.Тойнбі, – історики природно перебувають у полоні ідей, які панують у спільнотах, де їм випало жити й працювати»³⁹.

Суспільна атмосфера різко негативно впливала на стан розробки багатьох наукових проблем, у тому числі й на вивчення ринкових поземельних відносин. До всіх лих і негараздів додалися й труднощі війни 1941–1945 рр. На певний час Інститут історії, разом з іншими установами та підрозділами Академії наук УРСР, було евакуйовано спочатку до столиці Башкирської АРСР Уфи, а згодом, улітку 1943 р. – до Москви⁴⁰. Тому не дивно, що впродовж 1930-х – першої половини 1940-х рр. серйозна наукова розробка аграрних проблем практично припинилася. Винятком стали праці В.Погребінського, В.Мороховця, Н.Шахназарова, П.Єфремова та Ф.Лося⁴¹, в яких побіжно згадується купівля-продаж поміщицької землі. Уже на рубежі 1940–1950-х рр. з'являються ґрунтовні праці П.Лященка⁴² та П.Хромова⁴³ (перший підготував черговий том з історії народного господарства СРСР, а другий – монографію про економічний розвиток Російської імперії у XIX – на початку XX ст.), в яких певне місце відведено характеристичі еволюції земельної власності, у тому числі й на українських землях.

Найбільш плідним у науковому плані був третій умовний етап у вивченні ринкових поземельних відносин в Україні, який хронологічно охоплює початок 1950-х – кінець 1980-х рр. До цього спричинилися закінчення війни, розвінчання культу особи Й.Сталіна, початок «відлиги» у суспільному житті тощо. До наукової роботи повернулася значна частина вчених, репресованих у часи сталінського лихоліття. Провідні наукові установи поповнилися талановитою молоддю.

У ході підготовки до 50-літнього ювілею першої російської революції та 40-річчя перемоги більшовиків, широко відзначених на державному рівні, утворилася й зміцніла історична школа вчених-аграрників, біля витоків якої стояли корифеї аграрно-історичної науки: росіяни М.Дружинін, С.Дубровський, І.Ковальченко, А.Анфімов, П.Зайончковський, Б.Литвак, В.Данилов, Л.Іванов; українці М.Рубач, Ф.Лось, М.Лещенко, Д.Пойда, П.Теличук, І.Гуржій; білорус К.Шабуня; литовець Л.Мулявічус та багато інших. Усе це створило належні умови для плідних наукових досліджень різних проблем аграрної історії. Щоправда більшість авторів, чії роботи з'явилися у 1950-х рр., мало торкалися проблем саме земельного ринку⁴⁴. Як правило, вони лише означували його наявність і згадували в контексті вивчення передісторії та історії першої російської революції, робітничого та селянського руху тощо.

Більш предметно проблема купівлі-продажу землі згадується в дослідженнях відомого українського вченого М.Н.Лещенка. Спираючись головним чином на дані «Статистики землевладення 1905 г.», Микола Никифорович уже в перших своїх монографічних дослідженнях, які з'явилися у середині та наприкінці 1950-х рр., дав глибоку характеристику еволюції земельної власності в Україні на рубежі XIX–XX ст., головним чином селянської та поміщицької. Цікавим з наукового погляду є його висновок про поступове зменшення площі земельних володінь в особистих приватних власників при одночасному їх зростанні у власності різноманітних громад і товариств, тобто, у власників колективних⁴⁵. Автор підкреслює, що в умовах селянського малоземелля, яке було особливо гострим на Правобережній Україні, для сільської бідноти набувала великого значення купівля поміщицької землі⁴⁶, «однак цією можливістю користувалась лише незначна група заможного селянства»⁴⁷. Таке явище вчений пояснював як нестачею коштів у рядового селянства для придбання земельних ділянок, так і занадто високими цінами на землю, які зростали по мірі зменшення площі розпродуваних ділянок⁴⁸.

Висновок про те, що розвиток ринкових поземельних відносин поглиблював класову диференціацію селянства, М.Н.Лещенко продовжував розвивати й в інших своїх узагальнюючих працях⁴⁹. На жаль, окрім дворян та селян, у них практично відсутні характеристики інших особистих, а заразом і колективних, приватних земельних власників. Однак це, скоріше за все, пояснюється специ-

фікою наукових досліджень М.Н.Лещенка, присвячених селянському рухові другої половини XIX – початку XX ст., і аж ніяк не применшує його внеску в наукове висвітлення еволюції земельної власності шляхом її купівлі-продажу.

Більш ґрунтовно проблема висвітлена у змістовній монографії ще одного українського вченого В.П.Теплицького, присвяченій скасуванню кріпосного права в Україні та вивченню аграрних відносин у післяреформений період. Аналізуючи ринковий рух земельної власності, який називає «мобілізацією», автор справедливо вказує на труднощі, які чатують при цьому на дослідників. Вивчення процесу «перетворення землі на товар, – зазначає Василь Пахомович, – серйозно утруднюється тим, що в Росії були відсутні елементарні передумови правильної поземельної статистики, не було земельного кадастру й системи поземельних та іпотечних книг»⁵⁰. Автор зібрав цікавий фактичний матеріал, який дозволяє скласти об'єктивне уявлення про еволюцію ринкових поземельних відносин, її характер і напрямки, специфіку в окремих районах тощо. Заслужують на увагу його висновки про існування паралельно з офіційною мобілізацією земельної власності мобілізації фіктивної, без належного оформлення купчих актів⁵¹, а також прихованої мобілізації надільних земель⁵². Слушно вказуючи на недосконалість джерельної бази для таких досліджень⁵³, дослідник зазначає, що «ми не маємо докладних матеріалів про учасників купівлі-продажу землі з погляду їх класової належності»⁵⁴. З останнім твердженням важко погодитись, адже повідомлення старших нотаріусів, про які згадує автор⁵⁵, якраз і містять інформацію про кожну угоду, в якій подавалася інформація про час, місце, ціну землі, у тому числі й дані про покупців-продавців із визначенням їх соціального стану. Публікувалося все це на сторінках такого унікального видання, яким є «Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам». Як додаток до «Санкт-Петербургских сенатских ведомостей» оголошення ці видавалися досить обмеженим тиражем, і на сьогодні в повному обсязі зберігаються лише у центральних архівах та бібліотеках Російської Федерації.

Повертаючись до монографії В.П.Теплицького, відзначимо, що вона містить найзмістовнішу інформацію про досліджувану нами проблему серед усіх інших праць, які з'явилися впродовж 1950-х рр. Більшість же авторів торкалася ринкових поземельних відносин в Україні лише побіжно, в контексті вивчення інших проблем аграрної історії.

Така ж приблизно тенденція була характерна й для досліджень 1960–1970-х рр. Дослідники здебільшого лише побіжно торкались проблеми мобілізації земельної власності та її ринкового характеру або згадували про її існування в контексті більш масштабних досліджень⁵⁶. Однак на відміну від 1950-х рр. науковий інтерес до проблеми помітно зріс.

Це, зокрема, підтвердила чергова сесія наукової ради з проблеми «Історичні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції», яка відбулась у Москві у травні 1960 р. Її учасники (С.Дубровський, М.Рубач та ін.) неодноразово звертались у своїх доповідях до проблеми ринкових поземельних відносин, як до важливої складової розвитку капіталізму в сільському господарстві⁵⁷. При цьому увага дослідників зосереджувалась головним чином на знищенні за допомогою ринку залишків феодально-кріпосницького землеволодіння – процесу, влучно названого С.М.Дубровським «відокремленням землеробства від землеволодіння»⁵⁸. Свої наукові ідеї щодо цього Сергій Митрофанович розвинув згодом у ряді монографічних досліджень⁵⁹.

Початком 1960-х рр. датується і поява змістовної статті М.Симонової, в якій розглядається проблема мобілізації надільної селянської землі в роки сталинської аграрної реформи⁶⁰. Присвячена загалом російським губерніям, стаття між тим містить ряд додатків, в яких є певна інформація й щодо України. Пев-

не місце ринковим поземельним відносинам, в тому числі й в Україні, відведено у ґрунтовних монографічних дослідженнях П.Першина⁶¹, який дійшов цікавого висновку про те, що земельний голод змушував селянські маси «виплачувати землевласникам високі земельні ренти як при продовольчій оренді землі, так і під час її купівлі»⁶².

Не залишив поза увагою проблему ринкових поземельних відносин і ще один відомий тогочасний дослідник С.П.Трапезников. «Однією з перших ознак проникнення торгового капіталу в землеробство Росії, – писав він, – був посилений рух земельної власності, перетворення землі на об'єкт купівлі й продажу»⁶³. Характеризуючи цей процес, він зумів показати, що активне прилучення селянства до ринкових поземельних відносин виражалось не лише у безпосередній купівлі земельних ділянок, але й у посередницькій діяльності під час її купівлі-продажу з боку окремих селян. «Таким чином, у ході мобілізації земельної власності, на селі виникла нова соціальна фігура у особі купця-лихваря, земельного торговця. Звичайно, ці паразитичні елементи менш за все мали справу із землеробським виробництвом, для них земля була лише об'єктом купівлі та продажу з метою нагромадження капіталу»⁶⁴.

В Україні проблему продовжували розробляти І.О.Гуржій та П.П.Теличук. Щоправда, перший з них, вивчаючи український ринок узагалі, обмежився лише наведенням констатуючого матеріалу про заставу поміщицьких маєтків у банківських установах та характеристикою руху приватного землеволодіння⁶⁵. Зате другий присвятив цьому питанню майже цілий розділ⁶⁶, в якому Павло Петрович глибоко аналізує розподіл земельної власності в Україні на початку ХХ ст., стан селянського землеволодіння загалом, у тому числі й приватної особистої власності селян на землю по районах і губерніях⁶⁷. Характеризуючи безпосередньо мобілізаційні процеси, він наводить цікаві дані щодо розміру землі, яку селяни купували в 1905 р., визначає питому вагу різних категорій купівлі землі, групує угоди на землю за розмірами купівель тощо⁶⁸. Глибокому аналізу піддав автор специфіку ринкових поземельних відносин у різних районах України. Це дозволило йому стверджувати той факт, що «процес утворення буржуазної приватної власності на землю в пореформений період відбувався неоднаково в різних районах України»⁶⁹. У монографії наведені й інші цікаві висновки та судження вченого, що робить її одним із найґрунтовніших в Україні досліджень ринкових поземельних відносин другої половини XIX – початку ХХ ст.

Серед інших робіт подібного плану, які з'явилися в Україні протягом 1960–1970-х рр., особливо хотілося б виділити монографію Р.Д.Ляха⁷⁰, результати наукового пошуку якого мають надзвичайно важливе значення для правильного розуміння процесу перерозподілу українського земельного фонду в перші роки радянської влади. Багато цікавого фактичного матеріалу, у тому числі й про мобілізацію земельної власності, наведено також у колективній монографії Ф.Лося та О.Михайлюка, присвяченій селянському рухові в Україні у 1907–1914 рр.⁷¹, в ряді тогочасних узагальнюючих академічних видань⁷² та інших публікаціях.

Своєрідним апогеєм у вивченні мобілізації земельної власності та ринкових поземельних відносин в зазначений період став науковий доробок видатних російських учених-аграрників І.Ковальченка та А.Анфімова. На початку 1970-х рр. на сторінках часопису «История СССР» з'явилась стаття Івана Дмитровича Ковальченка, присвячена аграрному ринку та характеру аграрного ладу Європейської Росії в кінці XIX – на початку ХХ ст., яка підбила підсумок його попереднім дослідженням, проведеним у 1969–1970 рр.⁷³ Автор чітко сформулював тезу про необхідність усебічного конкретного аналізу аграрного ладу в епоху капіталізму, одним зі шляхів якого є вивчення аграрного ринку⁷⁴. Аналізуючи ринок, у тому числі й аграрний, як історичну категорію, він вказує на дві

якісно відмінні стадії його розвитку. «Перша з них полягає в тому, – зазначає вчений, – що ринок є звичайною ареною обміну товарів. У такому вигляді ринок існує здавна і його розвиток перш за все пов'язаний з історією торгового капіталу. Іншу форму являє ринок як категорія товарного виробництва, як арена вияву об'єктивних закономірностей, які регулюють це виробництво. У цій своїй формі ринок виникає лише на високій стадії розвитку суспільного поділу праці й товарного виробництва, стадії, яка історично збігається з епохою становлення й утвердження капіталізму»⁷⁵. Відзначаючи, що формування єдиного капіталістичного ринку було пов'язане зі складанням «єдиних ринків на окремі товари сільськогосподарського виробництва»⁷⁶, І.Ковальченко, безперечно, уважав земельний ринок однією із найважливіших складових аграрного ринку. Адже, як зазначає сам автор статті, в основу аналізу процесу формування капіталістичного аграрного ринку ним було покладено вивчення цін, у першу чергу, на землю, потім на тяглову худобу й робочу силу в сільському господарстві кінця XIX – початку XX ст.⁷⁷ Земельний ринок європейської частини Росії в епоху капіталізму, підкреслював він, мав помітно вужчу базу, ніж ринки засобів виробництва й робочої сили. Адже «у вільному товарообігу перебували лише приватновласницькі землі, більша частина яких належала дворянству»⁷⁸. Поряд із вузькістю соціально-станової бази земельного ринку, зазначав далі автор, іншою його особливістю було те, що головні продавці землі – дворяни – збували її великими ділянками, що значно обмежувало чисельність платоспроможних покупців, тобто, ще більше звужувало земельний ринок⁷⁹.

Далі у статті подано ґрунтовний науковий аналіз цін, у тому числі й на землю в межах українських губерній. Фактично це було перше серйозне науково-теоретичне обґрунтування проблеми земельного ринку як важливої складової ринку аграрного, було визначено напрямки його вивчення й окреслено відповідне коло джерел. Викладені у статті теоретичні положення й відповідний фактичний та статистичний матеріал, поданий у порівнянні з рядом інших країн Європи, став основою для підготовки І.Ковальченком та Л.Миловим великої узагальнюючої праці про еволюцію всеросійського аграрного, в тому числі й земельного ринку XVIII – початку XX ст.⁸⁰ У ній автори узагальнили й значно розширили напрацьований раніше фактичний матеріал, глибоко проаналізували розміщення землеволодіння та його станову структуру. Тобто, ті фактори, які «суттєво впливали на формування земельного ринку»⁸¹. Усебічному науковому аналізу було піддано також рух земельної власності впродовж тривалого післяреформеного періоду, рівень, динаміку й варіації цін на землю та інші важливі складові земельного ринку на тлі його загальної еволюції. При цьому чи не вперше в історичній науці для масштабної характеристики соціально-економічних процесів учені широко застосували математичні методи опрацювання масового статистичного матеріалу⁸². Усе це робить монографію І.Ковальченка та Л.Милова помітним явищем в історико-аграрній науці 1960–1970-х рр.

Помітний внесок у вивчення проблеми купівлі-продажу землі, у тому числі й у межах України, належить ще одному з найвідоміших дослідників аграрної історії, провідному вченому-аграрнику 1960–1980-х рр. А.М.Анфімову. Уже в одній із перших своїх узагальнюючих праць, присвяченій життєдіяльності села в роки Першої світової війни, Андрій Матвійович глибоко аналізує стан землеволодіння в межах губерній європейської частини Росії, а також категорії та групи (за розміром земельних володінь) приватних землевласників⁸³. Відзначаючи традиційне переважання продажу земельної власності дворян, учений звертає увагу на більш інтенсивний характер її мобілізації перш за все у районах підвищеної активності селянського руху, унаслідок чого протягом 1906–1914 рр. було зроблено суттєвий крок на шляху до перетворення станового землеволодіння в безстанове⁸⁴.

У монографії наведено й багато інших цікавих суджень, висновків та красномовних фактів, які всебічно характеризують еволюцію процесу мобілізації земельної власності в роки Першої світової війни, у тому числі й в українських губерніях. Вивчаючи загалом широкий спектр питань аграрної історії, учений продовжував досліджувати різні аспекти проблеми земельного ринку й у наступних своїх узагальнюючих працях⁸⁵. На особливу увагу заслуговує його стаття про землеволодіння в межах європейської частини Росії, підготовлена спільно із петербурзьким ученим І.Макаровим й опублікована у середині 1970-х рр. на сторінках часопису «История СССР»⁸⁶. У додатку до неї наведені численні статистичні таблиці, в яких відображено рух земельної власності за 1911–1914 рр. Іншими словами, у даній статті було підбито підсумки багаторічної напруженої праці групи вчених з опрацювання повідомлень старших нотаріусів 47-ми губерній європейської частини Росії за вказані роки. Фактично, це було продовженням серії «Материалов по статистике движения землевладения в России», підготовленої свого часу чиновниками департаменту окладних зборів міністерства фінансів Російської імперії. У розширеному вигляді узагальнений статистичний матеріал був опублікований окремим збірником уже наприкінці 1980-х рр.⁸⁷, якій задумувався укладачами як точка відліку для подальшого опрацювання нотаріальних повідомлень про купівлю-продаж земельної власності в наступні 1915–1916 рр.

Із цією метою при Інституті історії СРСР Академії наук СРСР А.Анфімовим було створено творчу групу під умовною назвою «Земля та її господарі», яка проіснувала з 1987 по 1991 рр. До неї були запрошені вчені з Росії, Білорусії, Прибалтики, Північного Кавказу та інших районів СРСР. Від України до складу групи ввійшли відомий учений професор П.Теличук, а також молоді кандидати наук А.Авраменко з Харкова (він на той час уже захистив дисертацію під науковим керівництвом А.Анфімова⁸⁸) та автор цих рядків. На жаль, цікавий творчий колектив, яким постійно опікувалися окрім безпосереднього керівника А.Анфімова ще й академік І.Мінц, провідні вчені В.Данилов, П.Волобуєв та інші, з об'єктивних причин досить швидко припинив свою діяльність. Фактично, це був вінець зусиль радянських істориків та економістів з вивчення мобілізації земельної власності в кінці XIX – на початку XX ст., а також кінець третього з визначених нами умовно періодів дослідження проблеми.

Четвертий, останній, охоплює пострадянську добу, тобто 1990-ті рр. й початок XXI ст. З багатьох причин він є менш продуктивним стосовно вивчення ринкових поземельних відносин. Це й важливі політичні зміни в житті суспільства, пов'язані з розпадом СРСР, а також зміна наукових пріоритетів та методологічного підходу до вивчення й переосмислення власної історії. Зрештою, це труднощі, пов'язані з фінансуванням наукових досліджень та ускладнення доступу до основної маси документів тощо. Усе це, безумовно, далося взнаки при розробці наукових проблем із вивчення аграрної історії взагалі й поземельних відносин зокрема.

Тим не менше, робота тривала, особливо в Російській Федерації. Свідченням цього стала чергова сесія традиційного вже аграрного симпозиуму, проведена тоді ще АН СРСР у вересні 1991 р. на базі Уральського відділення і присвячена проблемі еволюції аграрного ринку⁸⁹. Уже наступного, 1992 р., у Вологді відбулась ініційована Інститутом російської історії Російської академії наук усеросійська наукова конференція з проблем еволюції селянського господарства. У виступах провідних російських учених Е.Щагіна, В.Данилова, В.Кабанова та ряду інших порушувались проблеми поземельних відносин⁹⁰. У цей же час з'являються новаторські за своїм змістом монографії Б.Литвака⁹¹ та Г.Шмельова⁹², статті В.Дьякіна⁹³, Р.Білоусова⁹⁴, Л.Захарової⁹⁵, Н.Востокової⁹⁶, в яких спостерігається спроба переосмислити нашу аграрну історію, підійти з нових, більш сучасних методологічних позицій до її подальшого вивчення.

Важливою віхою в цьому напрямку стала публікація матеріалів наукових читань, присвячених пам'яті видатних російських учених В.Бовикіна, І.Ковальченка, А.Анфімова⁹⁷. Уміщені у відповідних збірниках матеріали відображають не тільки творчі здобутки вчених, яким вони присвячені⁹⁸, але й містять новаторські судження з багатьох проблем аграрної історії, у тому числі й з проблеми земельного ринку⁹⁹. Ряд публікацій присвячені актуальним проблемам методології та методики історичних досліджень, які переживають нині процес оновлення¹⁰⁰. Свідченням цього є поява нових методологічних понять і принципів. Чи не найпопулярнішим є сьогодні поняття «нового історизму», або «історичного історизму», яке, на думку російських учених, перебуває у процесі формування й передбачає пізнання людини тільки через історичний процес, а не як якусь абстракцію¹⁰¹.

Заслужують на увагу й повагу зусилля російських учених пострадянської доби, спрямовані на підготовку до друку й видання незакінченої за життя узагальнюючої монографії І.Ковальченка про аграрний устрій європейської частини Росії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.¹⁰², а також останніх робіт А.Анфімова, які автор не встиг опублікувати¹⁰³. Ці багатопланові видання відображають різні аспекти еволюції земельного ринку.

Для характеристики земельних власників, у тому числі й в Україні, важливе значення має монографія російського автора М.Шацилла, присвячена аналізу соціального складу російської буржуазії наприкінці ХІХ ст.¹⁰⁴ Особливо це стосується характеристики міщан та купців, земельна власність яких збільшувалась у післяреформений період досить активно. Окремі аспекти ринкових поземельних відносин висвітлюються також у монографіях В.Кабанова¹⁰⁵, О.Вронського¹⁰⁶, В.Тюкавіна¹⁰⁷, В.Берлихіна¹⁰⁸, О.Поршневої¹⁰⁹, у колективному виданні, присвяченому 100-річчю першої російської революції¹¹⁰ та в цілому ряді інших публікацій російських авторів пострадянської доби.

Певна робота в цьому напрямку проводиться і в Україні. Важливе значення для вивчення проблем аграрної історії взагалі й ринкових поземельних відносин зокрема, перш за все з погляду методології дослідження, мають праці одного з провідних сучасних українських істориків О.Реєнта¹¹¹. Сприятливі умови для плідних наукових студій із проблем аграрної історії створено при Черкаському національному університеті ім. Богдана Хмельницького, де вже протягом багатьох років успішно функціонують науково-дослідний інститут селянства та наукове товариство істориків-аграрників. Спільно з Інститутом історії України НАНУ дві названі структури започаткували проведення всеукраїнських аграрних симпозіумів, наукових конференцій, семінарів та інших заходів, які є основою для наукової консолідації вчених України, так і зарубіжних дослідників. Регулярно виходить збірник наукових праць «Український селянин»¹¹², в якому вже опубліковано сотні цікавих наукових студій, у тому числі й з проблем земельної власності та ринкових поземельних відносин.

Не менш ефективно в цьому напрямку працюють вчені Інституту історії України НАНУ, провідних університетів країни (Київ, Харків, Донецьк), інших наукових та науково-освітніх закладів. Свідченням цього є наукова продукція, підготовлена дослідниками на рубежі ХХ–ХХІ ст.

Зокрема, цікава інформація, яка в тій чи іншій мірі стосується проблем земельної власності та її еволюції в післяреформений період, наведена у змістовних монографіях І.Хміля¹¹³, В.Марочка¹¹⁴, Д.Бовуа¹¹⁵, Т.Лазанської¹¹⁶, І.Куліничка та Н.Кравець¹¹⁷, у дисертаційних дослідженнях Ю.Присяжнюка¹¹⁸, О.Солошенко¹¹⁹, В.Бойка¹²⁰, Ю.Нікітіна¹²¹, В.Терещенка¹²², у численних наукових статтях¹²³, у навчальній літературі¹²⁴ та у різноманітних довідниках¹²⁵. Усе це дає підстави говорити про те, що вивчення в Україні аграрної історії триває.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що загалом проблема земельного ринку в Україні післяреформеної доби, як і мобілізації земельної власності в цілому, має

досить напрацьовану історіографічну основу. Утім, за невеликим винятком, проблема вивчалася більшістю дослідників лише епізодично, у контексті висвітлення інших проблем аграрної історії. Як правило, для таких досліджень характерним є використання авторами статистичних джерел із констатуючими матеріалами, які не показують процес мобілізації земельної власності в його динаміці, не розкривають важелів та внутрішньої структури.

Здебільшого причина полягає в тому, що практично невивченими й не введеними у широкий науковий обіг залишаються такі масові статистичні джерела, як згадувані вище «Материалы по статистике движения землевладения в России» та «Динамика землевладения в России 1906–1914 гг.», які дають можливість провести внутрішній аналіз процесу еволюції земельної власності у другій половині XIX – на початку XX ст.

На жаль, і сьогодні згадані матеріали належать до тієї категорії масових статистичних джерел, величезний пласт яких «усе ще недостатньо розроблений у джерелознавчо-методичному плані і вкрай обмежено введений у науковий обіг»¹²⁶. Практично поза увагою дослідників продовжує залишатися й саме першоджерело, на основі якого були створені згадані статистичні збірники, а саме – повідомлення губернських нотаріусів про купівлю-продаж землі та іншої нерухомості. Зрозуміло, що на це є певні об'єктивні причини (надзвичайно великий обсяг інформації, важкодоступність джерела). Однак цю роботу необхідно виконувати, якщо ми прагнемо мати об'єктивне уявлення про український земельний ринок кінця XIX – початку XX ст.

Без глибокого вивчення проблеми ринкових поземельних відносин та еволюції земельної власності вкрай важко правильно зрозуміти як закономірності, так і особливості тих багатограних соціально-економічних і суспільно-політичних процесів, які мали місце в українському суспільстві в першій чверті XX ст. й до яких ми звертаємося сьогодні.

¹ Конституція України. – К., 1996. – С.6.

² *Энгельгардт А.М.* Из деревни: 12 писем 1872–1887 гг. – Москва, 1956. – С.454.

³ *Карелина А.* Общинное владение в России. – Санкт-Петербург, 1893; *Исаев А.А.* Настоящее и будущее русского общественного хозяйства. – Санкт-Петербург, 1890; *Фортуна-тов А.* Сельскохозяйственная статистика. – К., 1902; *Скалон В.Ю.* Крестьянский банк и его недоимки (1882–1892 гг.) // *Очерки по крестьянскому вопросу: Собрание статей под ред. проф. Московского университета А.А.Мануилова.* – Вып. II. – Москва, 1905. – С.1–73; *Никонов С.П.* Крестьянский порядок и его желательное будущее. – Х., 1906; *Рклицкий М.В.* Из прошлого и настоящего чернозёмной деревни. – Полтава, 1914 та ін.

⁴ *Русов А.А.* Описание Черниговской губернии: В 2 т. – Т.1. – Чернигов, 1898. – С.274–277.

⁵ Там само. – С.274.

⁶ *Порш М.* Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. і до 1905 р. // *Україна.* – 1907. – №4. – С.146–180.

⁷ *Порш М.* Из статистики Украины // *Україна.* – 1907. – №3. – С.20–46.

⁸ *Зак А.Н.* Крестьянский поземельный банк: 1883–1910 гг. – Москва, 1911.

⁹ Там же. – С.141–145.

¹⁰ Там же. – С.339.

¹¹ *Святловский В.В.* Мобилизация земельной собственности в России (1861–1908 гг.). – Изд. 2-е, пересмотр. и доп.

¹² *Соболев М.* Мобилизация земельной собственности и новое течение аграрной политики в Германии. – Москва, 1898; *Порш М.* Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. і до 1905 р. // *Україна.* – 1907. – №4. – С.146–180; *Косинский В.А.* Основные тенденции в мобилизации земельной собственности и их социально-экономические факторы. – Ч.1. – К., 1917 та ін.

¹³ *Святловский В.В.* Мобилизация земельной собственности в России (1861–1908 гг.) – С.3.

- ¹⁴ Там же. – С.22.
- ¹⁵ *Тютчев А.П.* Покупка, продажа и аренда земель. – Петроград, 1915.
- ¹⁶ *Александров* [без ініціалів]. Некоторые данные по аграрному вопросу: Статистика землевладения в 44 губерниях. – Петроград, 1917; *Рихтер Д.И.* Сколько земли в России и кто этой землей владеет. – Петроград, 1917 та ін.
- ¹⁷ *Баєр М.* Земельна реформа і основи земельної політики на Україні. – К., 1917; *Ковалевський М.* Про нарізку землі (до селян). – Кам'янець-Подільський, 1919 та ін.
- ¹⁸ *Кауфман А.А.* Аграрный вопрос в России: курс народного университета. – Изд. 2-е. – Москва, 1918.
- ¹⁹ *Хрящєва Л.И.* Группы и классы в крестьянстве: К XIII съезду РКП(б). – Москва, 1924.
- ²⁰ *Чаянов А., Студенский Г.* История бюджетных исследований. – Изд. 2-е, доп. – Москва, 1922.
- ²¹ *Маслов П.П.* Крестьянское движение в России: Аграрный вопрос в России: В 2 кн. – Кн.1. – Москва, 1923.
- ²² *Шестаков А.В.* Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы войны и перед Октябрём 1917 г. – Москва, 1927.
- ²³ *Хрящєва Л.И.* Указ. соч. – С.39.
- ²⁴ *Бухарин Н.И.* Проблемы истории и практики социализма. – Москва, 1989. – С.292.
- ²⁵ *Хрящєва Л.И.* Указ. соч. – С.42.
- ²⁶ *Глушко С.* З селянських рухів на Чернігівщині 1905 року // Україна. – 1925. – №4 (14). – С.9–63.
- ²⁷ Там само. – С.12.
- ²⁸ Там само. – С.22.
- ²⁹ *Дроздов И.Г.* Крестьянские волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой русской революции 1905–1906 гг. – Москва; Ленинград, 1925.
- ³⁰ *Дубровский В.* Селянські рухи на Україні після 1861 року. – Одеса, 1928.
- ³¹ О культе личности и его последствиях: Доклад первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущёва Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза 23 февраля 1956 года // Известия ЦК КПСС. – 1989. – №3. – С.132.
- ³² *Дунаевский В.А.* О письме Сталина в редакцию журнала «Пролетарская революция» и его воздействие на науку и судьбы людей // История и сталинизм. – Москва, 1991. – С.284.
- ³³ *Дружинин Н.М.* Воспоминания и мысли историка. – Москва, 1967. – С.47.
- ³⁴ *Алаторцева А.И.* Советская историческая наука на переломе 20–30-х годов // История и сталинизм. – С.250.
- ³⁵ *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська Академія наук: Нарис історії. – К., 1993. – С.152.
- ³⁶ Див.: *Рубльов О.С., Юркова О.В.* Інститут історії України НАН України: Віхи історії (1936–2006 рр.) // Укр. іст. журн. – 2006. – №6. – С.7.
- ³⁷ *Алаторцева А.И.* Указ. соч. – С.261.
- ³⁸ Там само. – С.282–283.
- ³⁹ *Тойнбі А.* Дослідження історії: У 2 т. – Т.1. – К., 1995. – С.14.
- ⁴⁰ *Рубльов О.С., Юркова О.В.* Назв. праця. – С.13.
- ⁴¹ *Погребінський О.* Столипінська аграрна реформа на Україні. – Х., 1931; *Шахназаров Н.Д.* «Крестьянская реформа» 1861 года и крестьянство после «освобождения». – Ленинград, 1934; *Ефремов П.Н.* Столыпинская аграрная политика. – Москва, 1941; *Лось Ф.Е.* Україна в роки столипінської реакції. – Москва, 1944.
- ⁴² *Лященко П.И.* История народного хозяйства СССР. – Т.II: Капитализм. – Москва, 1948.
- ⁴³ *Хромов П.А.* Экономическое развитие России в XIX – XX веках: 1800–1917. – Москва, 1950.
- ⁴⁴ *Горбатьюк В.П.* Развитие капитализма в земледелии и буржуазное разложение крестьянства на Украине во второй половине XIX века: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Львов, 1951; *Гирич М.И.* Революционное движение на Левобережной Украине в 1904 году: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Львов, 1951; *Емелях Л.И.* Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году // Исторические записки (АН

СССР). – Т.38. – Москва, 1951. – С.154–175; *Михайлюк А.Г.* Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905–1907 гг. // Исторические записки (АН СССР). – Т.49. – Москва, 1954. – С.165–201; *Лось Ф.Е.* Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX века (конец XIX ст. – 1904 г.). – К., 1955; *Рубач М.А.* Очерки истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – К., 1956; *Иванов Л.М.* Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. // Исторические записки (АН СССР). – Т.60. – Москва, 1957. – С.176–214; *Бедин В.В.* Крестьянство Полтавской губернии накануне движения 1902 г. // Научные доклады высшей школы. – 1958. – №3. – С.68–82; *Зайончковский П.А.* Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 года. – Москва, 1958; *Першин П.М.* Нариси аграрної революції в Росії. – К., 1959; *Гусятников П.С.* Назревание революционного кризиса в России в начале XX века. – Москва, 1959; *Олійник Л., Гора О.* Селянський рух на Чернігівщині у 1905–1907 рр. – К., 1959 та ін.

⁴⁵ *Леценко М.Н.* Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905–1907 рр. – К., 1955. – С.37.

⁴⁶ Там само. – С.45.

⁴⁷ Там само. – С.45–46.

⁴⁸ Там само. – С.46.

⁴⁹ *Леценко М.Н.* Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К., 1956. – С.26–27; *Його ж.* Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. (60-е годы XIX в.). – К., 1959. – С.433–446; *Його ж.* Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. – К., 1968. – С.17–24; *Його ж.* Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.). – К., 1970. – С.37–61; *Його ж.* Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1977. – С.47, 63–64.

⁵⁰ *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). – К., 1959. – С.149.

⁵¹ Там само. – С.162.

⁵² Там само. – С.150.

⁵³ Там само. – С.149.

⁵⁴ Там само. – С.151.

⁵⁵ Там само. – С.149.

⁵⁶ *Пойда Д.П.* Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период: 1866–1900 гг. – Днепропетровск, 1960; *Зайончковский П.А.* Отмена крепостного права в России. – Москва, 1960, 1968; *Бондаревський А.В.* Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К., 1961; *Лугова О.І.* Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. – К., 1965; *Литвак Б.Г.* Русская деревня в реформе 1861 г.: Чернозёмный центр 1861–1895 гг. – Москва, 1972; *Ливерьев В.Я.* Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861–1900. – Москва, 1974; *Корелин А.Г.* Дворянство в пореформенной России: 1861–1904 гг. – Москва, 1979; *Спицкий В.С.* Назрівання революційної кризи на Україні в 1901–1904 рр. – К., 1978 та ін.

⁵⁷ *Дубровский С.М.* К вопросу об уровне развития капитализма в сельском хозяйстве России и характере классово-войсковой борьбы в деревне в период империализма (две социальные войны) // Особенности аграрного строя России в период империализма: Материалы сессии научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции», май 1960 г. – Москва, 1962. – С.5–44; *Рубач М.А.* Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. // Особенности аграрного строя России в период империализма: Материалы сессии научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции», май 1960 г. – Москва, 1962. – С.45–63.

⁵⁸ *Дубровский С.М.* Указ. соч. – С.28.

⁵⁹ *Дубровский С.М.* Столыпинская земельная реформа. – Москва, 1963; *Его же.* Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. – Москва, 1975 та ін.

⁶⁰ *Симонова М.С.* Мобилизация крестьянской надельной земли в период столыпинской аграрной реформы // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Сборник V: К семидесятилетию доктора исторических наук В.К.Яцунского. – Москва, 1962. – С.398–458.

- ⁶¹ *Першин П.М.* Нариси аграрної революції в Росії. – К., 1959; *Его же.* Аграрная революция в России: Историко-экономическое исследование: В 2 кн. – Кн.1: От реформы к революции. – Москва, 1966.
- ⁶² *Першин П.Н.* Аграрная революция в России. – Кн.1. – С.82.
- ⁶³ *Трапезников С.П.* Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: В 2 т. – Изд. 2-е, доп. – Т.1: Ленинские аграрные программы в трёх русских революциях. – Москва, 1976. – С.32.
- ⁶⁴ Там же. – С.34.
- ⁶⁵ *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К., 1972. – С.48–49.
- ⁶⁶ *Теличук П.П.* Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973.
- ⁶⁷ Там само. – С.46–47.
- ⁶⁸ Там само. – С.50–51.
- ⁶⁹ Там само. – С.59.
- ⁷⁰ *Лях Р.Д.* Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.). – К.; Донецьк, 1975.
- ⁷¹ *Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г.* Класова боротьба в українському селі: 1907–1914. – К., 1976.
- ⁷² *Історія селянства Української РСР: У 2 т. – Т.1.* – К., 1967; *Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т.3, 4.* – К., 1978.
- ⁷³ *Ковальченко І.Д., Милов Л.В.* О принципах исследования процесса формирования всероссийского аграрного рынка (XVIII–XX вв.) // *История СССР.* – 1969. – №1. – С.27–57; *Ковальченко І.Д.* В.И.Ленин о характере аграрного строя капиталистической России // *Вопросы истории.* – 1970. – №3. – С.30–51.
- ⁷⁴ *Ковальченко І.Д.* Аграрный рынок и характер аграрного строя Европейской России в конце XIX – начале XX // *История СССР.* – 1973. – №2. – С.42.
- ⁷⁵ Там же. – С.43.
- ⁷⁶ Там же.
- ⁷⁷ Там же. – С.44.
- ⁷⁸ Там же. – С.46.
- ⁷⁹ Там же.
- ⁸⁰ *Ковальченко І.Д., Милов Л.В.* Всероссийский аграрный рынок XVIII – начало XX века: Опыт количественного анализа. – Москва, 1974.
- ⁸¹ Там же. – С.254.
- ⁸² Там же. – С.255–282.
- ⁸³ *Анфимов А.М.* Российская деревня в годы первой мировой войны (1914–февраль 1917 г.). – Москва, 1962. – С.32–40.
- ⁸⁴ Там же. – С.36.
- ⁸⁵ *Анфимов А.М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). – Москва, 1969. – С.26–31; *Его же.* Крестьянское хозяйство Европейской России: 1881–1904. – Москва, 1980. – С.57–92; *Его же.* Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России: 1881–1904. – Москва, 1984 та ін.
- ⁸⁶ *Анфимов А.М., Макаров И.Ф.* Новые данные о землевладении Европейской России // *История СССР.* – 1974. – №1. – С.82–97.
- ⁸⁷ *Динамика землевладения в России: 1906–1914 гг.* / Сост. А.М.Анфимов, И.Ф.Макаров. – Москва, 1988.
- ⁸⁸ *Авраменко А.М.* Эволюция земельной собственности на Левобережной Украине (конец XIX – начало XX века): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 1986.
- ⁸⁹ Аграрный рынок в его историческом развитии: XXIII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории: Тезисы докладов и сообщений. – Свердловск, 24–26 сентября 1991 г. / Л.В.Милов (отв. ред.), В.П.Данилов и др.: В 2 т. – Москва, 1991.
- ⁹⁰ *Данилов В.П.* О характере аграрной эволюции России после 1861 года // *Крестьянское хозяйство: история и современность: Материалы к Всероссийской научной конференции: В 2 ч. – Ч.1.* – Вологда, 1992. – С.53–64; *Щагин Э.М.* Первая российская революция и столыпинская реформа и их воздействие на крестьянское хозяйство // Там же. – С.65–68; *Кабанов В.В.* Без альтернатив (Пути и бездорожье аграрного развития России: век XX – до коллективизации) // Там же. – С.85–102.

- ⁹¹ Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – Москва, 1991.
- ⁹² Шмелёв Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке. – Москва, 2000.
- ⁹³ Дьякин В. Сорок потерянных лет // Знание – сила. – 1991. – №2. – С.2–7.
- ⁹⁴ Белоусов Р. Две крестьянские реформы: 1861 и 1907 годы // Экономист. – 1992. – №12. – С.73–80.
- ⁹⁵ Захарова Л. Крестьянская реформа 1861 г. в исторической перспективе (к проблеме: Россия и Запад – выбор пути развития) // Україна і Росія у панорамі століть. – Чернівці, 1998. – С.179–186.
- ⁹⁶ Востокова Н.П. О характере источников по истории реформы 1866 г. в государственной деревне и приёмы их разыскания // Исследования по источниковедению истории России дооктябрьского периода. – Москва, 1999. – С.145–172.
- ⁹⁷ Россия на рубеже XIX–XX веков: Материалы научных чтений памяти профессора В.И.Бовыкина. – Москва, 1999; Проблемы источниковедения и историографии: Материалы II научных чтений памяти академика И.Д.Ковальченко. – Москва, 2000; Россия сельская: XIX – начало XX века. – Москва, 2004.
- ⁹⁸ Воронкова С.В. Школа Валерия Ивановича Бовыкина (К вопросу о традициях и новаторстве в развитии советской исторической науки) // Россия на рубеже XIX–XX веков. – С.31–49; Ланской Г.Н. Проблема модернизации аграрного сектора России второй половины XIX – начала XX вв. в зарубежной историографии и трудах академика И.Д.Ковальченко 1970–1980-х гг. // Проблемы источниковедения и историографии. – С.182–191; Карелин А.П., Слепнёв И.Н. Памяти Андрея Матвеевича Анфимова // Россия сельская: XIX – начало XX века. – С.5–12.
- ⁹⁹ Гарскова И.М., Давыдов М.А. Структура хлебного рынка России в конце XIX – начале XX вв. // Россия на рубеже XIX–XX веков. – С.198–222; Тюкавкин В.Г. Продолжение споров по аграрной истории начала XX в. // Проблемы источниковедения и историографии. – С.108–124; Проскуракова Н.А. Земельный кредит и помещичье землевладение и хозяйство в начале XX века // Там же. – С.201–221; Шикло А.Е. Современные проблемы изучения истории исторической науки // Там же. – С.285–296; Савельев П.Н. Пути аграрного развития России в дискуссиях российских историков // Россия сельская: XIX – начало XX века. – С.25–53; Авраменко А.М. Аренда на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX в. // Там же. – С.163–189; Кабаков В.В. А был ли крах столыпинской аграрной реформы? // Там же. – С.309–330.
- ¹⁰⁰ Милов Л.В. О некоторых методологических аспектах изучения аграрного рынка второй половины XVIII – первой трети XIX вв. // Проблемы источниковедения и историографии. – С.30–43; Тоштендаль Р. Конструктивизм и репрезентативизм в истории // Там же. – С.63–74; Селунская Н.Б. К проблеме объяснения в истории // Там же. – С.44–62.
- ¹⁰¹ Соколов А.К. Социальная история: проблемы методологии и источниковедения // Проблемы источниковедения и историографии. – С.89.
- ¹⁰² Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX в. – Москва, 2004.
- ¹⁰³ Анфимов А.М. Новые собственники // Крестьяноведение. Теория. История. Современность: Ежегодник. – Москва, 1996. – С.60–65; Его же. Неоконченные споры // Вопросы истории. – 1997. – №5. – С.49–72; №6. – С.41–67; №7. – С.81–99; №9. – С.82–113; Его же. Столыпин и российское крестьянство. – Москва, 2002.
- ¹⁰⁴ Шацлло М.К. Социальный состав буржуазии в России в конце XIX века. – Москва, 2004.
- ¹⁰⁵ Кабанов В.В. Крестьянская община и кооперация в России XX века. – Москва, 1997.
- ¹⁰⁶ Вронский О.Г. Государственная власть в России и крестьянская община в годы великих потрясений (1905–1917). – Москва, 2000.
- ¹⁰⁷ Тюкавкин В.Г. Великоорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. – Москва, 2001.
- ¹⁰⁸ Берлихин В.Г. Реформирование земельных отношений в России в XIX–XX вв. – Москва, 2000.
- ¹⁰⁹ Поршнева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны. – Москва, 2004.

- ¹¹⁰ Первая революция в России: взгляд через столетие. – Москва, 2005.
- ¹¹¹ *Реснит О.П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. – 1999. – №3. – С.9–22; *Його ж.* Деякі проблеми історії України XIX – початку XX століття: Стан і перспективи наукової розробки // Укр. іст. журн. – 2000. – №2. – С.3–24; *Його ж.* Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX – початку XX століття (стан наукової розробки) // Український селянин. – Вип.2. – Черкаси, 2001. – С.6–11; *Його ж.* Україна в імперську добу: XIX – початок XX ст. – К., 2003. – С.3–41.
- ¹¹² Український селянин: Зб. наук. праць. – Вип.1–10. – Черкаси, 2000–2006.
- ¹¹³ *Хмель І.В.* Аграрные преобразования на Украине 1917–1920 гг. – К., 1990.
- ¹¹⁴ *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995.
- ¹¹⁵ *Вовца Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914: поляки в соціально-етнічних конфліктах. – К., 1998.
- ¹¹⁶ *Лазанська Т.* Історія підприємства в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики). – К., 1999.
- ¹¹⁷ *Кулінич І.М., Кравець Н.В.* Нариси з історії німецьких колоністів на Україні. – К., 1995.
- ¹¹⁸ *Присяжнюк Ю.П.* Соціальне становище українського селянства Лівобережної України в 60–90-х рр. XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1997.
- ¹¹⁹ *Солошенко О.М.* Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в II половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1997.
- ¹²⁰ *Бойко В.М.* Реформи державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001.
- ¹²¹ *Нікітін Ю.О.* Зміни у становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської та міської реформи 60–70-х рр. XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004.
- ¹²² *Терещенко В.Д.* Роль іпотечних банків у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906–1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Тернопіль, 2006.
- ¹²³ *Якименко М.А.* Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) // Укр. іст. журн. – №1. – С.3–14; *Сердюк Н.* З історії економічного розвитку України в роки імперіалістичної війни // Історія в школі. – 1998. – №5–6. – С.24–27; *Власюк І.* Торгівля і транспорт на Правобережній Україні в період столипінської аграрної реформи // Київська старовина. – 1999. – №5. – С.164–169; *Ігнатова А.* Ринкові відносини в Україні в період столипінської реформи на початку XX ст. // Історія України. – 2000. – №34 (вересень). – С.6; *Шевченко В.М.* Мобілізація колективної земельної власності на Півдні України у 1905–1914 рр. // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали IV наукових читань, присвячених пам'яті Д.П.Пойди. – Дніпропетровськ, 2002. – С.119–126; *Його ж.* Загальна характеристика мобілізації приватної земельної власності на півдні України (1906–1914 рр.) // Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія. – Вип.10. – 2002. – С.60–65; *Його ж.* Земля та її господарі: загадки історії (До питання про мобілізацію земельної власності в Україні у 1861–1917 роках) // Література та культура Полісся. – Вип.20. – Ніжин, 2002. – С.128–135; *Його ж.* Рух земельної власності на Чернігівщині у другій половині 70-х – на початку 80-х років XIX ст. (за нотаріальними даними Ніжинського окружного суду) // Література та культура Полісся. – Вип.29. – Ніжин, 2005. – С.94–102.
- ¹²⁴ Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: Навч. посібник для вузів / В.Д.Лановик та ін. – К., 1994; *Панченко П.П., Славов В.П., Марчук В.А.* Аграрна історія України: Навч. посібник. – К., 1996; *Борисенко В.Й.* Курс української історії: з найдавніших часів до XX ст. / Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 1996; *Панченко П.П., Марчук В.А.* Аграрна історія України: Підр. – 2-е видання, випр. і доп. – К., 2000; *Третяк А.М.* Історія земельних відносин і землеустрою в Україні: Навч. посібник. – К., 2002 та ін.
- ¹²⁵ *Підкова І.З., Шуст Р.М.* Довідник з історії України: У 3 т. – Т.1: А–Й. – К., 1993; Т.2: К–П. – К., 1995; Т.3: Р–Я. – К., 1999; Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Гол. ред. проф. В.Кубійович / Перевидання в Україні. – Т.1–11 (Репринтне відтворення видання 1955–1984 рр.). – Л., 1993–2002; Енциклопедія українознавства: За-

гальна частина / Перевидання в Україні (Репринтне відтворення видання 1949 р.). – Т.1–3. – К., 1994–1995; *Котляр М., Кульчицький С.* Довідник з історії України: А–Я / За заг. ред. І.Підкови і Р.Шуста. – К., 2001 та ін.

¹²⁶ *Ковальченко И.Д., Моисеенко Т.Л., Селунская Н.В.* Социально-экономический строй крестьянского хозяйства Европейской России в эпоху капитализма: источники и методы исследования. – Москва, 1988. – С.57.

The article makes an attempt to analyze current state of Russian and Ukrainian scholars' research of evolution of agrarian affairs in Ukraine of the second half XIX – the beginning XX centuries.



ДИСКУСІЇ

В.А.Кутайсов (Сімферополь), С.Б.Ланцов (Сімферополь)

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ХЕРСОНЕСУ ТАВРІЙСЬКОГО (З ПРИВОДУ ОДНІЄЇ РЕЦЕНЗІЇ)

Серед наукових праць, присвячених узагальнюючому дослідженню низки проблем і окремих питань історії й культури однієї з античних держав у Північному Причорномор'ї, особливу увагу в наш час звертають два томи нарисів про Херсонес Таврійський VI ст. до н. е. – VI ст н. е.¹, які були видані у 2004 та 2005 рр., що, безумовно, заслуговує найвищої оцінки. У вступі до останнього з томів, який і буде розглянуто в цій статті, його авторами (В.М.Зубар, А.В.Буйських, Е.А.Кравченко, М.В.Русяєва) представлено короткий історіографічний огляд відповідно до тематики кожного нарису, у результаті чого правомірно зроблено головний висновок про відсутність комплексного узагальнюючого дослідження цієї держави не тільки в Україні, а й за рубежем. Внаслідок цього основне завдання авторів колективної наукової праці полягало у першому в антикознавстві узагальненні величезної кількості всіх археологічних та історичних розробок. У результаті бібліографія, починаючи з П.С.Палласа (1881) і кінчаючи численними працями сучасних дослідників, перевищує за обсягом окремі з нарисів (с. 554–621) та становить найкращий і найповніший посібник для всіх, хто буде займатися питаннями історії й культури Херсонеса VI – I ст. до н. е.

Крім того, у кінці вступу зазначено: «Авторы изложили свои взгляды на рассматриваемые проблемы и будут благодарны всем, кто примет участие в их обсуждении, что позволит уточнить выводы и наблюдения, представленные на страницах книги. Конструктивная критика, среди прочего, будет способствовать дальнейшему углубленному изучению истории и культуры Херсонеса Таврического – уникального памятника античной цивилизации на юге современной Украины»².

Дійсно, фахова рецензія, в якій, згідно з правилами її написання, даються не тільки загальна характеристика з оцінкою у даному разі великої наукової праці колективу авторів, а й критичні зауваження, а також побажання і пропозиції, завжди корисна, особливо для тих, хто тільки почав розробку окремих проблем. У зв'язку з цим звертає увагу рецензія М.В.Скржинської, з якої не можна повною мірою зрозуміти не тільки змісту цієї праці, а й які найбільш важливі проблеми досліджувались її авторами та які нові ідеї й гіпотези висловлені з метою їх подальшого вивчення³. Лише загальними короткими фразами відмічено про видання книги і те, що написано кожним з авторів, що не дає більш-менш чіткого уявлення про вперше опубліковану в Україні у такому великому обсязі та в такому багатоаспектному вивченні загалом дуже важливу й багато у чому цікаву наукову працю.

На думку рецензента, вона, як і попередній том, виданий у 2004 р., всього-на-всього «містить всебічне дослідження більшості відомих нині джерельних свідчень про еллінську колонію, що, за словами Плінія Старшого, вирізнялась «особливим блиском серед інших міст усієї цієї області внаслідок збереження там грецьких звичаїв»⁴.

Така коротка характеристика одразу викликає ряд заперечень в інших антикознавців. По-перше, це не джерелознавче, а перше узагальнююче дослідження історії та культури Херсонеської держави на основі переважно систематизації й критичного осмислення на сучасному науковому рівні величезної кількості всіх історичних розробок із залученням і новим підходом до інтерпретації археологічних, епіграфічних та нумізматичних джерел. По-друге, Херсонес – не еллінська колонія, а автономний, незалежний від своїх метрополій (Гераклеї Понтійської й Делоса) античний поліс-держава. Дефініція «колонія» застосовується тільки для періоду колонізації та заснування перших апоїкій. По-третє, Пліній Старший називає Херсонес (Херронес) містом, а не колонією (Plin. NH. IV, 85).

М.В.Скржинська цитує якраз цього римського автора (без будь-якого посилання), і лише вчені можуть здогадатися, що нею приведено власний його переклад⁵. У цьому одразу можна бачити й прихований докір, оскільки в книзі наведено останній з видання В.В.Латишева. Рецензент вважає свій переклад окремих уривків «Природної історії» Плінія Старшого більш довершеним, ніж В.В.Латишева та І.П.Цветкова, хоч і не вказує відносно приведеної нею цитати розходжень⁶. Проте у кінці її рецензії все-таки зазначається про неї, але без роз'яснення про дві помилки в цій короткій цитаті.

Порівняно з вищенаведеним формулюванням стосовно того, що являє собою загалом ця праця, рецензент передусім досить детально зупинилася на розгляді ілюстративного матеріалу, правильно відмітивши його «чудовий підбір», але вказавши чомусь, що належна якість репродукцій не так вже й важлива для цієї книги, оскільки ілюстрації мають не тільки художнє значення, «вони коментують текст, дозволяють краще зрозуміти його, а у ряді випадків навіть критично оцінити текст видання». Але ж якраз чітке відтворення ілюстрацій найбільшою мірою сприяє такому вивченню. Інша справа, що автори не несуть відповідальності за поліграфічні можливості видавництва та навіть за такої якості друку тільки вдячні йому за видання їх книги.

Далі надзвичайно стисло зазначено, що написано кожним із дослідників, однак лише в одиничних випадках дається назва розділів, хоча жоден із них належно не проаналізовано. Так, відносно розділів В.М.Зубаря, що за обсягом займають дві третини всієї книги, спочатку сказано, що у них розглянуто політичну і воєнну історію, економіку, державний устрій і релігію Херсонеса й що «всі тексти спираються здебільшого на результати археологічних досліджень, а також на вивчення свідчень херсонеських написів та нечисленних згадок про нього у творах античних письменників»⁷. Цим самим М.В.Скржинська намагається підтвердити раніше висловлену нею думку про «джерельні свідчення», хоча навіть простий перелік назв розділів дав би більше уявлення про зміст і основні напрямки дослідження, проведеного за розробленою автором історичною періодизацією. Немає й натяку на те, що саме В.М.Зубар уперше дав узагальнююче всебічне дослідження історії та економіки Херсонеса у взаємозв'язку з населенням Таврії, як ніхто з інших авторів до нього, продемонстрував виняткове знання величезної кількості наукових праць, які стосуються не тільки різноманітних джерел, а і найважливіших проблем історичного, політичного й особливо економічного розвитку Херсонеської держави за визначеними періодами, соціальної та етнічної структури населення, найскладніших відносин його з варварським етносом, релігійного світогляду і т.д. Ним запропоновано ряд нових ідей та гіпотез, які, безсумнівно, будуть сприяти їх подальшим розробкам. Із ними можна погоджуватися або ж дискутувати, наводячи більш аргументовані або нові дані, але вони вже ввійшли у науковий обіг і являють собою нині погляди кращого знавця Херсонеса Таврійського, які навряд чи можна обійти мовчанням.

Після формального переліку написаного, де вказано й прізвища дослідників, надалі в тексті рецензії жодного з них конкретно не названо. Всі вони фігурують тільки як анонімні «автори» або «автор». Внаслідок такого зневажливого ставлення до них рецензія набуває якоїсь знеособленої форми, незважаючи на те, що праця, котра нею розглядається, не просто монографія одного науковця, хоча і в такому разі неприпустиме постійне вживання слова «автор». Надто дивне воно для колективної праці, де вказане авторство не тільки кожного розділу, а і те, що написано тим або іншим дослідником у вступі й висновках. Адже «Український історичний журнал», в якому опубліковано рецензію, призначено не для авторів цієї праці та тих, хто уважно прочитав книгу і добре знає, хто про що писав, а й для багатьох українських та зарубіжних учених і викладачів вузів, а також тих читачів, хто цікавиться історією України. В даному аспекті звертають особливу увагу чудово написані наукові рецензії, які опубліковані у тому ж номері журналу, та

їх різюча відмінність від рецензії М.В.Скржинської. Це також одна з причин наших намірів відгукнутися на останню.

Далі нею зазначається, що автори не тільки викладають свої погляди на те або інше питання, а й переконливо критикують позиції інших учених. Проте для підтвердження цього вірного спостереження наведені невдалі приклади. При цьому, оскільки в попередньому реченні мовиться про всіх авторів, то слід би було назвати саме того дослідника, якого вони конкретно стосуються. Так, із приводу питання про походження і характер культу Діви (sic!) М.В.Скржинська вважає, що неназваний нею В.М.Зубар аргументовано доводить, що вона була іпостасю грецької Артеміді. Однак стосовно цього питання він цілком підтримує точки зору попередніх дослідників культу верховної богині Херсонеса – Партенос – та не претендує на першість у вивченні цього питання, піддавши обґрунтованій критиці відроджену М.Є.Бондаренко концепцію про її таврське походження⁸.

Звертає особливу увагу й те, що М.В.Скржинська іменує богиню не її грецьким ім'ям Партенос, а Дівою, тобто у перекладі на українську мову, і точно так само, як в основному іменували її та іменують прихильники таврського походження останньої, тому що справжнє ім'я цієї богині так і залишилося невідомим. В.М.Зубар резонно називає верховну покровительку й сакральну захисницю Херсонеса лише її грецьким ім'ям «Партенос». Тому сучасний читач журналу, який не читав раніше про цей культ, може бути спантеличений ім'ям верховної богині «Діва», яка у наш час найчастіше згадується в молитвах християн у поєднанні з Дівою Марією – матір'ю Ісуса Христа.

Детальні та необґрунтовані зауваження висловлені знову ж таки анонімному В.М.Зубарю щодо нової дати заснування Херсонеса, безіменних опонентів і скептиків, погляди яких нібито докладно не розглянуті в його розділі. Наведено тут лише приклад про карбування власних монет, як однієї з найважливіших ознак, за думкою рецензента, самостійного поліса-держави. Але в сучасних дослідженнях багатьох типів полісів воно не вважається обов'язковим структуроутворюючим елементом, особливо на початкових етапах їх розвитку. Після цього зауваження Скржинської виникає закономірне запитання, яку ж дату заснування Херсонеса вона вважає більш доведеною та вірною, котрим джерелам – історичним або археологічним – віддає перевагу й на що слід би було звернути більше уваги при вивченні цього загалом досить цікавого та досі ще дискусійного питання, хоча історики античних держав не тільки підтримують дату (528/527 р. до н.е.), запропоновану Ю.Г.Виноградовим і М.І.Золотарьовим, а й висувають дещо раніше – 546 р. до н.е.⁹

Лише «одною вагомою фразою»: «Розділ про містобудівництво відтворює обличчя єдиного у Північному Причорномор'ї античного міста із задалегідь задуманим регулярним плануванням, яке здійснив архітектор, котрий належав до знаменитої школи Гіпподама Мілетського», охарактеризувала М.В.Скржинська розділ «Містобудування та архітектуру» А.В.Буйських. Не зрозуміло, з одного боку, як розділ може відтворити вигляд міста, а з іншого, – чому ні слова не сказано про архітектуру, винесену навіть у його назву. Адже А.В.Буйських «на основі аналізу міського планування й архітектурно-будівельної діяльності уперше у вітчизняній історіографії зроблена спроба відтворення містобудівного плану Херсонеса і його складових, а також архітектурного вигляду сусіднього некрополя в період від рубежу V–IV до I ст. до н. е.»¹⁰. Це дозволило науковцю переконливо у хронологічній послідовності розглянути питання містобудування, оборонні та громадські споруди, зокрема храми з графічною реконструкцією, в тому числі й самого дослідника, а також театр, житлові будинки, пам'ятники похоронної архітектури, серед яких особливої уваги заслуговує оригінальна авторська реконструкція периболо на одній із ділянок херсонеського некрополя. Містобудівному ансамблю Херсонеса, дійсно, немає аналогів у межах Причорномор'я, що підтверджується одним із головних висновків А.В.Буйських про наявність тут місцевої архітектурної школи.

Одразу ж після вищенаведеної фрази про вигляд Херсонеса М.В.Скржинська знову звертається до розділу В.М.Зубаря «Релігійний світогляд» і повторює назву розділу М.В.Русяєвої (без вказівки прізвищ), об'єднавши їх виразом «духовне та культурне життя херсонеситів». Перший із них (до речі, найбільший за обсягом), на думку рецензента, «вирізняється цілком обґрунтованим поглядом на релігію жителів держави як одну з модифікацій відповідних уявлень еллінів, що не відчули в Херсонесі скільки-небудь помітного впливу варварів».

Для цієї не зовсім зрозумілої читачеві «модифікації» рецензент стисло відмітила згадане нею вище питання про походження верховної богині, інтерпретацію антропоморфних надгробків і скорчених поховань, не звернувши ніякої уваги на розглянуті В.М.Зубарем уперше у такому комплексному дослідженні чимало інших питань релігійного світогляду населення Херсонеса із залученням аналогій із різних регіонів Середземномор'я й Причорномор'я. Це не тільки докладна характеристика численних культів божеств і обожнюваних героїв, а й організація та особливості їх відправлення. Особливої уваги заслуговують вивчені автором магічні уявлення, а також похоронний культ і ритуал поховання, що загалом дало можливість з'ясувати основні риси й особливості духовного життя херсонеситів в основному протягом класичного та елліністичного часу¹¹.

Далі порівняно більше уваги звернено на короткий за обсягом розділ М.В.Русяєвої, правда, без будь-якого викладу його змісту. Всупереч тому, що раніше М.В.Скржинська двічі повторила назву розділу, вона зовсім ігнорує той факт, що у ньому розглядаються основні аспекти культурного розвитку і пам'ятки тільки образотворчого мистецтва Херсонеса, приписуючи його автору «розділ про мистецтво». Навіть кожному освіченому читачеві зрозуміло, що в такому обширному розумінні рецензентом написаного М.В.Русяєвою криється явно упереджене ставлення. Вона не захотіла звернути увагу, як, проте, й відносно попередніх розділів, що автором «уперше представлена лише коротка характеристика культури херсонеситів та проаналізовані головні пам'ятки образотворчого мистецтва»¹², що, звісно, можна пояснити заздалегідь визначеним для неї обсягом, як це традиційно практикується при колективному написанні наукових праць. У всякому разі ясно, що з цієї причини численні твори декоративно-прикладного мистецтва (коропластика, тореvetica, гліптика, художня кераміка і скло, монетні зображення) нею взагалі не розглядалися, бо вони потребували значного обсягу й, крім того, в інших аспектах знайшли відображення у розділах В.М.Зубаря.

Перелік наведених рецензентом зображень на ювелірних виробках, як відомо, не відноситься до пам'яток образотворчого мистецтва, котрим був присвячений розділ М.В.Русяєвої. У ньому вперше з мистецтвознавчих позицій, що варто було б відмітити, проаналізовані мозаїка, монументальна бронзова і кращі зразки імпортової мармурової скульптури різних видів, розписних надгробних стел, місцевої кам'яної й теракотової скульптури. Загалом це дає можливість погодитися з висновками автора про те, що, незважаючи на порівняно невелику кількість пам'яток та їх погану збереженість, вони свідчать про своєрідний культурний розвиток Херсонеса, його духовні відносини з провідними центрами античного світу, про місцеві школи кам'яної й теракотової скульптури, монументального надгробного живопису, чимало напрямків яких не мають аналогів в інших античних містах.

Однак замість належної оцінки як цього розділу, так і попередніх бачимо якісь необґрунтовані зауваження. Значні труднощі в ясному розумінні того, кого з авторів далі критикує М.В.Скржинська, виникають особливо при читанні останньої сторінки рецензії¹³. Для того, хто не є автором цієї праці, в кожному разі необхідно не тільки з'ясувати автора, кого конкретно стосується те або інше міркування, а й уважно читати розділи для перевірки поглядів рецензента. В даному аспекті ми вирішили згрупувати ці незначні, на наш погляд, зауваження, яким надається занадто багато уваги, для скорочення нашої своєрідної відповіді на них.

Отже, у рецензії зазначено, що всі розділи книги наповнені великою кількістю посилань на наукову літературу, що загалом заслуговує позитивної оцінки. Проте автори не уникли не кращого, поширеного зараз принципу посилатися переважно на найновіші праці, хоча в багатьох випадках це некоректно. Для прикладу М.В.Скржинська вказує, що при згадці про твір Деметрія з Каллатіса як джерела опису Північного Причорномор'я у Псевдо-Скімна необхідно посилатися на дослідження М.І.Ростовцева, а не на Г.С.Русяєву, котра просто повторила висновок видатного вченого. Перші ускладнення були викликані тим, що в історіографії невідомі будь-які праці Русяєвої з такими ініціалами, у тому числі українською мовою.

Як вдалося з'ясувати шляхом спеціального пошуку, цим «порушником» виявився В.М.Зубар¹⁴, який, дійсно, послався на книгу А.Русяєвої та М.Русяєвої про верховну богиню античної Тавріки¹⁵, де відсутнє будь-яке посилання на античного автора. Однак при з'ясуванні, хто ж раніше за всіх із сучасних дослідників написав про Деметрія з Каллатіса (в інших варіантах Каллатійського або Каллатійця), виявилось, що сам Псевдо-

Скімн (117, 718–720) назвав його серед авторів, творами яких він користувався для написання «Періегеси». Крім того, можна відмітити, що значно раніше М.І.Ростовцева і пізніше його про Деметрія Каллатійця писали інші вчені, серед яких є й такі, що не згадували російського вченого або взагалі ні на які праці не посилалися¹⁶. Тому, певно, деякі сучасні дослідники визнають згадки Псевдо-Скімна за аксіому та не посилаються на жодну з праць. У такому разі викликає здивування, чому Скржинська, котра, точно не знаючи, якими свідченнями користувалась А.С.Русяєва, приписує їй без пояснень, нібито вона просто повторила висновок М.І.Ростовцева. Певна річ, що цим самим ми не виправдуємо В.М.Зубаря, хоча не виключено, що при тій колосальній кількості використаної ним літератури він просто машинально поставив посилання на згадану книгу, що побічно підтверджується його розміщенням у середині речення і попередніми посиланнями на неї.

Друге зауваження у цьому ж абзаці, як з'ясувалося, стосується іншого автора – М.В.Русяєвої, яка написала для цієї праці, окрім згаданого вище образотворчого мистецтва, перший в історіографії нарис про культуру, в якому на основі різних джерел дуже коротко змогла розглянути міфологічну творчість, календар, різні свята, у тому числі й спортивні, освіту, відомих представників культурної еліти, театр, знання херсонеситами літературних творів тощо. Це рецензент чомусь замовчує, але, як відмічено раніше стосовно пам'яток образотворчого мистецтва, не вникаючи або не бажаючи зрозуміти суть викладеного і наведені різні посилання, у тому числі й на спеціальне наукове дослідження, знову зауважує, на кого варто посылатися¹⁷.

Надалі, через два абзаци, про які буде сказано нижче, ми читаємо в цій рецензії наступне: «Коли автори виходять за межі історії, власне, Таврики, відчувається їхня недостатня освіченість у галузі давньої культури. Наприклад, до жодного періоду античної історії не можна застосувати твердження, ніби пергамен був дешевшим від папірусу». Наші пошуки слова «пергамент» знову ж таки привели до розділу М.В.Русяєвої, де є лише одна його згадка у короткому реченні: «Применялись ли для обучения в школе папирус, а позже и более дешёвый пергамент, неизвестно»¹⁸.

Однак із твердженням рецензента, що у всі періоди античної історії папірус був дешевшим за пергамент, можна посперечатися. По-перше, він був значно дешевшим в Єгипті, який був єдиним експортером папірусу. Ціни на нього були завжди дуже високі у Греції, а тим більше в античних містах Причорномор'я. Загальновідомо, що у II ст. до н. е. відбулися значні зміни в усьому античному світі: римська експансія Македонії, Еллади, царства Селевкідів, різні війни у Малій Азії, глибока криза царства Птолемеїв в Єгипті, внаслідок чого багато вчених та письменників переселилися з Александрії єгипетської здебільшого у Пергам, де якраз і почалося в той час виробництво пергаменту та його експорт. Саме останнє місто, торговельні зв'язки з яким підтримували всі північно-понтійські античні центри, особливо у II ст. до н. е., під протегуванням і за підтримкою Риму досягло найвищого економічного й культурного розквіту. Так що точно невідомо, що в такий важкий період було дешевше: далекий єгипетський папірус або значно більш близький пергамський пергамент різних сортів.

Згадана рецензентом, для прикладу, бібліотека I ст. н. е. з багатого будинку у Помпеях не коректна. Треба знати, що в той час Єгипет уже був під владою Риму та, природно, що звідти вивозився дешевий папірус. Інша справа, що автору, який лише згадав пергамент, можна було б порадити звернути увагу на соціально-економічну кризу у Херсонесі в зв'язку з набігами варварів, що детально було розглянуто В.М.Зубарем у цій же праці, коли діти малозаможних і збіднілих громадян навряд чи мали можливість діставати освіту, що могло стати причиною значного зменшення графіті на черепках, а не повою тут у II ст. до н. е. дешевого папірусу.

Наступне зауваження також, здається, відноситься до розділу М.В.Русяєвої. Однак, на наш погляд, рецензент знову ж таки не уважно прочитала текст цього автора, вказуючи, що нею не наведено жодного факту про мову херсонеситів¹⁹. Намагаючись показати власні знання, М.В.Скржинська пропонує залучити для вивчення останньої знамениту херсонеську «Присягу», в основі якої «вже існують риси загальногрецького койне, що й відбилося в огласовці закінчень деяких іменників, так що вже у III ст. до н. е. херсонесити розмовляли вже на чисто дорійському діалекті». В результаті всього сказаного неясно, яким же чином на основі «Присяги» з помітними рисами койне зроблено висновок про чисто дорійський діалект, на котрому розмовляли херсонесити вже в III ст. до н. е.

Навряд чи припустимо використання офіційного літературного тексту цієї відомої пам'ятки, котру називають перлиною понтійської епіграфіки, як і решти державних документів, для характеристики розмовної мови населення Херсонеса, тим більше про наявність тут чисто дорійського діалекту у той час.

В двох попередніх абзацах, сумарно зазначивши, що посилання на античних письменників дослідниками часто запозичено з якихось не завжди компетентних сучасних праць, М.В.Скржинська пише про те, що це чітко видно з того, що «автор (?) не спромігся зазирнути навіть до російського перекладу, не кажучи вже про його оригінальний текст. Але ж використання перекладів у науковому виданні взагалі неприпустиме (sic!)». Однак, де ж воно «припустимо», пояснення не дається. На наш погляд, ця фраза – нонсенс для історичної науки.

Потім чимало місця займає розбір лише одного посилання, що вперше в рецензії «удостоїлося» вказівки на сторінку, що відразу сприяло встановленню автора розділу «Природне середовище та населення Західного Криму до заснування античних центрів», написаного Е.А.Кравченко, зміст якого для читачів журналу також залишився невідомим. Проте можна було б сказати про те, що у рецензованій праці вперше дається всебічна характеристика регіону доколонізаційного періоду, який докорінно відрізнявся від інших областей, заселених еллінами²⁰. В порівняно досить докладних, різних і суперечливих міркуваннях самого рецензента із зауваженнями про уявлення Гекатея Мілетського й роз'ясненнями про скіфський лук М.В.Скржинська висловлює навіть підозру, що автор могла взяти посилання на його свідчення про Керкінітиду та Кримський півострів із видання «Fragmenta historicum graecorum».

Але, як не дивно, рецензент демонструє тут своє незнання російських перекладів творів античних авторів. Адже навіть те, в якому порядку поставлені посилання Е.А.Кравченко, довільна, хоча тільки частково помилкова інтерпретація фрагментів, що збереглися, дійсно, неправильно написання імені Гекатея у латинізованій формі (якщо тільки це не випадкова описка!) переконливо свідчать про те, що автор використала «Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе» В.В.Латишева, на які здебільшого посилаються, оскільки у цьому виданні паралельно даються тексти в оригіналі й їх переклади. Саме з першої сторінки цього видання та у тій же послідовності були взяті автором всі зазначені в розділі посилання.

Виходячи зі сказаного, рецензенту навряд чи варто було так чимало уваги приділяти цьому питанню і ще й підозрювати Е.А.Кравченко у тому, звідкіля вона запозичила посилання на давніх письменників. Адже опис Гекатеєм Понту Евксінського та Кримського півострова не зберігся в оригіналі. А Крим, як відмічено і рецензентом, був виступом, характерним саме для скіфського лука, й саме він є найважливішою складовою для таких уявлень контурів Чорного моря іншими античними авторами, в тому числі й Плінієм Старшим (Plin. NH, IV, 76, 86). Оскільки Е.А.Кравченко – не антикознавець і тільки розпочинає свій шлях у науці, як сказано на початку рецензії, ми не станемо їй так різко докоряти, всупереч рецензенту, й за дві відмічені помилки в складених нею списках літератури та скорочень. Наскільки нам стало відомо, вони відсутні у комп'ютерних текстах автора.

Таким чином, після аналізу такої суб'єктивної й зневажливої рецензії на велику і першу наукову працю колективу авторів про історію та культуру Херсонеса Таврійського VI – I ст. до н. е., створюється враження, що головною метою М.В.Скржинської був цілеспрямований пошук помилок, нехай навіть найдрібніших, оскільки більш серйозних їй так і не вдалося знайти. Однак при їх перевірці, як це видно з нашого тексту, автором рецензії у багатьох випадках допущені помилки й неточності, бажання приписати авторам те, чого, насправді, немає в їхніх розділах. Найчастіше рецензенти не звертають уваги на дрібні помилки, бо намагаються розкрити розробку основних проблем та оцінити новизну всієї праці, що не заважає, звісно, їм дискутувати з того чи іншого питання і вносити побажання для подальшого вивчення історії та культури цієї унікальної держави на українській землі за античної доби.

Слід також звернути увагу всіх, хто цікавиться давньою історією України не тільки античної доби, а й візантійської, що за два роки (2004–2005) вже видано 2 томи, присвячені історії та культурі античного Херсонеса – візантійського Херсона²¹. Зараз готується до друку четвертий том, у якому буде докладно розглянуто обставини походу давньоруського князя Володимира на Херсон – Корсунь й історію останніх віків цього най-

більшого економічного і культурного центру в Криму, звідкіля на Русь проникло християнство та де знову у його центрі височіє не так давно відновлений Володимирський собор. Про жодну з античних держав Півдня України поки що не написано подібної фундаментальної академічної праці.

¹ Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э. Очерки истории и культуры. – Х., 2004. – 726 с.; Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры. – К., 2005. – 622 с.

² Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. – С.28.

³ *Скржинська М.В.* [Рец.] Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры // Укр. іст. журн. – 2006. – №5. – С.232–234.

⁴ Там само. – С.232.

⁵ *Скржинская М.В.* Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. – К., 1977. – С.97.

⁶ Там же. – С.90–92.

⁷ *Скржинська М.В.* [Рец.] Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры. – С.233.

⁸ Див.: Херсонес Таврический... – С.24, 348–349.

⁹ Див.: *Суриков И.Е.* Черноморское эхо катастрофы в Сардах (Персидское завоевание державы Мермнадов и колониционная политика Гераклеи Понтийской) // Античная цивилизация и варвары. – Москва, 2006. – С.47–72.

¹⁰ Херсонес Таврический ... – С.307.

¹¹ Там же. – С.345–470.

¹² Там же. – С.471–520.

¹³ *Скржинська М.В.* [Рец.] Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры. – С.234.

¹⁴ Херсонес Таврический... – С.60.

¹⁵ *Русяева А.С., Русяева М.В.* Верховная богиня античной Таврики. – К., 1999. – С.70.

¹⁶ Пор., наприклад: *Schwartz E.* Demetrios // RE. – 1901. – Bd.IV, 2. – S.2807; *Ростовцев М.И.* Скифия и Боспор. – Ленинград, 1925. – С.26–27, 31–32; *Жебелев С.А.* Северное Причерноморье. – Москва; Ленинград, 1953. – С.78 (посилається на М.І.Ростовцева); *Яйленко В.П.* Ольвия и Боспор в античную эпоху // Эллинизм: экономика, политика, культура. – Москва, 1990. – С.275, прим.77 (немає посилань). Серед останніх праць див.: *Иванчик А.И.* Накануне колонизации. Северное Причерноморье и степные кочевники VIII–VII вв. до н. э. в античной литературной традиции: фольклор, литература и история. – Москва; Берлин, 2005. – С.155 (тут автор посилається на найраніші видання, а не на М.І.Ростовцева).

¹⁷ Пор.: *Скржинська М.В.* [Рец.] Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры. – С.234; Херсонес Таврический... – С.476–477.

¹⁸ Херсонес Таврический... – С.478.

¹⁹ Там же. – С.474–476, 485.

²⁰ Див.: Там же. – С.29–58.

²¹ *Сорочан С.Б.* Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.): Очерки истории и культуры. – Х., 2005. – Ч. 1, 2. – 1231 с. (додатки: «Антология письменных источников» з широким історичним коментарем. – С.1232–1638).



РЕЦЕНЗІЇ

Алексієвець Л.

Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.

Сучасна українська полоністика має надзвичайно сприятливі умови для розвитку. Вони визначаються насамперед нинішнім характером українсько-польських міждержавних відносин, а також традиціями попередніх століть, багатих на історичний матеріал. Постійне декларування європейського курсу України її політиками також орієнтує та коригує напрями дослідження вітчизняних істориків. Окрім так званого соціального замовлення, значну роль відіграють і специфічні потреби сучасної історіографії, які вимагають не лише інтегрування української історії в світовий контекст, а й створення власного цілісного погляду на хід розвитку цивілізації.

Праця тернопільської дослідниці Л.Алексієвець «Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926» є чудовою ілюстрацією до вищеназваних тенденцій. Більше того, вона є першим у вітчизняній історіографії комплексним вивченням особливостей відродження національної державності та формування суспільно-політичного устрою II Речіпосполитої. Новизна монографії визначається головним чином зміщенням об'єкту дослідження з традиційної для сучасної історіографії теми українсько-польських відносин зокрема на процес відновлення і розвитку Польщі в контексті геополітичних змін після Першої світової війни й розпаду європейських імперій. Звичайно, така постановка питання з методологічного погляду не є чимось винятковим, однак у реаліях нинішньої української історіографії доволі рідкісна. Серйозних синтетичних праць із минулого Польщі, написаних вітчизняними полоністами, обмаль. Годі зазначити і про концептуальне осмислення окремих вузлових періодів історії. Тому поява даної праці є вчасною. Вона подає цікавий та оригінальний погляд українського науковця на польську минувшину.

Саме в такому ключі дослідниця окреслює пізнавальну цінність власної монографії. Вона орієнтується на вітчизняного читача, необізнаного з усією мозаїкою поглядів на, здавалося б, відомі події, сильно заангажованого стереотипними підходами, а то й відвертими фальсифікаціями. Можливо, саме тому Л.Алексієвець свідомо відмовилася від докладного аналізу українсько-польських відносин описуваного періоду, аби уникнути надмірної емоційності, власної залежності від національних симпатій, і спробувала об'єктивно та неупереджено подивитися на історію Польщі. Такий підхід, окрім іншого, дозволив авторці серйозно ослабити низку вітчизняних «міфів» з претензіями на виключність, бо, як виявляється, не лише українці зазнавали національної дискримінації, а й поляки – від росіян та особливо німців. Трагізм Першої світової війни не оминув також їх, які, подібно до українців, воювали за чужі інтереси у складі військ імперій-антагоністів, а театр воєнних дій проходив безпосередньо на їхній території. Польський національний рух, подібно до вітчизняного, був роз'єднаним і, хоча в ньому існували самостійницькі сили, все ж на початковому етапі війни домінуючою в останньому була орієнтація на якусь одну з імперій. Умови становлення II Речіпосполитої були сприятливішими від українських обставин, однак далекими від ідеальних, а внутрішня нестабільність серед поляків також була серйозним викликом їхній державності.

Не менш цікавою праця може стати й для польського читача. Адже, як відомо, погляд з боку має свої переваги – він фокусується не так на деталях, як на загальних рисах, тенденціях, котрі визначали характер того чи іншого періоду. Критичний підхід до польської історіографії, а також, що особливо важливо, джерельна база, основу якої становлять національні архіви, стали визначальними для створення оригінальної авторської концепції.

Дослідниця концентрує увагу на аналізі причин, котрі сприяли відродженню незалежної Польської держави, шляхах її конституювання та характеристиці функціонування впродовж 1918–1926 рр. Саме цим і зумовлено структуру монографії. Вона складається з вступу, шести розділів та висновків. У кожному з розділів досліджуються вагомі й взаємопов'язані між собою аспекти загальної проблеми, висвітлення яких є безперечним внеском в історіографію новітньої історії зарубіжних країн.

Відродження незалежної II Речіпосполитої у 1918 р., на думку авторки, відбулося «у результаті комбінованої дії і об'єктивних, і суб'єктивних міжнародних та внутрішніх чинників, але, насамперед, завдяки збігові національних польських інтересів та

міжнародної ситуації, що склалася після Першої світової війни» (с. 90). Цілком слушно прив'язуючи активізацію польського національного руху до останньої, Л.Алексієвець виокремила сім етапів, які передували відродженню держави. При цьому наголос робиться на усвідомленні національною елітою того, що державність можна відвоювати й розбудувати поступово. Вирішальним для цього був урок попереднього століття, коли всі шляхетські повстання закінчувалися поразками. Важливо також відзначити поступовість у зростанні вимог польського національного руху. Адже на початку переважали орієнтації поляків на одну з великих держав – Росію, Австро-Угорщину, меншою мірою Німеччину, під владою якої можна буде об'єднати всі національні території. При цьому елементами торгу часто виступали етнічні польські землі, котрими були готові пожертвувати політики задля досягнення стратегічної мети – відбудови державності.

Важливим концептуальним моментом є поєднання дослідницею висвітлення процесу боротьби за останню із формуванням польської нації. Вона відзначає, що впродовж століття з чвертю між знищенням незалежної Речі Посполитої в 1795 р. та її відновленням у 1918 р. колишня «шляхетська» нація перетворилася на польське «społeczeństwo» – організовану, політизовану, хоча все-таки недержавницьку спільноту всіх поляків, яку очолювала на той час інтелігенція, яка зберігала у дещо зміненому вигляді цінності старої шляхти. В контексті націотворення акцентується увага на доланні польським суспільством регіональних відмінностей, котрі склалися за часів перебування його у складі іноземних держав. Авторка відзначає, що ці відмінності найчастіше полягали в політичних орієнтаціях і не торкалися національної ідентичності. У відродженій Польщі багато уваги приділялося різноманітним заходам, які б консолідували суспільство: в економіці – створенню єдиного внутрішнього та зовнішнього ринків, у політичній сфері – розбудові унітарної держави, духовній – формуванню єдиного мовного, освітнього й комунікаційного простору, впровадженню «високої» культури на основі шляхетських і міських зразків та витисненню народних звичаїв і традицій. Значна роль у збереженні національної самоідентичності поляків належала римо-католицькій церкві. Проте насамперед духовності дослідницею відведено вирішальне значення, оскільки «концепт нації, яка формувалась у результаті поділів та відсутності суверенітету, базований насамперед на культурних цінностях» (с. 311).

У вітчизняній історіографії поширеною є думка, що відродження II Речіпосполитою, а з іншого боку, поразка української визвольної боротьби стали можливими через різне ставлення до цих питань держав Антанти. Не заперечуючи цього, Л.Алексієвець коригує ставлення останніх до Польської держави, котра торувала визнання своїх кордонів двома основними шляхами: зброєю й дипломатією. Якщо на етапі відновлення державності поляки отримали цілковите сприяння (взяти хоча б «14 пунктів» В. Вільсона), то після цього ставлення до неї стало не надто прихильним (що, зрозуміло, краще, ніж неприхильне). Це впливало з національних інтересів великих держав, які полягали в досягненні гегемонії на континенті. Ідеальна розстановка сил передбачала наявність у повоєнній Європі постійного напруження між Німеччиною і небільшовицькою Росією. За таких умов міцна Польща була зайвою. Звідси виникали різні перешкоди полякам щодо їх територіальних претензій. Перемога більшовиків у Росії дещо змінила позицію великих держав – II Річпосполита отримала свободу дій на «східних кресах».

Разом з тим, розглядаючи участь польської делегації на Паризькій мирній конференції, авторка обходить увагою той факт, що часті зміни настроїв європейських лідерів щодо західного кордону Польщі багато в чому визначалися позицією Німеччини. Використовуючи розбіжності країн-переможниць, вона прагнула не тільки закріпити за собою, а й значно розширити свої східні території. Так, створення 11 лютого 1919 р. у Веймарі нового коаліційного уряду (веймарської коаліції) збіглося з активізацією антипольської політики. Прийнятий Національними зборами 6 березня тимчасовий закон про оборону, котрий передбачав формування добровольчих корпусів, супроводжувався окремим положенням – «охороною сходу Німеччини», що означало збереження східного кордону в межах 1913 р. Також досить побіжно проаналізовано встановлення останнього та вплив радянсько-польської війни на державотворчі процеси у країні в 1918–1921 рр. Вищезазначене, на наш погляд, сприяло б більш цілісному з'ясуванню загальної ролі зовнішньополітичних чинників у процесі польського національного відродження і державотворення.

Особливістю та визначальною рисою авторської концепції є наголошення на демократичному характері II Речіпосполитої впродовж 1918–1926 рр. із подальшим ухилом у бік авторитаризму за санаційного режиму Ю.Пілсудського. Ознаки демократичності вбачаються науковцем насамперед в орієнтації суспільства на республіканські, а не на монархічні державні моделі. Це ж стосується конституційних засад держави, організації політичного життя тощо. Так, наприклад, багатопартійність розглядається не тільки як показник атомізації польського суспільства, а й свідчення його демократичності. До найважливіших політичних угруповань, які відіграли суттєву роль в окремих частинах Польської держави, дослідницею названі консервативні, національно-демократичні, селянські (людові) та соціалістичні. При цьому найбільшу роль у житті суспільства і народу відведено національно-демократичному й соціалістичному рухам, докладний аналіз котрих пропонується істориком. Разом із тим слід відзначити, що бажаним було б поряд із характеристикою традиційного в історіографії поділу політичних партій подати і процес еволюції останніх уже в механізмі II Речіпосполитої, показати альтернативи, які пропонувалися представниками селянських партій, зокрема ПСЛ «Пяст» та ПСЛ «Визволене». Йдеться про так званий «третій шлях» розвитку, котрий пропагували ці сили як особливий шлях поза капіталізмом і комунізмом.

Іншим свідченням демократичності суспільства, на думку авторки книги, є формування парламентського правління Польщі. Високо оцінюються вибори до Законодавчого сейму 1919 р., проведені на основі загального, рівного, таємного, прямого й пропорційного виборчого права, так само як і до сейму та сенату 1922 р. Значну увагу звернуто на організацію роботи цих інституцій, зміни в їх структурі. Дослідницею зокрема пропонується підбірка таблиць, котрі показують динаміку виборчого процесу, зміни в кількості й чисельності фракцій, комісій сейму тощо.

Втім, на нашу думку, їй варто було б чітко наголосити на різному змісті терміна «демократія» у 1920-і рр. і на тому, як він співвідноситься із сучасними стандартами останньої. Інакше виникає певна плутанина. Достатньо поглянути на плани польських державців щодо етнічних меншин, аби засумніватися в їхній демократичності. Так, націонал-демократи у національному питанні відстоювали «інкорпораційну» програму. Її суть полягала в тому, щоб окупувати західні землі України, Білорусії та Литви, домогтися визнання східних кордонів Польщі, а потім шляхом примусової асиміляції поневолених народів створити однопольську державу. Саме цим головним чином зумовлювався сумнозвісний поділ території країни на Польщу «А» й Польщу «Б». З іншого боку, підкреслюється, що законодавча практика держави відповідала кращим тогочасним традиціям Великої Британії, Франції і США.

Високо оцінюється Л.Алексієвцем парламентська модель держави, котру заклала Конституція 1921 р. Це обґрунтовується засадничою для тогочасного Основного закону II Речіпосполитої системою представницького правління, принципами організації адміністративного апарату, судочинства, визначенням місця парламенту в житті держави, розбудовою громадянських прав та свобод. Побудований частково за зразком французької й англійської, а також з урахуванням національних традицій, зокрема Конституції 3 травня 1791 р., новий Основний закон завершив формування Польської держави і стабілізував на певний час її внутрішню структуру та суспільно-політичне життя.

Однак дослідниця визнає, що таке демократичне законодавство не могло суттєво вплинути на зміну у II Речіпосполитій політичних відносин через неготовність до нього суспільства: «Конституційний закон, його постанови, передбачена організація держави були, так би мовити, певною схемою, яку реальна практика, життя мали наповнити відповідним змістом, що залежав від рівня політичної грамотності суспільства, його ставлення до права і держави» (с. 268).

Цей висновок, як й аналіз авторкою соціально-економічного становища, культурного життя та етнопольських відносин, змушує серйозно замислитися над питанням про передумови травневого перевороту 1926 р. Чи не було обрання парламентської моделі в умовах першої половини 1920-х років передчасним? Безумовно, звернення до сеймової традиції відобразало менталітет поляків так само, як дозволяло створити певний компроміс між польськими політичними партіями, жодна з котрих не мала абсолютної підтримки електорату. Але на фоні економічного спаду, зубожіння населення і зростання безробіття, постійної невдоволеності своїм становищем національних меншин й інших проблем ця система була розкішшю. Вже закладаючи в основу держави таку апіорі не-

ефективну модель, політики створювали передумови для її перегляду в бік посилення од-ноосібної влади. Те, що дослідниця міркує саме у такому напрямі, дозволяє стверджувати наступна теза: «Польська політична еліта, її кращі представники шукали власного, особливого шляху розвитку. Піднесення в цей час активності поляків привело до залучення до суспільно-політичного життя різних верств населення, яке часто не мало необхідного політичного і державного досвіду, достатньої освіти, практики демократії, що й штовхало їх в обійми харизматичних лідерів, одержимих ідеєю побудови у своїх країнах особливого суспільства. Демократичні системи прийнятні в періоди більш-менш стабільного соціально-економічного та політичного життя. А оскільки розвиток окремих країн час від часу зазнає кризових явищ, то й настання авторитарних режимів є історично неминучим» (с. 349).

Зрозуміло, що в умовах 1921–1926 рр. поляки необхідної стабільності не мали. Відповідно задум створити демократичну систему управління багато у чому був ідеалістичним. Проте все ж, на думку авторки, навіть травневий переворот спричинив лише зміни в функціонуванні політичної системи, а не у моделі суспільного устрою в Польщі. Тому вважати останню завершеною після нього неправомірно.

Не з усіма висновками дослідниці можна погодитися, хоча у межах праці вони видаються логічними і достатньо обґрунтованими. Більше того, можна передбачити, що положення про демократичність відродженої II Речіпосполитої буде неоднозначно сприйнята українськими істориками. Основний акцент буде зроблено на невідповідність декларованих принципів реаліям польського суспільства міжвоєнної доби. Отож, авторці варто було ґрунтовніше підійти саме до розгляду особливостей його становища, ментальності та потреб. Захопленість політологічними, соціологічними й культурологічними підходами залишає осторонь реальне, буденне, не зв'язане безпосередньо з політикою життя, спричиняє певну схематизацію висвітлення суспільних процесів. Наприклад, аналізуючи парламентську кризу і переворот 1926 р., дослідниця лише побіжно згадує про спроби трансформації політичного механізму Польщі, котрі робилися всім спектром її партій у період 1923–1926 рр. Зокрема після відставки в листопаді 1923 р. правоцентристського уряду на чолі з В.Вітосом та за відсутності можливостей для створення нової політичної коаліції у період цюнайгострішої економічної кризи було створено уряд під керівництвом В.Грабського, який в умовах відсутності парламентської більшості діяв близько двох років. Цей час було використано політичними партіями для вироблення концепцій по виведенню парламентаризму із ситуації, котра вважалася переважною частиною їх ненормальною й такою, що суперечить суті останнього, а саме – відсутність парламентської більшості та діючого на його основі уряду. Партії приступили до пошуку рішень, які могли б привести до створення стійкої більшості у сеймі, котра б стала не винятком, а нормою, правилом державно-політичного життя II Речіпосполитої.

Окрім того, вони, займаючись питанням трансформації політичної системи Польщі, звичайно, не забували і про власні інтереси, прагнучи створити таку модель, яка забезпечила б їм сильні позиції в майбутніх парламентах. На початку 1926 р. ці плани приймають форму конкретних проектів (змін конституції та виборчого закону). За своїм змістом пропозиції політичних партій знаходилися у рамках демократії й не припускали відмови від парламентаризму. Оцінюючи в цілому проблеми державно-політичного розвитку II Речіпосполитої у першій половині 1920-х рр., потрібно наголосити, що труднощі останньої свідчили не про кризу парламентської демократії як такої, а її моделі зразка 1921 р., для подолання котрої у 1926 р. стали складатися сприятливі умови.

В цілому високо оцінюючи рецензовану монографію, хотілося б звернути увагу на ряд інших моментів, які з різних причин залишилися розглянутими побічно. Так, на нашу думку, недостатньо повно висвітлено роль польської еміграції у відновленні держави. Як відомо, з часу поразки повстання 1830–1831 рр. вона становила доволі впливову силу. І саме завдяки їй урядами великих країн було піднято «польське питання». Потребує з'ясування вплив емігрантських кіл на процеси розбудови державності, що зокрема відобразилося в суперечностях між Р.Дмовським та Ю.Пілуєвським, націонал-демократами й соціалістами. Праця значно виграла б, якби дослідниця більше звадалася б до порівняльного контексту, зокрема точніше виокремила відмінності та спільні риси у державно-політичному устрої Польщі й Чехословаччини, як країн, котрі переживали тотожні проблеми становлення незалежної державності. Крім того, деякі сюжетні лінії не повністю розкрито. Наприклад, аналізуючи вибори до Законодавчого сейму 1919 р., автор-

ка вказує на їх конкретні наслідки, однак не показує того, чому саме певні політичні сили отримали більшість, чим були позначені симпатії виборців та їх активність. Так само відсутні сюжети, які репрезентують політичну боротьбу в Законодавчих зборах, сеймі й сенаті.

Незважаючи на ці та деякі інші упущення, монографія Л.Алексієвець є достатньо глибоким і неординарним дослідженням, котре формує принципово новий погляд у вітчизняній історіографії на проблему розвитку зарубіжних країн, на характер відновлення й розбудови в повоєнний період Польської держави. Ці процеси, які відбувалися на тлі спричиненої світовою війною розрухи, різновекторності орієнтацій польського суспільства, постійних конфліктів із сусідами за території, показують неабияку державницьку волю народу, котрий зміг скористатися отриманим шансом та відродити Річ Посполиту. Вважаємо, що польський досвід може стати корисним і для вітчизняного суспільства. Адже низка проблем, з якими поляки зіткнулися в першій половині 1920-х рр., мають прями або опосередковані аналоги у сучасній українській дійсності. Варто назвати хоча б їхній досвід невдачі в побудові парламентської держави. Висновки й матеріали, зібрані дослідницею, безумовно, стануть у нагоді всім, хто цікавиться новітньою історією Польщі, а також проблемами формування державності в країнах Центрально-Східної Європи у міжвоєнний період ХХ ст.

*С.В.Віднянський (Київ),
О.С.Рубльов (Київ)*

Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга: В 2-х вып. – Вып.1: 1687–1705 гг. / Сост. Т.Г.Таирова-Яковлева. – Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2007. – 255 с.

Праця жодного історика не обходиться без опрацювання джерел з обраної теми дослідження. Чим більшою кількістю джерел оперує дослідник, тим ґрунтовнішими та аргументованішими є його висновки. Враховуючи величезну історіографію, присвячену періоду життя та гетьманування І.Мазепи (1639–1709 рр.), можна було б сподіватися, що цей етап української історії є одним з найкраще досліджених. Однак, як показали публікації останнього часу, це не так. Джерельна база багатьох праць, присвячених даному періоду та безпосередньо гетьману І.Мазепі, з різних причин була обмеженою. Якісно змінити ситуацію покликані були сучасні публікації окремих комплексів джерел, зокрема, гетьманських універсалів та наказів, універсалів та іншої документації полковників і сотників, виданих протягом 1687–1709 рр.¹; листування гетьмана І.Мазепи з мовновладцями московської держави², а також републікація документів та матеріалів, дотичних мазепинської доби, уперше оприлюднених у періодичній пресі та науковій періодиці ХІХ ст., які на сьогодні стали недоступними³. Тій же меті служили й численні археографічні публікації на сторінках «Українського археографічного щорічника», «Українського історичного журналу», «Сіверянського літопису» тощо.

У зазначеному переліку особливе місце зайняла публікація документів з архівних зібрань Санкт-Петербурга, здійснена докторами історичних наук Т.Таїровою-Яковлевою (упорядник) та Ю.Бесп'ятих (перекладач та відповідальний редактор), що нещодавно побачила світ⁴. Цей збірник дуже довго та з нетерпінням чекали в Україні, оскільки упорядник збірника обіцяла представити науковій спільноті документи «Батуриного архіву» І.Мазепи, що був майже міфом.

У даному випадку варто зауважити, що питання про особистий архів І.Мазепи є дуже важливим і принциповим. Більшість дослідників, працюючи над біографією І.Мазепи чи історією його часу, відмічали, що без документів так званої «Мазепинської скрині» або «Батуриного архіву» не можна робити жодних остаточних висновків. Що стосується долі цього архіву, то в історіографії щодо цього сформувалося кілька версій. Найбільш відома з них стверджувала, що перед смертю І.Мазепа власноруч спалив усі документи свого особистого архіву, щоб не ставити під загрозу життя багатьох своїх соратників. Згідно з іншою версією гетьман передав архів комісару Карла ХІІ – Солдану, і тепер вони зберігаються в королівському архіві в Стокгольмі. Третя версія стверджувала, що частина документів дійсно загинула під час переправи через Дніпро під Переволоч-

ною, а частина в розпорошеному вигляді зберігається в московських та петербурзьких архівах, найімовірніше серед паперів волоського господаря Констянина II Бранков'яну Басараба, а також у польських архівних збірках Лещинських, Понятовських, Потоцьких та інших. Нарешті, згідно з останньою, найбільш поширеною на сьогодні версією щодо долі гетьманського архіву, він загинув під час погрому Батурина. Т.Таїрова-Яковлева припустила, що такий сценарій розвитку подій не мав сенсу з погляду політичної доцільності. Швидше за все архів, захоплений під час погрому гетьманської столиці, був вивезений О.Меншиковим. Певний час, як твердить упорядник, О.Меншиков зберігав ці документи серед паперів власної Похідної канцелярії. Але згодом, за наказом Петра I архів розібрали та переклали російською мовою ті документи, які входили до його складу. Також було створено реєстр усіх документів, розкладений за мовним принципом (переклади з польської, грецької, латини тощо) та за адресатами. Пізніше гетьманський архів І.Мазепи зазнав сумної долі слідом за його власником. Коли О.Меншиков попав в опалу, його майно було розкрадено та розпродано, а архіви розпорошені. Більша частина архіву була скопійована П.Крекшиним, який працював над історією Петра I, однак після смерті дослідника його зібрання документів було придбано О.Мусінім-Пушкіним та згоріло під час пожежі Москви 1812 р. Збережена частина архіву І.Мазепи разом із Похідною канцелярією О.Меншикова була передана до Академії наук у Петербурзі, де вона й «загубилася» в архівних хащах. Лише 1893 р. майже випадково його було віднайдено. Із цього приводу М.Марченко опублікував статтю під назвою «Мазепа, его бумаги и письма»⁵. Автор публікації захоплено писав: «Папери Мазепи становлять значний інтерес. Можна стверджувати, що ці документи здебільшого не були відомі ані С.В.Соловйову, ані М.В.Устрялову, ані М.І.Костомарову»⁶. Почалася робота з підготовки архіву до публікації, але цьому перешкодили революційні події та смерть хранителя фонду рукописів бібліотеки Академії наук – В.Срезневського. Нарешті, кілька років тому Т.Таїровій-Яковлеві вдалося розшукати ці підготовлені до друку матеріали, що й становило основу першого випуску документів І.Мазепи з архівних зібрань Санкт-Петербурга.

Як стверджує дослідниця, документи архіву І.Мазепи охоплюють 1697–1708 рр. У ньому містяться листи до І.Мазепи від відомих політичних діячів Росії: Т.Стрешньова, М.Черкаського, І.Троєкурова, Л.Наришкіна, Я.Долгорукова, Л.Долгорукова, Ф.Долгорукова, Г.Долгорукова, Д.Голіцина, І.Головина, Ф.Головіна, Г.Головкіна, М.Зотова, П.Шафірова, Я.Брюса, І.Кольцова-Масальського, О.Українцева, П.Толстого, П.Бестужева-Рюміна та інших⁷. Крім того, до складу архіву входило 193 листи «польського письма», 23 грецькою мовою, 22 листа О.Меншикова до І.Мазепи (1703–1708 рр.), два листа митрополита Рязанського С.Яворського, шість листів Г.Головкіна (1702–1706 рр.), десять листів Б.Шереметєва (1701–1704 рр.). Нарешті цілий комплекс листів І.Мазепи і Ф.Головіна (114 листів за 1700–1706 рр.), що доводив тісні стосунки цих можновладців. Безцінними є документи, які проливають світло на участь І.Мазепи в переговорах із Турцією, розкривають нові аспекти взаємин між гетьманом та урядом Петра I, демонструють, як канцлер Московської держави Ф.Головін розкривав гетьману таємниці зовнішньої політики Росії, повідомляв про прибуття іноземних послів та переговори з ними; інформують про втечу козаків-запорожців із будівельних робіт у Петербурзі, про навчання сина М.Зотова в Києві.

Багато документів із похідної канцелярії О.Меншикова висвітлюють процес планування та проведення операцій російської армії в Україні 1708–1709 рр., зокрема взяття Білої Церкви та захоплення майна гетьмана, але ця частина фонду 83, де містяться документи Похідної канцелярії О.Меншикова ще чекають на публікацію.

До складу першого випуску вже опублікованих матеріалів увійшли: документи «Батуринаського архіву» І.Мазепи, листи І.Мазепи до О.Меншикова, а також листи та універсали І.Мазепи, які, як зазначила дослідниця, не увійшли до першого тому «Універсалів Івана Мазепи», виданих в Україні.

Отже, що стосується першої частини випуску. На жаль, те, на що так довго очікував український дослідник, виявилось не повноцінними документами, а лише виписками зі змісту листів різних осіб до І.Мазепи, датованих 1697–1705 рр. Інформація, закладена у згаданих виписках, розподілена нерівномірно. Так, зміст частини листів викладений лише двома короткими рядками на взірць такого: «Дьяка Бориса Михайлова, 701-го, апреля 13, из Москвы. / Благодарствование за письма»⁸. Частина листів містить інформацію, яка стає корисною та зрозумілою, лише при зіставленні її з іншими відомо-

стями та у контексті певних абзаців вже відомих монографій, як наприклад, інформація з листів Л.Наришкіна від 15 січня 1699 р. про пошук у малоросійських містах «20-ти человек тертилщиков, 10 человек кузнечных мастеров и о покупке и о присылке готовых 30 думкратов»⁹, стає зрозумілою лише при зіставленні її з підготовчими рукописними матеріалами до монографії «Мазепа», що належали М.Костомарову, а також із текстом самої монографії¹⁰. Хоча не можна оминати того факту, що виписки з деяких листів є достатньо інформативними і надають дослідникам цікавих відомостей, як наприклад, виписка з листа Л.Наришкіна про відправлення за проханням І.Мазепа в Батурич для будівництва церкви «с Тулских ево железных заводов связанного железа 2200 пуд да полосного 300 пуд, ценою связанное по 10 алтын, а полосное по 11 алтын по 4 деньги пуд»¹¹. У загальній же оцінці публікація першої частини випуску не є вагомим, навіть якщо вона частково дозволяє відтворити певну частину колишнього гетьманського архіву.

Друга частина випуску, яка містить оригінальні листи І.Мазепа до О.Меншикова варті більшої уваги. Опубліковані у цій частині випуску листи датовані груднем 1704 – груднем 1705 рр. Вони дають можливість ознайомитися зі стилістикою листів гетьмана до царського фаворита, визначити особливості гетьманської лексики та риторики, а головне, несуть суттєве інформативне навантаження, що дозволяє вилучити з їх змісту важливі відомості щодо ситуації в Україні під час Північної війни, а також щодо загальної міжнародної обстановки, про яку повідомляв І.Мазепа О.Меншикову. На жаль, це листування є неповним. Зрозуміло, що та його частина, яка охоплює 1706–1708 рр. має бути опублікованою в наступному випуску. Тут доречним буде нагадати упоряднику, що частина листування І.Мазепа та О.Меншикова за 1708 р. уже публікувалася свого часу проф. Г.Георгієвським¹². Але, як виявилось, між опублікованими у першому випуску листами існують прогалини. Так, у публікації Т.Таїрової-Яковлевої передостанній лист І.Мазепа до О.Меншикова датується 31 жовтня 1705 р. (№300), а останній – груднем 1705 р. (№301). Однак, як свідчить зміст збірника документів, упорядкованого С.Павленком, існує щонайменше ще один лист, датований 9 листопада 1705 р., що був опублікований уже двічі: у «Письмах и бумагах Петра Великого» та Ю.Мициком у «Сіверянському літописі»¹³, але до поля зору дослідниці чомусь цей лист не потрапив.

Найбільше зауваження до третьої частини випуску полягає у тому, що Т.Таїрова-Яковлева повністю проігнорувала публікації, які були підготовлені українськими дослідниками. Справа у тому, що певна частина універсалів гетьмана, про які упорядник зазначила, що вони не відомі українському досліднику і не увійшли до академічного видання «Універсали Івана Мазепа», були опубліковані не у першому, а у другому томі цього видання, яке, до речі, вийшло значно раніше праці Т.Таїрової-Яковлевої. Для прикладу: універсал від 12 вересня 1687 р. полковнику І.Новицькому на маєстності, опублікований у петербурзькому виданні документів на сторінках 159–160, у другому томі «Універсалів Івана Мазепа» міститься на сторінці 53; універсал від 17 вересня 1687 р. Ржищевському монастирю на «усі володіння», опублікований у Т.Таїрової-Яковлевої на сторінках 160–161, у другому томі «Універсалів Івана Мазепа» міститься на сторінці 56; універсал жовтня 1687 р. «київському Николо-Пустинному монастирю на містечко Городище та млини», що у російському виданні документів міститься на сторінках 161–162, у другому томі «Універсалів Івана Мазепа» міститься на сторінці 61 і так далі, бо таких універсалів виявилось багато. Єдиною перевагою російського видання є те, що частина названих універсалів опублікована з оригіналу, у той час, як в українському виданні вони подані за фотокопіями. Водночас, і в одному, і в другому виданні містяться документи, які однаково публікувалися не з оригіналів, а з копій, зроблених у XVIII або XIX ст.

Варті уваги у рецензованому виданні й додатки. Серед них лист матері І.Мазепа – Марії-Магдалени отця київського Видубицького монастиря, який є оригіналом із власноручним підписом ігумені. Хоча в Україні документи за підписом Марії-Магдалени Мазепа є відомими, бо деякі з таких документів зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського і свого часу були опубліковані.

Розміщення в додатках випуску поеми «Глас в бездну низверженой вольности польской» у перекладі М.Белецького, є не зовсім обумовленим, бо ні автор, ні час написання цього твору не відомі. Дума І.Мазепа, наведена в збірнику і датована 1704 р., «Старик с телом беседует», є цікавою, але варті додаткового лінгвістичного дослідження, бо без цього її авторство залишається спірним.

Слід зазначити, що рецензований збірник документів оснащений словником, покажчиками імен, географічних назв та хронології документів, що значно полегшує працю з цим виданням і підтверджує його високий науковий рівень.

Однак, праця Т.Таїрової-Яковлевої набагато б виграла, якби дослідниця не нехтувала ознайомленням із сучасною українською історіографією та археографічними публікаціями. Зокрема, їй би вдалося уникнути ще й такого ляпу, який міститься на обкладинці книги у вигляді портрету «жида-орендаря» з маєтку Чарторийських замість портрету І.Мазепи¹⁴. У цілому ж збірник документів, підготовлений петербурзькими істориками, зокрема упорядником збірника Т.Таїровою-Яковлевою, вартий уваги науковців, викладачів та студентів, а також усіх, кому цікава доба гетьмана І.Мазепи. Будемо сподіватися, що у наступному випуску документів будуть враховані наші зауваження та побажання, що посприє якості такого необхідного видання, як документи гетьмана І.Мазепи.

¹ Універсали Івана Мазепи 1687–1709. – Ч.І / Упор. І.Бутич. – К.; Л.: НТШ, 2002. – 800 с.; Універсали Івана Мазепи 1687–1709. – Ч.ІІ. / Упор. І.Бутич., В.Риневич – К.; Л.: НТШ, 2006. – 798 с.

² Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. та авт. передм. В.Станіславський. – К., 2002. – Т.1. – 480 с.

³ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. – К., 2007. – 1142 с.

⁴ Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга: В 2 вып. – Вып.1: 1687–1705 гг. / Сост. Т.Г.Таирова-Яковлева. – Санкт-Петербург, 2007. – 255 с.

⁵ Марченко М.К. Мазепа, его бумаги и письма (Меншиковский архив Императорской академии наук). – Санкт-Петербург, 1909. – 19 с.

⁶ Там же. – С.9.

⁷ Яковлева Т. Архив Новой Запорожской Сечи и гетманский архив Ивана Мазепы // Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы международной конференции. – Санкт-Петербург, 2004.

⁸ Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга: В 2 вып. – Вып.1: 1687–1705 гг. / Сост. Т.Г.Таирова-Яковлева. – Санкт-Петербург, 2007. – С.18.

⁹ Там же. – С.14.

¹⁰ Ковалевська О. Матеріали М.Костомарова у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського / Доповідь на круглому столі (19 червня 2007 р., м.Київ).

¹¹ Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга: В 2 вып. – Вып.1: 1687–1705 гг. – Санкт-Петербург, 2007. – С.21.

¹² Георгиевский Г.П. Мазепа и Меншиков. Новые материалы // Исторический журнал. – 1940. – №12. – С.72–83.

¹³ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. – К., 2007. – С.218–219.

¹⁴ Навіть, якщо дослідниця принципово не бажає визнавати праці своїх українських колег, присвячених іконографії І.Мазепи (маються на увазі праці О.Ковалевської та С.Павленка), то варто було б у цьому випадку звернутися до праць «класиків жанру», зокрема до робіт Зигмунта Батовського.

О.О.Ковалевська (Київ)

М.М.Шитюк, А.М.Бахтін

Південна Україна: колективізація і голод 1929–1933 років. – Миколаїв: Аскел, 2007. – 512 с.

Злочини комуністичної системи – невичерпна тема для історичних досліджень. Адже за цим – мільйони конкретних людей, наших співвітчизників, які могли б багато зробити для суспільного прогресу, духовного й економічного розвитку країни.

Монографія, створена істориками-вченими М. Шитюком та А. Бахтіним, присвячена жахливій трагедії нашого народу – насильницькій колективізації й штучно створеному голодомору на найродючіших землях України. Спираючись на комплексний аналіз опублікованих і нововиявлених архівних документів, новітніх наукових досліджень, автори з'ясували загальні тенденції та особливості цього трагічного процесу в межах Півдня України. Активізація регіональних досліджень із піднятої проблеми, розширення карти винищення українців як нації визначають не тільки актуальність, а й наукову, політичну й практичну значимість представленої монографії.

Рецензована праця відзначається структурною багатогранністю, що сприяє глибокому й всебічному розкриттю обраної теми. Авторами чітко та конкретно визначено пред-

мет і об'єкт її вивчення, хронологічні й територіальні рамки, що надає монографії рис цілісності та завершеності. Цьому сприяє й ґрунтовна літературно-джерельна база дослідження: істориками використана як вітчизняна, так і зарубіжна новітня література, матеріали й документи центральних та місцевих архівів, у тому числі Російської Федерації, періодичних видань, а також спогади свідків тих трагічних подій.

Побудована за проблемно-хронологічним принципом структура книги охоплює головні етапи політики колективізації й голодомору в регіоні у зазначений період.

Розглядаючи питання колективізації сільського господарства південних областей України, автори роблять акцент на її відверто насильницькому характері, виразно окреслюючи політику сталінського керівництва, що забезпечила нееквівалентний обмін між містом і селом, викачуючи селянські кошти в державний бюджет на прискорену модернізацію країни (с. 28). Ця «генеральна лінія» партії невпинно «електризувала» сільське населення. Дослідниками аналізуються такі форми спротиву, як «волинки» та «баб'ячі бунти» (с.44–46), збройний рух кінця 1920-х рр. (с. 46–50), стихійні (різке скорочення посівної площі) й пасивні форми опору (виходи з колгоспів) (с. 49).

Страшну картину розкуркулення показано М. Шитюком і А. Бахтіним у розділі «Ліквідація господарств заможних селян». На переконання авторів, процес ліквідації найбільш продуктивних селянських господарств, що почався під тиском держави, спричинив прискорену деградацію сільського господарства у цілому, утвердивши в українському селі свавілля та хаос (с.75, 89). Динаміку розкуркулення дослідники підтверджують відповідними актовими матеріалами і статистичними таблицями.

Причини, характер, економічні, національні й демографічні наслідки голодомору ґрунтовно проаналізовані авторами у третьому розділі книги «Голод-геноцид 1932–1933 років на території Півдня України».

Гострі наукові та політичні дискусії викликають причини трагедії українського села. Деякі вчені вважають, що голод був наслідком політики здобування коштів на індустріалізацію, інші доводять, що це була помста Сталіна селянству за опір колективізації. Загалом більшість істориків вважає, що голодомор був спрямований проти українців як нації. Як писав англійський історик Роберт Конквест, «український селянин терпів подвійно – й як селянин, і як українець».

На переконання авторів, серед причин, що призвели до національної катастрофи – голодомору, необхідно зупинити увагу на витоках трагедії – політичних та економічних рішеннях 1927–1932 рр., коли поступово зміцнювалися позиції Й. Сталіна з одночасним згортанням програми непу (с.97). Як соціально-політичне явище, голодомор є породженням тоталітарного режиму з його директивно-плановою економікою і згубним для села курсом на примусову колективізацію. Державна політика, що розпочалася у 1929 р., передбачала прискорення індустріалізації за її рахунок й ліквідацію заможного селянства, яке вважалось головним ворогом радянської влади (с. 99). Саме соціально-економічна політика тоталітарного режиму, яка передбачала суцільну колективізацію, розкуркулення, надмірний хлібний експорт, масовий терор, і була головною причиною голоду.

Відповідний розділ книги детально змальовує картину терору останнім на території Півдня України. Дослідники підкреслюють, що бездумна політика хлібозаготівель викликала сумнів в їх реалістичності у низових партійних та радянських працівників (с.109). Очевидно, що негативного роду інформація доходила до Й. Сталіна і його оточення, які розуміли, що хлібозаготівельна компанія може закінчитися невдало. Тому в боротьбу за виконання планів був залучений весь державний апарат примусу, включаючи місцеві органи, владу, міліцію. Подані авторами документи засвідчують, що чимало партійних та радянських працівників у районах, щоб самим не потрапити під арешт за невиконання плану, застосовували по відношенню до селян пограбування і безчинства (с.117).

Статистична обробка інформації дала змогу М. Шитюку й А. Бахтіню встановити демографічні наслідки голодомору для населення Півдня України. За підрахунками авторів, у регіоні загинуло не менше 550–600 тис. чол. (с.150). Крім фізичного винищення українців, дослідниками виокремлено, що голод 1932–1933 рр. знищив їх духовну основу, знівечив національну ідею та свідомість народу (с.157).

Значний інтерес викликають подані авторами архівні документи й свідчення очевидців. Джерела промовляють про надзвичайно високу ціну, яку заплатили українці, ставши жертвами жорстокого і кровопролитного експерименту комуністичної влади над власним народом.

У рецензованій монографії проаналізовано великий фактичний матеріал, висвітлено складні питання утвердження тоталітаризму на селі шляхом колективізації та голоду. З огляду на це, а також на незаперечну актуальність тогочасних проблем для сьогодення, дещо конкретнішими мали б бути й головні висновки дослідження. Уточнення потребують і цифрові дані. Йдеться тут не про спростування конкретних фактів, які автори оприлюднили за архівними справами, а те, що враховуючи специфіку того часу, в багатьох випадках обліки допоміг перешкодити повторним подіям у перехідному періоді і назавжди зникали.

Монографія М.Шитюка й А.Бахтіна вирізняється високим фаховим рівнем. Вона збагатила вітчизняну історичну науку на ще одну актуальну і цікаву працю, що сприятиме активізації зусиль дослідників щодо вивчення регіональних особливостей злочинів тоталітарної системи.

І.С.Ніколаєв (Миколаїв)

Низова Л.В.

Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 397 с.

Актуальність рецензованої книги полягає в тому, що вона вийшла у світ у сучасний період розвитку українського суспільства, коли всі його політичні, соціально-економічні, культурні чинники переживають важкий переломний момент переходу від радянських до капіталістичних відносин. Дослідниця правомірно пропонує вивчити досвід наших попередників в усіх сферах суспільно-політичного, а особливо економічного життя, щоб історичний досвід допоміг перешкодити повторним подіям у перехідному періоді, які через несвідомі дії державного керівництва або відсутність останнього відновлюються під тиском зацікавлених сторін, таким чином відкидаючи суспільство знову до проходження ранньої стадії капіталістичного розвитку в Україні.

Підприємництво, поява якого була викликана активною капіталізацією економіки у Російській імперії у XIX – на початку XX ст., вбачалося історичною основою перехідного періоду від феодально-капіталістичних до нових, індустріальних відносин. Авторка у своїй праці розкриває проблему інтеграції дрібних виробників-власників до останніх. Тематичну розробку проблеми зосереджено навколо засадничої ідеї, яка, на думку дослідниці, вже стала постійною хворобою суспільства, – відсутності необхідного державно-монополістичного керівництва у перехідний період розвитку країни, яка в різні історичні часи переживає однаково негативні наслідки і потерпає від загрози їх поглиблення й повторення. Дослідження змін та динаміки у становленні цього керівництва в перехідний період, взаємовпливи економічних і політичних відносин на різних стадіях розвитку історичних процесів у суспільстві в XIX–XX ст. й становить стрижневу проблему монографії.

Авторка розглянула проблему інтеграції дрібного виробника-власника у радянську систему як складову частину загальної модернізації країни в перехідний час після 1861 р., а також вивчила динаміку її розвитку до початку XXI ст. Вона виявила причини появи і формування силових методів для перебудови соціально-економічних інтересів різноманітних верств населення Російської імперії та в СРСР у перехідному періоді від феодально-капіталістичних до індустріальних і постіндустріальних відносин, довела необхідність державного управління для побудови сучасного суспільства на засадах взаємоприйнятних економічних підвалин, проаналізувала спочатку за умов радянської влади й далі через її підпорядкування останній інтеграцію способом поголовного кооперування населення.

Поява праці Л.В.Низової обумовлена не стільки сучасними потребами українського суспільства, скільки у першу чергу теоретико-пізнавальною потребою вітчизняної історичної науки в розробці невивчених періодів у минулому України. Крім того, малодослідженість перехідного періоду від феодально-капіталістичних до індустріальних відносин в історичній науці також обумовило необхідність вивчення його на конкретному прикладі інтеграції дрібного виробника-власника до радянського суспільства. Монографія дозволяє скласти уявлення про політичні та соціально-економічні процеси, які відбувалися в Україні з кінця XIX до XXI ст.

У даній праці об'єктом вивчення виступає дрібний виробник-власник. Природа останнього розкривається з позицій нового часу і під кутом зору соціальних, економічних, соціологічних, політичних проблем XIX – XX ст., аналізується динаміка його інтегрування в аграрно-індустріальне суспільство до Жовтневої революції й після встановлення радянської влади. Дослідження багатогранності природи дрібного власника авторка здійснила через вивчення процесу розселення в суспільстві, формування малоземельного селянина у працівника кооперативу і найманого робітника фабрики й заводу та намагання підкорити останнього державно-монополістичному управлінню в імперії у дореволюційний період, а також підпорядкування його радянській системі через поголовне кооперування.

Цікавим моментом монографії є питання про роль П.Столипіна у справі перешкодження новій революції шляхом використання нагромадження капіталу як перешкоди її висхідній хвилі, котрий із виходом на свободу перетворився у хижачку природу первісного нагромадження, яка знесла не тільки всі починання реформатора на своєму шляху, а також його самого. Авторка виділила особливість природи дрібних підприємців, які, збагатившись усіма правдами, а більше неправдами за рахунок природних ресурсів країни за відсутності державно-монополістичного управління, прагнули влади. У книзі досліджується визначальна роль підприємницької стихії дрібного капіталу в загальному перехідному періоді як у капіталістичній (після реформи 1861 р.), так і в радянській (до кінця 1930-х рр.) системі.

Дослідниця аргументовано доводить, що ця некерована стихія завжди несла загрозу й після спроб підпорядкувати її імперськими урядами була піддана революційному підкоренню з боку радянської влади, але не через добровільні форми початку 1920-х рр., а силовими методами у 1930-х рр. засобом поголового кооперування. Таким чином відбулося розселення населення та втягнення його до радянсько-індустріального суспільства.

Дослідження дрібних виробників-власників проводилося також через вивчення діяльності й розвитку кустарно-ремісничої галузі у промисловості України. Аналіз її суб'єктів дозволив висвітлити загальну соціально-економічну природу всього дрібного підприємницького прошарку населення.

Слід відмітити і значну джерельну базу праці. Авторка суттєво проаналізувала архівні та періодичні матеріали означеного періоду. Адже саме через їх системне вивчення й тематичне структурування вона спромоглася в новому історичному ракурсі глибоко дослідити весь перехідний процес від феодально-капіталістичних до радянсько-соціалістичних відносин.

Ці напрацювання можна згрупувати за певними проблемно-тематичними напрямками:

- вивчено суспільно-політичні та соціально-економічні передумови й доведено необхідність підпорядкування дрібних виробників-власників державно-монополістичній системі управління як у дореволюційному, так і в ленінсько-сталінському періодах;

- з'ясовано ступінь впливу дрібнопідприємницької стихії на систему державних заходів щодо модернізації країни;

- виявлено особливість впливу запровадженої П.Столипіним економічної самостійності дрібного власника-виробника на капіталістичний розвиток Росії, а також на інтеграцію останнього в радянську систему для індустріалізації країни;

- сформульовано основні економічні напрямки – добровільні та силові – у поголовному кооперуванні дрібного підприємця для його одержавлення;

- досліджено природу післястолипінської кооперації, яка відіграла визначальну роль на шляху інтеграції населення до радянської економічної системи, особливо в Україні, де вона становила самостійну форму капіталістичних відносин;

- розглянуто нові аспекти непу, які виникли після заміни більшовиками засобів терору на соціально-економічну перебудову природи дрібного приватного господаря з виділенням і відокремленням у ній (реорганізаційними шляхами поголового кооперування й на добровільних началах) складової – додаткового підприємницького нагромадження.

Щодо вивчення нової економічної політики авторка навела деякі цікаві факти. Зокрема В.Ленін у 1923 р. остаточно відмовився від перебудови країни в комуністичному напрямі шляхом розкладки, на певний час (1920-ті рр.) призупинив цілеспрямований розвиток поголовної кооперації. Він надав можливість дрібному капіталу у пільговий період непу брати участь за умови цивілізованих форм оподаткування в побудові приватногосподарського суспільства з державно-монополістичним управлінням.

Оперуючи архівними даними, дослідниця переконливо довела, що В.Ленін створив можливість для дрібних підприємців у 1921–1923 рр. працювати в умовах приватногосподарського розвитку країни зі зрівняльним оподаткуванням, яке змінив у 1923 р. на пільгові відносини, що були запроваджені партією за його планом у 1924–1926 рр.

Розкриваючи й аналізуючи перипетії співробітництва дрібного капіталу з новою владою на засадах повноцінного оподаткування, авторка показала, в який спосіб більшовиками був запропонований розвиток підприємництва в «окремо взятій країні» за формою «радянський соціалізм як попередній етап соціалістичної розбудови держави». Він передбачав створення такого політико-економічного устрою, за якого новий режим мав провести невідкладну індустріалізацію країни і зробити це «за одне-два десятиріччя» перебувочного періоду. На думку дослідниці, у поєднанні двох напрямів – соціалізму та комунізму – і складалася головна стратегія нової економічної політики радянської влади, яку В.Ленін напрацьовував та викристалізовував в останні роки свого життя.

Авторка виділила й охарактеризувала у побудові радянського соціалізму особливий період пролетаризації дрібних виробників-власників, який виділявся застосуванням не пільгового, а відразу зрівняльного оподаткування в 1921–1923 рр. У той час відбулася рідкісна спроба більшовиків цивілізованими формами пролетаризувати останніх за допомогою оподаткування їх приватногосподарської системи, в якій крилася умова підпорядкування представників дрібного капіталу. Вони мали зносити податкові тягарі влади, віддавати залежно від ступеня багатства свої нагромадження у державну казну для реконструкції економіки і для подальшої індустріалізації країни. Таку форму прогресивного оподаткування, яку визначив В.Ленін ще в 1920-х рр., взяли на озброєння у країнах соціалізму в 1970–1990-х рр., а також у Нідерландах, Канаді, Норвегії, Швеції.

Загалом монографію написано на високому теоретико-узагальнюючому рівні. Вона суттєво збагатить українську історичну науку новими фаховими баченнями й запропонованими проблемними розробками. Книга розрахована на викладачів вузів, науковців, усіх, хто цікавиться проблемою діяльності дрібних виробників-власників та їх інтегруванням у радянську соціально-економічну систему.

О.О.Сушко (Київ)

Недужко Ю.В.

Тисячоліття хрещення Руси-України. Відзначення світовою громадськістю всесвітньо-історичної події. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Л.Українки, 2003. – 200 с.

Монографія Недужка Ю.В. заслуговує на увагу та схвалення. Адже у ній на основі великого обсягу оригінальних документальних джерел відтворено подію відзначення ювілею Тисячоліття хрещення Руси-України, котрий мав всесвітньо-історичне значення. Про це свідчили як резолюції міжнародних організацій, зокрема й ЮНЕСКО, так і рівень та масштаби організованих святкувань.

В трьох розділах праці автор відтворив перебіг підготовки і проведення ювілейних заходів у країнах Північної й Південної Америки, Західній Європі, Австралії та СРСР. Молодий науковець слушно зазначив, що в світі по суті було організовано дві масштабні ювілейні кампанії з нагоди Тисячоліття хрещення Київської Русі. Першу організувала українська діаспора у країнах Заходу. Під час її проведення, як це яскраво висвітлюється в книзі, закордонні українці добивалися легалізації УГКЦ й УАПЦ в УРСР, а також дотримання релігійної свободи у Радянському Союзі. Іншим аспектом ювілейних заходів діаспори було намагання консолідувати еміграцію, підвищити рівень її національної самосвідомості, популяризувати народні звичаї, традиції, історію як в українській громаді, так і серед суспільств країн проживання.

Можна погодитися з твердженнями Ю.В.Недужка про те, що діаспора своїми благочестивими та патріотичними діями продемонструвала всьому світові єдність з Україною, готовність відстоювати інтереси свого народу в будь-яких, навіть найнесприятливіших умовах буття. Взятий активну участь у відзначенні ювілею, українці діаспори показали свою високу самосвідомість і патріотизм, своє прагнення боротися за існування церкви й незалежність власної держави.

Інша ювілейна кампанія була організована Руською православною церквою за підтримки органів влади Радянського Союзу. Її метою у середині країн було відродження в СРСР власної церковної організації, а також зміцнення моральних норм у суспільстві. В міжнародному аспекті відбувалася популяризація радянського способу життя, боротьби за мир та, найголовніше, заперечувалися твердження української еміграції й органів влади країн Заходу про недотримання релігійної свободи в УРСР. Натомість пропагувалися ідеї про те, що СРСР – демократична країна. Адже церква у ній відділена від держави, а кожен громадянин Радянського Союзу міг сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної. Це гарантувалося Конституцією СРСР, а також законодавствами союзних республік.

Таким чином, як справедливо стверджує автор монографії, в світі існували два погляди на одну і ту ж визначну всесвітньо-історичну подію – ювілей українського християнства. Проте необхідно відзначити, що обидві кампанії мали своїм наслідком відродження церковного життя, розвиток української науки та культури в Радянському Союзі й країнах Заходу, лібералізацію релігійного законодавства і легалізацію УГКЦ та УАПЦ в УРСР.

Велике значення ювілей мав для десятків мільйонів українців незалежно від їх політичної чи релігійної приналежності. Він став всенародним святом моральності, людськості, доброти й справедливості. В певному сенсі цей ювілей об'єднав навколо себе українців усього світу, став символом консолідації українського народу на основі християнського віровчення, що і засвідчив у своїй монографії Ю.В.Недужко.

Для України цей вияв єднання нації навколо вічних християнських цінностей та ідеалів повинен стати гідним прикладом для наслідування. Адже останній так не вистачає духовної сили, а також єдності для відродження її як могутньої й багатой європейської країни.

Хотів би підкреслити, що для підготовки монографії Недужко Ю.В. скористався величезною джерельною базою, котра включає в себе документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Архіву Європейського ювілейного комітету 1000-річчя хрещення Руси-України, Поточного архіву Ради у справах релігії при Раді Міністрів УРСР, Державного архіву Волинської області. В представленій науковій праці також широко використано матеріали іноземних мас-медіа, а також спогади і листування провідних діячів української діаспори.

Книга відзначається оригінальністю дослідницької тематики, спрямованої на отримання вагомих результатів у вивченні питань, актуальних для вітчизняної науки, держави й суспільства. Автор показав своє вміння розкривати недосліджені досі проблеми та аргументовано давати на них відповіді на належному аналітичному і науковому рівні. Поява даної монографії ліквідує одну з «білих плям» в історії України й заповнює прогалини у вітчизняній історіографії.

Необхідно підкреслити, що практична цінність дослідження полягає в можливості його використання для написання узагальнюючих праць із новітньої історії України, минулого української еміграції, політології, релігієзнавства, а також під час учбового процесу у вищих та середніх навчально-освітніх закладах.

На мою думку, монографія докторанта Інституту історії України НАНУ, кандидата історичних наук Недужка Ю.В. сприяє патріотичному вихованню підростаючого покоління, утвердженню загальнолюдських християнських цінностей і високого авторитету вітчизняної історичної науки в світі й цілком аргументовано заслуговує на присудження щорічної премії Президента України для молодих учених.

П.П.Толочко (Київ)

Соціальна історія: Науковий збірник. – К.: Логос, 2007. – 106 с.

Інтеграція української науки в європейський простір вимагає від вітчизняних учених ознайомлення з іноземними працями та володіння широким інструментарієм для історичного дослідження. Важливим показником рівня розвитку науки є її тематична модерність розробок.

Популяризоване на сторінках видань Інституту історії України НАНУ «Соціум», «Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика», «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки» та інших тематичне висвітлення соціальної історії на організаційному рівні нині підтримано кафедрою історії для гуманітарних факультетів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. За редакцією проф. Г.Казьмирчука і представницької редколегії тут засновано журнал «Соціальна історія», який покликаний підтримати становлення цього напрямку відповідних досліджень в Україні.

Започатковуючи видання наукового збірника, редколегія керувалася кількома мотивами. Насамперед необхідно вказати на важливу роль соціального чинника в історичному процесі. Підтвердженням цьому є революції, класова боротьба, повстання тощо, що наочно засвідчили недавні політичні події (так звані кольорові революції у Сербії, Грузії, Україні, Киргизії). Належна увага до соціальних груп, суспільних процесів тощо та історичний досвід відповідної політики сприятиме виробленню оптимального підходу до взаємовідносин: держава – суспільство – індивід.

Наступним чинником появи цього видання є популярність соціальної історії в Європі. Цим самим спеціалізований збірник покликаний сприяти заповненню цієї прогалини в українській історичній науці й ознайомленню вітчизняних учених із тенденціями розвитку зарубіжної історіографії.

По-третє. Для підготовки якісних публікацій із соціальної історії необхідно залучення міждисциплінарного підходу та напрацювань інших гуманітарних дисциплін, що повніше розкриє сутність людини як суспільної істоти. Це, як зазначає головний редактор Г.Казьмирчук, «дозволить сформувати нову, відмінну від традиційної, концепцію її [людини – В.К.] історичної життєдіяльності, в основу якої покладено людину як індивід, її соціальну сутність, з її правами і обов'язками, інтересами і компромісами, шляхами їх досягнення».

Серед авторів збірника – переважно кандидати наук й аспіранти. Його структуру планується наповнити рубриками «статті», «повідомлення», «сторінка молодого історика», «портрети соціальних істориків», «документи і матеріали», «історіографія та джерелознавство», «теорія та методологія соціальної історії», «рецензії», «наукове життя» тощо. Для реалізації поставлених цілей редакція запрошує наукову спільноту.

Не вдаючись до переказу матеріалів збірника (кожен читач може ознайомитися з ними самостійно), резюмуємо публікації тематично.

Збірник вдало відкриває стаття Т.Орлової про соціальну історію як напрям досліджень, її співвідношення з історією повсякденності. Окреме місце авторка присвятила огляду публікацій з цього питання, виконаних на вищезгадуваній кафедрі.

Г.Казакевич дослідив релігійно-ідеологічні засади функціонування жрецької організації стародавніх кельтів. На основі аналізу світоглядних елементів останньої автор довів, що релігійно-ідеологічний фундамент релігії кельтів оформився як синтез багатьох культурних нашарувань і був типовим для варварської спільноти доби залізного віку.

Відображення в поезії соціальних аспектів діяльності ломбардів підросійської України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. стало об'єктом наукового дослідження М.Казьмирчук. Вона розглянула типові сюжети з діяльності останніх та навела приклади їх сприйняття населенням, зацентрувавши увагу на комерційній сутності цих кредитних установ, що й мало наслідком певне негативне ставлення до них.

До вивчення ролі інституту мирових посередників у розвитку соціальних процесів на Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. звернувся С.Набока. Автор простежив зміни в їх функціях, звернувши увагу на неоднозначні наслідки діяльності цієї інституції.

О.Купчик розглянув процес налагодження стосунків УСРР із країнами Європи у 1920–1922 рр. Проаналізувавши перебіг міждержавних переговорів, дослідник довів, що питання повернення у республіку різноманітного майна використовувалося українським радянським урядом як розмінна монета для політичного визнання УСРР.

До теми встановлення контролю за інформаційними потоками у 1920-х рр. шляхом підбору лояльних кадрів звернулася І.Позднякова. Розглянувши становище в сфері ЗМІ, друку та архівних установ, вона дійшла висновку про посилення ідеологічного контролю за поширюваною інформацією і ретельний відбір відданих владі співробітників.

Б.Хорошун проаналізував радянську продовольчу політику 1920-х – 1930-х рр., звернувши увагу на категоріальний апарат даної проблеми та на її політичний зміст у радянському тоталітарному суспільстві. Як указує дослідник, радянська продовольча політика була неоптимальною, що й спричинило трагедію голоду в Україні.

Життя і праця селян рейхскомісаріату «Україна» стали об'єктом уваги Н.Глушенюк, яка розглянула умови праці й контроль за останніми, їх визиск, норми оплати на трудовий день. Авторка навела цікаві факти преміювання найкращих працівників тютюном та спиртними напоями.

Використання трудових ресурсів українського села у роки німецької окупації на території військової зони України в 1941-1943 рр. розглянуто С.Власенко. Вона проаналізувала систему штрафів, покарань, заборон і обмежень, встановлені окупаційною владою для максимальної трудової мобілізації селянства, торкнулася його заохочень та преміювань. Цілком логічно авторка зробила висновок про неприховану експлуатацію українського селянства.

Н.Макаренко простежила причини й наслідки етнопонаціональних змін у Криму в 1950-х – 1980-х рр. На широкому статистичному і фактичному матеріалі дослідниця проілюструвала значні зміни у структурі населення півострова, зокрема перехід сільського населення в міське, зростання кількості росіян та русифікації кримського населення, що було спричинено політичними мотивами.

І.Сироїд розглянула діяльність О.Гончара, спрямовану на захист української мови. Дослідниця звернула увагу на щоденникові записи письменника, які відображають його реальний душевний настрій. Принципова позиція останнього стала одним із засобів тиску на владу для прийняття закону «Про мови в Українській РСР», що стало перемогою письменника, хоча і неповною.

У статті Л.Ковач досліджено особливості соціального й етнічного розвитку Закарпаття в незалежній Україні. На основі переписів населення 1989 та 2001 рр. й інших статистичних даних авторка встановила причини і динаміку етносоціальних трансформацій у регіоні.

Історіографічний блок наповнений двома розвідками. В широкому контексті історіографії с.Кальника Київської губернії Г.Казьмирчук розглянув проблеми дослідження стану освіти в цьому населеному пункті. Автор наголосив на необхідності нового прочитання цивілізаційного розвитку села та підвищення уваги до сільської освіти.

М.Романова здійснила спробу проаналізувати історичну літературу про окупацію півдня України державами Антанти наприкінці 1918 – на початку 1919 р. Узагальнивши різні точки зору, вона встановила політичні й економічні мотиви іноземної інтервенції, головну роль у якій відіграла Франція.

В рубриці «Портрети соціальних істориків» вміщено розвідку О.В'ялої про внесок історика В.Піскорського у вивчення соціального розвитку європейських народів. Розглянувши наукову біографію останнього і його творчі погляди, авторка звернула увагу на вагомий внесок ученого в дослідження середньовічної Іспанії.

"Рецензії" представлені відгуком О.Купчика на монографію М.Казьмирчук «Соціальна діяльність ломбардів підросійської України (1866–1917 рр.).

Не відкидаючи об'єктивні складності змістового наповнення новоствореного видання, вкажемо на умовну відповідність деяких статей заявленому соціальному аспекту історії. Очевидно, що проблема методології дослідження його певний час ще залишатиметься слабким місцем української історіографії. У більшості статей збірника дослідження ведеться «згори», а не «знизу». Це зумовлює проблему співвідношення між бажаним та дійсним: необхідно враховувати різницю між соціальною (економічною, продовольчою, гендерною, культурною й ін.) політикою держави як намірами та її сприйняттям населенням, реальність у впровадженні в житті того чи іншого закону, постанови. Досить часто за офіційною політикою губиться суспільство у всьому його соціальному, етнічному, віковому, географічному, гендерному, культурному розмаїтті. Не на повну потужність використовується потенціал періодичної преси.

В цілому гарно опрацьований поліграфічно збірник можна покращити збільшенням шрифту надрукованих матеріалів, що позитивно позначиться на його читабельності.

Загалом почин кафедри історії для гуманітарних факультетів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка заслуговує на схвалення. Такий тематичний збірник є на часі. Поза сумнівом, популяризація соціальної історії серед студентів – майбутніх дослідників – згодом матиме свої позитивні наслідки для розвитку української історіографії.

В.О.Крупина (Київ)



ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Р.Я.Пиріг (Київ)

ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА ЯРОСЛАВА СТЕПАНОВИЧА КАЛАКУРИ

24 вересня 2007 р. виповнилося 70 років від дня народження відомого українського історика, історіографа, авторитетного знавця джерел та архівів, доктора історичних наук, професора Ярослава Степановича Калакури. Його життєвий шлях охопив три епохи української історії: народився за часів Другої Речіпосполитої у с. Рудники, Підгаєцького повіту, Тернопільського воєводства, за радянської доби будував і досліджував «розвинутий соціалізм» і ось уже сімнадцятий рік працює на благо незалежної України. Кожна епоха зробила свій відбиток на поглядах, історіософії вченого, на його наукових інтересах, але не стерла індивідуальність історика, його морально-ціннісні орієнтири, не розмила людські якості, не позбавила іманентної українськості.

Творчому шляху Я.С.Калакури, аналізу його окремих досліджень присвячено немало статей, рецензій, оглядів¹. Однак вони недостатньо висвітлюють процес формування, становлення та еволюції історіографічних і методологічних поглядів історика, його перехід від проблемно-тематичної до загальної історіографії та внесок у розроблення теоретико-методологічних засад історіографії, джерелознавства, архівознавства і спеціальних історичних дисциплін. Ювілей вченого дає добру нагоду запознати ці прогалини, виокремити основні етапи творчого життя та наукового доробку вченого, з'ясувати його внесок у збагачення української історичної науки та її спеціальних галузей, приділивши особливу увагу історіографічним і джерелознавчим дослідженням Я.С.Калакури в умовах незалежності України, коли відбулася його методологічна переорієнтація і по-справжньому розкритися інтелектуальний потенціал та дослідницький талант науковця.

Вибір професії для Ярослава Степановича був невипадковим, оскільки мав під собою генетичний ґрунт. Його батьки не мали великих маєтностей, не закінчували високих шкіл, але були по-селянськи мудрими, освіченими і свідомими українцями. Із дитинства вони прищепили синові високі християнські чесноти, інтерес до знань, до історії України, любов до неї, почуття національної приналежності. У родині пошанували твори Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Юрія Федьковича, історичні оповідання, українські газети, героїку українського козацтва, визвольного руху. Інтерес до історії формувала й перша вчителька Оксана Володимирівна Клюба, яка майстерно володіла словом і образністю розповідей. У дитячій пам'яті закарбувалися й фрагменти власних вражень від злодіянь гітлерівського окупаційного режиму, від нескореної боротьби українських підпільників за волю України, від нелегкого буття повоєнних літ. Попри всі життєві негаразди, ідеологічні впливи, почуття любові до України, національна свідомість, підвищений інтерес до української історії ніколи не згасали в юнака, хоча й зазнавали певних деформацій.

Життєвий і творчий шлях вченого типовий для його ровесників. Закінчивши семирічку, чотирнадцятирічний підліток подався до Станіслава (нині Івано-Франківськ) у педагогічне училище, згодом переведене до Коломиї. Рік його закінчення і початок учительовання в с. Нижній Вербіж тоді Печеніжинського району на Прикарпатті для вісімнадцятирічного юнака був затьмарений передчасною смертю батька Степана Івановича, яка внесла суттєві корективи у життєві плани Ярослава Степановича. Вищу освіту на історичному факультеті Чернівецького державного університету (тепер Національний університет імені Юрія Федьковича) йому довелося здобувати заочно (1957–1963 рр.), поєднуючи навчання з педагогічною та комсомольською роботою. Тут він виявив зацікавлення історіографією. Тодішні професори і доценти університету М.О.Ліщенко, І.А.Гриценко, В.К.Литвинов, П.В.Михайлина, К.Г.Ципко, Д.М.Щербина та ін. у своїх лекціях приділяли велику увагу історіографії, орієнтували студентів на обов'язковість історіографічних оглядів у контрольних та курсових роботах. Не випадково дипломна робота Я.С.Калакури, присвячена історії молодіжного руху на Коломиїщині і розвитку творчої активності молоді, мала досить обширний огляд джерел та літератури.

Аспірантську підготовку Ярослав Степанович пройшов на кафедрі історії КПРС у Київському державному університеті імені Т.Г.Шевченка також заочно (1964–1968 рр.), працюючи викладачем

Івано-Франківського педагогічного інституту (нині Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника). Його науковим керівником був авторитетний історик і педагог, людина великої мудрості та життєвого досвіду, високої моралі і патріотичного духу Іван Іванович Шевченко, в якого молодий науковець багато чому навчився. Спілкування з ним, а також із професорами М.О.Буцьком, М.М.Матвійчуком, М.І.Марченком, М.А.Рубачем, В.П.Столяренком, П.М.Яцківим та ін. наблизило його до проблем історіографії та джерелознавства. І хоч кандидатська дисертація Я.С.Калакури присвячувалась історії соціалістичного змагання², яка була актуальною для того часу темою, офіційні опоненти проф. П.П.Гудзенко та доц. Г.Ф.Марискевич відзначали кваліфіковано проведений аналіз історіографії проблеми. Очевидно це, а також переїзд Ярослава Степановича до Києва, його робота у відділі науки і навчальних закладів ЦК КП України, а потім на посаді помічника секретаря ЦК, академіка Ф.Д.Овчаренка (1969–1972 рр.), тісний зв'язок з академічним Інститутом історії, спілкування із відомими тоді історіографами Ф.П.Шевченком, В.А.Дядиченком, А.В.Санцевичем, В.Г.Сарбеем, М.Я.Варшавчиком, П.М.Шморгуном та ін. остаточно утвердили його вибір напрямку подальших досліджень: історіографія історії Компартії України. Значною мірою ця проблема мала замовний характер, оскільки тематика дисертаційних робіт у той час планувалася і координувалася зверху, а історико-партійна наука була виокремлена в престижний тоді розділ історії.

Партійна робота стала для молодого вченого серйозним випробуванням, школою громадянсько-го змушнення і кар'єрних розчарувань. Принципова позиція працівника апарату стосовно трактування низькі питань української історії, зокрема національно-визвольного руху другої половини XIX ст., оцінки українського націонал-комунізму та його діячів виявилася не до вподоби тодішньому ідеологу КПУ В.Маланчуку. Звинувативши Я.Калакуру в «націонал-комунізмі», він наполіг на його звільненні з партійної роботи, але погодився на призначення заступником директора Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті імені Т.Г.Шевченка.

Як і більшість колег-істориків, чие формування припало на добу хрущовської «відлиги», руху шістдесятників, «празької весни», він усвідомлював, який великий злочин здійснили Сталін та його оточення, але наївно вірив, що радянська система спроможна самоочиститися, гуманізуватися, що запанує ідея «соціалізму з людським обличчям», а тому лояльно, хоча й критично, ставився до неї, часом пристосовувався і співпрацював з нею, насамперед у царині освіти, підготовки фахівців, бо саме вона допомагала українцям вижити, зберегти себе як націю, свою самотутню мову, культуру, традиції. Займаючись історіографією, дістав унікальну можливість зіставляти праці, різні погляди істориків на ті чи інші події минулого, навчився читати те, що приховувалося за рядками критики так званої буржуазно-націоналістичної історіографії. Як зізнається ювіляр, його супроводжували певна дихотомія, подвійність оцінок того, що він бачив і того, що чув і сам говорив та писав про «мудру політику партії». Роздумуючи над фактами ідеологічного фарисейства і кон'юнктуристичності, силового насадження казармового інтернаціоналізму, переслідування інакодумців і вимивання національної свідомості, науковець дедалі глибше усвідомлював масштаби трагедії, якої зазнав наш народ, скільки втратили українська історична та інші науки, національна освіта і культура, все наше суспільство в умовах тоталітаризму, відсутності демократії та свободи творчості. Водночас він розумів, що навіть за таких обставин українська історична наука повинна розвиватись, і те, що робив разом з іншими для підготовки науково-педагогічних кадрів, учителів, для селекції історичних знань не пропало даром, хоча сили тратилися далеко нераціонально.

З 35 останніх років діяльність Ярослава Калакури пов'язана з Київським університетом імені Тараса Шевченка, де розкрився його інтелектуальний потенціал, організаторський талант і висока педагогічна культура. Із 1981 по 1989 рр. він працював проректором із навчальної роботи університету, директором Інституту суспільних наук, а потім завідувачем кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки. Це був переломний рубіж як на шляху України до здобуття нею суверенітету та незалежності, так і в житті історика, який виявився в числі перших пострадянських суспільствознавців, хто дистанціювався від партійно-класової методології історичної науки, самокритично переоцінив свої попередні праці, відійшов від компартійних ідеологем, долучився до наукового переосмислення української історіографії, відродження її національних традицій і соборності, збагачення знань про Україну та українців. Цій благородній меті він продовжує віддавати свій інтелект, свої знання, талант та велику працелюбність. У його науковому доробку пріоритетне місце посіли ключові проблеми теорії та методології історіографії, джерелознавства, архівознавства і спеціальних історичних дисциплін. Я.С.Калакура багато зробив для успадкування й збагачення традицій першої в Україні архівознавчої та джерелознавчої кафедр, закладених професорами Федором Шевченком, В'ячеславом Стрельським та Володимиром Замлинським. У тісній співпраці з Державним комітетом архівів, членом колегії якого він був, з Українським науково-дослідним інститутом архівної справи і документознавства колектив кафедри під керівництвом Ярослава Степановича підготував нові навчальні плани та програми для спеціальності «Архівознавство», перший національний підручник «Архівознавство»³, друге видання якого побачило світ у 2002 р. під редакцією Я.Калакури та І.Матяш, а також навчальний посібник «Нариси історії архівної справи в Україні» (2002). Разом із М.Я.Варшавчиком уклали і науково зредагували термінологічно-понятійний та біобібліографічний довідник «Джерелознавство історії України» (1998 р.), а в 2002 р. вийшов підручник «Історичне джерелознавство»⁴, підготовлений під його керівництвом. У 2004 р. побачив світ авторський курс лекцій Ярослава Калакури «Українська історіографія»⁵, рекомендований Міністерством ос-

віти і науки як навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вузів України. Нещодавно вийшло друге видання цієї унікальної книги.

Загалом перу Ярослава Степановича належить близько 350 наукових, науково-популярних, публіцистичних, навчально-методичних праць, підручників і посібників. Більше половини з них є студії, присвячені проблемній та загальній історіографії. Розглянемо докладніше історіографічний доробок ювіляра. Аналізуючи його тематику і методологічну спрямованість, не важко виокремити два різних періоди: радянський і пострадянський. Уже перші, безпосередньо історіографічні публікації Я.С.Калакури в збірнику «Історіографічні дослідження», на сторінках «Українського історичного журналу», московських журналів «История СССР», «Вопросы истории КПСС» та ін.⁶ привернули до себе увагу аналітичним характером, відходом від традиційної тоді бібліографічної й описової манери викладу історіографічного матеріалу. Однак їх науковий рівень знижувався пануючим у тодішній науці партійно-класовим підходом, надмірним цитуванням «класиків» і партійних документів. Незважаючи на це, автор порушував важливі питання методики і методології історіографії, її зв'язку із сучасністю⁷.

У 1976 р. побачила світ його монографія⁸ як основа майбутньої докторської дисертації. Більшість рецензентів відзначали її високий фаховий рівень із погляду історіографії. Зокрема, доктор історичних наук, проф. В.О.Романцов підкреслював, що автор обґрунтував періодизацію історико-партійних досліджень, сформував таблицю їх динаміки і тематичної спрямованості, провів значну роботу по систематизації літератури не тільки з історіографії Компартії України, а й розглянув деякі недостатньо розроблені або дискусійні питання в конкретно-історичному плані, намагався відстежити новизну праць істориків у порівнянні з попередниками, вступив у дискусію з деякими дослідниками⁹. Однак у закритих рецензіях, підготовлених за завданням уже згаданого компартійного ідеолога, монографія дістала негативні кваліфікації за «ідейні збочення» і «недостатню критичну українського буржуазного націоналізму», за «відсутність принципової оцінки» книги П.Шелеста «Україна наша Радянська», а автора звільнили з посади заступника директора інституту «за власним бажанням». Та це не зламало дослідника і він продовжував науково-педагогічну роботу, а після зняття В.Маланчука з посади секретаря ЦК КПУ успішно захистив докторську дисертацію¹⁰ (1980 р.), став професором (1981 р.).

Сам Ярослав Степанович досить самокритично оцінює свій історіографічний доробок періоду «брежневщини», коли історична наука була в ролі прислуги режиму, а історіографія виконувала здебільшого ідеологічні функції. Тим не менше, набутий у ці роки досвід, помножений на розуміння ролі національних традицій української історіографії та її надбань у діаспорі, яке прийшло в умовах горбачовської перебудови і гласності, дозволив історикові розірвати зі старою методологією і по-новому розгорнути наукові дослідження в умовах суверенізації України та утвердження її незалежності.

Розглядаючи другий, пострадянський період історіографічних студій Я.С.Калакури, слід зазначити, що автор не тільки переглянув методологічні засади, а й перейшов від проблемно-тематичної історіографії до загальної. Цьому сприяли як принципово інша історіографічна ситуація в Україні, утвердження нової парадигми української історіографії, так і його педагогічна діяльність, пов'язана з освоєнням нових лекційних курсів на кафедрі архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, а саме: «Загальна історіографія» (зародження і основні етапи розвитку світової історичної науки й історіософії) та «Українська історіографія». Опрацьовуючи ці курси, забезпечуючи їх читання в студентській аудиторії, професор зосередився на дослідженні українського і зарубіжного історіографічного процесу, опублікував численні розвідки, присвячені теорії, історії та методології історіографії, національним традиціям української історичної думки, її періодизації. Його наукові погляди на українську історіографію набували дедалі чіткішого національно-державницького спрямування¹¹.

Серед пріоритетних проблем, які знайшли відображення в історіографічному доробку Я.С.Калакури, насамперед у курсі лекцій, можна виділити такі: 1) з'ясування теоретико-методологічних засад української історіографії, розробка її категоріально-понятійного апарату, наукової періодизації; 2) дослідження внеску провідних істориків у збагачення української історіографії; 3) розгляд історіографії окремих періодів і визначних подій української історії.

Українську історіографію автор трактує як спеціальну галузь історичних знань про історію зародження і розвиток історичної думки українців, як безперервний і тривалий процес формування української історичної науки, історичної свідомості і культури українського суспільства. Вона розглядається як національний сегмент світової історичної думки. До основних завдань української історіографії дослідник відносить такі: з'ясування витоків, виявлення провідних тенденцій і закономірностей її розвитку, виокремлення внеску у збагачення історичних знань визначних українських істориків та наукових осередків, інститутів, їх друкованих органів¹².

Я.С.Калакурі належить значний внесок у розроблення структури історичної науки, понятійно-термінологічного апарату, її методології та періодизації¹³. До методологічного інструментарію історіографа автор відносить три основних компоненти: а) принципи (правила) дослідження; б) методи (прийоми, способи) пізнання; в) засоби (спеціальні або допоміжні) дослідження: оргтехніка, обчислювальна, комп'ютерна та фотофототехніка.

З'ясовуючи значення періодизації, вчений розглядає її як один із дослідницьких методів історіографічного пізнання, який передбачає систему процедур, прийомів і способів, спрямованих на виділення в історіографічному процесі найважливіших епох, періодів, етапів за спільними ознаками і критеріями. При цьому він розрізняє періодизацію власне історіографії і періодизацію історичної науки¹⁴. На його думку, українська історіографія, як складова історичної науки, почала формуватися

з кінця XVIII ст., але виокремилась у спеціальну галузь на рубежі XIX–XX ст. Натомість витоки української історичної думки, а відтак і науки, відносять до глибокої давнини. В її розвитку на шляху трансформації знань у історичну науку вчений окреслив 8 основних періодів: перший період української історичної думки він виводить із княжої доби (Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, Литовсько-Руська держава), коли мислителі та літописці зафіксували і виклали найважливіші історичні події в хронологічній послідовності; другий період охоплює козацько-гетьманські часи і пов'язаний з діяльністю Острозької та Києво-Могилянської академії. Вершиною історичної думки цього періоду стали літописи Самовидця, Г.Граб'янки та С.Величка; третій період (друга половина XVIII – початок XIX ст.) дав перших українських професійних істориків (С.Лукомський, П.Симонівський, В.Рубан, В.Ломиковський, О.Шафонський, Яків і Олександр Марковичі, Д.Бантши-Каменський, автор «Історії русів» та ін.) і заклав основи української історичної науки; четвертий період (середина XIX ст.) представлений працями істориків, які утвердили науковість і заклали національні традиції української історіографії (М.Максимович, М.Костомаров, П.Куліш, творчість Т.Шевченка, Київська археографічна комісія); п'ятий період (остання чверть XIX – початок XX ст. студії В.Антоновича, М.Грушевського, І.Франка) остаточно утвердив українську національну історичну науку поза межами російської та польської історіографії. Його вершиною стала доба Української революції 1917–1921 рр.; шостий період (20-ті – початок 30-х рр. XX ст.) характеризується тим, що в умовах втрати української державності, інерція національного пробудження ще на деякий час забезпечила розвиток української історіографії, але основні її осередки поступово зосереджуються не в Україні, а в діаспорі, натомість в УСРР розгорнувся процес ідеологізації та радянізації науки; сьомий період (середина 30-х – друга половина 80-х рр. XX ст.) характеризується, за влучним висловом Я.С.Калакура, «двоколісністю» розвитку української історичної науки: на материковій Україні та в діаспорі, ідеологічним протистоянням обох течій; початок восьмого (сучасного) періоду автор пов'язує головним чином із відновленням незалежності України та поверненням історичній науці її природних функцій. Хоч будь-яка періодизація є умовною, запропонований варіант дістав визнання і з деякими модифікаціями використовується переважно більшістю істориків.

Аналізуючи розвиток української історичної думки у різні часи, Я.С.Калакура особливу увагу приділяє XX ст., коли вона, з одного боку, набула чітко окресленого національного характеру, а з другого, опинилася під пресом тоталітаризму. Його працям притаманний детальний розгляд змін в історіографічній ситуації, історичних умов, в яких доводилося працювати дослідникам, особливо у радянські часи. Історіограф добре обізнаний із механізмом партійного керівництва історичною наукою, що дало йому можливість висвітлити ті сторінки політичної історії, які підчас важко збагнути молодим дослідникам, котрі не знайомі з ідеологічним пресом тоталітарної доби. У цьому контексті важливе значення мають думки та висновки вченого щодо періодів хрущовської «відлиги» та брежнєвського «застою» в українській історіографії. Позитивно оцінюючи значення «відлиги» для української історичної науки, Я.С.Калакура відзначив і її негативні риси, що виявлялися у створенні міфів, зокрема про «спільну коліску» братніх народів, одвічну боротьбу українського народу за «возз'єднання з Московською державою» тощо¹⁵. Історик виокремив позитивний вплив на розвиток тогочасної історичної думки українського шістдесятництва, дисидентського і правозахисного руху: під впливом ідей шістдесятників національно свідомі історики (О.Апанович, М.Брайчевський, Я.Дзира, В.Голобуцький, О.Компан, М.Марченко та ін.) робили спроби переглянути ідеологічні міфологеми, нав'язані царизмом та більшовицько-сталінською історіографією на український історичний процес, відновити історичну правду, активізувати дослідження заборонених тем і проблем.

Відмітна риса історіографічних студій Я.С.Калакура полягає в тому, що українську національну історіографію він трактує як цілісність не тільки в межах материкової України, але й діаспори. Учений одним із перших в Україні розпочав дослідження та популяризацію історичного надбання української діаспори. Оцінюючи спадщину українських істориків-емігрантів, він дійшов висновку, що завдяки їх працям вдалося зберегти і примножити національні традиції української історіографії, продовжити об'єктивний аналіз історії України на основі доступних джерел, використання модерних методик досліджень, західних історіософських ідей, насамперед неопозитивізму, соціологічної історії, конструктивізму, неоромантизму, постмодерну тощо. Я.С.Калакура присвятив низку досліджень діяльності Українського історичного товариства та його друкованого органу – журналу «Український історик», завдяки яким і насамперед їх лідеру Любомиру Винару сформувалася така галузь знань, як грушевськознавство¹⁶. Він наголошує на важливій ролі грушевськознавства в українській історіографії, яке інтегрувало зусилля істориків, архівістів, літературознавців, філософів, політологів, правників, соціологів, представників інших галузей знань на глибоке і системне дослідження спадщини Великого Українця. Розвиток цього напрямку засвідчив, що на Заході знайшли продовження наукові традиції історичної школи М.Грушевського.

На думку історіографа, розвиток української історичної науки в діаспорі ускладнювався її надмірною політизацією з боку націоналістичних інституцій та їх видань, часом супроводжувався далеко не науковою полемікою між прихильниками різних політичних орієнтацій. За оцінкою Я.С.Калакура, одним із найголовніших підсумків діаспорної історіографії 1960–1980-х рр. було те, що вона знайшла власну нішу в європейській і світовій історичній науці як історична україністика – у багатьох університетах Європи та Північної Америки були створені кафедри і започатковані лекційні курси з історії України, історики української діаспори зробили важливий крок для утвердження

історії України у світовій історіографії, для її неупередженого осмислення, підготували ґрунт для трансформації радянської історіографії.

Оцінюючи сучасний стан української історичної науки, Я.С.Калакура висунув оригінальну і, на перший погляд, можливо суперечливу тезу про соборність українських істориків¹⁷. Це поняття він виводить як похідне від соборності України і світового українства. Історик розглядає соборність національної історіографії як такий стан, коли в єдиний потік зливаються провідні течії і напрями історичної думки, консолідується її представники навколо високих ідеалів української національної та державницької ідеї з метою глибокого, об'єктивного, всебічного та правдивого дослідження і висвітлення історії України, коли солідаризуються й акумулюються здобутки різних поколінь української історіографії, синтезуються їх наукові праці. В авторському розумінні соборність не має нічого спільного з поверненням до концепції про «єдиновірну» або «єдиноправдиву» історію, до створення нових історичних міфологем тощо. Можна погодитися, що дух соборності, притаманний періоду відродження національних традицій української історіографії, по мірі входження України до європейської спільноти мав би супроводжуватися конкуренцією історичних шкіл та напрямів, незалежних від політичної кон'юнктури.

Я.С.Калакура справедливо вказав на головну проблему, з якою зіткнулася більша частина пострадянських істориків, – їх методологічну розгубленість і невизначеність, яка призвела до того, що на тлі формальної критики марксистської методології у працях багатьох науковців збереглися застарілі підходи, кон'юктурно пристосовані до націонал-державницької риторики. Разом із тим дослідник відстежує поступову методологічну переорієнтацію пострадянських істориків України, дедалі повніше засвоєння ними надбань зарубіжної історіографії.

Чільне місце у працях ученого з української історіографії приділено діяльності історичних науково-дослідних установ, насамперед Інституту історії України як провідного центру історичної науки, а також інститутам археології, української археографії та джерелознавства, українознавчим осередкам, історичним журналам, зокрема «Українському історичному журналу», «Українському історичному журналу». Він не обминає розвиток історичної думки у вищих навчальних закладах, особливо у Київському, Львівському, Харківському, Одеському, Чернівецькому та інших університетах. Ці дискурси наповнені конкретним історіографічним матеріалом про провідних істориків України, їх праці, підготовку фахівців з історії, навчально-методичних посібників.

Важливим напрямом досліджень Я.С.Калакури є опрацювання проблемно-тематичної історіографії вузлових подій та періодів української історії. З-під його пера вийшли статті, в яких розкритався ступінь дослідженості таких тем, як історія Галицько-Волинського князівства, становлення держави Б.Хмельницького, Українська революція 1917–1920-х рр., акт злуки УНР і ЗУНР тощо¹⁸. Вони стали першим підсумком дослідження тем, які радянська історіографія замовчувала або вдавалася до спотворень та фальсифікацій.

Окремого розгляду заслуговує низка праць Я.С.Калакури з історіографії українознавства¹⁹. Вони свідчать, що вчений досить активно долучився до опрацювання теоретичних, методологічних джерелознавчих та історичних засад українознавства, яке він трактує як інтегровану систему знань про Україну й українство. Застосувавши умовно термін «історіографія» до українознавства, дослідник простежив процес зародження і основні етапи розвитку та нагромадження цих знань у межах таких центрів, як український етнос, нація, держава; Україна – територія, природа; Україна – мова, культура, релігія, ментальність; Україна і світ. Червоною ниткою через ці праці проходить думка про пріоритетне місце історичного компонента, включаючи джерела і методи історичного пізнання в українознавстві.

Широкий діапазон тематики досліджень ученого не затіює того, що її стрижнем були і залишаються проблеми теорії, історії та методології спеціальних галузей історичної науки. У царині історичного джерелознавства історик розробив критерії і принципи класифікації історичних джерел, сучасну методикку їх атрибуції. Він брав участь у виданні низки документальних збірників і хрестоматій з історії України²⁰. Дослідник подав оригінальне трактування архівної системи України, шляхів її трансформації від централізації до децентралізації, першим в Україні запровадив лекційний курс «Архівний менеджмент».

Однією з прикметних рис Я.Калакури як ученого і педагога є підвищена увага до підготовки професійних істориків, науково-педагогічних працівників. За оцінкою студентів і аспірантів, колег по роботі, його навчальні лекції, а читає він дуже важливі і досить непрості нормативні та спеціальні курси, здебільшого авторські, як наприклад: «Загальна історіографія» з елементами теорії історії та історіософії, «Українська історіографія», «Методологія історичного пізнання», «Джерела з історії української державності», «Джерельний комплекс з історії українського руху опору», «Архівна система України» та ін., відзначаються високою науковістю, доступністю і методичною досконалістю. У лекціях для студентів професор завжди підкреслює потужну роль знань, духовності, історичної науки і пам'яті, національної ідеї, прикладу предків на тернистому шляху українського народу. Він звертається до слів Михайла Грушевського про те, що суспільство, яке має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не зневіру, а силу.

Велику увагу професор приділяє студентській науковій роботі, керівництву аспірантами, консультуванню докторантів та дослідників-здобувачів. Під його науковим керівництвом і консультативній допомозі захищено 12 докторських і близько 40 кандидатських дисертацій. Він був головою Спеціалізованої ради по захисту докторських і кандидатських дисертацій, членом експертної ради

ВАК України з історичних наук, нині працює в двох спеціалізованих радах, виступає офіційним опонентом на захистах.

Самовіддана і багаторічна науково-педагогічна, навчально-методична, організаційна і громадська діяльність Ярослава Степановича принесла йому суспільне визнання й авторитет. Він заслужений професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академік Академії наук вищої школи, удостоєний почесного звання заслуженого працівника вищої школи України, відмінник освіти України, нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня, Почесною грамотою Верховної Ради, рядом медалей, лауреат нагороди Ярослава Мудрого, премії Василя Веретенникова, відзначений почесними знаками Петра Могили, Антона Макаренка.

Ті, кому довелося працювати і спілкуватися з Ярославом Степановичем, відзначають його мудрість та інтелект, кипучу енергію, велику працездатність, відданість справі, самоорганізованість і вимогливість, активну громадянську позицію, які органічно поєднуються з чуйністю і доброзичливістю, небайдужістю до людей. Своє сімдесятиріччя ювіляр зустрічає сповнений оптимізму, життєвих і наукових планів. То ж побажаємо йому міцного здоров'я, творчої наснаги, родинного щастя і Божої благодаті на многії і благії літа.

¹ Див.: *Корольов Б.І.* Зоряний час професора Я.С.Калакура // *Освіта*. – 2002. – №45. – С.7; *Ковальчук О.* Калакура Ярослав Степанович // *Українські історики ХХ століття. Біобібліогр. довідн.* – К.; Л., 2003. – С.126–127; *Кланчук С.М.* Калакура Ярослав Степанович // *Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка (1834–2004): Минуле й сьогодення*. – К., 2004. – С.208; *Панченко В.О.* Ключ до скарбниці історії // *Науковий світ*. – 2005. – №4. – С.26–27; *Матейко Р.М.* Книга, створена розумом і серцем // *Бористен*. – 2005. – №8. – С.3–4; *Куделко С.М.* Для усіх, хто захоплюється українською історією, наукою та культурою // *Харківський історіографічний збірник*. – Вип.8. – Х., 2006. – С.240–242 та ін.

² Див.: *Калакура Я.С.* Комуністична партія України в боротьбі за втілення і дальший розвиток ленінських принципів соціалістичного змагання (1959–1965 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1968.

³ *Архівознавство: Підручник / Керівн. автор. кол. Я.С.Калакура*. – К., 1998.

⁴ *Історичне джерелознавство: Підручник / Керівн. автор. кол. Я.С.Калакура*. – К., 2002.

⁵ *Калакура Я.С.* Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004.

⁶ *Калакура Я.С.* Висвітлення радянською історіографією діяльності Комуністичної партії України в галузі культурного будівництва у післявоєнний період // *Історіографічні дослідження в Українській РСР*. – Вип.5. – К., 1972; *Калакура Я.С.* Колхозное крестьянство и сельское хозяйство УССР в украинской советской историографии (1945–1975) // *Вопросы истории*. – 1975. – №7 (у співавт.); *Его же.* Борьба партии за ускорение научно-технического прогресса в промышленности в условиях развитого социализма // *Вопросы истории КПСС*. – 1976. – №4; *Историкография истории Украинской ССР (у співавт.)*. – К., 1986 та ін.

⁷ Див.: *Калакура Я.С.* Историко-партийная наука и актуальные вопросы современности. – К., 1974; *Его же.* История КПСС и современность // *Методологические проблемы историко-партийной науки*. – К., 1976; *Методика преподавания истории партии в вузах (у співавт.)*. – К., 1977; *Общественные науки в высшей школе*. – К., 1980 та ін.

⁸ Див.: *Калакура Я.С.* Комуністична партія України в боротьбі за розв'язання завдань будівництва комунізму: Історіографічний нарис. – К., 1976.

⁹ *Романцов В.О.* Я.С.Калакура. Комуністична партія України в боротьбі за розв'язання завдань будівництва комунізму: Історіографічний нарис // *Укр. іст. журн.* – 1977. – №4. – С.140–142.

¹⁰ Див.: *Калакура Я.С.* Коммунистическая партия Украины в условиях развитого социализма. *Историкография: Дис. ... д-ра ист. наук*. – К., 1980.

¹¹ *Калакура Я.С.* Українська державність у контексті світової історії (до концепції вузівського курсу) // *Методологія і зміни гуманітарної освіти: сучасний етап і перспективи розвитку*. – Херсон, 1993; *Історія: Посібник: У 2-х ч.* – К., 1993; *Його ж.* Історизм української ідеї // *Політологічний вісник*. – Вип.ІІІ. – К., 1994; *Його ж.* Українська ідея – будівничка // *Старожитності*. – 1995. – №2–3; *Його ж.* Українська історична думка на тлі національної ідеї // *Микола Плав'юк. Україна – життя моє: У 3-х т.* – Т.3. – К., 2002; *Його ж.* Історизм української національної ідеї // *Україна: національна ідея*. – К., 2003. – С.34–40; *Його ж.* Відродження традицій української національної історіографії // *Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи*. – Х., 1995; *Його ж.* Відродження національних традицій української історіографії (90-ті рр. ХХ – поч. ХХІ ст.) // *Наукові записки*. – Т. VII. – К., 2004.

¹² *Калакура Я.С.* Теоретико-методологічні засади української історіографії (за працями професора Любомира Винара) // *На службі Кліо: Науковий збірник*. – К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Л., 2000; *Його ж.* Історична наука: термінологічний і понятійний довідник (у співавт.). – К., 2002.

¹³ Див.: *Калакура Я.С.* Українська історіографія в структурі історичної науки // *Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії і методики*. – Ч.5. – К., 2001.

¹⁴ *Калакура Я.С.* Українська історіографія: теоретико-методологічні засади та основні етапи розвитку // *Історичний журнал*. – 2003. – №1. – С.98–106.

¹⁵ *Калакура Я.С.* Міфологізація української історії в добу хрущовської «відлиги» // *Історичний журнал*. – 2004. – №8. – С.36–41.

¹⁶ *Калакура Я.С.* «Український історик» і розвиток національної історіографічної школи // *Українознавство і розбудова незалежної України*. – К., 1993; *Його ж.* Вклад «Українського історика» в розвиток національної історіографічної школи // *Український історик*. – 1994. – №1–4; *Його ж.* Історіографічний доробок української діаспори (70–80 рр. ХХ ст.) // *Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця ХХ ст.)*. – Глухів, 1996; *Його ж.* Новітні студії з грушевськознавства // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство*. – Вип.4. – К., 2001.

¹⁷ Див.: *Калакура Я.С.* Українські історики на шляху до соборності національної історіографії // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія*. – Вип.54. – К., 2001.

¹⁸ Див.: *Калакура Я.С.* Державобудівничя діяльність Богдана Хмельницького: українська історіографія 40–60-х років // *Богдан Хмельницький як історична постать і літературний персонаж*. – К., 1996; *Його ж.* Но-

вітня історіографія державотворчої діяльності Центральної Ради // Центральна Рада і український державотворчий процес. – Ч.1 – К., 1997; *Його ж.* Новітня історіографія Злуки УНР та ЗУНР // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми. – К., 1999 (у співавт.); *Його ж.* Новітня історіографія Галицько-Волинської держави // Галич і Галицька земля в українському державотворенні. – Івано-Франківськ, 1999; *Його ж.* Самостійницька концепція IV Універсалу в українській історіографії // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Вип.5 – К., 1999.

¹⁹ Див.: *Калакура Я.С.* Спадщина Тараса Шевченка як історіографічне джерело // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Історія. – Вип.35. – К., 1997; *Його ж.* Джерелознавчі аспекти сучасного українознавства // Вісн. Київ. ун-ту: Українознавство. – Вип.2. – К.,1997; *Його ж.* Історіографічні джерела українознавства першої половини ХХ ст. // Україна, українці, українознавство. – К., 1999. – Ч.1; *Його ж.* Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни // Українознавець. – Л., 2006. – Ч.1 та ін.

²⁰ Див.: Київський університет: Документи и материалы: 1834–1984. – К., 1984; Документи героических свершений. – К.,1985; Документи великого созидания: Источники по истории Украинской ССР. – К., 1986; Хрестоматія з історії України: У 2 кн. – К., 1993; Історія української культури: 36. матеріалів і документів. – К., 2000 та ін.

Ю.А.Мицик (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЗВЯГЕЛЬ – НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКИЙ – ВІД СИВОЇ ДАВНИНИ ДО СЬОГОДЕННЯ»

У Галицько-Волинському літопису під 1257 р. згадується Звягель (сучасний Новоград-Волинський, райцентр Житомирської області). Нині це місто святкувало своє 750-річчя. У рамках ювілейних урочистостей 3–6 липня 2007 р. відбулася міжнародна науково-краєзнавча конференція «Звягель – Новоград-Волинський – від сивої давнини до сьогодення», в якій взяли участь учені з України, Білорусі, Грузії й ФРН. Організаторами форуму були Житомирська облдержадміністрація, Новоград-Волинська міська рада, Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині (включно з його Новоград-Волинським відділенням), житомирські обласні краєзнавчий музей та інститут післядипломної освіти.

У ході роботи наукового форуму було проведено пленарні й секційні засідання. Всього працювали 6 секцій: 1. «Методологія, історіографія, джерелознавство, археологія краю», 2. «Історія краю в контексті історії Великої Волині і України», 3. «Туристсько-рекреаційні ресурси краю» (на даній секції обговорювалися переважно екологічні проблеми), 4. «Твої люди, Звягельщино!», 5. «Леся Українка і Олена Пчілка: нові літературознавчі і краєзнавчі розвідки», 6. «Краєзнавчі студії Великої Волині». При цьому на них виступали як маститі вчені, так і молодь, були широко представлені доповіді та повідомлення місцевих краєзнавців.

Після оголошення привітань пленарне засідання відкрилося ґрунтовною доповіддю одного з ветеранів краєзнавчого руху на Волині й члена оргкомітету форуму доц. *М.Ю.Костриці* (Житомир): «Національне краєзнавство: теоретико-методологічні засади та парадигма його розвитку на сучасному етапі». Потім було заслухано виступ к. і. н. *В.Берковського* (Київ) «Джерела до історії Новограда-Волинського та Новоград-Волинського повіту періоду 1917–1918 років у фондах ЦДАВО». Намічені ними сюжетні лінії було продовжено на пленарному засіданні й на першій секції. Ряд доповідей (*В.Надольська, Г.Путова, О. Прищеп, Т.Шовкопляс, І.Тарасенко, С.Куценко* та ін.) велику увагу присвятили архівним джерелам (з фондів ЦДАУ в Києві, Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, матеріалам російських, польських, німецьких і канадських архівосховищ), які містять у собі масу цінної й незваної досі інформації про минуле Звягеля та Звягельщини. У виступах на першій секції розповідали про результати дослідження таких історичних джерел, як церковнопарафіяльне діловодство, карти і плани, періодичні видання Волинської губернії XIX – XX ст. (*В.Єршов, Ю.Кондратюк, І.Коробчук, В.Мороз, В.Лукашук* та ін.). Ці доповіді були логічно доповнені *О.Тарабукіним, А.Петраускасом, В. Козубою, О.Осталецькою, Б.Прищепою* й іншими, які доповіли про результати археологічних досліджень Новограда-Волинського, що проводилися вже в незалежній Українській державі, про унікальні знахідки. При цьому було приділено увагу науковому доробку археолога *Б.А.Звіздецького* (1958–2006) – дослідника стародавнього міста. Доц. *О.Журко* (Хмельницький) виклав своє бачення проблем дослідження Болохівської землі та літописного Звягеля (Возвягеля). Про останню, одним із центрів якої було це місто, йшлося ще в трьох інших виступах (*С.Семенчук, Л.Терещук, К.Терещук, Р.Михайлова*). Доповіді проф. *Ю.Мицика* (Київ) і доц. *І.Ярмошика* (Житомир) стосувалися ролі Звягеля як важливого повстанського центру в часи Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. *Л.Коган* (Любек, ФРН) на підставі німецьких та польських джерел змалював вигляд міста наприкінці XVII ст.

Виступ доц. *А.Данилюка* (Львів) було присвячено давній народній архітектурі й побуту Полісся. Він відкрив собою насичений новою інформацією блок доповідей, зроблених переважно працівниками Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАНУ ім. М.Т.Рильського (*І.Коваль-Фучило, Л.Іванникова, О.Шалак, О.Васянович* й ін.). Вони підкреслили багатство фольклорних традицій даного регіону, котрим активно користалася Леся Українка. Зокрема у виступі к. і. н. *І.Коваль-Фучило* йшлося про польську фольклористку Софію Рокосовську, яка записала у

Новоград-Волинському повіті цілий збірник різноманітних пісень (в ухвалі конференції було вирішено опублікувати останній, який нині зберігається у Кракові).

Важливі напрямки досліджень накреслили на пленарному засіданні *В.Вітренко* («Револьюційні події у Новограді – Волинському та на Звягельщині на початку ХХ ст.»), *В.Римська* («Леся Українка – символ Новограда-Волинського»), *М.М.Костриця* («Туристсько-рекреаційний потенціал Новоград-Волинщини та проблеми його використання»). Дуже велику увагу було приділено зокрема *Л.Українці* й *О.Пчілці*, їхнім зв'язкам із регіоном (було заслухано 13 доповідей переважно літературознавчого характеру). Особливо бурхливу дискусію викликав виступ *В.Кугая* «Про спроби повернення місту Новограду-Волинському його історичної назви». Це не випадково, оскільки широка громадськість усе активніше добивається повернення місту його старої назви «Звягель».

У другій секції привернули увагу насамперед доповіді к. і. н. *С.Таранця* (Київ) і краєзнавця *В.Важовського* (Новоград-Волинський), присвячені відповідно розселенню та соціальній структурі старообрядських громад Волині ХІХ – початку ХХ ст. й адміністративному поділу Звягельського ключа у ХVІІІ – ХІХ ст. В інших виступах та повідомленнях ішлося про деякі аспекти української визвольної боротьби 1917–1921 рр. (*Д.Красносілецький*), події Другої світової війни (*М.Бедь*, *П.Скавронський*, *С.Стельникович*), історію національних меншин регіону, його педагогічних і культурних закладів.

У четвертій секції було заслухано ряд цікавих доповідей, які стосувалися видатних представників Звягельщини. У першу чергу це стосувалося постаті визначного українського письменника та громадського діяча Петра Волиняка (Чечета) (1907–1969) (у цьому році минає 100-ліття від дня його народження). Місцевий краєзнавець *Р.Кириленко* ґрунтовно висвітлив життєвий шлях цього патріота України, про якого донедавна не можна було й згадувати, бо він належав до провідних діячів української еміграції в Канаді. Учасники форуму здійснили виїзд на батьківщину П.Волиняка (с. Гульськ під Новоградом-Волинським) і відкрили там меморіальну дошку на честь письменника. Серед інших постатей краю, про яких ішла мова на конференції, слід відзначити поета О.Ольжича, єпископа В'ячеслава, єврейського письменника Ш.Зецера, педагога А.Гумницької, історика М.Кравця, яким було присвячено доповіді відповідно *М.Костриці*, *І.Олександрова*, *Л.Когана*, *М.Тригуба* та *М.Олашина*.

На заключному засіданні було прийнято важливі ухвали, які стосувалися подальшого дослідження минулого Звягеля, пошуків і публікації відповідних джерел, збереження пам'яток старовини, відкриття у місті краєзнавчого музею, збереження й відродження топоніміки краю, вивчення його історії в середній школі тощо. Учасники форуму у межах культурної програми відвідали літературно-меморіальний музей Лесі Українки, родини Косачів, ознайомилися з виставкою старовинного одягу, здійснили екскурсію по місту, виїжджали в смт Городницю, де знаходяться відома пам'ятка архітектури початку ХХ ст. – Свято-Георгіївський собор, а також порцеляновий завод. Усі доповіді та повідомлення опубліковані у двотомному збірнику «Звягель – Новоград-Волинський від сивої давнини до сьогодення» (Житомир, 2007). Сюди ввійшли також уривки з деяких нарративних джерел щодо міста, насамперед зі щоденника Ганни Барвінок (дружини П. Куліша), статті про Л.Українку Л.Черняхівської-Старицької.

Проведена конференція цілком виправдала надії, які на неї поклалися. Вона знаменує собою відкриття нового етапу в історії наукового дослідження Звягеля (Новограда-Волинського) і є добрим прикладом для активізації діяльності краєзнавців інших регіонів України.

**НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА,
ВИДАНА ІНСТИТУТОМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ У 2006 р.****Авторські видання****Білокінь С.**

В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 355 с.

Білокінь С.І.

Нові студії з історії більшовизму. I–III / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 312 с.

Волковинський В.М., Ресніт О.П.

Україна у Кримській війні 1853–1856 (до 150-річчя Східної війни). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 211 с.

Деревінський В.

Ставлення ОУН (б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 149 с.

Дзира І.Я.

Козацьке літописання 30-х – 80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 567 с.

Кульчицький С.В.

Голод-геноцид 1932–1933 рр. в Україні: Матеріали до навч. курсу. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 256 с.

Нізова Л.В.

Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему (на прикладі втягнення кустаря і ремісника в промкооперацію УРСР). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 397 с.

Рабенчук О.П.

Робітничо-селянська інспекція і культурне життя в радянській Україні (1920–1934 рр.) / Наук. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 248 с.

Ресніт О.П.

Україна соборна: Наукові розвідки і рецензії (до 15-річчя незалежності України) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 131 с.

Сас П.М.

Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 286 с.

Черкас Б.

Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом

(1515–1540) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 248 с.

Якубова Л.

Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і – перша половина 30-х рр. XX ст. / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 507 с.

Якубова Л.

Етнічні меншини УСРР у 20-і – першій половині 30-х років XX ст.: історіографія та джерела дослідження / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 170 с.

Колективні видання

Володимир Олексійович Голобуцький (1903–1993 рр.): Біобібліографія / Відп. ред. В.М.Даниленко; авт.-упоряд. С.Юсов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 158 с.

Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки / Голов. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.2, ч.1. – 499 с.

Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки / Голов. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.2, ч.2. – 74 с.

Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. / Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Ч.9. – 496 с.

Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року: Наук.-допом. бібліогр. покажч. у виданнях XVII ст. до 2000 року: У 3 т., 14 кн. / Редкол.: М.І.Сенченко (співголова редкол.), В.А.Смолій (співголова редкол.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Т.1: Хронологічний літопис міста Києва. – Кн.1: Історія міста Києва з найдавніших часів до 1861 року. – 394 с.

Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Голов. ред. П.Т.Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.33. – 414 с.

Міжнародні зв'язки України: Наук. пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр., засн. 1991 р. / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.15. – 472 с. (Присвяч. відом. укр. вчен.-слависту, д-ру іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України, засл. діячу науки і техніки України, засн. та чл. редкол. зб. Павлу Степановичу Соханю у зв'язку з його 80-річчям).

- ОУН в 1941 році:** Документи: В 2 ч. / Відп. ред. С.В.Кульчицький; упоряд. О.М.Веселова, О.Є.Лисенко, І.К.Патриляк, В.І.Сергійчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Ч.1. – 336 с.
- ОУН в 1941 році:** Документи: В 2 ч. / Відп. ред. С.В.Кульчицький; упоряд. О.М.Веселова, О.Є.Лисенко, І.К.Патриляк, В.І.Сергійчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Ч.2. – 281 с.
- ОУН в 1942 році:** Документи / Відп. ред. С.В.Кульчицький; упоряд. О.М.Веселова, О.Є.Лисенко, І.К.Патриляк, В.І.Сергійчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 243 с.
- Праці Інституту історії України НАН України (1998–2005 рр.):** Бібліогр. покажч. / Відп. ред. С.В.Кульчицький; упоряд. Л.Я.Муха, А.В.Невмержицька, І.Л.Островська, І.В.Рознюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 597 с.
- Проблеми історії України XIX – початку XX ст.** / Голова редкол. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.11. – 345 с.
- Проблеми історії України XIX – початку XX ст.** / Голова редкол. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.12. – 279 с.
- Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки:** Міжвід. зб. наук. пр., засн. 1991 р. / Відп. ред. С.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.15. – 451 с.
- Ruthenica** / Наук. ред. В.Ричка, О.Толочко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Т.5. – 314 с.
- Соціум:** Альманах соціальної історії / Голова ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.6. – 290 с.
- Спеціальні історичні дисципліни:** Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. – Число 13: У 2 ч. / Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Ч.1. – 360 с. (Вченим-колегам з нагоди 70-річчя з дня заснування Ін-ту історії України НАН України присвячуємо)
- Спеціальні історичні дисципліни:** Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. – Число 13: У 2 ч. / Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Ч.2. – 392 с. (Вченим-колегам з нагоди 70-річчя з дня заснування Ін-ту історії України НАН України присвячуємо)
- Стецюк Катерина Ісаківна (1905–2002 рр.):** Біобібліографія / Відп. ред. В.А.Смолій; авт.-уклад. О.Гуржій, С.Юсов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 128 с.
- Сторінки воєнної історії України:** Зб. наук. ст., засн. у 1997 р. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.10, ч.1. – 494 с.
- Сторінки воєнної історії України:** Зб. наук. ст., засн. у 1997 р. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.10, ч.2. – 460 с.
- «...То була неволя»:** Спогади та листи «остарбайтерів» / Голов. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 542 с.
- Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)** / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.6. – 666 с.
- Україна XX ст.:** Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки (з приводу 50-річчя XX з'їзду КПРС): Матеріали «круглого столу» 23 лютого 2006 р. – 236 с.
- Україна – Угорщина:** Спільне минуле та сьогодення: Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 14–16 квіт. 2005 р.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 275 с.
- Україна: Хроніка XX століття:** Довід. вид.: Роки 1986–1990 / Редкол.: В.А.Смолій (голова редкол.); упоряд. О.Ковальчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 407 с.
- Україна: Хроніка XX століття:** Довід. вид.: Роки 1976–1985 / Редкол.: В.А.Смолій (голова редкол.); упоряд. Н.Васильєва, Р.Маньковська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 459 с.
- Україна: Хроніка XX століття:** Довід. вид.: Рік 1925 / Редкол.: В.А.Смолій (голова редкол.); упоряд. О.Мовчан. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 312 с.
- Україна: Хроніка XX століття:** Довід. вид.: Рік 1921 / Редкол.: В.А.Смолій (голова редкол.); упоряд. О.Мовчан. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 290 с.
- Український історичний збірник. 2006** / Голова редкол. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.9. – 504 с.
- Українські історики XX століття:** Біобібліографічний довідник / Голов. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип.2, ч.3. – 315 с. (серія «Укр. історики»)
- Літературу підібрали: завідувач науково-інформаційним відділом Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний спеціаліст науково-інформаційного відділу Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська.*

НОВІ КНИГИ

- Батуринські читання 2007:** Зб. наук. пр. – Ніжин: Аспект-поліграф, 2007. – 304 с.
- Бачинська О.**
Історія українського козацтва XV–XX ст.: Навч.-метод. посіб. – Одеса: Астропринт, 2007. – Ч.2.: Кінець XVIII–XX ст. – 104 с.
- Бібліотека української діаспори:** Каталог. – К.: Пам'ятки України, 2006. – 272 с.
- Бобровський Т.**
Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. (спелео-археологічний нарис). – К.: АртЕк, 2007. – 176 с.
- Василенко В.**
Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) у східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст.: Моногр. – Дніпропетровськ: Нац. гірничий ун-т, 2006. – 659 с.
- Вечерський В.**
Курс історії архітектури країн Східної Європи: Метод. посіб. – К.: АртЕк, 2007. – 270 с.
- Веденєєв Д., Будков Д.**
Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 р.: Моногр. – К.: К.І.С., 2006. – 312 с.
- Вилкул Т.**
«Людьє» и князь в конструкториях летописцев XI–XIII вв. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 387 с.
- Вишняк О.І.**
Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг: 1994–2006. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – 203 с.
- Войтович Л.**
Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2006. – 784 с.
- Гарат Р.М., Коцур А.П., Коцур В.П.**
Діяльність товариства «Просвіта» в Галичині (1868–1921 рр.). – Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2005. – 168 с.
- Горелов М.С., Моця О.П., Рафальський О.О.**
Цивілізаційна історія України: Нариси. – К.: ТОВ УВПК ЕксОб, 2006. – 632 с.
- Горобець В.**
«Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К.: Критика, 2007. – 462 с.
- Грушевський М.**
Твори: У 50 т. – Л.: Світ, 2005. – Т.3. – 792 с. (Суспільно-політичні твори (1907 – березень))
- Грушевський М.**
Твори: У 50 т. – Л.: Світ, 2004. – Т.6. – 792 с. (Історичні студії та розвідки (1899–1900))
- Грушевський М.**
Твори: У 50 т. – Л.: Світ, 2005. – Т.7. – 792 с. (Історичні студії та розвідки (1905–1906))
- Гуржій І., Гуржій О., Корновенко С.**
Сторінки історії України. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького, 2007. – 221 с.
- Данилейко В.**
Думки: Коротка версія 516-сторінкового видання. – К.: О.Ханко, 2006. – 52 с.
- Державний архів Чернівецької області:** Путівник. – К.; Чернівці: Держ. архів Чернівецької обл., 2006. – Т.1: Фонди дорадянського періоду. – 453 с.
- Дністрянський М.С.**
Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики: Моногр. – Л.: ЛНУ ім. І.Франка, 2006. – 490 с.
- Домотєнко Ю.К.**
Преславне містечко Трипілля на Київщині: Іст. нариси. – 2-ге вид., допов. – К.: Задруга, 2006. – 184 с.
- Журавльов Д.В.**
Мазепа: людина, політик, легенда. – Х.: Фоліо, 2007. – 382 с.
- Зовнішня політика України – 2006:** стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети. – К.: Сти-лос, 2007. – 272 с.
- Історична топографія і соціотопографія України:** Зб. наук. пр. – Л.: Піраміда, 2006. – 509 с.
- Каляндрук Т.**
Загадки козацьких характерників. – Л.: Піраміда, 2006. – 272 с.
- Картунов О.В.**
Західні теорії етнічності нації та націоналізму: Навч. посіб. – К.: КРОК, 2007. – 192 с.
- Клименко І., Смольнікова С.**
Оцінка пам'яток історії, архітектури та містобудування. – К.: АртЕк, 2006. – 264 с.
- Ковалинський В.**
Київські мініатюри. – К.: Купола, 2007. – Кн.6. – 622 с.

- Ковальчук М.**
Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: Наук. моногр. – К.: Темпора, 2006. – 576 с.
- Магочій П.Р.**
Історія України. – К.: Критика, 2007. – 638 с.
- Малиновська О.**
Україна, Європа, міграція: міграція населення України в умовах розширення ЄС. – К.: Бланк-Прес, 2004. – 171 с.
- Маслійчук В.**
Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – 400 с.
- Мельниченко В.**
Тарас Шевченко: «Моє перебування в Москві». – Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2007. – 512 с.
- Мемуари до історії Південної Русі** (перша половина XVII ст.). – Дніпропетровськ: Січ, 2006. – Вип.2. – 439 с.
- Моця О.П.**
Південна «Руська земля». – К.: Ін-т археології України НАН України, 2007. – 264 с.
- Наукові записки.** – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – Т.65: Історичні науки. – 86 с.
- Нові сторінки історії Донбасу:** Зб. ст. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – Кн.13/14. – 400 с.
- Пащенко В.**
Гончарова правда про духовність і церкву. – Полтава: АСМІ, 2006. – 360 с.
- Південний архів:** Історичні науки. – Херсон: ХДУ, 2005. – 196 с.
- Регіональна історія України** / Голов. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.1. – 273 с.
- Реснт О.П.**
Усі гетьмани України: легенди, міфи, біографії. – Х.: Фолю, 2007. – 415 с.
- Розумний М.**
Ідея і нація в інформаційну епоху. – Х.: Майдан, 2006. – 340 с.
- Ротач Петро Петрович:** Біобібліогр. покажч. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.1. – 243 с. (Джерела до культурологічних студій)
- Світленко С.І.**
Суспільний рух на Катеринославщині у 50–80-х роках XIX століття. – Дніпропетровськ: Дніпропетр. нац. ун-т, 2006. – 268 с.
- Сергійчук В.**
Соборна пам'ять України: Календар-альманах 2007 рік. – К.: ПП Сергійчук, 2006. – 288 с.
- Сергійчук В.**
Як нас морили голодом. – Вид. 3-е, допов. – К.: ПП Сергійчук, 2006. – 392 с.
- 100 найвідоміших образів української міфології.** – К.: Автограф, 2007. – 460 с.
- Стороженко І.С.**
Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть. – Дніпро-дзержинськ: Андрій, 2007. – Вип.2.: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі. – 418 с.
- Таранець С.**
Джерела з історії старообрядства Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2007. – 456 с.
- Тимофієнко В.І.**
Відродження Одеси: Архітектура повоєнного десятиріччя. – К.: Музична Україна, 2006. – 484 с.
- Україна XX ст.:** Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.11. – 532 с.
- Україна:** Хроніка XX століття: Роки 1911–1916: Довід. вид. / Редкол.: В.А.Смолій (голова колегії); упоряд. О.Донік, В.Молчанов, В.Любченко, Б.Янишин. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 147 с.
- Україна:** Хроніка XX століття: Рік 1939: Довід. вид. / Редкол.: В.А.Смолій (голова колегії); упоряд. В.А.Гриневич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 227 с.
- Український визвольний рух:** Наук. зб. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2006. – Вип.8. – 311 с.
- Український голокост 1932–1933:** Свідчення тих, хто вижив. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т.4. – 504 с.

Український хліб на експорт: 1932–1933. – К.: ПП Сергійчук, 2006. – 432 с.

Циганкова Е.
Сходознавчі установи в Україні (радянський період). – К.: Критика, 2007. – 292 с.

Щербак В.
Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII. – Вид. 2. – К.: Києво-Могилянська академія, 2006. – 300 с.

Якименко М.
Аграрні міграції українського селянства на рубежі XIX–XX ст. – Полтава: ПДАА, 2006. – 142 с.

Літературу підібрали: завідувача науково-інформаційним відділом Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний спеціаліст науково-інформаційного відділу Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

ARTICLES

K o t l i a r M. F. Structure and Sources of Kyiv Chronicle of the XII Century.....	4
D o n i k O. M. Manufactures of Gentry of Ukraine in the XIX Century: Government Policy, Peculiarities, Branches	18
B a z h e n o v a H. Yu. Changes in Professional Training of Russian Historians in 60s – 70s of the XIX Century.....	41
K h o v r y c h S. M. Concerning Development of Higher Technical Education in Ukraine at the End of the XIX – the Beginning of the XX Centuries (Basing on the Materials of Kyiv Polytechnical Institute)	55
T i k h o n o v A. K. (<i>Vladimir, the Russian Federation</i>). Jewish Pogroms of 1881 in Ukrainian Provinces of the Russian Empire	65
Y a s' O. V. V.Lypyns'kyi and Neo-romanticism (<i>on the 125th Anniversary of Birth</i>)	75
B e v z T. A. Oleksandr Stronin and His Role in Creation of Political Science in Ukraine	96
I h n a t u s h a O. M. (<i>Zaporizhia</i>). VUTsTOK: Unknown Page of the History of Ukrainian Church.....	109
V i n t s k o v s' k y i T. S. (<i>Odesa</i>), N i k u l' c h a I. Ya. (<i>Cahul, Moldova</i>). Ukrainian Independent Underground Organization in Transnistrija (1941–1944)	123
D a n y l i a k P. H. Bar's Confederation: Course of Events and Consequences.....	134

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

K o s m y n a V. H. Methodological Disputes «Research of History» by A.Toynbee.....	145
S a v c h e n k o S. V. (<i>L'viv</i>). Polemic Literature of the XVI–XVII Centuries in Ukrainian Historiography	158
Y a r e m e n k o V. I. (<i>Khmel'nyts'kyi</i>). World History in Creative Heritage of Taras Shevchenko: Attempt of Reading from the Viewpoint of Philosophy of History	174
S h e v c h e n k o V. M. (<i>Chernihiv</i>). Problem of Land Affairs in Ukraine of the Second Half of the XIX – Beginning of the XX Century in Historiography	188

DISCUSSIONS

K u t a i s o v V. A. (<i>Simferopol'</i>), L a n t s o v S. B. (<i>Simferopol'</i>). Concerning History of Examination of the Chersonese of Tavria (Concerning One Review)	205
---	-----

BOOK REVIEWS

V i d n i a n s' k y i S. V., R u b l i o v O. S. L.Aleksiyevets'. Poland: Strengthening of Independent State of 1918–1926	212
K o v a l e v s' k a O. O. Hetman Ivan Mazepa: Documents from Archival Collections of St. Petersburg: In 2 Publications – Publ.1: 1687–1705	216
N i k o l a i e v I. Ye. (<i>Mykolaiv</i>). M.M.Shytiuk, A.M.Bakhtin. Southern Ukraine: Collectivization and Famine of 1929–1933	219
S u s h k o O. O. L.V.Nyzova. Integration of Small Producer and Owner into Soviet Social and Economical System	221
T o l o c h k o P. P. Yu.V. Neduzko Millennial Christening of Rus'-Ukraine. Commemoration by World Community of the Historical Event.....	223
K r u p y n a V. O. Social History: Scientific Collection	225

CHRONICLE OF LIFE

P y r i h R. Ya. On the 70th Anniversary of Professor Yaroslav Stepanovych Kalakura's Birth	227
M y t s y k Yu. A. International Scientific Conference of Local Lore «Zviahel' – Novohrad-Volyns'kyi from Antiquity till Our Time»	233

Scientific Literature, issued by Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2006	235
---	-----

New Publications	237
------------------------	-----